

МИЛОВАН ПИЗАРИ

НА БАЛКАНСКОМ ФРОНТУ

РАТ И ЗЛОЧИНИ ПРОТИВ
ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА
У СРБИЈИ ОД 1914. ДО 1918.

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Са италијанског превела
Ирена Жнидаршић-Трбојевић

Наслов оригинала
Milovan Pisarri
Sul fronte balcanico. Guerra e crimini contro la popolazione civile in Serbia tra il 1914 e il 1918

Ову књигу објавио је Архив Војводине уз допринос Италијанског института за културу у Београду у оквиру програма прославе 140. годишњице успостављања дипломатских односа између Италије и Србије коју промовише Италијанска амбасада у Београду.

Овај рад, уобличен под надзором проф. Бруне Бјанки са Универзитета „Ка Фоскари” у Венецији, добитник је награде „Vittorio Veneto dalla vittoria alla pace” (Виторио Венето, „Од победе до мира”) за 2015. годину, као најбоља докторска теза из области историје о Првом светском рату.

Милован Пизари

На Балканском фронту

Рат и злочини против цивилног становништва
у Србији од 1914. до 1918.

Нови Сад, 2021.

Садржај

Уводна реч	9
Премиса	11
Увод	17
Детаљна напомена о изворима	30
Насиље над цивилима на Балкану: Балкански ратови	
Премисе	41
Македонија	44
Рат	50
Насиље над цивилима	52
Други балкански рат	55
Злочини у источној Србији	59
Албански устанак	61
Питање избеглица и расељавања становништва	64
Цивилне жртве	66
Управљање Македонијом: случај Србије	69
Привидан крај	77
Србија 1915.	
Аустроугарски злочини	80
На прагу 1915: интерне избеглице	87
Епидемија тифуса	96
Борба за опстанак	101
Лечење цивила	107
Жртве тифуса	118
После тифуса: ново напуштање	120

Крај 1915.

Уочи инвазије	124
Наставак бугарске експанзионистичке политике	126
Комити у акцији: напад на Струмицу–Валандово	132
Стање становништва у Новим областима	135
Инвазија у јесен 1915. – између евакуације државе и великог збега цивила	140
Српска „Голгота”.	151

Први период бугарске окупације (јесен 1915 – пролеће 1916)

Долазак бугарских трупа	156
Удруживање комита и бугарске војске: први злочини у Македонији	161
Масакри над цивилима у Македонији; Случајеви Долговац–Костинци и Богумили	165
У македонским градовима	170
Источна и Јужна Србија	180
Бугаризација	195

Окупација: насиље и бугаризација Србије и Македоније (1916)

Уништавање српске културе	198
Изградња бугарског идентитета	204
На Македонском фронту: Цивили између принудног рада и депортација	207
Систем реквизиција	214
„Држава у држави”: насиље окупаторског апарата	219
Масовна силовања	222
Критике Радославовљеве Владе	226
Крај 1916: биланс бугаризације	234

1917. – гушење Топличког устанка и услови у логорима за интернирање

Топлички устанак у фебруару/марту 1917	237
Репресија	243
Масовно интернирање моравских цивила	252
Биланс интернације	271
Ситуација у Морави и Македонији	274

1918. – глад и истребљивање Српства

Насиље након гушења Топличког устанка	279
Глад	285
Наредба бр. 13 Моравске војно-инспекцијске области од 29. маја 1918.	296

Злочини након примирја	307
Повратак интернираних лица	313
Бугарски злочини на Мировној конференцији	
Међусавезничка истражна комисија	321
У Паризу	328
У Србији	338
Закључци	347
Извори и литература	350

Уводна реч

Архив Војводине је установа од националног значаја у области културе у Републици Србији, која ће ускоро, 2026, прославити 100 година постојања. У њој се чува преко девет километара грађе и око 45 милиона докумената у 566 архивских збирки и фондова. Ова грађа настајала је у периоду од 12/13. века до данас. Језик грађе је латински, немачки, мађарски, српски народни и српски књижевни језик у различитим епохама, стандардни српски језик, а имамо документе и на другим језицима (француски, италијански, грчки).

Наша је намера да се публикувањем доктората др Милована Пизарија, који је докторирао на Универзитету у Венецији, Архив Војводине ове године укључи у обележавање 140 година од успостављања дипломатских односа између Италије и Србије.

О суровом страдању српског народа о Првом светском рату остало је много писаних докумената као сведочанство о великој патњи и борби за опстанак. Иако се знало за њихово постојање, многи од њих су до данас били скрајнути од очију јавности. Злочини над Србима у Првом светском рату тема су којом се историографија врло мало бавила. Др Милован Пизари је документа из бугарских и српских архива изнео на светлост дана.

На овај начин даћемо одређени допринос нашим дипломатским односима, али ћемо, пре свега, омогућити да се шири круг читалаца упозна са важном темом којом се г. Пизари бавио, а то су српске цивилне жртве у Првом светском рату.

Верујући у мисију коју имају архивистичке књиге, а која се састоји у откривању истина нашим потомцима и незабораву, предајемо је у штампу са осећањем да чинимо добро дело.

Нови Сад, март 2019.

Др Небојша Кузмановић,
Директор Архива Војводине

Италијански институт за културу у Београду унапређује односе у области културе између Италије и Србије подржавајући истраживачке пројекте и научне и културне сусрете научника двеју земаља. У том погледу, поводом 140. годишњице успостављања дипломатских односа између Београда и Рима, веома сам срећан што, објављивањем овог историографског дела Милована Пизарија, могу да започнем сарадњу са Архивом Војводине, на којој захваљујем директору Небојши Кузмановићу. То је један значајан пример веома виталне мреже културних односа коју ће подржавати наш Институт. Пизаријева докторска теза производ је опсежног и исцрпног истраживачког рада у архивама и на оригиналним документима. То је текст заснован на критеријумима најактуелније историографске методологије према којој је историјска перспектива основно средство за разумевање тока и узрока једне страховите трагедије. Из визуре српског контекста и Балканског фронта, Пизари расветљава историографски проблем Великог рата у његовој суштинској и савременој сложености: повезаност дугорочних елемената с војно-политичким одлукама које су имале разорне последице, правила која важе само на папиру и хладне ефикасности бирократских машина. То су теме које не можемо игнорисати, веома нас се блиско тичу као Италијана, Европљана и грађана двадесет првог века.

Београд, март 2019.

Давиде Скалмани,
Директор Италијанског института за културу у Београду

Премиса

Историја Балкана у XIX веку представља једно дуго путовање испуњено борбама за независност и национално самопотврђивање, али, истовремено, и сталним политичким споровима међу тадашњим водећим силама у Европи. Спору агонију Отоманског царства које се постепено повлачило са својих европских територија заменили су апетити Русије и Аустроугарске, обе веома заинтересоване да свој утицај прошире ка Егејском мору. Између њих нашли су се Бугари, Румуни, Срби, Црногорци, Албанци, Грци, цела једна плејада разноврсних народа који су, на таласу догађаја у Европи, почели да изражавају и реализују своје националне тежње.

Ослобођење од турског јарма био је постепен процес, обележен важним прекретницама. Устанци из 1804. и 1815. довели су до формирања српске кнежевине која је, иако није била независна од Отоманског царства, уживала значајне аутономије, посебно оличене у успостављању скупштине и проглашењу устава. Међутим, период који је уследио обележили су сукоби између две династије, Обреновића и Карађорђевића, који су дефинитивно окончани тек 1903, победом Карађорђевића. Независност је потврђена на Берлинском конгресу 1878. и инаугурисана од стране великих европских сила које су се сада отворено надметале за утицај на читавом Балкану.

Још крвавији били су догађаји који су довели до грчке независности. Борба против отоманских снага трајала је, у више наврата, од 1822. до 1829. Годину дана касније, под надзором Француске, Велике Британије и Русије потврђена је независност. Републичко уређење, уздрмано атентатом на председника Јоаниса Каподистријаса замењено је, 1831, постављањем монарха од стране сила заштитница: избор је пао на Ота фон Вителсбаха из Баварске. И у Румунији је на чело земље постављена немачка династија. Кнез од Молдавије и Влашке Александар Јоан Куза, под којим је, 1862, било проглашено рођење румунске државе, иако вазал Отоманског царства, био је приморан да абдицира 1866. у корист Карла Хоенцолерна. Независност је остварена 1877. године захваљујући савезу с Русијом у Руско-турском

рату, а ратификована наредне године на Берлинском конгресу. Управо је у Берлину отпочео комплексан случај Бугарске. Заправо, 3. марта 1878, потписивањем Санстефанског мировног споразума, настао је бугарски аутономни субјект, значајно проширен у односу на друге балканске земље. Примедбе осталих европских сила, које су се плашиле руског експанзионизма на Балкану, довеле су, 13. јула, до потписивања чувеног Берлинског споразума, који је у великој мери смањио границе Бугарске и гарантовао, као што је поменуто, независност Србије, Румуније и мале Црне Горе. Бугарска је остала аутономна кнежевина, вазал Османског царства, иако је добар део бугарског становништва био директно под Цариградом у новоформираној покрајини Источна Румелија. До уједињења ова два ентитета дошло је 1885, али до независности Бугарске дошло је тек 1908, свега неколико година пре избијања Првог светског рата. На челу нове краљевине био је још један Немац, Фердинанд Кобург, који је на престо дошао 1887. Најзад, ту је била и Албанија, која је као независна држава основана 1912, захваљујући одлуци Великих сила.

С компаративне тачке гледишта, односно, гледајући шта се у остатку Европе, осим у Аустроугарској, дешавало или се већ десило, новостворене балканске државе биле су више замеци него праве националне државе. Догађаји у остатку Европе, а пре свега процеси немачког и италијанског националног уједињења до Балкана су стизали као модел који треба следити. Међутим, сложеност етничког, верског и друштвеног састава југоисточне Европе с једне стране, и амбиције Великих сила, с друге, представљали су непремостиву препреку. Историја двадесетог века показује да је усмерење засновано на западном концепту нације било кобно по балканске народе.

Берлински конгрес је ту суштински био тек почетак и на много начина симбол оваквих настојања. Он је потврдио *status quo* у региону који је требало да траје колико год је то могуће, све док Велике силе не буду успеле да нађу трајна решења за своје амбиције. Истовремено, блокирао је и процесе националне еманципације балканских народа, који су, пре или касније, кад-тад морали међусобно да се конфронтирају. Овај политички и дипломатски сукоб преточио се у сукоб између Русије, која је желела да добије излаз на Медитеран и Аустроугарске монархије, сведене, након што ју је потиснула Немачка, на све маргиналнију улогу и све више окренуту Балкану. Овакав став симболизовао је протекторат, који је Беч успоставио у Босни, такође као резултат Берлинског конгреса. Тридесет пет година које су претходиле избијању Првог светског рата прошле су у знаку ових премиса.

У годинама које су претходиле избијању Првог светског рата, било је изузетно пуно промена у унутрашњој равнотежи Балканског полуострва. Илинденски устанак у Македонији против Турака 1903, успон на власт младотурака, проглашење независности Бугарске, албански устанци и, најзад, балкански ратови 1912. и 1913, били су суштински повезани с променама усмерења у политици Великих сила, посебно у бечкој. Аустроугарска монархија и Краљевина Србија у неколико наврата су долазиле у сукоб, посебно 1906. (Царински рат) и 1908. (анексија Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске). Бечка дипломатија притискала је да дође до војне интервенције, понекад уз подршку, а понекад уз зауздавање од стране утицајније немачке дипломатије. Београдски тргови били су узаврели, а националистичке организације покушале су да српску владу усмере ка војном сукобу.

Циљ бечког експанзионизма све више је био диктиран и потребом да се елиминише присуство српске државе, која би служила као центар коме би гравитирали југословенски народи (Срби, Хрвати, Словенци и босански муслимани), који су живели у јужним областима монархије. Ова политика била је заснована на подршци Отоманског царства, с којим су га везивали многи заједнички интереси у региону. Међутим, тешка унутрашња ситуација Порте, која је постала веома видљива током албанских устанака 1911, као и слабости исказане у рату са Италијом, подстаћи ће бечке кругове да потраже алтернативу. Способна аустроугарска дипломатија ускоро је нашла решење, чија су основа били управо ти национализми, који су, парадоксално, представљали опасност како за Беч, тако и за Цариград. Врло прагматично, Беч је одлучио да подржи Бугаре у њиховим претензијама према Македонији и Албанце у стварању националне државе, која је обухватала велики део Косова и Метохије и западне Македоније. Изолација Србије биће потпуна и услед економске зависности малене Црне Горе од Аустроугарске, којој је ова сила дала низ веома великих зајмова неопходних за опстанак земље.

Међутим, неповерење Софије према аустријским плановима, њен заједнички интерес са другим балканским земљама да се трајно ослободи великог турског јарма, као и руски притисци за стварање Балканског пакта (који су у Софији у то време долазили од проруске владе), учинили су да планови бечке дипломатије пропадну. Атентат у Сарајеву, неколико година касније, пружиће јој прилику да се обрачуна са Србијом.

Велики рат на Балкану имао је два аспекта. С једне стране, ту је био сукоб између Великих сила, кога је Берлински конгрес само ублажио и који је поново букнуо у годинама које су непосредно претходиле избијању

рата. Он се претворио у оружани сукоб из кога је избила борба за превласт у Европи. Тензије и ривалитет, амбиције, супротстављени империјализми нашли су у атентату ту искру коју су већ дуго чекали. Балкан је био место на коме је фигуративно избио рат, али свакако не и разлог што су се завађене стране међусобно сукобиле.

Са избијањем рата, став Великих сила одредио је ток догађаја на Балкану. Србија се одмах нашла под опсадом. Ипак, до октобра 1915, успева ла је да избегне катастрофу, изневши скоро сама тежину аустроугарских напада. Силе Антанте биле су, у ствари, заузете борбама на Западном и Источном фронту: Србија, иако никада није изгубила наду у војну помоћ, представљала је ратно поприште другог реда. Важнија је била пажња усмерена ка још увек неутралним земљама које су тежиле да уђу у рат. То је, у ствари, био период интензивне дипломатске активности у коме су супротстављени зарађени блокови покушавали да придобију што више савезника. Антанта је, захваљујући чувеном Лондонском уговору, успела да на своју страну придобије Италију; Централне силе су, међутим, након Отоманског царства, придобиле и Бугарску, и на тај начин поставиле темељ за продор до жељене Багдадске долине. Румунија и Грчка ушле су у рат на страни Антанте, 1916, односно 1917. године.

До прекретнице, која је одредила судбину Србије, дошло је у пролеће 1915. Један експедициони корпус француске и енглеске војске покушао је да се пробије преко Дарданелија, заузме Цариград и тиме Османско царство натера на предају, али је доживео драматичан пораз. Последица тога било је одбијање Антанте да се отвори Балкански фронт. Много важнија последица, с политичке и војне тачке гледишта, јесте улазак Италије у рат. У јесен исте године, заједничка офанзива Немачке, Аустроугарске и Бугарске, Србију ће, барем привремено, уклонити с геополитичке карте Европе.

С друге стране, балканске земље наставиле су процес националне афирмације који је започео у претходном веку и који је током балканских ратова показао сав свој деструктивни потенцијал. Овај сукоб се одвијао у више наврата, кроз један дуги рат који је почео 1912, а завршио се 1918, у коме су се војске често криво сукобљавале, али, изнад свега, у коме су цивили били жртве екстремних патњи, а посебно масовног насиља.

Велики део овог рада усредсређен је на ова последња питања, с намером, не само да их расветли, већ да покаже како су она била саставни део европске употребе насиља против цивила. Оно што се десило у Србији, у ствари, није био балкански феномен. Насиље над цивилима, од 1914. до 1918, било је на различите начине присутно код свих зарађених страна, с последицама које су колико трагичне, толико, чак и данас, мало познате.

Иако је тежиште стављено на Балкан, оно што се овим радом жели нагласити јесте да су патња и насиље над цивилима у Србији у Првом светском рату имали вишеструки карактер и били повезани с типичним механизмима агресивности националних држава тог времена. У ствари, кад се боље погледа, није реч о Балкану, већ о неповратној одлуци да се елиминише оно што се због освајања сматра непожељним: сценарио који се изнова јављао од Атлантика до Урала, од Шчећина до Егеја.

У захвалности свим људима који су били важни за ову публикацију, посебно место заузима професорка Бруна Бјанки. Незаменљив је њен допринос настанку овог рада и научном и личном усавршавању аутора. Изражавам захвалност професору Милану Ристовићу, професорки Божици Младеновић, професору Масиму Букарелију, Мартину Валкову, Милану Пиљку и свим архивистима који су стрпљиво испуњавали све моје захтеве. Мојој породици.

Ова књига, посвећена је сећању на жене, децу и мушкарце чији су животи уништени вољом ратних хушкача.

Др Милован Пизари

Увод

Тема насиља над цивилним становништвом током Првог светског рата у последњих неколико година предмет је обновљеног интересовања у европској историографији. Истраживање је, међутим, усмерено прева-сходно на западне земље;¹ мало је публикација о томе шта се догађало у источној Европи,² за њоме данас влада све веће интересовање, док су оне о Балкану готово непостојеће.³

У Италији, у последњих неколико година, Србији је посебну пажњу посветила Бруна Бјанки, која је о тој теми објавила неколико есеја који се

¹ Најважније студије укључују: Annette Becker, *Oubliés de la Grande Guerre; Humanitaire et culture de guerre, populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre*, Noësis, 1998; Stéphane Audoin-Rouzeau, *L'Enfant de l'ennemi*, Paris, Aubier Collection historique, 1995; Hugh Cecil – Peter Liddle. (eds.), *Facing Armageddon. The First World War Experienced*, 2 ed., Pen & Sword, London 2003; John Horne – Alan Kramer *German atrocities 1914: a history of denial*, Yale university press, New Haven – London, 2001; Bruna Bianchi (a cura di) *La violenza contro la popolazione civile nella Grande Guerra*, Unicopli, Milano 2006.

² Међу најважнијима: Paul Gatrell, *A whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I*, Indiana University Press, Bloomington 2005; Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during World War I*, Harvard University Press, Cambridge/Mass. 2003; Norman Stone, *The Eastern Front 1914–1917*, Hodder & Stoughton, London, објављено 1975, реиздање 1998; Bela Kirali – Nandor Dreisiger (eds.), *East Central European Society in World War I*, New York 1985; Anita J. Prazmowska, *The experience of occupation: Poland*, у *The Great World War 1914–1945, vol. 1: Lightning strikes twice*, уредник Peter Liddle – John Bourne – Ian Whitehead, Harper Collins, London 2000, 551–565; H. Kuprian, *Siamo fuggiti all'orso e abbiamo incontrato il leone". I profughi della Galizia e della Bucovina nella Prima Guerra Mondiale*, у: Gianluigi Fait (yp.), *Sui campi di Galizia (1914–1917). Gli Italiani d'Austria e il fronte orientale: uomini popoli culture nella guerra europea*, Museo Storico Italiano della Guerra, Rovereto 1997, 191–206.

³ Mieczysław B. Biskupski, *Ideology, Politics and Diplomacy in East Central Europe*, University of Rochester Press, Rochester 2003, (видети друго поглавље *Strategy, Politics, and Suffering: The Wartime Relief of Belgium, Serbia, and Poland, 1914–1918*, 31–57); Peter Caddick-Adams, *The Western Balkans*, у *The Great World War 1914–1945, vol. 1: Lightning strikes twice*, edited by Peter Liddle – John Bourne – Ian Whitehead, Harper Collins, London 2000, 121–139.

непосредно тичу питања злочина и аустроугарске и бугарске окупације.⁴ У Француској се недавно појавила књига која је у потпуности посвећена Србији, у којој се, иако се приоритет даје војној и политичкој историји, указује и на окупације.⁵

Раније су једини постојећи извори о овој теми били радови написани на француском, чији су аутори углавном били Срби, настали током сукоба или у периоду после Првог светског рата. Међу њима најважнији је рад Драгољуба Јовановића, *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Serbie*, коју је објавио Les Presses Universitaires de France – Yale University Press, Paris-New Haven 1928.⁶

У исто време појавили су се и неки радови Рудолфа Арчибалда Рајса, швајцарског криминолога који је, од 1914, на позив Владе Србије, спровео низ истрага злочина окупаторских војски почињених у Србији. Ове истраге објављене су на француском и енглеском језику, а и сам Рајс је написао много чланака, нарочито у швајцарским новинама, како би осудио понашање Аустроугара, Бугара и Немаца у Србији.⁷

⁴ Bruna Bianchi, *I massacri di civili in Serbia nell'inchiesta di Rodolphe Archibald Reiss*, у Bruna Bianchi (a cura di), *La violenza contro la popolazione civile nella Grande Guerra*, Unicopli, Milano 2006, 380–390; *Crimini di guerra e crimini contro l'umanità. Le stragi sul fronte orientale e balcanico*, у Giovanna Procacci, Marc Silver, Lorenzo Bertuccelli (a cura di), *Le stragi rimosse. Storia, memoria pubblica, scritture*, Unicopli, Milano 2008, 19–39; *La violenza contro la popolazione civile serba negli scritti di Rodolphe Archibald Reiss 1914–1924*, у Више аутора, *L'intellettuale militante. Scritti per Mario Isnenghi*, Nuova Dimensione, Portogruaro 2008, 179–197; *Les violations des conventions internationales en Serbie de la part de l'armée austro-hongroise et bulgare 1914–1918*, у Frédéric Rousseau e Burghart Schmidt (a cura di), *Les Dérapages de la guerre. Du XVI siècle à nos jours* ур., DOBU Verlag, Hamburg, 2009, 172–186; *Gli stupri di massa in Serbia durante la Prima guerra mondiale*, у Marcello Flores (a cura di), *Stupri di guerra. La violenza di massa contro le donne nel Novecento*, Angeli, Milano 2010, 43–60; *L'arma della fame. Il blocco navale e le sue conseguenze sulla popolazione civile (1908–1919)*, у “Deportate, esuli, profughe”. Онлајн часопис студија о женском сећању <http://www.unive.it/dep>, n. 13/14, 2010, 1–33; *Le torture inflitte ai civili nella Serbia occupata*, у Lauso Zagato – Simona Pinton (a cura di), *La tortura nel nuovo millennio. La reazione del diritto*, EDAM, Padova 2010, 131–150; *Crimini di guerra e crimini contro l'umanità. Il fronte orientale nella Grande Guerra (1914–1919)*, Unicopli, Milano 2012.

⁵ Frédéric Le Moal, *La Serbie: du martyre à la victoire*, 14–18 editions, 2008.

⁶ Остали радови укључују: Victore Kuhne, *Les Bulgares peints par eux-même. Documents et commentaires*, Librairie Payot & Cle, Lausanne-Paris, 1917; P. Labbé, *Recrutement forcé de Serbes par les Bulgares*, Genève, 1917; Mileta Novakovitch, *L'occupation Austro-Bulgare en Serbie*, Librairie Berger-Levrault, Paris, 1918; Costa Constantinovitch, *Le Traitement des Prisonniers en Bulgarie: Récit de ma captivité*, Courbevote, Paris, 1919.

⁷ Посебно напомињемо: *Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie. Observations directes d'un neutre*, A. Colin, Paris, 1915; *Les infractions aux lois et conventions de la guerre commises par les ennemis de la Serbie depuis la retraite serbe de 1915*, Librairie Bernard

1917. српски социјалисти, који су се тада налазили у Стокхолму, снажно су осудили злочине и ситуацију у Србији, а потом су у Паризу објавили и памфлет под насловом *Un appel de Socialistes serbes au Monde civilisé avec Préface de Camille Huysmans (Les crimes austro-magyarobulgares dans la Serbie occupée)*. И Лига неутралних држава из Холандије изнела је сличну осуду, када је, 1917, објављен *Statement by the League of Neutral Countries on Bulgaria's Occupation of Serbia*. Било је генерално пуно чланака у часописима и новинама, нарочито током периода рада Мировне конференције у Паризу, када је српска делегација, у ствари југословенска, пошто је управо настала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, представила извештај Међусавезничке комисије за испитивање бугарских злочина у Србији (*Report of the Interallied Commission on the violation of the Hague Convention and the principles of International Law committed in 1915–1918 by the Bulgarians in occupied Serbia*).⁸

Ни ситуација у српској историографији није много другачија, иако се од периода после Првог светског рата, мада не на темељан начин, посебно бавила злочинима и бугарском окупацијом. Мало је историчара који су о томе говорили, а с изузетком неких радова⁹ такозвана „бугарска зверства” третирају се на један репетитиван начин, често се позивајући на уске географске области.¹⁰ Године 1927, Министарство војно Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца објавило је обиман избор докумената прикупљених у петнаест томова о рату уопште: ово дело, под називом *Велики рат Србије за Ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, објавио је Главни генералштаб у Београду, међутим, оно се само у ограниченој мери дотиче питања страдања цивила. Најзад, 1936. године, изашла је огромна монографија, која је представљала велику оптужницу против аустроугарске

Grasset, Paris 1918; *Infringements of the Rules and Laws of War committed by the Austro-Bulgaro-Hungarians. Letters of a Criminologist on the Serbian Macedonian Front*, London 1919; *Requisitoire contre la Bulgarie* (avec A. Bonnassieux), Paris 1919; *Le traitement des prisonniers et des blessés par les Austro-Germano-Bulgares*, Librairie Bernard Grasset, Paris, 1919. За детаљнију библиографију cf.: Zdenko Levental, *Rodolphe Arhibald Reiss, criminaliste et moraliste de la Grande Guerre*, L'Age d'homme, Geneva 1992. (наслов оригинала: *Швајцарац на Кајмакчалану, књига о др Рајсу*, Просвета, Београд 1984).

⁸ Извештај Међусавезничке комисије делимично је објављен на француском и на енглеском. Погледати: *Catalogue of Paris Peace Conference delegation propaganda in the Hoover War Library*, Stanford University press Library, Stanford University, California 1926, 54–55.

⁹ М. Шпанић, *Окупација, буна и терор у Србији 1915–1918*, Београд 1925.

¹⁰ Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Народ, Београд 1921; Јован Хаџи-Василијевић, *Бугарска зверства у Врању и околини 1915–1918*, Културно-привредно друштво Врањалица, Београд 1922; Радослав Агатоновић, *Бугарска зверства*, Јединствена држава, Бања Лука 1919.

политике на Балкану од почетка века до краја Великог рата. Ово дело, које је написао Владимир Ђоровић и чији је наслов *Односи између Аустроугарске и Србије у XX веку*, због политичке ситуације у касним тридесетим, за време и после Другог светског рата, било је, међутим, убрзо (намерно) заборављено.

С друге стране, било је бројних аутобиографија и мемоара,¹¹ књижевних и поетских дела.¹² После рата, али и тридесетих година, посебна пажња посвећена је Топличком устанку, кључном тренутку Првог светског рата у Србији када су се, у марту 1917, цивили, са оним српским војницима који су остали у земљи и крили се како не би пали у руке непријатеља, побунили против бугарског окупатора, и који су, после око месец дана, били масакрирани, куће су им запаљене, а села уништена.¹³

С Другим светским ратом и рађањем нове Југославије, цела прича о Великом рату нестала је пред епопејама о партизанској ослободилачкој борби и идеалима братства и јединства. Животописи народних хероја и патње цивила током нацистичке и фашистичке окупације одједном су заменили сећање на ратове који су представљали историју монархије и национално величање Срба.

Чињенице о Топличком устанку накратко су поново испливале крајем педесетих година. 1958. године, је, у ствари, изашла књига Миливоја Перовића, *Топлички устанак*, објављена у Београду; биће потребно, међутим, да се сачека средина седамдесетих да би се сазнало више о питању тих злочина. Тек тада су се, заправо, појавили први есеји који су се бавили интернирањем цивила и жртава злочина, нарочито аустроугарских, посебно захваљујући студијама Владимира Стојанчевића.¹⁴

¹¹ Међу најважнијима су: Лаза Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда 1915–1918*, Мироточиви, Београд 1919; Божо К. Маршичанин, *Успомене из збег*, Б. Димитријевић, Београд 1919; Стеван Максимовић, *Успомене из окупације немачке, аустријске и бугарске 1914–1918*, Београд 1919; Драгиша Лапчевић, *Окупација*, Београд 1923; Војислав Саватијевић, *Смрт и васкрс: разматрања и утисци у бугарском ропству 1917. године*, Дом малолетника, Београд 1928; Јован Сјенички, *Успомене из окупације*, Народна мисао, Београд 1930; Тихомир Маринковић, *Из мучних дана за ослобођење и уједињење јужних Словена; бугарска недела у Алексинцу и његовој околини у окупацији*, Графички завод Соко, Лесковац 1931.

¹² На пример: Мирко Стефановић, „Распеће и Васкрс Србије, епопеја српског народа у светском рату 1914–1918.” у: *34 народна певања*, штампарија Туцовић, Београд 1929.

¹³ Љубомир Јовановић, *Побуна у Топлици и Јабланици: говор у Народној скупштини одржан 12. априла 1918. на Крфу*, Књижарница Геце Кона, Београд 1918; Божидар Поповић, *О Топличком устанку*, Лесковац 1927; Јован Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918. године*, Београд 1940.

¹⁴ Посебно: „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време Светског рата 1914–1918. године”, у: *Годишњак града Београда*, том XXI

Преокрет у српској историографији догодио се деценију касније. Када су пукотине југословенског идеолошког режима постале отвореније и сами историчари почели су да преусмеравају пажњу на период пре Другог светског рата. Године 1984, угледни српски историчар Андреј Митровић написао је оно што је и даље капитално дело о Првом светском рату, *Србија у првом светском рату*.¹⁵ Много је тема обрађених у овој књизи: од војних и политичких догађаја, преко економске ситуације до Топличког устанка. Једно обимно поглавље бави се стањем цивилног становништва током окупације (наслов тог поглавља је: „Под влашћу нападача”). У њему се по први пут даје преглед злочина које су починили Аустроугари, Немци и Бугари, пре свега на основу докумената из аустријских и немачких архива (Бечки државни Архив, Bundesarchiv у Фрајбургу и Bayerisches Hauptstaatsarchiv у Минхену).

Након тога, на таласу буђења национализма у Југославији, интересовање за Први светски рат, а посебно за страдање и услове у којима су се налазили српски цивили под окупацијом, укључило је многе историчаре и највише културне институције у земљи. Од 1984. до 1989. године, Институт за историјске студије Српске академије наука и уметности сваке године је организовао конференције посвећене Србији у Великом рату. Године 1984, назив конференције био је „Србија 1914. године”; 1985. „Србија 1915 године”, и тако све до 1989. Интересовање научника било је усмерено пре свега на аустроугарску окупацију, док Бугарској није било посвећено много простора. Акти са ових конференција и данас представљају богат низ веома значајних радова.

У периоду од последњих година социјалистичке Југославије до данас, с победом националиста и нестанком тема везаних за партизанску борбу, публикације постају бројне. Експлодира интересовање за Топлички устанак, који се често изучава као феномен издвојен из контекста бугарске окупације. У публикацијама посвећеним овом устанку постоји тежња да се нагласи карактер и значај ове побуне, а почињу да се проучавају и њени модалитети, учесници, организација и трајање, уз често наглашавање улоге српског народа у ономе што српска историографија сматра једином народном побуном у Европи у Првом светском рату.¹⁶ Овај устанак

– 1974, 61–74; „Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918”, у: *Глобус – Српско географско друштво*, година VII – 1975, 229–237; „Два пописа жртава из среза Јабланичког за време бугарске окупације 1915–1918. године”, *Лесковачки зборник XXVII*, Лесковац 1977, 121–138.

¹⁵ Ово дело недавно је објављено на енглеском под насловом *Serbia's Great War, 1914–1918*, Hurst & Company, London 2007.

¹⁶ Владимир Стојанчевић, „Систем окупационе управе у Србији у време Топличког

повезан је са злочинима и окупацијом у тренутку у коме се преиспитују његови узроци (окрутност окупатора, реквизиције, бруталности и, посебно, присилно регрутовање младих Срба у редове бугарске војске, искра која је довела до избијања устанка) и последице (репресија која је довела до око 20.000 жртава, масовна интернирања, уништења). Објављен је Ђоровићев рад, а почињу се продубљивати теме из друштвене историје о периоду аустроугарске окупације.¹⁷

У исто време сведоци смо издања или поновног реиздања Рајсових дела. Књига С. Бојковић и М. Пршића *О злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918*, заправо је збирка неколико Рајсових дела сачуваних у архивима у Београду.¹⁸

Када је реч о бугарској окупацији и злочинима, извесну пажњу јој посвећује локална историографија, која је изнедрила неколико студија које се тичу појединих градова или објавила сведочења и необјављене дневнике који описују тренутке окупације увек у географски ограниченим областима.¹⁹ Институт за савремену историју у Београду такође је објавио

устанка 1917”, *Лесковачки зборник*, 28-1988, 5–10; Радоје Костић, „Злочини бугарских окупатора у Топлици за време Топличког устанка”, *Лесковачки зборник*, 28-1988, 61–69; Драгутин Ђорђевић, „Барске и бабичке жртве Јабланичко-топличког устанка (1917)”, *Лесковачки зборник*, 28-1988, 71–75; Божица Младеновић, *Жена у топличком устанку*, Социјална Мисао, Београд 1996; Андреј Митровић, *Топлички устанак. Место у српској историји*, Београд 1993; Божица Младеновић, *Топлички устанак 1917: збирка докумената*, Историјски Институт САНУ, Београд 2007. Студије су проширене и на друге устанке у Србији: Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, 1987; Добросав Туровић, *Јабланички комитетски покрет 1916–1918*, Туристичка штампа, Београд 1996.

¹⁷ Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Чигоја штампа, Београд 2000; Иста, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Историјски институт, Београд 2005.

¹⁸ *Зверства Бугара и Аустро-немаца. I. Бугарска зверства у току рата*, Солун 1916; *Сурдулица, извештај поднесен Врховној команди Српске војске од Др Рајса*, Архив Југославије, фонд Министарства унутрашњих дела Краљевине Југославије, 2-, 1918; *Страдање града Битоља*, Солун 1917; *Извештај о бугарским злочинима у окупираној Србији 1915–1918*, Војни архив, Архива Краљевине Србије, фонд Врховне команде, к. 3, рег. бр. 22/1; *Аустро-бугарско-немачке-повреде ратних закона и правила – дописи једног практичара – криминалисте са српског македонског фронта*, Крф 1918; *Аустроугари у освојеној Србији, извештај поднет господину председнику Министарствог савета Краљевине Србије од стране Р. А. Рајса*, Париз 1919; *Аустро-бугаро-немици у окупираној Србији – документа непријатеља*, Париз.

¹⁹ Међу студијама су: Добросав Туровић – Небојша Ивановић, *Лесковац и лесковачки крај 1915–1918*, Историјски архив Лесковац, Лесковац 2006; М. Стевић, „Крушевачки крај у окупацији 1915–1918. године”, *Зборник радова са научног скупа одржаног у Крушевцу 12. и 13. јуна 1998. год*, Историјски архив, Крушевац 2001; Векослав Станковић, „Бугарски терор у Призрену”, у: *Баштина*, 12-2001, 173, 178; међу објављеним дневницима су: Петар Петровић, *Споменуло се, не повратило се: успомене из окупираног Призрена 1915. год*, Књижевна

једну малу књигу у којој је по први пут представљен само делић извештаја Међусавезничке комисије.²⁰

У већини радова који се баве искључиво бугарском окупацијом, архивски извори, као и мемоаристика, веома се ретко појављују. Пожељно је, у ствари, користити студије из периода након Првог светског рата, већ познате и лако доступне, као што су цитиране студије Сретена Динића и Јована Хаџи-Васиљевића. Документи које је прикупила Међусавезничка комисија помињу се врло ретко.

Најзад, приметна је разлика међу постојећим студијама које се баве аустроугарском и бугарском окупацијом; из њих произилази да су, када је реч о злочинима које су починили Бугари, истраживања тек на почетку, док су многи аспекти аустроугарских злочина у приличној мери расветљени.

У ствари, дефинитивно се може тврдити да и српској и у међународној историографији недостаје рад који би се на један свеобухватан начин, користећи немале доступне архивске изворе, бавио питањем бугарских злочина и, посебно, бугарске окупације. Тешко је прецизно побројати разлоге за ово занемаривање, мада је могуће препознати проблеме који су свакако утицали на изборе историчара.²¹ Свакако остаје необична чињеница да никада нису коришћене публикације на бугарском, доступне у српским библиотекама,²² а које могу бити важан извор у разумевању усмерења бугарских власти током рата.

омладина Приштина, Приштина 1998.

²⁰ Момчило Павловић (ур.), *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915–1918*, Институт за савремену историју, Београд 2007.

²¹ Прво, постоје разлози опште природе, као што су релативно скорашњи пораст интересовања за злочине и окупације током Првог светског рата и недоступност бугарских архива на шта су се стално жалили српски историографи. Други проблем је уништавање бројних материјала током Другог светског рата (имајмо на уму да је Бугарска окупирала Македонију и Јужну Србију и у Другом светском рату и да је српска историографија до сада овој теми посветила врло мали простор). Треба нагласити да, с друге стране, постоји обиље материјала о аустроугарској окупацији која је привукла пажњу многих историчара: Архив Србије (данас Државни архив Србије) задржао је целу архивску документацију коју су сачиниле аустроугарске власти (архив ВГГ – Војни генерални гувернман). Случајно откриће обимног материјала које су такође сачиниле аустроугарске окупационе власти, до кога је дошло у августу прошле године у истом архиву (руководство Архива није било упознато с постојањем тог материјала), даје основе за претпоставку да ће у непосредној будућности српска историографија и даље наставити да радије проучава аустроугарске злочине и окупацију у односу на бугарске злочине и окупацију.

²² Значајна су, на пример: Христов Петър Петров, *Научна експедиција в Македония и Поморавието 1916*, Универзитетско издателство Св. Климент Охридски, Софја, 1993, е Васил Радославов, *Дневни бележки 1914–16 / Дневне белешке 1914–16*, Универзитет Св. Климент Охридски, Софја 1993.

На конференцијама организованим у Србији такође је недостајало било какво поређење са бугарским и македонским историчарима (посебно на најважнијим конференцијама о Првом светском рату, као што су горепоменуте у организацији Академије наука и уметности).

Најзад, одсуство исцрпног проучавања периода бугарске окупације у Србији од 1915. до 1918. – и на међународном и на националном нивоу – такође се може приписати бугарској историографији, која је потпуно занемарила ту тему.

Ако се 1989. године српски историчар Севделин Андрејевић жалио на овај озбиљан недостатак оптужујући бугарске историчаре да се и даље превише усредсређују само на озбиљне намете Бугарској после Нејског мировног споразума,²³ 2009. године, последња обимна књига посвећена историји Бугарске није ни споменула суровост окупације у Србији, тврдећи чак да:

[...] Тачно у 15.00 сати заузета је привремена ратна престоница Србије [Ниш, ур.]. Док је 20.000 заробљених српских војника зурило у победнике, грађани су на улицама викали:
„Ура!“ и „Добродошли, ослободиоци!“, обасипајући војнике цвећем.²⁴

У светлу овог недостатка, као и општег интересовања које се све више окреће страдањима цивила током Првог светског рата, сматрало се, дакле, кључним да се посветимо изради једне студије, која би расветлила и злочине почињене у овом делу Европе.

Избор је био такав да тежиште буде на дубинској анализи елемената који су се већ појавили захваљујући неколицини постојећих студија о злочинима које је починио бугарски окупатор, па, стога, не на бављењу аустроугарским злочинима, осим у ограниченом обиму. Ова одлука донета је не само као резултат доступности радова који се овом темом баве, већ и због тога што нас малобројне информације одмах наводе на закључак да је постојала различита димензија и различито значење између онога што су починили аустроугарски и бугарски окупатор.

Да би се овај циљ постигао, након што је размотрена доступна расположива литература (не само о бугарским злочинима, већ уопште о Првом

²³ Севделин Андрејевић, „Економска пљачка Србије за време бугарске окупације”, у: Јован Пејин (ур.), *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Зборник радова 7/1989, Историјски институт, 19–33.

²⁴ *Историја на Българите: от освобождението 1878. до края на Студената война 1989*, III том, Труд, София 2010, 187.

светском рату у Србији), донета је одлука да се обави проучавање материјала непосредно у српским архивима, пошто се документација коју су историчари користили налазила искључиво на тим местима. Штавише, консултовање извештаја Међусавезничке комисије и Рајсових дела обезбедили су још доста материјала у Србији. Треба нагласити да је материјал објављен за Конференцију само делић укупне прикупљене документације. Последњи део документације укључивао је сведочења, извештаје о истрагама, које је спровела сама Комисија, прецизне спискове које су доставиле локалне власти у Србији установљене у послератном периоду о броју цивилних жртава – погинулих, мучених, интернираних и жртава реквизиција и изнуда – и још много тога. Потом, а то је можда и основни део, обухватала је акте бугарске војне и цивилне управе нађене у напуштеним седиштима 1918. Управо из ове документације, коју је Рајс такође цитирао, и у (минималном) делу преведене на француски језик за Мировну конференцију, снажно избијају карактер бугарске окупације и одговорност власти за почињене злочине.

Истраживање материјала који је израдила Комисија довело је до тога да се утврди да је, нажалост, разбацан у више фондова, у Архиву Југославије (Министарство иностраних послова, Дирекција за уговоре; Министарство унутрашњих послова; Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Мировној конференцији) или у Архиву Србије (Министарство иностраних дела, Политичко одељење и Архива институција под бугарском окупацијом – овај потоњи, међутим, није био доступан током истраживања за овај рад).

Што се Рајсових истраживања тиче, у горепоменутом архивима и у локалним библиотекама било је могуће наћи и дела која другде нису била доступна: пре свега једно, рад под називом „Шта сам видео и проживео у великим данима”, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1928, чије је оригинално француско издање одавно изгубљено.

Истовремено, извршено је исцрпно истраживање документације (на микрофилму) Министарства иностраних дела Краљевине Србије, која је сачувана у Архиву Србије. Разлог за то био је једноставан: у то време је председник Министарског савета Никола Пашић обављао и дужност министра иностраних дела, па је то министарство заправо било главно политичко тело кроз које је пролазила већина преписки, не само са иностранством, већ и са српским војним властима, Министарством унутрашњих послова, страним представништвима и, најзад, али не најмање битно, са Међусавезничком комисијом.

Ово истраживање показало се плодноним. У том фонду се, на пример, чувају прва сведочења о бугарским злочинима, која су, 1916, дали

страни лекари који су у време уласка војске из Софије били на служби у македонским градовима и који су потом побегли у Солун, у Грчкој. Незаобилазни су, такође, извештаји о стању становништва 1915, а постоје и разни подаци који се односе на избеглице које су, крајем 1915, прешле Албанију да би побегле од непријатеља. Прегледање материјала, који се чува у фонду, било је такође веома корисно за праћење догађаја везаних за сукоб и одлука о поступању које је доносила српска Влада.

Заустављање на ономе што се догодило током сукоба сигурно није било довољно. Из тог разлога, истраживање се преселило у Архив Југославије, где је прикупљена сва документација од тренутка када Краљевина Србија престаје да постоји и настаје Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевина Југославија (датум ове трансформације, 1. децембар 1918, уследио је одмах након краја сукоба, али, наравно, подела материјала није толико јасна).

Већина истраживања обављена је у овом архиву. Заправо, у фонду Министарства иностраних послова нове Краљевине, као главни извор за рад показала се документација Међусавезничке комисије. Многа сведочења, извештаји, истраживања који се нису појавили у публикацији представљеној у Паризу омогућили су да се добије потпуна слика о бугарским злочинима. Надаље, треба нагласити да је неочекивано пронађен велики број оригиналних докумената бугарске цивилне и војне окупационе управе из ратног периода, међу којима и низ наредби које су читовале карактер и одговорности саме окупације. Ови документи допринели су свеобухватности рада: он се не заснива само на изворима оних који су били жртве окупације, нити само на истраживањима, која су спровеле неутрална и Међусавезничка комисија, већ и на изворима онога ко је окупацију наметнуо и њоме управљао.

Коришћени су, свакако, и други фондови. Нека министарства самостално су спроводила истраге и бавила се нанетом штетом и злочинима у „областима у њиховој надлежности”. У фонду Министарства вера, Општем одељењу, пронађени су документи о ратној штети и реституцијама, изјавама, списковима црквених и манастирских добара која су уништена или украдена, као и важна сведочења свештеника депортованих у Бугарску, с подацима о поступању према њима. Такође, у фонду Министарства трговине, пронађене су пријаве, испитивања, извештаји, спискови и процене штете (од пљачке, пожара и реквизиција), које су окупационе власти нанеле појединцима и јавним институцијама.

На крају, треба имати на уму да је делегација ове новостворене краљевине на Мирвној конференцији пријавила почињене злочине; ове пријаве, дискусије које су уследиле, ставови бугарске Владе и одговори деле-

гације, прикупљени у фонду Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији, заједно са документацијом која се односи на одговорност за почињене злочине (од формирања судова, до спискова оптужених, до заузимања ставова српске, бугарске и међународне политике), били су главни извори коришћени у покушају да се схвати како је питање злочина третирано током Париске мировне конференције.

Последњи архив у коме су обављена истраживања јесте Војни архив Републике Србије, од момента кад су војне власти биле прве које су се вратиле у земљу и, стога, прикупиле прве податке о злочинима. Међутим, сложене процедуре приступа и мањак ефикасности неких надлежних органа, пре свега у оквиру амбасаде Италије у Београду, дозволиле су да се истраживање спроводи у прилично ограниченом периоду. У сваком случају, пронађено је неколико веома важних извора: нарочито извештаји које је српски делегат у Софији, постављен на крају рата, послао својим надређенима у вези са условима у којима су били ратни заробљеници и српски интернирци у Бугарској.

Током истраживања, бројне друге публикације биле су корисне како би се рад допунио и како би се разумели многи догађаји који су се с временом појавили како су се продубљивала сазнања о Првом светском рату у Србији.

Богатство и разноликост самих извора представљали су добру гаранцију за успех рада. Из тог разлога одлучено је да се не иде у бугарске архиве у којима је документација више него обимна. Био је то, можемо рећи, искрен опрез: ако би се желело кренути с проучавањем бугарске окупације, чији злочини представљају један аспект, свакако најимпресивнији, али не и једини, природно је неопходно преместити центар пажње на Централни архив у Софији и Војни архив у Великом Трнову.

Злочини које су Бугари починили над српским цивилним становништвом не могу се разумети, ако се не узму у обзир догађаји из година које су им претходиле. Из тог разлога, одлучено је да се рад започне посвећивањем једног поглавља насиљу над цивилима током балканских ратова и мерама присилне национализације које су уследиле. Од 1912. до 1913. године, Балкан је доживео драстичне промене: пораз Османског царства од стране удружених балканских земаља био је увод у нови рат између бивших савезника. Док је, у првом случају, поред афирмације српских, бугарских, грчких и румунских националних држава, најочитија последица била егзодус турског становништва у Малу Азију, такође под притиском зверстава која су над њим почињена, у другом случају дошло је до међусобног масовног насиља. У средишту спора између Бугара, Срба и Грка била је подела Македоније: свака од ове три завађене групе побрину-

ла се за истребљивање или терање у бег цивила непријатељске националности, како би се обезбедила етнички хомогена територија. Спроводило се насиље свих врста док су националистички притисци постајали све агресивнији. Кад је завршен рат у делу Македоније који су освојили Срби, а на које су Бугари полагали право, нове власти успоставиле су програм присилне асимилације присутног словенског елемента, док су чете наоружаних одметника – комита – наставиле борбу против оних, за које су сматрали да су окупатори.

Оно што се тих година десило био је увод у оно што ће се од 1915. до 1918. догађати у Србији.

Други и трећи део посвећени су ситуацији српских цивила пре инвазије која је одредила поделу земље: рат, епидемије, напуштање од стране савезника, исцрпили су становништво проузроковавши десетине хиљада жртава и страх од глади, док је почетак офанзиве Централних сила, 1915. године, изазвао „масовни бег” цивила који су пошли за војском. Заправо, да би избегла капитулацију, српска Влада и војска одлучиле су да пређу Албанију и придруже се савезничким снагама на обали Јадрана. То је коштало живота хиљаде војника и цивила.

Становништво Краљевине Србије тако је чекало долазак непријатељских армија. Крајем 1915, на основу претходно потписаних споразума, Бугарска, која се није одрекла својих претензија према Македонији и наставила да стално снажно осуђује политику коју су Срби спровели у тој области, искористила је ситуацију да реализује своје аспирације и да анектира не само Македонију, већ и Источну и Јужну Србију.

Поглавља која следе у потпуности су посвећена бугарској окупацији и злочинима. У жељи да се прати хронолошки поредак, покушало се са прецизирањем главних карактеристика догађаја из сваке године, увек с намером да се да преглед почињеног насиља. Тако је 1915. и почетком 1916. године извршена елиминација српске интелигенције и виђених Срба, као и масакри над становништвом у Македонији, док остатак 1916. године карактерише спровођење принудне бугаризације становништва. 1917. била је година када је у Топлици избио устанак, па је један део поглавља био посвећен репресији која је уследила, док је други обрађивао питања депортација и услова у логорима за интернирање. Последња година рата била је година глади: као последице тешке ситуације у Бугарској, области Србије и Македоније биле су искоришћаване за набавку прехранбених и пољопривредних производа и стоке. Последице по цивилно становништво биле су веома озбиљне. Те године издата је наредба у којој је детаљно наведен начин асимилације који треба примењивати према Србима: управо на њима изражена је суровост режима, јер је њихова национална свест и даље била веома отпорна.

На крају рада један део посвећен је питању бугарских злочина у дискусијама на Мировној конференцији.

Напоследку следе закључци, након чега следи попис архивских извора и библиографија. У документарном прилогу приложени су неки од главних докумената коришћених у овом раду.

У целом тексту датуми се наводе како на основу „старог”, односно јулијанског календара који се у Бугарској користио до 1916. године, а у Србији до 1921, тако и на основу „новог”, грегоријанског календара, већ у употреби у западним земљама. То је зато што се у многим коришћеним документима наводе само датуми по јулијанском календару, док се у многим другим наводе само датуми по грегоријанском календару. Да би се избегла забуна, одлучено је се прате и једни и други; када то није било могуће, наведен је само датум по грегоријанском календару.

Детаљна напомена о изворима

Прво поглавље истражује насиље над цивилима током балканских ратова. Политички, војни и дипломатски аспекти ових сукоба били су током времена предмет разних студија. С друге стране, истраживања о насиљу над цивилима, демографским и економским променама, последицама и политикама принудне денационализације, које представљају суштински узрок Првог светског рата на Балкану, готово да и нема. Као главне наслове треба погледати библиографију с коментарима коју је сачинио професор Еђидио Иветић на крају своје књиге *Le guerre balcaniche*, Il Mulino, Bologna 2006; најновије и најцеловитије дело на италијанском језику. Што се тиче овде разматраних питања, важне аспекте истакао је Ричард Ц. Кремптон у *Bulgaria 1878–1918. A History*, Columbia University Press, New York 1983. и Елизабет Контођорђи у *Population Exchange in Greek Macedonia*, Clarendon Press, Oxford 2006.

У српској историографији ситуација није много другачија, иако су разлози другачији: „поновно откриће” питања која се односе на период пре уједињења, тј. пре 1918. године, често је подређено потреби да се разради једна историја у којој би савремена Србија могла пронаћи своје утемељење. Последица тога је да је од краја осамдесетих година више студија било посвећено подвизима српске војске, животу угледних личности, важности ширења краљевине и другим политичким, дипломатским и војним темама. И у овом случају, недостају истраживања о насиљу над цивилима, јер не постоје студије о периоду српске управе у припојеним областима, без којих је разумевање потоњих догађаја изузетно једнострано. Из тог разлога, одлучили смо да користимо углавном старије студије које и данас важе за најпотпуније у погледу опште ситуације: Саво Скоко, *Други Балкански рат, степени и припреме рата*, књ. I, Војноисторијски институт, Београд 1968; Б. Ратковић – М. Ђуришић – С. Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, БИГЗ, Београд 1972; Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Србије и Аустроугарске*, Историјски институт, Београд 1962. и Владимир Ђоровић, *Односи Србије и Аустроугарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд 1992.

Мањак литературе приморао нас је да пређемо на архивске фондове. Међутим, и у овом случају се, бар у српским архивима, сусрећу озбиљни проблеми, чији узроци се, пре свега, морају тражити у проблемима које су ове институције имале током двадесетог века. То не значи да се не може

наћи ништа занимљиво: заправо, значајни су документи Министарства иностраних дела, а посебно скупштинске расправе током и после ратова прикупљене у *Стенографске белешке Народне скупштине*, јер посебно сведоче о насиљу које су трпели српски цивили, а које је извршено против „непријатељских” цивила. Нека бугарска и македонска дела допунила су ове изворе: З. Тодоровски – Б. Бужашка (уредник), к.п. Мисирков, *Дневник 5.VII – 30.VIII 1913*, Државен архив на Република Македонија и Државна агенција „архиви” на Република Бугарија, Скопје–Софија, 2008. и Михаило Аполстолски (уредник), *Македонија во време на балканските војни (1912–1913)*, Втората балканска војна, у *Историја на македонскиот народ*, књига втора, Институт за национална историја, Скопје, 1969.

Важни извори о злочинима почињеним током ратова и даље су извештаји неких страних новинара, посебно Henry Barby, *Les victoires serbes*, Bernard Grasset, Париз 1913, С. Б. Цвијановић, Београд 1913. *Bregalnitsa*, Bernard Grasset, Paris, 1914, штампарија Савића и комп., Београд 1914, а посебно Leon Trotsky, *The Balkan Wars 1912–1913*, Anchor Foundation, New York – Sydney 1980. (Постоји и у верзији на италијанском: Lev Trotsky, *Le guerre balcaniche 1912–1913*, edizioni Lotta Comunista, Milano 1999).

Главни извор за проучавање насиља над цивилима, како због богатства тако и због различитости сведочења, који се мора сматрати полазном тачком за свако даље истраживање, свакако је извештај Међународне комисије за испитивање узрока и вођења балканских ратова (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington 1914). Извештај је резултат истраге коју је мешовита комисија, послата од стране фондације Карнеги, спровела у балканским земљама 1913. Приступ који су њени чланови имали у тумачењу узрока несумњиво је био приступ западног посматрача уроњеног у осећај супериорности свог цивилизацијског порекла; колико год да је то неопходно истаћи, то, међутим, не сме одвратити пажњу од богатства садржаја и вредности коју тај извештај представља.

У наредном поглављу, које анализира период непосредно након избијања Великог рата, обрађене теме тичу се стања цивилног становништва у Србији од 1914. до лета 1915. Прва аустроугарска инвазија, неколико дана након објаве рата, имала је карактер велике казнене експедиције против српског народа. Злочини су вршени у великом обиму и по наређењима официра највишег ранга. Ову тему, присутну у српској историографији, недавно је обрадила и западној јавности представила Бруна Бјанки анализом рада криминолога Рудолфа Арчибалда Рајса, аутора детаљних истрага злочина. Из тих разлога, одлучено је да се то питање не анализира исцрп-

но, већ да се оно представи и дају референце на постојеће публикације. Ситуација је другачија за период од јесени 1914. до лета 1915. Као и у неколико других случајева, чини се да је овај период практично изостао из студија посвећених Првом светском рату у Србији, како у међународној, тако и у српској историографији. Овај недостатак спречава даљу исцрпну анализу тог питања у овом раду; у сваком случају, у овом поглављу желели смо да истакнемо оне аспекте који су непосредно повезани са страдањима цивила у Србији и насиљем које су претрпели. Затим је, након нових војних операција, од септембра до децембра 1914. године, много цивила било приморано да побегне памтећи насиље претрпљено у августу. Овог пута становништво није чекало долазак непријатеља, већ се очајнички упутило према југу земље. Главни путеви и градови удаљени од фронта, постали су препуни жена, деце и старца без хране и одеће, док су хигијенски и санитарни услови постали неодрживи.

У разумевању ових тема од великог је значаја низ запажања страних новинара, лекара и дипломата који су били сведоци онога што се дешавало: Рудолфа Арчибалда Рајса, Џона Рида, Арналда ФракарOLIЈА и других. Њихове белешке допуњују белешке Срба, попут др Славке Михајловић, која је забележила бег цивила из Београда. Одређена саопштења размењена између војне и цивилне власти такође нам омогућавају да схватимо колико је питање избеглица и помоћи њима било у другом плану у поређењу с потребама војске, од чијег је задржавања очигледно зависео опстанак читаве земље. То је значило да је тек у новембру основано државно тело за смештај и дистрибуцију хране међу избеглицама.²⁵ Међутим, његов рад није дуго трајао: међу аустроугарским заробљеницима избила је епидемија тифуса, која се брзо ширила међу српским војницима, а нарочито међу избеглицама изнуреним глађу и хладноћом. Убрзо се тифус проширио широм земље убивши на хиљаде људи, укључујући многе лекаре и медицинске сестре из угроженог система здравствене заштите у Србији. Савезничким и неутралним земљама упућено је неколико апела за помоћ која се чинила неопходном: међутим, одазвао се само низ приватних добротворних организација релативног значаја, које су ипак успеле да пошаљу низ здравствених мисија састављених од добровољаца. У исто време, српска Влада је кроз своју дипломатску мрежу покренула запошљавање професионалних лекара покушавајући да привуче што више особља нуђењем

²⁵ Скоро потпуно одсуство питања интерно расељених лица у 1914. у српској историографији погађа много више од других недостатака. Та тема једва да се помиње у обимној публикацији посвећеној српским избеглицама у Првом светском рату која је објављена 2007. Душица Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату 1914–1921*, Завод за уџбенике, Београд 2007.

огромних зарада. Руске, француске и енглеске Владе послале су здравствене мисије чији састав никако није био довољан да победи тифус. Када је, у рано пролеће 1915, епидемија досегла врхунац, страх од пандемије проширио се Европом и Америком: у том тренутку, Амерички Црвени крст и фондација Рокфелер изузетно експедитивно су организовали здравствену мисију на челу с једним од водећих светских стручњака за заразне болести са задатком да искорени тифус у Србији. Док су се стотине страних лекара бациле на посао, како би победиле болест и повратиле српску војску на ноге, захваљујући такође испоруци санитетског материјала из иностранства, за цивиле, међу којима су највише страдале избеглице, није учињено готово ништа. Нису организоване ни испоруке помоћи из иностранства, осим преко неких приватних организација. Појавио се страх од широко распрострањене глади; па ипак, чим је епидемија савладана, дефакто је престала здравствена помоћ, док су главне фондације успостављене у Европи и Америци за помоћ становништву које не ратује веровале да Србији не треба храна или друга помоћ.

Питање епидемије тифуса добро илуструју сведочења страних лекара који су учествовали у његовом искорењивању, њихова научна разматрања важна су за разумевање последица тифуса по цивилно становништво, а посебно по избеглице, а издања њихових дневника обилују сликама (фотографијама) из тог периода. Важни документи о организацији помоћи разних приватних организација, као и о недостатку организоване помоћи великих организација и савезничких влада чувају се у Архиву Србије, у фонду Министарства иностраних дела. Да би се пратило ширење страха од пандемије и одлука да се пошаље Рокфелерова мисија – Амерички Црвени крст, коришћени су врло детаљни чланци листа *The New York Times*. Најзад, за опште тумачење коришћене су неке српске и међународне публикације, међу којима се истиче дело Мјецислава Б. Бискупског.²⁶

Треће поглавље односи се на другу половину 1915. Лето је, са стано-вишта рата, прошло релативно мирно. Али опасност је била ту; то је било јасно свима и Влади, и војсци, и народу. Она се материјализовала на јесен: одлучујући напад заједно су извеле немачке снаге које су командовале операцијама, као и аустроугарске и бугарске. Уласку у рат претходила је важна пропагандна кампања у бугарским новинама о злочинима које су Срби починили у Македонији. Упркос упорном српском демантовању, локално становништво и бугарски Македонци, и Турци и Албанци, испољило је оштро противљење београдским властима углавном масовним бежањем. Главни извори за та питања су документи Министарства иностраних дела,

²⁶ Mieczysław B. Biskupski, *Ideology, Politics and Diplomacy in East Central Europe*, University of Rochester Press, Rochester 2003.

који се чувају у Архиву Србије, као и документи војске, који се чувају у Војном архиву. Такође су значајни мемоари председника бугарске Владе, Васила Радославова, као и неке монографије, попут дела Ричарда Кремптона о Бугарској и Михаила Аполстолског о Македонији.

Овог пута, мала српска војска није била у стању да издржи удар непријатељске офанзиве која је била јача од њеног људства и средстава. Остали су пренебрегнути очајнички захтеви савезничким владама за помоћ, док је војска морала непрестано да се спушта на југ у непрекидној борби с непријатељем. Као и годину дана раније, маса цивила побегла је из својих домова, пратећи војску или прелазећи грчку, румунску и црногорску границу. Већина се нашла на Косову и Метохији с војском, али одлучили су да се врате. Овде је краљ, у договору с Владом и Врховним штабом, да би избегао капитулацију и самим тим нестанак српске државе, 8. децембра наредио опште повлачење оружаних снага и владиног апарата према обалама Јадрана, преко неприступачних албанских планинских венаца. У новембру 1915, са зимом пред вратима, без залиха и средстава за једно такво путовање, без проходних путева и с војском, која се већ месец дана борила и истовремено непрекидно повлачила, стотине хиљада људи суочило се с оним што је у српском сећању у периоду после Првог светског рата остало записано као „Голгота”. Исход је био катастрофалан: десетине хиљада војника изгубили су живот услед напорног повлачења, а иста судбина задесила је и многе аустроугарске, немачке и бугарске заробљенике, које је српска војска повела са собом, као и бројне цивиле који су за њима пошли, од којих су многи били чланови породица српских војника и официра.

За ове теме најдрагоценији извор су сведочења (и Срба и странаца) написана у периоду непосредно после офанзиве или прикупљена у послератном периоду, а документи Министарства иностраних дела, који се чувају у Архиву Србије, представљају важну допуну. Документи војних власти сачувани у војној архиви веома су корисни; најзад, неке монографије (посебно дела Андреја Митровића и Петра Опачића) помажу у праћењу догађаја.

Након освајања Србије, уследила је подела територије између Аустроугара и Бугара који су успоставили своје окупационе зоне. Док је у првом случају то била административна јединица (мада под контролом војске) чији је задатак био заправо одржавање мира и искоришћавање ресурса, у другом је било у питању проширење бугарске власти с посебним задатком да матици домовини прикључи огромна подручја након што има наметне културну и верску доминацију с израженим националним обележјима. Био је то почетак немилосрдне трогодишње окупације, којој је одлучено да се да много више простора него аустроугарској окупационој политици.

Први период бугарске окупације карактерисао је низ масакара, као и систематско елиминисање виђених личности и српске интелигенције. Свуда у Србији и Македонији представници свештенства, учитељи и професори, политичари, адвокати, пензионисани државни службеници и разни трговци били су мета овакве политике Радославовљеве владе. За неколико месеци било је на хиљаде жртава, а на хиљаде њих депортовано је у Бугарску. У Македонији, већина покоља била је дело комита, који су у тамошњем административном систему преузели скоро све функције на локалном и окружном нивоу, заузимајући места средњих (у неким случајевима и окружних) начелника, председника општина и обављајући полицијске функције. Њихове акције свакако је увек пратила или подржавала бугарска редовна војска. У Источној и Јужној Србији, међутим, одсуство комита показало је да сву одговорност сноси редовна војска. Елиминација најугицајнијих сталежа била је праћена честим насиљем усмереним ка члановима њихових породица и уопште против читавог цивилног становништва.

У вези с овим питањима, првенствени значај има извештај Међусавезничке комисије, која је на крају рата, од децембра 1918. до пролећа 1919. године, спровела истрагу на целој територији издавши тротомну публикацију о бугарским злочинима над цивилним становништвом у Србији, што је затим представљено на Париској мировној конференцији.²⁷ Ова публикација, доступна на француском и енглеском језику, међутим, извештава само о делићу прикупљеног материјала, а како би се одговорило на потребе њеног циља – пријављивање што већег броја кривичних дела – неколико сведочења или истрага само се делимично спомиње. Из тог разлога било је изузетно важно да се пронађу оригинални материјали Међусавезничке комисије, који се делимично налазе у фонду Министарства иностраних послова у Архиву Југославије. У овом поглављу, ако је реч о навођењу сведочења присутног у истом облику и у публикацији и у архиви, предност је дата публикацији: то ће сваком заинтересованом олакшати проналажење извора.

Поред материјала Комисије, који су обухватили и бројне истраге Р. А. Рајса, важни су и неки извештаји српске војске и, пре свега, сведочења – вероватно међу првима – која су дали и неки грчки лекари, који су се нашли на дужности у Србији при уласку бугарске војске; ови се материјали налазе сачувани у Војном архиву и Архиву Србије.

²⁷ *Rapport de la Commission interalliée sur les violations des Conventions de la Haye et le Droit International en général, commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupée, Documents*, Paris 1919.

Архивска грађа допуњена је неким делима српске послератне историографије (Јован Хаџи-Васиљевић, Милета Новаковић), књигом оптужбе коју је 1916. објавила Влада (*Deuxième livre bleu serbe*), неким делима странаца (поново Рајс; Куне) и неким делима савремене српске историографије (Богумил Храбак, Слађана Бојковић – Милоје Пршић). Неизоставна су и она дела која, поред Међусавезничке комисије, наводе или представљају оригиналне бугарске документе (Миливоје Перић, Ричард Кремптон) или бугарске публикације (П Петър Хр. Петров, *Научна експедиција в Македонија и Поморавието*) и оригинални бугарски документи доступни на одређеним интернет страницама.

Наредно поглавље посвећено је неким аспектима окупационе политике, а посебно насиљу и бугаризацији Србије и Македоније. Године 1916, истовремено са масовним и циљаним погубљењима, бугарска Влада започела је са спровођењем политичког програма за нове области, чије је тежиште било бугаризација цивилног становништва. Према планираној процедури на нивоу државе, спроведени су уништавање српске културе – забрана српског језика, уништавање књига, одузимање црквене баштине итд. и изградња бугарског идентитета – бугарске школе, културна друштва, забрана кореспонденције са страним земљама итд., чему су људи подвргнути силом. Са економског становишта, почео је да се примењује систем реквизиција, који је, природно, захватио углавном сеоска подручја. Он је био веома интензиван јер су у Бугарској већ настали озбиљни проблеми с храном погоршани немачком експлоатацијом бугарских ресурса, па су нове области морале да поднесу већу тежину подршке не само војске, већ и бугарског цивилног становништва. Истовремено, „државно насиље” погоршано је аутономијом војске и чиновника послатих у окупирана подручја. Случајеви Калкацијева и Илкова у Сурдулици и Врању нису били изоловани: свуда су нове власти биле одговорне за пљачке, мучења, насиља, изнуде и, изнад свега, силовања.

На пролеће, а нарочито на јесен, с наставком ратних активности на македонском фронту, становништво пограничних држава било је масовно приморано на рад на утврђивању ровова или изградњи путева према фронту. Услови рада довели су до многих смртних случајева, посебно од глади. У неким су случајевима евакуисана и интернирана читава села, а куће демонтиране и коришћене у радовима на фронту; у другима је становништво читавих градова, попут Дојрана, интернирано, а њихов град уништен. Масовно интернирање погодило је, крајем године, пре свега македонска подручја, посебно Порече, која су већ много претрпела крајем 1915. године; читава места депортована су у Бугарску.

Главни извори за ово поглавље несумњиво су документи Међусавезничке комисије чији се значај сада појављује посебно у разумевању улоге бугарске политике према српским и македонским цивилима. И у овом случају, предност је дата објављеним документима ради лакшег проналажења од стране других истраживача; а ипак се у фонду Дирекције за уговоре Министарства иностраних дела налази много преписки, истрага, извештаја, сведочења и, пре свега, оригиналних необјављених бугарских докумената и стога коришћених у овом тексту.

Међу документима навођене су Рајсове истраге, дела Виктора Кунеа и Милете Новаковића, *Livre bleu serbe*; међу студијама дело Миливоја Перовића о Топличком устанку (*Топлички устанак*), студије Владимира Стојанчевића и Севделина Андрејевића и наравно, већ више пута споменутих, Андреја Митровића и Ричарда Кремптона. На крају, треба поменути две бугарске публикације које дају врло важне индикације: прва је војне природе, објављена 1922. године (Стефан Нойков, *Защо не победихме 1915–1918*) и пружа важне податке о стању бугарске војске, док је друга поменути дневник премијера Радославова (у коме је занимљиво напоменути да недостају готово све странице од тренутка када је Бугарска ушла у рат до почетка 1916), пошто је у завршном делу обављен низ званичних комуникација везаних за црквена и књижна добра пренета из Македоније у Бугарску.

У складу с преплитањем хронолошког и тематског тока, које је изабрано као основа за ово дело, у поглављу посвећеном 1917. години испитује се репресија након Топличког устанка и услови у логорима за интернирање у Бугарској. Заправо, најзначајнији догађај 1917. године, када су у питању злочини над цивилним становништвом у Србији и Македонији, била је репресија после устанка који је избио на југу Србије. У фебруару, наредба команданта региона, генерала Кутинчева, о регрутовању мушкараца у Србији, била је искра која је запалила побуну; неколико хиљада њих, од којих су многи били српски војници, који су остали у својим кућама или су се скривали у шуми, напали су бугарске гарнизоне и за неколико дана ослободили неколико градова уз подршку становништва. Да би угушиле устанак који је био опасан по стабилност Бугарске, војне власти замениле су генерала Кутинчева пуковником Протогеровим. „Стручњак” за устанке, нови командант Моравске војно-инспекцијске области, наметнуо је такву репресију да је за 20 дана поразио побуњенике сејући страх међу становништвом, масакрирајући, уништавајући и спаљујући многа села и, пре свега, покрећући талас масовних интернирања. Добивши легитимитет кроз власт која му је поверена, све је то спровео у дело објављивањем изричитих наредби. Протогеров је на функцији остао око два месеца, а по-

том га је заменио пуковник Тасев, коме је асистирао пуковник Дрвингов. Они су, користећи бугарске и македонске комите, наставили путем који је кренуо Протогеров успостављајући репресивни полицијски режим. Утицај и одговорност коју је у управљању кризом имала македонска револуционарна организација (ВМРО) постали су још очигитији. Од пролећа до лета 1917, око 20.000 цивила били су жртве репресије Протогеров, Тасева и Дрвингова, а више од 60.000 их је депортовано у логоре за интернирање у Бугарској.

Услови у овим логорима били су драматични. Трошне и претрпане бараке, лоши хигијенски услови, озбиљне несташице хране, малтретирања и мучења, континуирани присилни рад, карактерисали су све логоре. Свуде је било много мртвих. Био је то мали концентрациони универзум у коме су цивилне жртве, поред Срба, били и припадници других народа, пре свега Грци и Румуни из других бугарских окупационих подручја.

Главни извори за репресију у Топлици су извештаји и сведочења Међусавезничке комисије и документа која се чувају у фонду Министарства иностраних послова, Дирекције за уговоре, у Архиву Југославије. Иако је та тема заправо присутна у српској историографији, објављени материјал, који је доступан, није велики, то је зато што је све више пажње усмеравано на војни аспект устанка и на његово политичко тумачење. Ти извори су важни и за питање интернирања. Најзначајнији материјал, сачуван у истом фонду, дакле, представљају бројни оригинални документи бугарских окупационих власти; комуникација између војне и цивилне власти, наредбе становништву, претње одмаздама и још много тога што утврђује одговорност за бугарску бруталност, како вођа Моравске војно-инспекцијске области, тако и бугарске владе. Неке публикације о устанку биле су важне за опис догађаја: најрелевантнији аутори укључују Миливоја Перовића, Андреја Митровића, Владимира Стојанчевића и Божицу Младеновић.

Глад и истребљење „српства” теме су које су обрађене у поглављу посвећеном 1918. У последњој години рата, док је, с једне стране, бугарски систем контроле над становништвом био све интензивнији због страха од нових побуна, с друге, реквизиције и пљачке били су главни узрок патње и смрти међу цивилним становништвом. Бугарска, у којој је због рата и „савезничког пљачкања” ситуација постала драматична, користила је прехранбене ресурсе Моравске области и Македоније што је више могла, узимајући огромне количине пољопривредних производа и стоке од цивилног становништва и остављајући (не увек) само минималне количине неопходне за преживљавање.

Тешки услови унутар саме Бугарске, погоршани протестима и нередима међу цивилима и војницима и веома неповољан ток рата, међутим, нису променили ток бугарске репресивне политике према становништву. Наредбом од 29. маја 1918, све што је до тада урађено први пут је кодификовано у једном тексту. У њему је становништво било подељено у различите категорије које се могу свести на две опште групе – они који су могли помоћи текућем процесу и они који би га ометали. Међу њима се истичала категорија жена, која је издвојена као елемент који се, сам по себи, увек сматра непријатељем, као главни носилац српске традиције. Требало је на сваки начин елиминисати „шовинистички фанатизам” српских жена и избрисати сваку везу са српством, укључујући имена која ће се дати новорођенчади.

У последњим данима рата, бугарски окупациони апарат погодила је општа пометња, док је ситуација унутар Бугарске била на ивици грађанског рата. С предајом бугарске војске, из Моравске и Македоније десио се општи бег свих војних јединица, као и државних службеника; иако су клаузуле о примирју то изричито забраниле, сви су се упустили у некакву последњу „велику пљачку” у којој је цивилно становништво било лишено последње хране и новца.

Убрзо након тога, почео је повратак интернираних и ратних заробљеника из логора у Бугарској. Њихов број и стање, које је влада у Софији увек скривала, постали су драматично очигледни тек када су трупе Антанте стигле до Софије: тада је почела организација повратка десетина хиљада мушкараца, жена и деце, који су, гладни и изнурени, умирали чак и кад би бивали ослобођени. Бугарске власти ометале су њихов повратак у Србију и Македонију, укључујући елиминацију интернираних и затвореника, док је глад у земљи учинила готово немогућим налажење робе за основне потребе као помоћ преживелима.

Главни извори су документи Међусавезничке комисије, од којих многи нису објављени, а чувани су у фонду Министарства иностраних послова у Архиву Југославије. Затим следе истраге Р. А. Рајса (представљене у извештају Комисије). Од великог значаја су, посебно у погледу злочина после примирја и повратка са интернације, извештаји официра српске војске, који су први ушли у разне ослобођене градове и извештаји пуковника Туцаковића, представника Владе и српске војске у Софији након уласка војника Антанте у град, сачуваних у Архиву Југославије, Архиву Србије и Војном архиву Републике Србије.

Од пресудне су важности и оригинални документи бугарске администрације у Морави и Македонији, међу којима се истичу неке наредбе које се односе на бугаризацију и реквизицију прехранбених артикала. Овај ма-

теријал, такође, чува се у фонду Министарства иностраних послова при Архиву Југославије.

С обзиром на оскудно присуство ових тема у српској историографији (и не само у њој), мало је публикација које се користе у овом поглављу. Главни аутори су Андреј Митровић и Ричард Кремптон.

Завршно поглавље даје преглед судбине питања злочина на Мировној конференцији. Српска делегација изнела је непобитне доказе о ономе што се догађало од 1915. до 1918. и саставила списак пет стотина бугарских злочинаца чије је изручење тражила. Упркос различитим предлозима и бројним покушајима да се одреде одговарајуће казне, став великих победничких сила открио је, у ствари, општу неспремност да процесуирају ратне злочинце, укључујући и бугарске. Ипак, посебна комисија формирана са задатком да прилагоди међународни правни систем ситуацији која је произашла из Великог рата потврдила је огромне патње нанете Србима. Само су Јермени претрпели горе поступање током овог сукоба.

Извори су, поред објављених дела и архивски извори делегације Србије (или Делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца) на Мировној конференцији.

Насиље над цивилима на Балкану: Балкански ратови

Премисе

За мање од годину дана, од октобра 1912. до јула 1913. године, националне државе Балканског полуострва, које су до тада као аутономни субјекти играле само маргиналну улогу у европском простору, нашле су се у средишту радикалних промена које су уздрмале сваки аспект њиховог постојања, као и јавног и приватног живота њихових становника.

С политичког становишта, балканске државе нарасле су територијално и демографски и дефинитивно су се ослободиле турског присуства, док су, истовремено, њихове националистичке политике, чије су амбиције често биле усмерене ка заједничким циљевима, ушле у фазу насилног и трајног сукоба. Са економског становишта, готово да су стигле до руба банкротства, а спасиле су се захваљујући задуживању код Великих сила; у ствари, новостечене територије, не само да нису биле у стању да задовоље хитне потребе државне благајне, већ су, напротив, саме захтевале огромна улагања да би се извукле из заосталости у којој су се налазиле. Ово није само зато што нове територије саме по себи нису биле много продуктивне, већ и зато што су ратови донели уништење пољопривредних култура (пољопривреда је била главна привредна грана), као и разбијање друштвене структуре и постојећих економских односа под турском влашћу. Ово је важило за све територије које су мале балканске земље отеле од отоманског режима: од Новопазарског санџака (Санџака), преко Косова и Метохије подељеног између Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, до Тракије и источне и Егејске Македоније, које су заузели Бугари, односно Грци и, најзад, централне Македоније, области која се протезала од Охридског и Преспанског језера на западу до реке Струмице на истоку, у чијем је средишту била долина реке Вардар.

Управо је централна или Вардарска Македонија, главни циљ око кога су се спорили Бугари, Срби и Грци, била најпогођенија област. Стотине хиљада Турака били су приморани да напусте своје домове, а иста судбина снашла је и десетине хиљада бугарских, грчких и албанских Македонаца и, у минималној мери, српске Македонце.

Владајућа привредна структура била је потпуно збрисана: читлуке, систем заснован на великим имањима, и тешко финансијско угњетавање

отоманске државе заменили су хришћански сељаци, који су раније њима били подређени; а трговци, многи од њих Јевреји, језгро најважнијих градова у Македонији, не само са економске тачке гледишта, у Битољу их је било шест хиљада, у Солуну половина становништва, изненада су се нашли без најважнијих муштерија и привилегованог положаја, који су уживали у Отоманском царству, што је за многе од њих значило падање у немилост.

Осим што су постали поданици нових земаља и прошли кроз један кратак, али трауматичан период, треба макар претпоставити (још увек нема прецизних укупних података), да су цивили били и жртве глади – војске су реквирирале стоку и храну, усеви су, 1913. претрпели огромну штету и сл. Од болести војске, нарочито Бугарска, имала је више жртава од колере и тифуса него у борбама, а те епидемије свакако су погађале и цивиле, а одсуство здравствених установа, неорганизованост нових власти и устанци који су избили међу Албанцима против српског режима, додатно су допринели погоршању економског и социјалног оквира који је настао након балканских ратова.

Све ове теме, од којих би свака заслуживала детаљно проучавање, до данас још нису обрађене осим на веома ограничен начин или у случају националних балканских историографија, тако да се одражава националистичка реторика из периода пре ратова 1912–1913. године, која је успела да остане чврсто уврежена током двадесетог века.

И управо у оквиру њеног разумевања, може се дефинисати „македонска катастрофа” у којој посебно место имају националистичке политике, које су успоставиле зарађене елите балканских земаља.

У Османском царству критеријум за дефинисање заједнице био је верски: свака верска група (муслимани, православни хришћани, Јевреји) представљала је *милет* с представником у Цариграду. Тако је било све до 1870. године, када је султан, под спољним притиском, епархијама које говоре бугарски одобрио успостављање сопствене цркве, Бугарског егзархата. Тај датум, који је претходио Берлинском конгресу, означио је дефинитиван улазак национализама на европске територије Турске и почетак друштвеног раслојавања, етничке хомогенизације и сукобљених националистичких политика. Од тада су бугарске, српске и грчке црквене институције, као и школе, које су основале и финансирале њихове Владе, почеле продор у Македонију, с циљем да придобију домаће становништво како би се оправдала евентуална анексија те територије.

Масе неписмених сељака који су говорили језиком сличним бугарском и српском, али који су често користили један други дијалекат да би комуницирали с онима који су тако другачије говорили, као и групе

писменог градског становништва, које је говорило три или четири језика, постале су мета хомогенизације која их је присиљавала да се национално одреде, у већини случајева као Бугари, Срби или Грци. Кад институције више нису биле довољне, интервенисале су наоружане чете које су често слале суседне земље – бугарски комити, српски четници и грчки андартти – које су деловале и против Турака и једне против других, а, пре свега, против становништва које се сматрало непријатељским, изазивајући озбиљно заостравање етничких супротности. Међутим, територијална реалност била је толико сложена и анационална да би се исплатила само политика масовне хомогенизације.

У ствари, откривено је да су у Македонији, међусобно измешани, живели национално неопредељени македонски Словени, македонски Словени с бугарским, српским или грчким националним осећањем, Албанци – Геге и Тоске, а међу њима и муслимани, православци и католици – Турци, Јевреји, Цинцари или Аромуни (Власи), Роми, бугарски муслимани (Помаци), словенски муслимани (Горанци) и други. Национална категоризација нашла се у кризи и једино решење ослањало се на насиље: почела су масовна протеривања, уништавања села, масакри, присилне национализације.

Таква је била ситуација на том подручју. Али, док се све то дешавало, та ситуација није забрињавала европске дворове, осим уколико се није непосредно тицала њихових интереса. Императив је био изборити се с падом Турске и уласком на сцену нових снага, којима ће се бавити у својој политици према Балкану и Истоку. Ништа није учињено да се зауставе злочини над цивилима, штавише, извештаји новинара послатих да прате сукобе, Анрија Барбија за *Le Journal*, Лева Троцког за *Kievskaja Mysl*, Крофорда Прајса за *Times*, Ђина Берија за *Corriere della Sera* и многих других, иако за нас данас веома драгоцени за историјску реконструкцију, на одлучујући начин су допринели да се уврежи већ преовладавајућа идеја према којој је Балкан насељен некултурним, насилним варварима који су супротни екстрем европске цивилизације, док су ратови, који су се водили, били сматрани за просто нормално обрачунавање ових народа. Исти приступ имсла је и међународна комисија коју је Фондација Карнеги послала да истражи почињене злочине.²⁸

²⁸ Комисија је сматрала да је насиље над цивилима нешто „нормално” и стално присутно на Балкану. За критику овог приступа, још увек врло уобичајеног и у данашње време, cf.: Maria Todorova, *Immaginando i Balcani*, превод на италијански Bleva I. – Cezzi F., Argo, Lecce 2002.

Интерес Великих сила био је, дакле, такорећи само политички и дипломатски и, у извесном смислу, економски. С ове тачке гледишта, Балкан је био поприште на којем су интереси Великих сила досегли тренутак критичне конфронтације, што је био један од основних узрока Првог светског рата, а насиље почињено над цивилима током последњих година, као и мере национализације спроведене након завршетка ратова и реваншизми, пре свега бугарски, били су увод у систематско насиље и истребљење која су на тим територијама спроведена током Првог светског рата.

Македонија

Област коју су путници и дипломате европских сила у 19. веку помињали под називом „Македонија”, налазила се између језера Преспе и Охрида на западу, масива Шар-планине и Родопа на северу, реке Месте на истоку до Егејског мора и планина Олимп и Пинд, на југу. Током османске владавине подељена је на територијалне јединице зване *вилајети*, чији су центри били Скопље (скопски вилајет обухватао је и Косово и Метохију), Солун и Битољ. Као и у другим деловима царства, критеријум за поделу становништва био је на основу вере, а масе неписмених сељака, које су живе у крајњој беди, нису познавале осећај националне, већ само верске и регионалне припадности²⁹ (толико да је, као што је већ споменуто, вишејезичност била правило, па су чак и у селима сељаци говорили више језика).³⁰ Привреда ове области темељила се на пољопривреди и на систему власништва над земљом на чијем су врху били турски земљопоседници које је опслуживало много сељака без земље и сталног пребивалишта или наполичари. Било је и малих земљопоседника, углавном муслиманске вероисповести, чији се услови живота нису много разликовали од осталих.³¹

²⁹ Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia*, Clarendon Press, Oxford 2006, 3.

³⁰ *Idem*, 19.

³¹ Контраст турски велепоседник : потчињени хришћански сељак, не сме нас, међутим, довести у заблуду. У случају бугарских сељака у другој половини деветнаестог века, њихов пандан нису били турски земљопоседници, на чијим је *читлуцима* радило само њих 8%, административна и материјална несигурност, као и дестимулишући фискални механизам који су они наметнули – треба напоменути да су законским изменама у Отоманском царству из 1858, сељаци постали слободни, формални корисници земљишта *miri*, то јест, државног, па стога, практично мали земљопоседници. Са „супротне стране” био је сталез везан за отоманску државу политичком лојалношћу и верском припадношћу. Ви-

Међу муслиманима који су, пред крај двадесетог века, чинили 45% становништва, Турци су били концентрисани у градовима, дуж долина река и главних саобраћајница; албански Геги на северозападу, а Тоски на југозападу (али се шестина Тоскија придружила православној екуменској патријаршији). Кад је реч о хришћанима, Грци су живели и у приморским областима и у најважнијим трговачким градовима (Солун, Битољ, Кавала, Сер, Костур); Цинцари или Аромуни (или Власи, који се погрдно називају и Куцо-Власи), настанили су се у неким областима северозападно од Битоља; а они који се углавном називају Словенима, били су становници Вардарске и Источне Македоније (Пирина), говорници бугарског народног језика, који су већином припадали Бугарском егзархату (после његовог оснивања 1870). Најзад, Јевреји, углавном сефардски, концентрисали су се у градовима (у Солуну, где их је 1908. било око 60.000, и у другим главним центрима, као што су Битољ, Скопље, Кавала).³²

У том контексту, посебно од 1870. године, између бугарске, српске и грчке владе дошло је до праве конфронтације око поседовања Македоније, која се манифестовала, пре свега, на верском и културном плану. Према вештацима Карнегијевој комисије, то је била „клица целог македонског сукоба”.³³

Те године је султан, под руским и бугарским притиском, али и да би задржао растући грчки национализам, одобрио формирање бугарске цркве, одвојене од Екуменске патријаршије и даље са седиштем у Цариграду. Већина бугарских епископа одмах јој је пришла, па је она тако, уз оснивање школског система, постала најважнија институција у ширењу осећаја бугарске националне припадности, али током њеног ширења и на друге области Балкана, а посебно у Македонији (1872. године већ је обухватала, изван бугарских граница, Нишку и Велешку епархију и Скопску и Охридску епископију), супротставило јој се српско и грчко свештенство, које је, под влашћу цариградског патријарха, притискало македонске епархије да се врате под његову власт.³⁴ Овај сукоб убрзо је довео до важног резултата; када је неколико година касније султан заједницама православних хришћана допустио да изаберу да ли да остану под Патријаршијом или да се придруже Егзархату, око две трећине словенског становништва Македоније определило се за Егзархат.³⁵

дети М. Dogo, *Storie balcaniche. Popoli e stati nella transizione alla modernità*, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia 1999, 52–54.

³² Elisabeth Kontogiorgi, *op. cit.*, 19–24.

³³ *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, (Carnegie Endowment for International Peace), Washington 1914, 26.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Elisabeth Kontogiorgi, *op. cit.*, 26–27.

1878, један други фактор одредио је касније догађаје у Македонији и повећао интензитет сукоба, посебно између Бугара и Срба – Руско-турски рат 1876–1877, Дефинитивно је угрозио стабилност Високе порте и означио руско уплитање у балканске послове. У првим мировним преговорима, Русија је притискала да дође до стварања Велике Бугарске (која се звала Санстефанска Бугарска, по месту у коме је потписан споразум), која би обухватала Мезију, Тракију, Румелију, Македонију и српске градове Пирот и Врање. Међутим, остварење тежњи бугарских националиста убрзо је пропало услед интервенције других Великих сила. Берлински конгрес је, у ствари, потпуно оборио руско-бугарски пројекат, а Санстефанска Бугарска расформирана је на три дела: аутономна Кнежевина Бугарска на северу, одвојена од Источне Румелије, којој је додељен статус вазалне провинције у Османском царству којом је управљао хришћанин, и, најзад, Македонија, која је остала под турском влашћу.

То није било све: ситуацију је закомпликовала промена у српским тежњама, које су се дефинитивно концентрисале на север Албаније. До 1878. године, иако се Македонија већ појавила у српским експанзионистичким плановима, политика Београда била је усмерена према Босни и Херцеговини, у којој је живела барем половина српског становништва. Међутим, одлука донета у Берлину (где је, између осталог, утемељена и српска, румунска и црногорска независност) о поверавању ове области аустроугарској управи, блокирала је сваки српски експанзионистички пројекат, преусмеравајући њену пажњу искључиво на јужне области: Новопазарски санџак, северну Албанију, Косово и Метохију и Македонију.

Непосредни резултат била је посвећеност српских власти супротстављању раду Егзархата. Српске школе добиле су значајна финансијска средства, а 1889. Године, Београд је отворио сопствена дипломатска представништва у Скопљу, Солуну и другим градовима, док су у Министарству просвете, а затим и у Министарству иностраних дела формиране посебне канцеларије с пропагандним задацима.³⁶

Теорије које су оправдавале претензије попримиле су свој коначан облик; док се у Бугарској етнички идентитет Македонаца и Бугара сматрао природним, а у Грчкој се пропагирале смелије идеје културне природе, у Србији је прихваћена теза коју је изнео немачки научник Теобалд Фишер, а која је усвојена у круговима српске владе, према којој је у Македонији живела „променљива маса” недефинисане националности, чији су обичаји и традиција били ближи српским него другима, која би се поистоветила са националношћу државе чији би била део.³⁷

³⁶ Саво Скоко, *Други Балкански рат, узроци и припреме рата*, књ. I, Војноисторијски институт, Београд, 54–55.

³⁷ *Ibidem*, 56; *Report...*, 30.

Српски, бугарски и грчки научници објавили су прве статистике о становништву Македоније, у којима су разлике у погледима биле више него очигледне:³⁸

БУГАРСКА СТАТИСТИКА (господин Канчев, 1900)	СРПСКА СТАТИСТИКА (господин Гопчевић, 1889)	ГРЧКА СТАТИСТИКА (господин Делијани, 1904), (изостављен Косовски вилајет)
Турци 499.204 Бугари 1.181.336 Грци 228.702 Албанци 128.711 Власи 80.767 Јевреји 61.840 Цигани 54.557 Срби 700 Остали 16.407 Укупно 2.258.224	Турци 231.400 Бугари 57.600 Грци 201.140 Албанци 165.620 Власи 69.665 Јевреји 64.645 Цигани 28.730 Срби 2.048.320 Остали 3.500 Укупно 2.870.620	Турци 634.017 Бугари 332.162 Грци 652.795 Албанци – Власи 25.101 Јевреји 53.147 Цигани 8.911 Срби – Остали 18.685 Укупно 1.724.818

Извор: *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington 1914, 28–30.

Упркос већој пажњи коју су Срби посветили ономе што се звало Стара Србија (која је обухватала и Косово и Метохију и Новопазарски санџак), крајем деветнаестог века, чинило се да је у поређењу с Егзархатом превагу имала бугарска страна. Од 1896. до 1897. године, Егзархат је у Македонији имао 843 школе (у поређењу са 77 српских), 1.306 наставника (у поређењу са 118 српских), 31.719 ученика (у поређењу са 2.873 српских) и 14.713 деце у вртићима. Чинило се, дакле, да је већи део македонског словенског становништва, баш као и двадесет година раније, још увек био наклоњен бугарској цркви.³⁹

Између краја деветнаестог и почетка двадесетог века, конфронтација у Македонији прешла је на ниво насиља, поставши прави сукоб. У овом периоду, у ствари, акције наоружаних чета, које су углавном организовале и слале супротстављене земље имале су задатак да поткрепе њихову

³⁸ Мада постоје турске статистике из тог периода, треба имати на уму да су узимале у обзир само одрасле мушкарце и да су биле финализиране на основу плаћања пореза. У њима, дакле, није било ни жена, ни деце, а игнорисани су и подаци везани за породична језгра или за број домова (*Report...*, 28).

³⁹ *Report...*, 27.

аргументацију. Истовремено, јавила се идеја која је већ постојала међу социјалистима балканских земаља о рођењу аутономне Македоније у оквиру балканске федерације; идеја која би, према речима њених присталица, спасила мешовито становништво апетита националистичке политике суседних земаља.

Настале су тако прве војне организације: у Солуну је, 1893, основана Унутрашња македонска револуционарна организација (Вътрешна македонска револуционна организација – ВМРО) као подршка аутономистичким тезама, док је, годину дана касније, у Софији рођен Врховни комитет, организација војника који су подржавали македонску аутономију као први корак ка припајању Бугарској. Исте године, у Грчкој је основано Национално друштво (Εθνική Εταιρεία), а 1904. године у Атини је основан Македонски комитет. 1903. у Београду је основан Српски комитет.

Српски четници, бугарски комити и грчки андарти одмах су започели низ оружаних акција против турских трупа стационираних у Македонији, које су, међутим, увек биле праћене бруталним репресијама османских власти.⁴⁰ Најактивнији, а вероватно и најбројнији, били су Бугари: у октобру 1902. године Врховни комитет је организовао устанак у Горњој Џумаји (данас Благоевград) који је био брутално угушен што је узроковало уништење 15 села, смрт 139 и бекство 470 цивила (али након тога још много њих је побегло у Бугарску или Америку).⁴¹

Годину дана касније, ВМРО, која је од сепаратистичких идеја прешла на отворену подршку уније с Бугарском, организовала је Илинденски устанак, 2. августа 1903, у Битољу су устаничке чете заузеле територију, а акција се брзо проширила на подручја око Солуна и Једрена; међутим, турска репресија, коју су предводили аскери и башибозуци, пандан хришћанским четата, била је таква да је уништено и опљачкано 150 градова и села, 38.000 цивила остало је без домова, а око 10.000 људи иселило се у суседне земље.⁴²

Међутим, ослобађање од Турака није било једини циљ група које су деловале у Македонији. Све до 1908, године када је привремено престало

⁴⁰ До устанака против Турака долазило је и пре и ван Македоније и још тада су их пратиле турске репресије. (Нажалост) најчувенији, захваљујући пријави енглеског посланика Гледстона, био је онај који је избио у Пловдиву у Бугарској у априлу 1876, чије је гушење изазвало на хиљаде жртава.

⁴¹ Саво Скоко, *op. cit.*, 61.

⁴² Б. Ратковић – М. Ђуришић – С. Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, БИГЗ, Београд 1972, 16; Саво Скоко, *op. cit.*, 68; Карнегијева комисија која је преузела један извештај ВМРО, дала је другачије податке: 200 уништених села, 12.000 спаљених кућа, 3.000 силованих жена, 4.700 убијених становника и 71.000 оних који су остали без крова над главом. *Report...*, 34.

њихово деловање, пошто је након доласка на власт младотурака из Цариграда сазрела нада у либералне и демократске реформе у региону, ове су чете биле окренуте једна против друге, а пре свега против цивилног становништва, које су сматрали за непријатеља. Њихова се сфера деловања, дакле, проширила и од борбе против заједничког непријатеља постали су инструмент национализације цивилног становништва, спроведене насиљем над „оним другим”, увод у оно што ће се у масовним размерама догодити током балканских ратова и, пре свега, током Првог светског рата.

Нада у нову владу младотурака убрзо се показала илузијом. Тешка унутрашња ситуација видела је у растућим балканским национализмима елемент основане опасности, што је нови режим гурнуло у спровођење централистичке и османлијске политике, усмерене пре свега на смањење утицаја Егзархата, интервенишући потискивањем бугарских културних кругова и спутавањем употребе бугарског језика, те постављањем српских владика у бискупије Дебар и Велес.⁴³ И не само то, покушали су с колонизацијом, а тај је пројекат подразумевао постављање око 200.000 мухаџира, муслимана из Босне и Херцеговине, којима би била поверена земља великих турских земљопоседника, она иста земља на којој су вековима радили македонско-бугарски сељаци и коју су, пре свега захваљујући дотирању емиграната из Америке, почели да купују.⁴⁴

Међутим, политика младотурака имала је супротан ефекат, пошто је масе гурнула према национализмима, нарочито бугарском и већ је, у пролеће 1910, изазвала наставак оружане борбе комита. Одговор власти опет је био исти: репресије, претреси, колективна одговорност за села у којима су се појединци придруживали оружаним четима, малтретирања разних врста. Павлов, бугарски посланик отоманског парламента, пријавио је, у новембру 1910, да је било 4.913 жртава насиља, хапшења, па чак и погубљења, а да их је 4.060 побегло у Бугарску.⁴⁵

Нерасположење према новом режиму стигло је и до Албанаца, који су се, вођени захтевима за аутономијом, неколико пута између 1910. и 1912. дизали на устанак на Косову и Метохији, у Новопазарском санџаку и у Македонији.

⁴³ Richard J. Crampton, *Bulgaria 1878–1918. A History*, Columbia University Press, New York 1983, 404–405.

⁴⁴ *Report...*, 36.

⁴⁵ *Report...*, 37.

Рат

Националистичка реторика владајућих елита прикривала је један изузетно важан елемент: територијална експанзија представљала је виталну потребу за мале балканске земље, заробљенице кризе својих ионако крхких привредних система.⁴⁶ У случају Србије, та потреба је постала горућа: од 1906, у тако званом „Царинском рату” сукобила се са Аустроугарском монархијом и он је у потпуности преусмерио правац београдске привреде. Покушавајући да обузда српску иредентистичку политику према Босни и Херцеговини, Беч је увео замрзавање увоза робе из Србије намењене Аустроугарској. Тај увоз, готово искључиво свињског меса, 1906. године чинио је 86,5% укупног српског извоза. Ова блокада је, стога, српску привреду натерала да се окрене новим тржиштима и новим трговачким путевима. У том контексту, појавио се значај који је за Србију имала трговина преко Македоније и Солуна за транзит робе усмерене на нова европска тржишта. Продор Србије у Македонију, уз политички, због тога је попримио и економски карактер, увек у оквиру потребе за ослобађањем тих територија.

Србија је подржавала индустрију и мале домаће произвођаче, углавном захваљујући новој кредитној политици. У договору с турским властима, отворене су филијале српских банака у најважнијим центрима Македоније,⁴⁷ које су, заједно с конзуларним представништвима, постале ослонац експанзионистичких циљева Београда.

Међутим, елемент који је кочио даље кораке и који је у извесном смислу ограничавао тежње на политичком нивоу, био је став Великих сила. Руско-турским ратом и Берлинским конгресом оне су ушле у балкански сценарио, у великој мери замењујући вековну османску власт. Нову структуру успоставиле су оне, сигурно не мале балканске земље, а амбиције потоњих нису могле занемарити позиције Великих сила. То је био још један план на којем се одвијао сукоб око Македоније, који је тако попримио међународну димензију.

Застој бугарских, српских и грчких експанзионистичких амбиција превазиђен је 1911. године, када је на светло избила крхкост Отоманског царства. Поред тешкоћа које су проузроковале албанске побуне, значајну тежину имао је пораз претрпљен у рату с Италијом: у овом случају, то није

⁴⁶ Egidio Ivetić, *Le guerre balcaniche*, Il Mulino, Bologna 2006, 28–29.

⁴⁷ Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије*, Историјски институт, Београд 1962, 572–574.

био само сам рат, већ и чињеница да је једна Велика сила, која се до тада опредељивала за одржавање статуса кво, једноставно одлучила да анектира део Османског царства. Јавио се страх да би се нешто слично могло догодити и на оном делу Балкана на који су биле усмерене српске, бугарске, грчке (и румунске) тежње.⁴⁸ У тренутку блиске конфронтације, у којој су Велике силе учиниле све да избегну опасна трења, родила се идеја о савезу између балканских земаља у рату против Високе порте. И након кратких преговора 29. фебруара/13. марта 1912, Бугарска и Србија потписале су савезнички споразум, а 16/29. маја уследио је бугарско-грчки споразум; 2. јула на реду је био српско-бугарски војни споразум и, коначно, 14/27. септембра, потписан је српско-црногорски савез.

Ови савези предвиђали су, с једне стране, поделу турских територија на Балкану, искључујући она спорна подручја у Македонији, која би била предмет руске арбитраже, али су, такође, укључивала анти-аустријски савез према коме би се, у случају да Аустроугарска нападне Србију, Бугарска обавезала да ће послати војску од најмање 200.000 војника за помоћ српском савезнику. Потписивање ових споразума, који су по први пут повезали балканске земље и у којима су оне, по први пут, деловале независно (или готово независно, с обзиром на то да је Русија, у извесном смислу, била присутна), нужно је значило скорашњу радикалну промену на Балкану. Циљ ширења сопствених граница и остваривања националних стремљења, карактеристичан за све балканске земље тог раздобља, у ствари је био поново ојачан недавним догађајима у Турској и успео је да створи одбрамбени систем који је сигурно поколебао Аустроугарску у односу на већ раније разматрану могућност војног напада на јужне суседе. У ствари, мале балканске земље, упркос разним несугласицама које се одnose на спорне територије, успеле су да постигну оно што је Аустрија увек покушавала да избегне – јединство.

У међувремену, Албански устанак, не само да није умирен, већ је достигао такве размере да у пролеће–лето 1912. изазове устанак турске војске стациониране у Прилепу, Ресену, Охриду и Струги (у којој је било много Албанаца), која је одбила да спроведе репресивне акције. Насиље, које је захватило и многа села, престало је тек крајем јула, када су Албанци, уз обећање барем аутономије региона, као победници ушли у градове Нови Пазар, Приштину и Скопље. Слом турских власти и неодлучност о томе шта учинити још су више били очигледни због чињенице да су, из страха од даљих немира, на осталим албанским територијама, што би до-

⁴⁸ Владимир Ћоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд 1992, 373.

вело до правог рата, турске власти одбиле да ратификују споразум о границама с Црном Гором, према којем би многи Албанци остали изван нове аутономије. Црногорска Влада је зато послала протестну ноту и Турској и Великим силама, а неодговарање непосредно заинтересоване стране било је 8. октобра 1912. повод за објаву рата.

Корак према избијању непријатељстава био је кратак и уопште га нису омели закаснили и слаби поступци европске дипломатије како би се он избегао. Заиста се та иста дипломатија показала потпуно неспособном или можда неодлучном из страха од последица, да би даље поступала кад је избио рат.

Крајем октобра, балканске војске су, оснажене јасном бројном надмоћи, довеле отоманске трупе, које су ионако већ биле у катастрофалном стању, у озбиљне потешкоће. Срби су брзо заузели Санџак и Косово и Метохију, стигавши до Скопља и Куманова и освајајући, један за другим, македонске градове на западу и дуж реке Вардар. Бугари су присиљили непријатеља да се повуче до тврђаве у Једрену, док су Грци успешно ушли у Солун, Егејску Македонију и опколили утврђени град Јањина. Црногорци, који су заједно са Србима ушли у Санџак и на Косово и Метохију, опколили су Скадар у који су се биле склониле турске трупе.

Први Балкански рат заправо се завршио 3. децембра потписивањем примирја од стране Турске, а, иако су опкољени градови одолевали до касног пролећа, преговори о коначном мировном споразуму, који је парафиран 30. маја 1913, почели су већ 16. децембра у Лондону.

Насиље над цивилима

Ако је брзи напредак хришћанских трупа, с једне стране, симболизовао низ војних и политичких успеха, с друге стране, представљао је почетак тешке голготе муслиманских цивила који су, с времена на време, долазили у додир са новом ситуацијом. Ослобођење турских територија праћено је низом покоља, пљачки и насиља над муслиманским цивилима.⁴⁹ Протести против наводних злочина, које су отоманске трупе починиле против хришћанских цивила, стигли су и од српске Владе, према којој су, док су се повлачили из Новог Пазара, Куманова, Криве Паланке и других градова, турски војници за собом остављали спаљена села, масакриране цивиле

⁴⁹ *Report...*, 71–72, 76.

и силоване жене,⁵⁰ све то док су трајале борбе. Најкритичнија ситуација, међутим, била је она која је настала између тренутка ослобођења дате територије и успостављања нових власти, односно, дошло је до вакуума власти у периоду који је трајао неколико недеља.

Нарочито у српском и бугарском случају, заједно са брзим војним напредовањем није било подједнако брзог успостављања нових административних органа који би могли да врше контролу над територијом у ситуацији која је од почетка била крајње деликатна: седмицама након што су турске власти протеране, освојени крајеви остајали су без контроле, а муслиманске заједнице остале су на милост и немилост групама четника и комита (чак се ни Грци нису понашали другачије).

Бугари су протерали Турке из Тиквеша у централну Македонију. Неки од њих отишли су у српски конзулат у Солуну да потраже помоћ тврдећи да су им Бугари претили да ће их све побити ако се врате и да су ширили гласине да то чини српска војска. Српски конзул рекао им је да се врате својим кућама, јер је Тиквеш прешао под српску власт, обећававши им заштиту. Али, немачки конзул, коме је Берлин наложио прикупљање података о убиствима почињеним над муслиманским цивилима, поверио му је да су Бугари извршили страшне масакре у муслиманским селима и да су потпуно уништили турска села у Егејској Македонији, близу Дrame, Кавале и Сера. Рекао је да су и Грци извршили убиства, али у много мањем обиму и да се ниједан македонски Турчин није жалио на српску војску, напротив похвалили су њено понашање.⁵¹

Међутим, албанска села у близини Куманова и на путу за Скопље запаљена су након што је туда прошла српска војска,⁵² док су у Скопљу и околини према одређеним наводима четници убили велики број Албанаца и Турака; у исто време, мало северније, у Метохији, у областима Ђаковице, Призрена и Гњилана, албански цивили били су предмет терора који су овог пута извеле редовне српске и црногорске трупе.⁵³ Забележени су и

⁵⁰ Архив Србије (даље у тексту: АС), разно (Р), 1525, *Преглед телеграфских саопштења српске краљевске владе у славној доби рата Балканског савеза против Турске царевине о сјајним победама јуначке српске војске 1912*, телеграма Министарства иностраних дела Конзулату у Будимпешти, 23. октобар/5. новембар 1912, 6; 26. октобар/8. новембар 1912, 21; 31. октобар/13. новембар 1912, 48.

⁵¹ АС, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (МИД-ПО), 1913, XVIII /262, пов. бр. 20, од Српског конзулата у Солуну Министарству иностраних дела, 10/23. априла 1913.

⁵² Leon Trotsky, *The Balkan Wars 1912–1913*, Anchor Foundation, New York – Sydney 1980, 267.

⁵³ Egidio Ivetić, *op. cit.*, 95.

случајеви у којима су и српски цивили учествовали у пљачкама, попут оне из града Врања када су упали у околна албанска села, односећи из домова чак и врата и прозоре.⁵⁴

Сукоб је попримио карактер грађанског рата: у Македонији су Турци и Албанци пљачкали и уништавали многа хришћанска села, посебно четничка и комитска, мучећи становнике⁵⁵ и изазвавши освету хришћана који су се, уз очигледно одобравање локалног свештенства, светили муслиманима.⁵⁶

Било је и случајева да је муслиманско становништво било подвргнуто систематским и организованим прогонима, о чему сведочи град Струмица у источној Македонији. Бугарске трупе ушле су у њу 4/17. новембра, али већ следећег дана наставиле су ка југу. Њихово понашање било је коректно, за разлику од понашања цивилних власти, а нарочито комитских чета које су имале контролу над градом када је редовна војска одлазила. 5/18. новембра у граду је убијено тридесетак муслимана, док су сутрадан локални бугарски виђенији људи, заједно са српском војном влашћу и бугарском цивилном влашћу (коју је, међутим, формирала војска), оформили посебну комисију, која је, без питања, само на основу одлука својих чланова (за свако лице које је било процесуирано рекао би једноставно „добар” или „лош”) у смрт послала, према најпоузданијим сведочењима, између 700 и 800 мушкараца након што су од њих изнудили огромне своте.⁵⁷

Какав је био укупни биланс тих страшних дана, још нам није познато, међутим, можемо претпоставити да је то била раширена појава, ако је, на пример, према неким енглеским изворима, 80% муслиманских села у околини Битоља уништено, а слична је била и судбина села у близини Солуна, док је неколико хиљада муслимана побегло или је протерано из главних градова – Скопља, Битоља и Солуна и упутило се ка Малој Азији.

Цивили из опкољених градова доживели су драматичну судбину. У Једрену, који је пао 13/26. марта 1913, око 100.000 цивила било је изложено не само гранатирањима, већ и несташици хране и епидемијама коле-

⁵⁴ Leon Trotsky, *op. cit.*, 269.

⁵⁵ Анри Барби, *Српске победе*, (ориг. *Les victoires serbes*, Bernard Grasset, Paris 1913), С. Б. Цвијановић, Београд 1913, 75–76, (о албанским злочинима у Куманову); 206.

⁵⁶ *Idem*, 206, 210.

⁵⁷ *Report...*, 73–74, и Додатак А, документ 1 – Сведочење Рахнија Ефендија (Rahni Effendi), 277. Чланови наведене комисије били су мајор Грбић, командант српског гарнизона који је вршио дужност председника, два млада српска официра, заменик бугарског среског начелника, наредник Никола Вулчев, војвода локалних бугарских комита Чеков (или Јеков) и виђенији људи из места.

ре, тифуса, дизентерије и скорбута,⁵⁸ док су турски цивили били жртве пљачки, како током опсаде од стране грчких суграђана, тако и када је ушла бугарска војска.⁵⁹ Врхунац је достигнут на крају опсаде, када су Бугари на острву Сараи Ески, усред реке Тунце, оставили да од глади умре 5.000 од 15.000 војника и 5.000 турских цивила који су тамо доведени чекајући да буду пресељени у Бугарску.⁶⁰ Скадар, који су опколиле српско-црногорске трупе, пао је 10/23. априла. Отприлике 35.000 цивила, скоро сви Албанци, живели су у катастрофалним санитарним условима, а несташница свих врста хране проузроковала је борбу за хлеб. И не само то, опсадне трупе биле су одговорне за пљачку, насиље и уништавање села у околини града.⁶¹

Насиље је било такво да је Троцки, у једном писму одговора Тодорову, бугарском посланику, након што је набројао уништења нанета муслиманима, упитао:

Не наводе ли вас чињенице, несумњиве и непобитне, на закључак да су се Бугари у Македонији и Срби у Старој Србији, у настојању да исправе етнографску статистику која баш и није била у њихову корист једноставно бавили систематским истребљењем муслиманског становништва у селима, градовима и покрајинама?⁶²

Други балкански рат

Усред катастрофе коју су претрпели муслимани из Македоније и са Косова и Метохије, убрзо након потписивања мировног споразума са Отоманским царством, балкански савезници окренули су се једни против других у сукобу у којем су освајање територије и њена национална хомогенизација цивиле претворили у „непријатеље” и поново у стварну мету сукоба. Турски непријатељ, било да је то била султанова војска или муслиманско становништво, поражен је, опљачкан и у многим случајевима протеран: сада је непријатељ био бивши савезник и ко год је имао везе с њим.

⁵⁸ Б. Ратковић – М. Ђуришић – С. Скоко, *op. cit.*, 147.

⁵⁹ *Report...*, 113–114.

⁶⁰ *Report...*, 326.

⁶¹ О опсади Скадра постоје важна сведочења: Gino Berri, *Lassedio di Scutari. Sei mesi dentro la città accerchiata. Diario di un corrispondente di guerra*, Fratelli Treves, Milano 1913; Mary Edith Durham, *The struggle for Scutari (Turk, Slav and Albanian)*, E. Arnold, London 1914.

⁶² Leon Trotsky, *op. cit.*, 286.

Чвориште неслагања била је Македонија. Грчка је анектирала више територија него што је било предвиђено и притискала је за споразум с Београдом, чији је циљ био да задржи бугарски експанзионизам, док је Србија била одлучна да одржи територијална освајања која су остварена на бугарску штету и зато што споразум није поштован – Срби су пожурили у помоћ Бугарима у Једрену а Бугари су заузели Тракију – и зато што их је сматрала природном надокнадом за губитак Албаније за коју је сматрала да је њен природни излазак на море, а из које је била присиљена да се повуче под притиском Великих сила које су створиле независну државу. Све се то догађало на штету Бугарске, која се нашла ускраћена за добар део територија предвиђених споразумима из претходне године.

Сукоби између Грка и Бугара почели су већ у фебруару 1913, око Солуна, док је супротстављање Бугара и Срба ескалирало почетком лета, уништивши све покушаје дипломатског посредовања које је увела Русија.

Морал у бугарским редовима био је прилично низак и било је много дезертирања и нереда.⁶³ Упркос томе, генерал Савов је 15/28. јуна уз саучесништво цара Фердинанда, али без знања Владе, издао наређење да се нападне српске и грчке линије на целом фронту, тако да делују „брзо и енергично”. Међутим, планови бугарске врховне команде нису се зауставили на освајању спорних македонских територија. Заправо, задаци I и III армије, којима су командовали генерал Кутинчев и генерал Димитријев, били су освајање Источне и Јужне Србије све до долине Мораве, укључујући градове Ниш, Пирот и Врање.⁶⁴ 18. јуна/1. јула, бугарски парламент приморао је генерала Савова, који се правдао рекавши да је извршавао царски налог, да нареди да се напад заустави и да поднесе оставку. Међутим, Срби и Грци су искористили ситуацију, први су стигли 9/22. јула у Радовиш, а други, након што су масакрирали бугарски гарнизон у Солуну, у Струмицу. И не само то, већ су им се придружили и Турци, који су се 9/22. јула вратили у Једрене, и Румуни, који су се на сцени појавили прешавши границу у Добруци 28. јуна/11. јула не наилазећи на отпор. Рат је заправо завршен 17/30. јула потписивањем примирја (с Румунима је већ потписано 8/21. истог месеца захваљујући посредовању Фрање Јосифа) и са грчким и српским трупама већ на старој бугарској граници, спремним за улазак у Џумају (данас Благоевград) и Видин. 28. јула/10. августа, потписан је мировни споразум у Букурешту, а Бугарска је, уместо да оствари анексију нових територија, лишена многих других који су већ освојене у претходном рату.

⁶³ Richard J. Crampton, *op. cit.*, 420. У мају је дошло до масовних дезертирања у XXIV Црноморском пуку и у XI Сливенском пуку и до побуна у XXIX Загорском пуку и у XXXII Јамболском пуку; а IX Плевенска дивизија била је ван контроле 72 сата.

⁶⁴ Б. Рагковић – М. Ђуришић – С. Скоко, *op. cit.*, 251.

Упркос кратком трајању овог рата, насиље над цивилним становништвом још једном је имало масовну димензију. Главне (али не једине) жртве били су бугарски и пробугарски цивили, толико да је Софија затражила оснивање међународне комисије за спровођење истрага грчких и српских злочина у Македонији. Само чврсто порицање Београда и Атине, уз додатак, чини се, незаинтересованости Санкт Петербурга, спречило је њено оснивање.⁶⁵

Свако освојено подручје аутоматски је подвргавано етничкој хомогенизацији. У граду Доксату, смештеном између Дrame и Кавале, у Егејској Македонији, грчко становништво дигло се на оружани отпор против Бугара: када је ушла бугарска војска, препустили су слободу деловања локалним Турцима, које су они наоружали, а који су као освету за непрестано узнемиравање уништили и спалили скоро све куће (око 270) и убили око 500 људи, од којих је половина била наоружана, а друга половина су били ненаоружани цивили.⁶⁶

Слична, са обрнутим односом снага, била је ситуација у Серу, западно од Доксата. 22. јуна/5. јула бугарска војска напустила је овај град настањен готово искључиво Грцима, али припојен бугарској територији освојеној претходне године. Међу 30.000 становника било је и бројних андарта, а многи грађани узели су оружје искористивши бугарски бег и њихова пуна складишта оружја. Припадници мале бугарске заједнице ухапшени су и опљачкани; 200–250 мушкараца било је затворено у школу и побијено за неколико дана; последња група, њих око 60–70, убијена је 28. јуна/11. јула, када су стражари одлучили да убрзају ствар чувши да се бугарска војска враћа у град. Грађани су побегли, а Бугари су, победивши војску и андарте, у знак освете због школских масакара и пожара које су Грци подметали у бугарским селима, уништили и опустошили овај град, уништивши између 4.000 и 6.000 домова.⁶⁷

Тих дана у Демир Хисару прво су Грци извршили масакр над Бугарима, рањеницима и цивилима који су бежали заједно с војском, али одмах након тога уследила је освета бугарских трупа које су још увек биле на том подручју: чини се да је жртава било око 70 међу Грцима (међу њима вероватно и неки наоружани људи) и око 200 Бугара.⁶⁸

⁶⁵ З. Тодоровски – Ж. Бужашка, (ур.), *к.п. Мисирков, Дневник 5.VII – 30.VIII 1913*, Државен архив на Република Македонија и Државна агенција „архиви“ на Република Бугарија, Скопје–Софија 2008, 42.

⁶⁶ *Report...*, 79, 82–83.

⁶⁷ *Idem*, 89–92.

⁶⁸ *Idem*, 93.

Још крвавија била је ситуација у залеђу Солуна, где су грчке трупе спровеле план за систематско протеривање бугарског становништва.

Грци су 21. јуна/4. јула ушли у град Кукуш у коме је живело око 13.000 Бугара. Кад су Грци стигли, већина их је већ побегла; још 400 их се склонило у католичко сиротиште. Грци су систематски пљачкали празне куће (ако би у њима пронашли људе, протеривали су их), а затим би их разнели. Жене су силоване, око седамдесет људи је убијено, становништво је замењено Грцима (хеленизованим Словенима) из Струмице, а 40 оближњих бугарских села је запаљено, уз помоћ, користили су их чак и Грци, локалних Турака.⁶⁹ Многи становници су се склонили у Акангели, бугарски град близу Дојрана. Нестало их је 365 из седам села. Масакри су почињени и у Ђевђелији и Кичеву, где је убијено на стотине људи.⁷⁰ Укратко, Грци су систематски уништавали, убијали, силовали жене и терали бугарско становништво у бег с целог подручја на коме су се одвијале њихове операције, од Кукуша до бугарске границе. Опустошено је 160 села, 16.000 кућа уништено. Непостојање било какве бугарске провокације и раширеност ове појаве навели су стручњаке Карнегијеве комисије да претпоставе да су Грци поступили на основу унапред утврђеног плана.⁷¹

Уништење подручја у којима су живели Бугари и њихово бежање, уследило је одмах након једнако присилне и трауматичне колонизације. У селима око Струмице, Грци су заправо убедили Муслимане и саме Грке да оду, јер „да су их Бугари ухапсили тамо би их све побили”, док су оне који нису слушали њихове речи присилно потискивали према Кукушу и оним местима из којих су практично протерали све Бугаре. Исту судбину имали су становници Мелника.⁷²

А у Тракији, пред налетом турских трупа, који је почео 30. јуна/13. јула, бугарско становништво било је приморано да побегне, тако да је 46.000 Бугара прешло границу. Пролаз турских трупа са собом је донео уништавање села, масакр становника и пљачку. И Грци су претрпели исту судбину. Кад су Турци ушли у Једрене, убили су представнике бугарских власти, жандарме и грађане који нису успели да на време побегну.⁷³

На Српско-бугарском фронту, сељане на линији Злековска, Брегалница и Лаковица, односно на граници формираној пре избијања непријатељстава, у бег су натерале српске трупе. Уточиште су нашли у Ћустенди-

⁶⁹ *Idem*, 99.

⁷⁰ *Idem*, 102–103.

⁷¹ *Idem*, 103–106.

⁷² *Idem*, 106–107.

⁷³ Б. Рагковић – М. Ђуришић – С. Скоко, *op. cit.*, 315–316.

лу, првом граду изван бугарске границе. Град Кратово био је опустошен,⁷⁴ а бугарска села су пљачкали муслимани из околних села, који су побегли током Првог балканског рата када су стигли Бугари, а сада су се вратили са Србима, одлучни да се освете за насиље које је претрпљено месецима раније, све под надзором српске војске.⁷⁵ У Виници и другим селима стрељани су они који су тврдили да су Бугари и несрби, а жене су силоване. У Бладцу, Безикову и Градцу сцене су биле исте, а спаљене су и куће. Ни Радовиш није био поштеђен, док су војници српске редовне војске у Тиквешком срезу били одговорни за уништење најмање 10 села.⁷⁶

Злочини у источној Србији

У сукобу 1913. године сасвим јасно су поново испливале бугарске тежње за стварањем Санстефанске Бугарске. Сукобу с Грцима за поседовање Егејске Македоније и са Србима за Вардарску Македонију придружио се бугарски покушај преузимања власти над оним територијама укљученим у границе Егзархата 1872. Каква је одлука нагнала бугарско руководство да се у том тренутку усмери на те територије, тешко је установити, али вероватно је да су добили значајну подршку Немачке и, пре свега, Аустроугарске монархије и да су се надали њиховој непосредној интервенцији против Србије.⁷⁷

Истовремено са операцијама у Македонији, 22. јуна/5. јула, бугарска војска започела је офанзиву у источној Србији, крећући се ка граду Књажевцу, а потом према Зајечару на северу и Пироту на југу. Не наилазећи на велики отпор, 24. јуна/7. јула ушла је у Књажевац, али је наредних дана одбијено њено планирано напредовање према северу и југу. У граду су остали до 4/17. јула. Током дана окупације град је био разрушен, а куће уништене, заједно с оним што није могло да се однесе и усевима. Исту судбину имала су и околна села (Краљево Село је било потпуно униште-

⁷⁴ Анри Барби, *Брегалница*, (ориг. Bregalnitsa, Bernard Grasset, Paris 1914), Штампарија Савића и комп., Београд 1914, 103.

⁷⁵ *Report...*, 145–146.

⁷⁶ З. Тодоровски – Ж. Бужашка (ур.), *op. cit.*, 60.

⁷⁷ Изгледа да је већ у прошлости долазило до контаката између бечке и бугарске дипломатије у погледу евентуалне поделе Србије у којој би Бугарској следовале области источно од реке Мораве. Cf. Владимир Ђоровић, *op. cit.*, 206–208; 276–277, 493.

но),⁷⁸ где су се групе од 10 или 15 бугарских војника поред пљачке становништва упустиле и у силовање жена. Упркос потешкоћама у прибављању сведочења, забележено је 7 случајева у Булиновцу, 9 у Вини, 5 у Слатини.⁷⁹ Међународна комисија, чији су чланови били др Албер Перон из Париза, Лудвиг Шлиб из Берлина, Зибири Молер из аустријске морнарице и адвокат Јовановић из Београда, утврдила је да су Бугари систематски вршили силовања, упркос томе што нису успели да чују сведочења већине жена које су одбиле да говоре због срамоте, страха или зато што се још нису биле вратиле својим кућама.⁸⁰

Француски новинар Анри Барби, коме дугујемо важна сведочења у вези са злочинима у источној Србији, написао је:

Где год су Бугари прошли кроз Македонију, пљачкали су и палили; али онеме који путује долином реке Тимок, након што су Бугари побегли, готово се чини да војска генерала Кутинчева у Србији није имала други задатак осим пљачке. Пролазак Бугара кроз Кадиброд и Светог Николу, према Зајечару, њихово присуство у Књажевцу обележено је потпуним уништењем тог подручја. Пита се посматрач, као да сања, и ми се питамо, да ли је ово заиста 20. век или смо у добу Атиле и Хуна? Као праве хорде Татара, Бугари су опљачкали све, спаљивали и клали људе, силовали девојке, старице и болесне!⁸¹

Када су се људи који су побегли од доласка Бугара враћали својим кућама, често би налазили све уништено. Без хране и крова над главом, погодила их је и колера. Само у два среза, у Заглавском (Књажевац) и Тимочком, 12.186 људи остало је буквално без хлеба, а 751 земљопоседник изгубио је стоку.⁸²

⁷⁸ Анри Барби, *Брегалница...*, 157.

⁷⁹ *Report...*, 137; Henry Varby, *Bregalnica...*, 157–158.

⁸⁰ Анри Барби, *Брегалница...*, 156.

⁸¹ *Idem*, 155.

⁸² *Стенографске белешке Народне скупштине* (СБ, НС), XLII редовна седница, 20. фебруар/4. март 1914, говор Јеремије Живановића, 904. У говору се, између осталог, истиче ситуација у којој су били цивили с дистанце од скоро осам месеци: „Ови људи су очајни и стално се жале код локалних власти и Владе, јер након осам месеци још нису добили помоћ. Они су чак лично отишли у Београд код министра унутрашњих послова, који је обећао помоћ, али је још увек није дао. (...) Влада је могла да одобри помоћ, с обзиром на то колико је новца потрошено без одобрења Скупштине, али није било воље. (...) Помоћ је дата само на почетку”.

Српска скупштинска комисија проценила је укупну материјалну штету на укупно 2.683.797 динара само за Тимочки срез. Укупан износ штете, укључујући и друга подручја која у поређењу са Књажевцем нису била много погођена, износио је 3–4 милиона динара.⁸³

Међутим, понашање српске војске у селима код Видина и Белоградчика у Бугарској није било другачије, када су Бугари били протерани из Србије и прешли границу. Подручја уз стару границу са Србијом била су, заправо, брутално опустошена и опљачкана, а поновило се оно што се десило неколико километара западно, у источној Србији. На пример, у Војници су запаљене 32 од 63 куће, а остале су опљачкане и уништене, док су старији људи, који нису успели да побегну, прво били мучени, а потом и убијени.⁸⁴

Албански устанак

Да је ситуација на новим територијама била радикално другачија од оне коју је пропагирао национализам, одмах је постало јасно свима, чак и онима који су одушевљено учествовали у „мисији ослобађања”. У телеграму из фебруара 1913. године, бивши српски официр, који је учествовао у биткама код Куманова, Прилепа и Битоља, новоименовани начелник Дебарског среза у западној Македонији, написао је:

Према попису становништва, спроведеном с највећом пажњом и уз мој надзор и надзор локалних власти, слика јада у Дебру је следећа:

у Доњодебарском срезу (са седиштем у Пишкопеји) има укупно 110 кућа хришћана и 3884 Албанаца;

у Матском срезу сви су Албанци, не албанизовани Словени, већ прави Албанци. Овај срез, нажалост, постоји само на папиру, јер до данас наша војска није освојила ово подручје.

У граду Дебар има 385 хришћанских и 2.025 албанских кућа.

У Горњодебарском срезу има 1.608 хришћанских и 4.291 муслиманских кућа.

⁸³ СБ, II редовна седница, 9/22. октобар 1913, одговор министра унутрашњих послова Протића на посланичка питања посланика Станојевића, Павловића, Бранковића и других, 58.

⁸⁴ *Report...*, 136–139. На тим истим странама подвлачи се да су српска зверства мање документована из једноставног разлога што, док је српска Влада усвојила све неопходне мере да ниједан од бугарских злочина не остане непознат, бугарска Влада није била тако далековида.

У Реканском срезу има 1.856 хришћанских и 1.995 муслиманских кућа.

Густина насељености је жалосна. Највећи срез, Матска, има укупно 14 села са 12 албанских [нечитко], а наша чувена Река (Рекалије) у целој својој покрајини има само 20.995 душа свих вера и националности.

А то мало хришћана, колико их тамо има, толико су затровани пропагандом да у Лазарпољу, некадашњој српској Реци, не желе да прихвате Србина за председника општине, а свештеници су толико дрски да у цркви не желе да именују нашег краља и нашег митрополита, већ бугарске. Митрополит Козна (Козма?, прим. прев) изазвао је такве немире да је чак рекао: „Шта ти Срби хоће у Дебру, кад овде има само два Србина, и то још поткупљена с 40 лира!” (из тог разлога, Његово преосвештенство морало је бити уклоњено из овог среза).⁸⁵

И управо у тим областима, недуго након првог проглашења анексије Македоније и Косова и Метохије 25. августа/7. септембра 1913. године, док су се последње српске трупе повлачиле под снажним аустријским притиском са севера Албаније, избила је насилна побуна против онога што се сада сматрало „српским режимом”.

На тим новоприпојеним територијама, на којима се још увек покушавала демаркација граница, 10/23. септембра, око 15.000 добро организованих и добро наоружаних људи извело је акцију и за кратко време освојило Дебар, Охрид и Стругу, стижући чак близу Гостивара. Чини се да су у акцији учествовали и бугарски официри. Сигурно је да је аустријска дипломатија, на чијем челу је био гроф Бертолт, одмах предузела низ дипломатских мера за одбрану побуњених Албанаца⁸⁶ истовремено организујући (мада је то већ, заправо, обавила) њихово снабдевање оружјем и муницијом.⁸⁷

Да би се супротставили устанку, послате су две дивизије српске војске што је међу представницима Великих сила изазвало снажну забринутост због репресије коју би могли да спроведу.⁸⁸ Аустроугарска је, истовремено, наметнула својеврсни ултиматум Србији која је оптужена да је од избијања устанка више пута прелазила границе с Албанијом, (границе је таквима сматрала Аустроугарска, јер на међународном нивоу још нису

⁸⁵ АС, МИД-ПО, 1913, XVIII/42, пов. бр. 17, од начелника Дебарског среза председнику Министарског савета Николи Пашићу, 15/28. фебруар 1913.

⁸⁶ Владимир Ћоровић, *op. cit.*, 535.

⁸⁷ *Idem*, 537.

⁸⁸ *Idem*, 539.

биле тачно утврђене упркос њиховом успостављању Лондонским споразумом). У вербалној ноти упућеној 4/17. октобра, гроф Бертолт позвао је Србију да напусти окупиране територије Албаније у року од осам дана, у супротном би Аустроугарска била приморана да користи „погодније методе да обезбеди спровођење својих захтева”.⁸⁹ Већ два дана касније, председник Министарског савета Краљевине Србије, Никола Пашић, наредио је повлачење војске с албанских територија у складу с границама из Лондонског споразума. Повлачење је 12/25. октобра окончано, док је унутар граница устанак угушен екстремним насиљем.

Сукоби између устаника и војске имали су снажан утицај на цивилно становништво, толико да је Пашић, неколико месеци касније, тврдећи да су српске трупе претрпеле велике губитке, потврдио да су „подручја сукоба, као, на пример, Дебар, у потпуности уништена”.⁹⁰ Шта су значиле ове речи, иако веома јасне, у неколико прилика већ су описале београдске социјалистичке новине које су још једном представљале једини дисонантан глас у збору општег национализма, објављивањем писма једног српског војника:

Немам много времена за писање, али могу рећи да се овде догађају застрашујуће ствари. Страх их ме је и стално се питам како људи могу бити такви варвари да почине такве окрутности. То је грозно. Не усуђујем се рећи више (чак и да имам времена, којег немам), али могу рећи да Љум (албанска област уз истоимену реку) више не постоји. Постоје само лешеви, прашина и пепео. Има села од 100, 150, 200 кућа у којима буквално нема ни човека. Окупљали смо их у групама од по четрдесет или педесет, а затим смо их пробијали бајонетима све до последњег. Свуда се пљачка. Официри војницима говоре да иду у Призрен и продају оно што су украли.⁹¹

Као и у области око реке Љум, сва села кроз која су пролазиле српске трупе опљачкана су и спаљена, а целе породице масакриране. Само у Сулпу убијено је 73 људи, у Портшасију су одрасли мушкарци били одвојени од остатка становништва, а жене су приморане да плате откуп. Без обзира на све то, таоци су затворени у џамију која је била дигнута у ваздух с четири топовска плотуна.⁹²

⁸⁹ *Idem*, 545.

⁹⁰ АС, МИД-ПО, 1914, пов. бр. 1330, од Николе Пашића амбасадору Спалајковићу, 10/23. април 1914.

⁹¹ *Report...*, 149. Писмо је преузето из *Радничких новина*, 9/22. октобар 1913.

⁹² *Idem*, 150.

У устанку су учествовали и бугарски комити. Али почетком октобра, када су се морали повући из Охрида, у околним селима убијено је 500 Турака и Албанаца и 150 Бугара; 50 младих је затворено, мучено и остављено без хране, а четврти породица комитских поглавара су уништене. Најзад, многи виђени Бугари били су жртве репресије, а спаљена су и нека мешовита бугарско-албанска села у областима западне Македоније.⁹³

Циљ није био само гушење устанка, већ и промена етничког састава једне области у којој живе искључиво Албанци.⁹⁴ Резултат тога је да је из подручја која су била захваћена устанком, а која су се протезала до Призрена и Ђаковице (ова потоња припадала је Краљевини Црној Гори), у Албанију је побегло око 25.000 Албанаца.

Неки фрагментарни извештаји српских официра, који су учествовали у репресији, омогућавају нам да видимо да је ситуација била веома сложена и да није била ограничена на сукоб између устаника и војске. У једном од тих извештаја, командант трупа стационираних у Македонији и на Косову и Метохији, генерал Дамјан Поповић, написао је 21. октобра/2. новембра 1913. године:

Дебар, Пишкопеја, Трговица и Маврови Ханови пали су у руке Албанаца и њихов број се повећава; шире се на Гостивар и Кичево. [...] Има спаљених села; нека од њих су спалиле наше трупе јер су одатле пуцали на нас; нека су спалили сами Арнаути који су у бекству запалили она села у којима су скривали муницију; међутим, већину су спалили хришћански сељаци који су се осветили јер су им Арнаути све опљачкали. То доказује чињеница да су у неким селима куће хришћана уништене, а куће Албанаца спаљене: војници нису знали да направе разлику, што доказује да они нису кривци.⁹⁵

Питање избеглица и расељавања становништва

Долазак хришћанских војски и акције наоружаних чета изазвали су, посебно у Македонији, хаотичан бег турског становништва. Међутим, екстремно насиље другог рата створило је нови талас избеглица које су бежале због ратних догађаја, вероватно и зато што су биле престрављене претходним искуствима.

⁹³ *Idem*, 182–184.

⁹⁴ *Idem*, 151.

⁹⁵ АС, МИД-ПО, 1913, XVII/121, званично, од пуковника Поповића команданта македонско-косовске војске, Министарству војном, 21. 10. 1913.

У проучавању ове проблематике требало би сагледати бројне елементе, попут чињенице да се после првог рата део избеглица вратио својим кућама у Вардарској Македонији у организацији српских власти,⁹⁶ да су међу избеглицама вероватно били присутни војници турске војске, који су били мобилисани из европских области (не треба заборавити да је Пор-та током рата 1912. године мобилисала око 65.000 војника из својих „европских“ области у такозвану „Вардарску армију“, као и да се велики број њих није одазвао позиву)⁹⁷, или, најзад, да су се многи сигурно одазвали позиву младотурака да напусте територије које су освојиле хришћанске земље.⁹⁸ Упркос томе, бежало се у огромном обиму.

Већина избеглица упутила се ка Солуну, који је тада био не само главна лука Балкана, већ и развијени, мултикултурни град, мањи само од Цариграда.

Неке статистике које су тренутно доступне, али само приближне, говоре да је након првог рата побегло око 100.000 муслиманских цивила, а њима се 1914. придружило њих још 250.000;⁹⁹ друге да је 1912. године 10.000 муслимана избегло из Македоније и 104.000 из источне Тракије, а 1914. године 110.000–115.000 прогнаника опет из Македоније и 35.000 из других балканских земаља;¹⁰⁰ затим неке да је више од 177.000 муслимана (Турака) и Албанаца напустило Македонију и Тракију 1912–13, а још 120.000, 1914–15.¹⁰¹ Као што је поменуто, након гушења Албанског устанка, 25.000 цивила напустило је Косово и Метохију и Македонију.

Недостатак прецизнијих студија или статистика чини расправу о броју муслиманских избеглица отвореним питањем. Међутим, прецизније податке наводи Карнегијева комисија, која је 1. септембра 1913. у Солуну регистровала присуство око 135.000 муслиманских избеглица од којих су многе побегле након другог рата, а којима није дозвољено, осим у мањој мери, насељавање на грчким територијама и за које је једина могућност била бег у Малу Азију уз помоћ Исламског комитета, муслиманске организације чији је задатак био управо пребацивање избеглица у Ана-толију.¹⁰²

⁹⁶ Анри Барби, *Српске победе...*, 209.

⁹⁷ Б. Ратковић – М. Ђуришић – С. Скоко, *op. cit.*, 46–47.

⁹⁸ Marco Dogo, *op. cit.*, 49.

⁹⁹ Antonio Ferrara, *Esodi, deportazioni e stermini. “La guerra-rivoluzione” europea (1912–1939)*, “Contemporanea”, IX, n. 3, јул 2006, 454.

¹⁰⁰ Elisabeth Kontogiorgi, *op. cit.*, 38–39.

¹⁰¹ Egidio Ivetić, *op. cit.*, 149.

¹⁰² *Report...*, 151 и Додатак А, документи 4 и 5, 278.

Најзад, према подацима српске владе, од новембра 1912. до марта 1914, не рачунајући децу млађу од 6 година, било је 289.807 муслиманских избеглица у Турској, који су ту дошли преко Солуна.¹⁰³

Том егзодусу муслимана 1913. придружило се и друго локално становништво.

Септембра 1913. године, када је комисија спровела истрагу, у Бугарској је било око 100.000 избеглица од којих је половина била из подручја која су заузели Срби и Грци (њих 2.400, међутим, већ се вратило својим кућама), а друга половина из 108 села у Тракији коју су заузели Турци.¹⁰⁴ Крајем године, прилив избеглица у бугарске градове достигао је 200.000 (укључујући избеглице из Добруце и Тракије), што је створило неодрживу ситуацију, нарочито у Софији; били су смештени у баракe, али и у штале, подруме, и на било које доступно место, због чега је настала веома тешка хигијенско-санитарна ситуација.¹⁰⁵

На крају је најмање 10.000 Грка побегло (или било пресељено) из Македоније под бугарском и српском контролом према Егејској Македонији, а 70.000 Грка преселило се са територија под бугарском контролом у Тракији на грчке.¹⁰⁶

Цивилне жртве

Кад је реч о људским животима, ратови 1912. и 1913. изазвали су смрт стотина хиљада наоружаних бораца. У недостатку прецизних података, процењено је да је, у свега неколико месеци колико су ратови трајали, од укупно 1,3 милиона војника било око 220.000 мртвих и 360.000 рањених,¹⁰⁷ што је огроман број који сугерише екстремно насиље током овог сукоба. Ипак, упркос чињеници да су битке несумњиво биле врло кржаве, тако велики број губитака одредиле су и болести које су нарочито погодиле

¹⁰³ АС, МИД-ПО, 1914, пов. 58, док. 0587, од Генералног српског конзулата у Солуну, 30. март/12. април 1914.

¹⁰⁴ *Report...*, 153 и 258. Бугарске и турске избеглице из Тракије биле су предмет једног споразума између Бугарске и Отоманског царства о размени становништва. Споразумом из Једрена од 2/15. новембра 1913. утврђено је да је 46.786 Бугара заправо напустило области које су окупирали Турци и да су се преселили у области с друге стране границе, које је напустило 48.570 муслимана. Упор. Elisabeth Kontogiorgi, *op. cit.*, 39.

¹⁰⁵ З. Тодоровски – Ж. Бужашка (ур.), *op. cit.*, 56.

¹⁰⁶ Elisabeth Kontogiorgi, *op. cit.*, 39.

¹⁰⁷ Egidio Ivetić, *op. cit.*, 150.

бугарску, српску и турску војску (мада за ову последњу нема поузданих података).

Бугарска је изгубила 579 официра и 44.313 војника; 71 официр и 7.753 војника су нестали; рањен је 1.731 официр и 102.853 војника, од којих су многи остали инвалиди. Болести су изазвале најмање половину смртних случајева.¹⁰⁸

Србија је, према званичним подацима које је саопштила Влада, у борбама изгубила између 12.000 и 13.000 мушкараца, 2.000–2.500 их је умрло од повреда, а чак 15.300–16.300 због болести, укључујући 4.300 од колере. Најзад, рањених је било 48.000.¹⁰⁹

Брзо кретање војске, хаотично кретање избеглица, стање опкољених градова и још много тога, наводи нас на закључак да цивили нису били поштеђени страшних епидемија. Колера, која је захватила бугарску, па се проширила међу другим војскама, вероватно је била одговорна за бројне жртве и међу цивилима, посебно ако се зна да су неке области, као на пример подручје дуж реке Брегалнице од Кочана до Штипа, биле потпуно захваћене болешћу; извори воде, земљиште, све је било загађено.¹¹⁰

Овоме морамо додати да су хигијенски услови, већ сами по себи, били веома нарушени, а здравствени систем практично није постојао, чак ни у војскама. На почетку рата, с обзиром на недостатак медицинског и здравственог особља, српска војска посегла је за цивилним лекарима (којих је било мало): 1912. године, када је избио рат с Турцима, лекара је заправо било свега 250.¹¹¹

Многи су, нарочито међу избеглицама, вероватно умрли од изнурености и напора. Сведочења говоре да је само у близини Штипа око 2.000 турских избеглица, посебно жена и деце, умрло од глади.¹¹² Али, и у овом случају, у недостатку прецизних података, можемо дати само претпоставке према којима је међу одбеглим муслиманским цивилима било на хиљаде, ако не и на десетине хиљада смртних случајева.¹¹³ Глад је морила и остале избеглице, а вероватно и становништво које је остало, погођено реквизицијама и потребама војске за храном.¹¹⁴

¹⁰⁸ *Report...*, 243.

¹⁰⁹ *Report...*, 243; СБ, XXXV редовна седница, 10/23. фебруар 1914, говор министра војног Душана Стефановића, 728.

¹¹⁰ Анри Барби, *Брегалница...*, 187.

¹¹¹ *Idem, Srpske pobede...*, 233.

¹¹² Leon Trotsky, *op. cit.*, 276.

¹¹³ Egidio Ivetić, *op. cit.*, 149.

¹¹⁴ Да наведемо један пример реквизиција, у једном захтеву за накнаду штете, један земљопоседник из Битоља написао је да је српска војска „узела 1.217 кг пшенице, 800 кг

Свакако можемо рећи да је неколико хиљада цивила умрло услед непосредног терора који су спроводиле војске и наоружане чете. Већ је споменуто неколико случајева, а пријављено их је још много: овде је довољно сетити се да су се на истим територијама злочини стално понављали. Бугари су, 17/30. октобра 1912, освојили Кукуш, који је остао на милост и немилост комита, под вођством војводе Дончева. Они су многе мушкарце живе спалили, а жене затварали у коњушнице, да би их потом силовали. Од 300 породица остале су 22; и то све до уласка Грка наредне године, када су Бугари доживели сличну судбину.¹¹⁵

У Серу су, из страха од побуне, бугарске чете пред очима редовне војске убиле око 200 људи, опљачкавши куће и силовавши жене;¹¹⁶ у околини Правишта локални Грци и чете Миријакоса Михаила и Милтијадеса Макопулоса убили су 195 муслимана, углавном свештеника и виђенијих људи и однели им стоку, узели новац и вредности, док је у граду њихове нападе, које је одобрио локални грчки владика, делимично спречавао Бугарин Бапчев, самопроглашени градски заповедник (мада је он био одговоран за бројна изнуђивања).¹¹⁷

Током сукоба, било је неких случајева кажњавања одговорних за злочине. 28. децембра 1912/10. јануара 1913, бугарски војни суд издао је саопштење заповедницима своје војске, којим је тражио истрагу и кажњавање официра и војника одговорних за насиље, пљачку и претеране злочине над цивилима. Ово је урађено да би се свету показало да у бугарској војсци владају закон и правда, а пре свега да би стекли поверење „ослобођеног” становништва.¹¹⁸ Годину дана касније, у Цариграду је троје Срба осуђено на смрт због ратних злочина почињених током окупације Ракалара.¹¹⁹

То све није било ништа у поређењу са закључцима Карнегијеве комисије, према којима у балканским ратовима насиље није било последица претеривања војске, већ је њему учествовало и локално становништво, с циљем истребљења непријатељског становништва: грчка и турска војска имале су прецизне наредбе о политици истребљења коју треба спровести,

брашна, 417 кг кукуруза и јечма; уништила 2 куће и 2 амбара и одвела 193 грла стоке [...]”; АС, МИД-ПО, 1914, VI/541, од [нечитко име, прим. аут.] председнику Министарског савета Николи Пашићу, 4/17. април 1914.

¹¹⁵ *Report...*, Додатак А, документ 7, 279.

¹¹⁶ *Report...*, 75; Додатак А, документ 8, сведочење Јусуфа Ефендија (Youssef Effendi), председника муслиманске заједнице у Серу, 279–280.

¹¹⁷ *Report...*, Додатак А, документ 13а, 282–284.

¹¹⁸ *Report...*, Додатак А, документ 13, 281–282.

¹¹⁹ АС, МИД-ПО, 1914, VII/542 и 543, смртна пресуда, војни суд у Цариграду.

док су српска и бугарска, упркос томе што нису добиле слична наређења, показале намеру да на освојеним територијама не задрже становнике непријатељске националности.

Управљање Македонијом: случај Србије

Годину дана након уласка српске војске у Македонију, Косово и Метохију и Санџак, хаотично стање, у коме су се ове области налазиле, одавало је реалност дијаметрално супротну елдораду који је рекламиран у националистичкој реторици из претходних година.

Стварност о којој су расправљале нове власти буквално је фотографски приказао министар финансија Лаза Пачу, током скупштинских питања од 12/25. октобра 1913. о финансијској политици која ће бити усвојена на „ослобођеним” територијама:

Ми немамо познавање оних крајева: оно се сада тек тече. Да бисмо уопште ма какав такав буџет за оне крајеве утврдили, нама је потребно прво упознати оне крајеве, упознати потребе тих крајева, упознати њихову финансијску моћ (...) Како је, господо, то администрирање ишло раније, докле је у тим крајевима Врховна команда имала у својим рукама целокупну управу? Јесу ли могли они крајеви остати и један дан нпр. без судова? (...) Судови су постављени још за време док је тамо била војна управа. То јест – ја сам погрешан израз употребио – док су они крајеви сматрани као бојиште. Врховна команда обратила се Влади тражењем да се тамо поставе судије и судије су постављене на рачун ратног кредита (...) И према предлогу Врховне команде (...) постављено је најпотребније полицијско особље. (...) Докле је војна управа била још тамо, она је поставила само потребно особље за поште и телеграфе (...). Кад је демобилизација наређена, сасвим природно, разрешена је од функције и Врховна команда, према томе, све догле постављене власти дошле су самим тим под нашу грађанску државну управу (...). Кад је особље добило одсуство, то је настао велики неред, требало је времена док су се како-тако попунила места. Па и она су била рђаво попуњена. Често је депеша најважније садржине стизала у Београд 3,4,5,8 дана доцније (...) Прве вести о арнаутском нападу дошле су око 50 сати после извршеног упада (...)

Али то још није све. Потребно је било дати тамошњем свету

и лекаре, јер није право да онај свет буде без и једног лекара. Али, господо, једно је штети, а друго је моћи. Поред најбоље воље то се не може учинити, јер лекара немамо.

Потребно је било учинити најжитније што је и за привреду. Па, господо, и ту је било врло тешко што учинити, јер прво немамо особља, а друго најпотребније је у привреди прво видети како тамо ствари стоје (...)

А, господо, шта да кажемо за јавну безбедност. Ми смо почетком имали тамо до 2000 жандарма, па се показало мало; подигли смо тај број на 3000 жандарма и опет се показало мало, али колико год имали воље да тај број жандарма повећамо, не можемо, јер људи неће да иду у ове крајеве ни за жандарме.

Сад, господо, да пређем на просвету (...) Ми можемо тек доцније да видимо како ће се просветни рад у будуће кретати, али у први мах, оно што се затекло, то, господо, потребно је било и да се одржи (...) Исто то питање, господо, постоји и за цркву (...)

А шта, господо, да кажем за јавне путеве и саобраћај и железнице! Када смо имали потребе да због оног мучког упада Арнаута шаљемо у наше нове територије војску, ми смо је у два маха морали слати преко Солуна, јер, нажалост, ми са Битољем комуникације једва да имамо (...) А шта да кажем за најобичније случајеве, где вам један друм једва што вреди с тога, што више нема места. Он у ствари као да не постоји!¹²⁰

Током периода између „ослобођења” и министровог говора, збили су се неки важни догађаји које треба имати на уму: рат с Бугарском, Албански устанак, и, пре свега, борба српских власти за контролу над територијом и за њену дефинитивну анексију.

Током Првог балканског рата, македонско становништво дочекало је српску и грчку војску у слављу и са сузама радосницама због „браће која су прискочила у помоћ ослобађању од турског јарма”. Међутим, ентузијазам је због понашања нових власти убрзо уступио место запрепашћењу и претворио се у гнев и мржњу.¹²¹

Нове територије биле су подељене на административне јединице које су стављене под војну управу. У случају Србије оформљено је седам округа који су зависили од Врховне команде војске стациониране у Скопљу.¹²² То

¹²⁰ СБ, НС, VI редовна седница, 12/25. октобар 1913, одговор министра финансија на посланичка питања, 128–130.

¹²¹ *Report...*, 50.

¹²² Михаило Аполстолски (ур.), Македонија во време на балканските војни (1912–1913), „Втората балканска војна”, у: *Историја на македонскиот народ*, књига втора, Институт за национална историја, Скопје 1969, 379.

је био први знак да Владе немају много поверења у становништво нових територија.

Успостављене војне власти показале су да су далеко од тога да представљају носиоце и гаранте слободе, која се очекивала, и заиста су одмах успоставиле прави програм асимилације локалног становништва. Разлике у језику и обичајима, осећај припадности егзархату или поистовећивање с бугарским народом тумачени су као резултат бугаризације, коју је првобитно претрпело српско или грчко становништво и сматрало се да су тај процес спровели свештенство, учитељи, револуционарни елементи – комити, сви препознати као главни непријатељи.

Ове потоње, који су међу локалним становништвом уживали репутацију хероја (док су српске и грчке чете биле много мање бројне и бориле се да добију подршку становништва, за разлику од Бугара), нове власти су ухапсиле и казнилe као скитнице и разбојнике.¹²³ Затворене су егзархатске школе за које се сматрало да су центри за пропагирање бугарске културе, док су наставници, ако су желели да задрже свој посао, били присиљени да предају на српском или грчком језику. Они који су се и даље изјашњавали као Бугари прогањани су – и углавном хапшени.¹²⁴

Још је горе било поступање резервисано за припаднике бугарског свештенства. Врховно свештенство егзархата у Македонији – архиепископи Битоља, Велеса, Охрида, Дебра (у овом последњем граду и парох) – били су приморани да по скраћеним поступцима или под претњама напусте Македонију.¹²⁵ Свештеници су литургије морали да држе на српском или на грчком језику, а ако би то одбили били би уклањани, а на њихово место именовани нови свештеници; неки епископи су претрпели насиље војника.¹²⁶

Заједно са локалним свештенством, верници су били принуђени да се изјасне као Срби или Грци, очигледно и потписивањем посебно формулисане декларације, у којој се скопски митрополит Вићентије моли за милост због заборављене вере отаца и одавања егзархату.¹²⁷ Чини се да су се многи представници свештенства егзархата показали вољни да признају ауторитет српског митрополита, а самим тим и Екуменске патријаршије, чак и ако је било оних који су то одбили. Због тога су из Скопља у Бугарску отишла 42 учитеља и службеника црквено-просветне организације, док их је још 15 протерано из Косовске Митровице.¹²⁸ У неким случајевима

¹²³ *Report...*, 51.

¹²⁴ *Idem*, 52; З. Тодоровски – Ж. Бужашка, (ур.), *op. cit.*, 12.

¹²⁵ *Report...*, 165–168.

¹²⁶ *Idem*, 52.

¹²⁷ *Idem*, 53.

¹²⁸ З. Тодоровски – Ж. Бужашка, (ур.), *op. cit.*, 140.

потписивање признања српске власти постигнуто је чак и драматичном присилом свештенства и виђенијих људи: у Куманову их је 50–60 сазвано у цркву Св. Димитрија и под обманом приморано да потпишу.¹²⁹

Мере против црквено-школског система пропраћене су систематском политиком терора спровођеном против сваког ко се експонирао у пробугарском смислу. Виђене људе, укључујући трговце, управнике библиотека, власнике ресторана итд. које су били „бугарски родољуби” тајно су ухапсили припадници српске тајне организације „Црна рука”, која се проширила на македонске градове и деловала упоредо са редовном војском, пребијали их, а многи од њих су и „нестали”. Много је тежа била судбина села у којима су групе четника повезане с Црном руком биле у служби локалних просрпских или прогрчких власти – са свакако нејасном прошлошћу – које су врло једноставно указивале на то кога треба мучити, тући или убити.¹³⁰

Ситуација је досегла врхунац неколико месеци након успоставе српских власти, када се, због избијања рата против Бугара, сматрало корисним предузимање превентивних мера против људи који су се сматрали „опасним”. Из тог разлога су 17/30. јуна у Велесу ухапшени сви наставници и свештеници заједно са око 150–200 становника, а шесторо њих је тада одведено из затвора, мучено и убијено, као упозорење за евентуалне протесте. Истог дана, у Скопљу је ухапшено 200 људи – укључујући наставнике и свештенике, од којих је 99 послато у Митровицу, још око 200 у Тетово, 150 у Куманово, неколико стотина у Паланку. У Битољу их је од 17/30. јуна до 19. јуна/2. јула ухапшено више од 600. У граду Ресен било је педесетак хапшења у самом граду, а у околним селима између 250 и 300. Неки „провокатори” спроведени су у Србију до Смедерева, а затим депортовани у Бугарску.¹³¹ У истом периоду, становништво села, посебно на Тетовском подручју, било је присилно регрутовано да се бори против „најгорег непријатеља Србије”.¹³²

Брз напредак у ратовању против Бугара пружио је Србима дефинитивну потврду о поседовању Македоније. Међутим, требало је да прође још неколико месеци да се на њу из Београда прошири правни и административни систем, који је био на снази на старим границама, а који је требало полако да замени војску. А, у међувремену, насиље се наставило. Чинило се да се у септембру, када су у Београду почеле расправе о интеграцији нових области у Краљевину Србију, ситуација променила.

Упркос жељи председника Министарског савета Николе Пашића за

¹²⁹ *Report...*, 173.

¹³⁰ *Report...*, 169–170.

¹³¹ *Idem*, 173–179.

¹³² *Idem*, 171.

увођењем у те крајеве „либералног режима”, који би их без већих проблема интегрисао, превладавала је варијанта коју су заговарали војни кругови у корист владавине чврстом руком. 23. септембра/6. октобра објављена је безбедносна уредба за нова подручја, која је мало измењена три недеље касније, а у којој је потврђена ванредна ситуација која је била на снази од уласка српских трупа 1912. Главни чланови уредбе показали су забринутост српских власти у погледу сузбијања устаничких покрета: у ствари је било предвиђено да се полицијске снаге, уколико се укаже потреба, за помоћ обрате војсци (члан 1) и да се сваки покушај побуне против државне власти кажњава с 5 година затвора, док су они у бекству, ако се не пријаве полицији у року од 10 дана, осуђивани на смрт (члан 2). Овом уредбом, такође, уведен је дефакто концепт одмазде над члановима породица и наводних присталица оних који су сматрани побуњеницима. Ако се ови потоњи не би вратили својим кућама у року од 10 дана од објављивања њихових имена, власти су имале право да депортују њихове породице (члан 4), као и све оне у чијим су домовима били сакривени наоружани људи или злочинци. Најзад, свако ко је познавао злочинца а није га пријавио могао је бити осуђен на 5 година затвора (члан 16).¹³³

Отприлике месец дана касније, крајем октобра 1913. године, расправе вођене у Скупштини Србије и даље су се тичале проблема административног система у новим регионима. На седници 23. октобра, посланик радикала Аранђеловић дао је јасну дефиницију ситуације и политичке линије коју треба следити:

Господо, још да кажем неколико речи о теми, која је доста јучно и доста много овде расправљана (...) та се тема тиче режима, који би требало да влада у тим новим крајевима (...)

Господо, војни режим, који предлаже и читава једна странка (...) управо и није ништа друго него поштен апсолутизам (...) Има изванредан број наших официра, који живе у илузији да су слободни тако исто за управљање областима, као што су били способни добијати битке на Куманову, Битољу и Брегалници, а има и таквих официра који верују да је грех према отаџбини то што се њима не поверава та света дужност да тим крајевима управљају (...) То је, међутим, опасна заблуда (...) Из једне крајности, да буде војни режим, ишло се у другу, да управа у тим крајевима буде потпуно изједначена са управо каква је и овде. Ја мислим да те две крајности треба да отпадне и најбоље је поћи средњим путем, и тај најбољи средњи пут изабрала је Влада.

¹³³ „Уредба о јавној безбедности у ослобођеним областима”, у: *Српске новине*, XXX, бр. 203, 23. октобар/5. новембар 1913.

Привремено треба оставити да се у тим крајевима влада по уредби, коју ћемо доцније санкционисати законом; и, када, се то становништво буде привикло на нашу управу, и када се колико-толико изгледе трагови петовековнога робовања, онда да уведемо и тамо ово што је код нас. И ако тако мислим, ја сам за то да овај режим не потраје дуго, 3, 4–5 година највише потребно је да се то становништво смири, па да се уведе стање које влада у нашим до-садашњим крајевима.¹³⁴

Настављене су оштре расправе о најбољем начину управљања новим областима; паралелно с тим, међутим, као доказ чињенице да ситуација и даље захтева снажно присуство војске, Влада је за наредне месеце издвојила велике своте намењене војницима стационираним у Македонији и на Косову и Метохији.

8/21. децембра краљ је потписао указ, који је неколико дана раније усвојио Савет министара, о кредитима који ће се за јануар и фебруар 1914. давати разним министарствима за потребе нових области. Министарство војно издвојило је износ од 5.000.000 динара за војску, не рачунајући жандармерију и пограничну службу за коју је опредељено још 1.700.000 динара; свим осталим министарствима одобрена је укупна сума од само 3.760.000 динара.¹³⁵ За месец март, Министарству војном додељено је 1.720.000 динара плус 850.000 за жандармерију и пограничне групе, док су остала министарства добила 2.140.000 динара.¹³⁶

14/27. децембра 1913. донет је коначан предлог Закона о присаједињењу Старе Србије Краљевини Србији и о управи у њој. Међутим, опет је озваничена подређена улога нових области и идеја о постепеном укључивању у систем који је био на снази у старим границама. У члану 7, стајало је следеће:

Влада Краљевине Србије прописиваће за ослобођене области Старе Србије уредбе са снагом Закона, уколико би се од уставних и законских прописа Краљевине Србије морало, по нахођењу Владе одступити (...) Уставни прописи, Закони и уредбе Краљевине Србије примењиваће се делимично и поступно у ослобођеним областима Старе Србије.

¹³⁴ СБ, НС, XVIII редовна седница, 23. октобар/5. новембар 1913, говор Драг. Аранђеловић у скупштини, 352–353.

¹³⁵ СБ, НС, 08. 12. 1913, краљевски указ о нацрту Закона о овлашћивању министарског савета за давање зајмова свим гранама државне управе неопходним у новим областима у јануару и фебруару 1914, 470–471.

¹³⁶ СБ, НС 14. 02. 1914, краљевски указ о нацрту Закона о овлашћивању министарског савета за давање зајмова кредита свим гранама државне управе неопходним у новим областима у марту 1914, 855–856.

Потоњи чланови утврдили су да уредбе за нове области важе 10 година, ако раније не буде донет краљевски указ (члан 9); да уредбе које су претходно одобрене за области остају на снази (чл. 10); да сваки Србин има право да тужи државне службенике, итд. Поред тога, потврђени су службеници које је именовао врховни командант војске (чл. 17).¹³⁷ У овим последњим члановима, поред континуитета са војним режимом, који је био на снази, био је очигледан и став становништва нових области, које се, како се наводи, састојало само од Срба.

Друге одредбе, која су указивале на то да је пре реч о освајању него о ослобођењу, а уведене ради ограничавања кретања становништва нових области током сукоба, на снази су биле још у фебруару 1914. У то време, у ствари, кретање, које се углавном односило на трговину, било је могуће само уз одобрење Министарства унутрашњих дела. Ова одлука остала је на снази до 29. октобра/11. новембра 1913. године, када се сматрало довољним коришћење обичних путних исправа и пасоша и у старим границама. Међутим, трговцима из нових области често је ускраћивана дозвола да тамо одлазе, чини се из разлога повезаних са интересима београдских трговаца.¹³⁸

Суочени с овим ванредним законодавством, српски социјалисти путем штампе су поставили питање: „Ако је ослобађање ових територија чињеница, зашто је тамо успостављен ванредан режим? Ако је тачно да су становници Срби, зашто нису равноправни са осталим Србима?“¹³⁹

Иако је, дакле, на законодавном нивоу и у пракси становништво нових области имало другачији третман од грађана у старим границама, Стара Србија одмах је убачена у порески систем краљевине, применом изузетно оштрог система опорезивања за та подручја погођена ратом и раније, под Турцима, навикла на другачији систем. Очекивала су се годишње уплате од 60 милиона динара с нових територија, у односу на државна улагања од око 40 милиона. Незадовољство се повећавало, а неки посланици у Скупштини отворено су оптуживали Владу да је увела неодржив порески систем за те области и да ће то изазвати разне проблеме.¹⁴⁰

Ситуацију је вероватно додатно погоршала политика колонизације,

¹³⁷ СБ, НС, 14. 12. 1913, краљевски указ о предлогу Закона о присаједињењу Старе Србије Краљевини Србији и управи у њој, 506–512.

¹³⁸ СБ, НС, XLV редовна седница, 24. 2. 1914, посланичка питања посланика Милорада Павловића и одговор министра унутрашњих послова Стојана Протића, 989–990.

¹³⁹ *Report...*, 162.

¹⁴⁰ СБ, НС, XLV редовна седница, 24. фебруар/9. март 1914, говор посланика Воје Вељковића, 1007; XLVI редовна седница, 25. фебруар/10. март 1914, говор посланика Јосифа Бојновића, 1040.

коју је српска Влада спровела у областима са албанском већином. Документарни трагови омогућавају нам да сагледамо рад комисије за колонизацију са седиштем у Тетову, на северозападу Македоније. Ту су били упућени сви они који су намеравали да се преселе из иностранства у нове области,¹⁴¹ то је био случај са најмање 17 српских породица из неких села у Бугарској, близу Видина, Лом-Паланке, Сајовита и Плевена, и 378 Срба из Галипоља, у Османском царству; ови потоњи стигли су у Скопље почетком маја 1914. без ичега и њима је комисија доделила земљу и помоћ у виду дневнице од пола динара.¹⁴²

Осећања међу цивилним становништвом постајала су све више анти-српска, а управо су те српске власти забележиле – ту су примери Прилепа и Ресена – овај став праћен сталним ишчекивањем бугарске војске која би их ослободила.¹⁴³ Огорченост цивилног становништва изазвала је забринутост чак и код највиших војних власти уочи Првог светског рата, уочена и путем контроле преписке регрута са нових територија. У мају, пуковник Туфегџић је из Битоља свом директном надређеном пренео да:

[...]

Учитељи егзархата, који сада служе код нас, и даље добијају субвенције бугарске организације.

Изгледа да се и они спремају да нас све побију ако дође до интервенције из Бугарске.

Напокон, они су преплављени одвратном мржњом према нама и речено им је да лажу о храни и животу у касарни.¹⁴⁴

Та се запажања, између осталог, заснивају на писмима одузетим од регрута у којима се врло отворено испољавају мржња и жеља за осветом.¹⁴⁵

Да није реч о изолованим случајевима може се закључити из једног извештаја који се нашао директно на столовима Министарства војног и Министарства иностраних дела:

¹⁴¹ АС, МИД-ПО, 1914, пов. бр. 20915, од Комисија за колонизацију Министарству иностраних дела, 30. јун/13. јул 1914.

¹⁴² АС, МИД-ПО, 1914, пов. бр. 255, од Српског конзулата у Софији Министарству иностраних дела, 3/16. мај 1914; пов. бр. 1042, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 11/24. мај 1914.

¹⁴³ *Report...*, 178.

¹⁴⁴ АС, МИД-ПО, 1914, II/552, пов. бр. 305, од пуковника Д. Туфегџића, команданта Битољског пешадијског пука команданту Дринске дивизије, 21. мај/3. јун 1914.

¹⁴⁵ АС, МИД-ПО, 1914, II/546, пов. бр. 270, писмо оца Јордана Корданова(ића) из Охрида Сиљану Димитријеву(ићу), регруту IV чете IV батаљона Битољског пука; и пов. бр. 82, писмо Тодеа Анђелова(ића), регрута I чете II батаљона Битољског пука Томи Анђелову(ићу) из Прилепа, приложена извештају команданта II батаљона Битољског пука.

[...] Становници Дебра, Охрида и Битоља, огорчени су зато што им српска држава не дозвољава да могу имати својих школа, чија би настава била на бугарском језику, да имају своје свештенике и цркве; други су још више огорчени, наводећи да су Срби увели гори и црњи режим него што су имали под Турцима, терајући их силом да буду Срби да праве путеве, да иду на разне кулуке итд [...].¹⁴⁶

Велики део локалног становништва могао се само надати интервенцији бугарске војске која би их ослободила нових окупатора.¹⁴⁷ За Бугаре и про-Бугаре, као и за националисте у Бугарској, уједињење Македоније са „домовином” постала је мисија која се мора спровести по сваку цену.¹⁴⁸

Привидан крај

У балканским ратовима, Србија, Грчка и Црна Гора скоро су удво-стручиле своју територију, чак је и Бугарска, упркос поразу 1913. године, остварила значајна проширења. Међутим, цена тога била је огромна.

Националистички притисци за „ослобађењем” прво су поразили Османско царство, изазвавши демографску катастрофу, а потом су се окренули једни против других. Уништени су територијални интегритет и мултикултуралност Македоније, као и трговински односи, економска производња и само цивилно друштво.¹⁴⁹

Ситуација није била много боља ни у земљама победницама, посебно у Србији и Бугарској. На економском плану нашле су се у критичном стању.

Рат 1912. године, а посебно пораз 1913. године, довели су бугарску привреду до руба опстанка, па је потреба за великим међународним зајмом била неизбежна.¹⁵⁰ Немачке банке понудиле су зајам од 500 милиона лева у злату (који је требало отплатити за 50 година по стопи од 5%). Као јемство затражили су монопол над дуваном, али касније су одлучили да

¹⁴⁶ АС, МИД-ПО, 1914, пов. бр. 1039, док. 0610, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 7/20. јун 1914.

¹⁴⁷ *Report...*, 56.

¹⁴⁸ З. Тодоровски – Ж. Бужашка (ур.), *op. cit.*, 30.

¹⁴⁹ Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 381.

¹⁵⁰ Richard J. Crampton, *op. cit.*, 426–427.

зајам треба гарантовати на други начин. Поред тога, немачка држава је затражила да снабдевање оружјем и материјалом за железницу долази из Аустроугарске, да за изградњу железнице до Порто Лагоса¹⁵¹ буде ангажована Немачка, а да резервни материјал за наредних 50 година долази из Аустроугарске или из Немачке. До продора Немачке дошло је и у рударском сектору откривањем угљених комплекса Перник и Бобов Дол.¹⁵²

С финансијске тачке гледишта, Србија је на зајмове, опрему и остало потрошила око 370 милиона динара, што је три пута више од државног буџета за 1912. годину,¹⁵³ а земља чија се, ионако заостала, привреда морала бавити интеграцијом економски сиромашних области, без инфраструктуре, с друштвеном стварношћу тешко погођеном ратом и непријатељски настројених према ономе, који се често сматрао окупатором, у страном капиталу је нашла једино средство за опстанак. Српски спољни дуг је у лето 1914. године износио 919.782.500 француских франака, од чега је 83,80% био француски капитал.¹⁵⁴

У овој изузетно критичној ситуацији македонско питање уопште није било решено. Исход преговора из Букурешта био је мање-више задовољавајућ за све учеснике, изузев пораза Бугарске и Аустрије, сада њене заштитнице. Разлике у гледиштима ове две земље у односу на остале, биле су такве, да се чак и немачка штампа окренула против Беча изјавивши да постигнути споразум не сме да се дира чак ни због аустријских амбиција.¹⁵⁵ Да су Бугари овај споразум сматрали привременом ситуацијом потврђује и чињеница да је генерал Савов, након завршетка рата, тврдио да је главни задатак Бугарске да се припреми за освету Србији и Грчкој.¹⁵⁶ У том погледу нису се много разликовале изјаве премијера Радославова и цара Фердинанда.¹⁵⁷

С друге стране, изгледа да је њихове тврдње потврдило стање у Македонији. До 1915. године, српски апарат увео је војно-полицијски режим који је управљао проглашавањем посебних закона; власт је била у рука-

¹⁵¹ *Idem*, 433.

¹⁵² *Ibidem*.

¹⁵³ Б. Ратковић – М. Ђуришић – С. Скоко, *op. cit.*, 324–325.

¹⁵⁴ Андреј Митровић, *Структура историјског збивања и друштвена структура Србије 1914–1918. епilog А. Митровић, Србија у Првом светском рату*, Стубови културе, Београд 2004, 491–510; 496. Овај есеј објављен је и на италијанском језику: А. Mitrovic, “I rapporti fra il ceto politico, militare ed economico nei Balcani: l'esempio della Serbia”, у: *Ricerche storiche*, XXVII, н 3. 1997, 533–549.

¹⁵⁵ Владимир Ђоровић, *op. cit.*, 523.

¹⁵⁶ Анри Барби, *Брегалница...*, 194.

¹⁵⁷ Richard J. Crampton, *op. cit.*, 425.

ма војних судова и четничких чета, које су кружиле Македонијом сејући страх, а све ради очувања територије.¹⁵⁸ Карнегијева комисија „сликовито је приказала” ову ситуацију: понашање српских власти од почетка је окарактерисано „систематским прогоном бугарске националности”.¹⁵⁹

Ништа другачија, од ситуације у српској администрацији, није била ни она која се појавила у грчкој Македонији, где је политика асимилације према про-бугарском становништву била једнако насилна.¹⁶⁰

Ово су елементи које ће бугарска пропаганда искористити и који ће се поново појавити, уз замену улога и у проширеном и организованом облику, током Првог светског рата.

¹⁵⁸ Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 379.

¹⁵⁹ *Report...*, 168.

¹⁶⁰ *Idem*, 182–207.

Србија 1915.

Аустроугарски злочини¹⁶¹

Са истеком Бечког ултиматума, бојазни од рата које су се током претходне деценије већ неколико пута јављале, постале су стварност. Аустроугарска монархија, која је већ концентрисала своју војску на северној и западној граници Србије, објавила јој је рат 15/28. јула, а наредног дана артиљеријске јединице постављене пред Београдом почеле су с топовском паљбом. Српска војска, забарикадирана у тврђаву Калемегдан и друге стратешке тачке града, није претрпела озбиљне губитке, између осталог, и зато што је одмах било очигледно да је паљба неселективно погодила цео насељени центар. Људи су у паници масовно бежали, а многи су се укрцавали у возове који су одлазили према унутрашњости земље. Међутим, већ други конвој, чим је напустио железничку станицу, нашао се на мети ватре аустроугарских топова постављених на супротну обалу Саве. Из тог разлога, наредни воз је отишао ноћу и празан, утоваривши избеглице на следећој станици у Топчидеру, у непосредној близини Београда. Наредног дана, под паљбом се нашло ово подручје, као и остатак града, па је станица с које су полазили возови још једном премештена далеко од непријатељске ватре.¹⁶² Једна сведокиња у свом дневнику, у којем је посебно напоменула силу паљбе и драматично стање цивила, за 28. јул/11. август написала је:

На дан 28. јула, аустроугарска влада затражила је да јој се преда Београд. Све дотле, иако су бомбардовања била јака и честа, престоница није трпела велика разарања зато што су, углавном вршена са монитора, који су пловили Савом и Дунавом. Али, кад је наша влада одбила предају Београда, настало је право рушење престонице из опсадних топова са Бежанијске косе. Тада су стављене у дејство и наше батерије [...]. Једна непријатељска граната погодила је електричну централу. Друга је погодила водовод и град је остао

¹⁶¹ Детаљније о овој теми сф.: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд 1984; Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Чигоја штампа, Београд 2000; а посебно у наведеним актима конференција *Србија 1914...* и потоњим.

¹⁶² Света Милутиновић, „Како се живело у првим данима светског рата”, у: Силвија Ђурић – Видосав Стевановић (ур.), *Голгота и Васкрс Србије (1914–1915)*, БИГЗ – Партизанска књига, Београд 1985, 33–36.

без воде или осветљења. Болница је пуна рањених цивила. Децу, жене и људе и доносе нама у болницу. Тешке рањенике задржавамо, лакше превијамо и пуштамо кућама. Рушење Београда трајало је, с малим прекидима од јуче у пет часова поподне, па до јутрос у пет часова. Пожари су се јављали на све стране, а густ дим још се високо диже. Горе куће, горе магацини и дрваре. Целе прошле ноћи пожар је беснео уз фијукање граната, а нико није могао да гаси ватру јер воде нема, а са Бежанијске косе бије артиљерија. После страховитог бомбардовања, преплашени народ почео је опет да напушта Београд у масама. Ово је друга масовна бежанија. Поворке људи, жена и деце, који су натоварени корпама и завежљајима, иду пешке авалским друмом за Раљу. Језиво је гледати како избезумљене мајке са децом у наручју беже посрћући. Пред собом гурају пуна колица, колико потребних толико и непотребних ствари, прикупљених на брзу руку. Из неких колица допире пригушена детиња вриска, док старија деца, држећи мајку за сукњу потрчују плачући. Неки пролазе покрај болнице и свраћају да им се укаже помоћ или да предахну, Сунце пече, ужасна је жега и једва се дише. Београд пружа сада нарочито тужну слику, од Славије до Кнез Михајлове улице нема куће која није страдала. Теразије су скоро прекопане. На многим местима, калдрма се уздиже као брежуљак од камења и парчади разбијена асфалта Кестенови, који су засађени дуж Улице краља Милана леже на земљи. Гранате су их ишчупале из корена. Нигде живе душе. Варош као да је изумрла. Једино се могу видети војна лица како журе улицама и ишчезавају у капије појединих надлештава.¹⁶³

Ситуација је била много озбиљнија на северозападу Србије, између Шапца и Лознице, где је команда аустроугарске војске главницом трупа покренула напад планирајући да убрзо доспе до срца непријатељске земље. У неколико преосталих дана војници и официри постали су одговорни за бројна зверства против беспомоћног цивилног становништва. Нико није очекивао такво понашање, ни у Србији, ни у иностранству. Ипак, сведочења и спроведене истраге откриле су сву тежину оног што се десило.

Док су још трајале борбе, које су српској војсци омогућиле да поврати те области, током Церске битке, француски новинар, Анри Барби, отишао је на фронт с два прагиоца. 4/17. августа, на путу је срео сељаке који су бежали од својих кућа и који су му плачући и дршћући у очају рекли да су

¹⁶³ Славка Михајловић, *Облаци над градом*, ДОЗ, 1955, 29–30. Важни делови овог дневника преведени су и објављени у Bruna Bianchi, *Crimini di guerra e crimini contro l'umanità. Le violenze ai civili sul fronte orientale (1914–1919)*, Unicopli, Milano 2012, 323–332.

непријатељи повлачећи се из њиховог села Маове код Шапца масакрирали жене, палили куће, силовали девојке. Барби је лично отишао до тог места: видео је извршен масакр, видео је старце, жене и бебе убијене бајонетом или кундаком, пушке како још увек крваре или у мртвачком грчу. Куће су биле запаљене, жене силоване, а становници, који нису имали времена да побегну или се сакрију, одведени су.¹⁶⁴

Призори које је овај новинар видео нису били изолован случај. Бројни извештаји стигли су и од српских војника који су, током напредовања, наилазили на сличне призоре пустошења. Глас о томе брзо се проширио и стигао до врха војске и владе, тако да ни једна ни друга нису оклевалe да затраже прецизније извештаје.¹⁶⁵ Пашић је увидео потребу за једним извештајем који би то појаснио. Да би расветлио то питање, 21. августа, пуковник Н. Стевановић, командант Дринске дивизијске области, наредио је начелнику Ваљевског одреда М. Л. Ђорђевићу да формира истражну комисију. Изабрани су начелник Ваљевског округа Ј. Красојевић, Швајцарац Ј. Шмит, директор електране Ваљево, др А. ван Тинховен, др С. Николајевић и један фотограф. Комисија је обишла подручја између Завлаке и Брезјака и саставила први извештај о злочинима које су починили Аустроугри у Србији. Извештај комисије је 23. августа упућен Министарству унутрашњих послова и председнику Министарског савета Пашићу.¹⁶⁶

Аријус ван Тинховен, холандски лекар у служби српске војске, описао је шта је та комисија видела у близини града Ваљева:

Убрзо су нашли лешеве шеснаест људи повезаних конопцима: сви су били устрељени три до четири пута, сломљених руку и ногу, смрсканих лобања. Заробљен је један аустријски мајор кога је народ посебно кривио за зверства његових трупа. Комисија га је саслушала, радило се о мајору Јозефу Балцарику. Одвели су га до ливаде где су били наслагани лешеве стараца, жена и деце убијених кундацима и бајонетима, нејачи одсечених руку или још ужасније масакрираних. Мајор је порицао кривицу. Али када су га касније спроводили у Главни штаб, док је српски мајор седео у

¹⁶⁴ Анри Барби, *Са српском војском: трагична епонеја једног народа*, Дечје новине, Горњи Милановац 1986. (ориг. Henry Barbi, *L'Épopée Serbe. L'agonie d'un peuple*, Librairie militaire Berger-Levrault, Paris-Nancy 1916), 72–73.

¹⁶⁵ Војни архив Републике Србије (у даљем тексту ВА), п. 3, к. 60, ф. 5, 16/1, о. бр. 1562, од Врховне команде командантима армија, 6/19. август 1914. АС, МИД-ПО, 1914, XVI/114, телеграм Николе Пашића, председника Министарског савета Краљевине Србије и министра иностраних дела Врховној команди војске, 5/18. август 1914.

¹⁶⁶ АС, МИД-ПО, 1914, XVI/124, од окружног начелства у Ваљеву Министарству унутрашњих послова, 10/23. август 1914, поверљиво.

запрежном возилу, а он као обичан војник поред кочијаша, искористио је прилику да се отрује цијанкалом. На једном другом месту комисија је нашла лешеве четворо убијених. Верни пас, још увек на узици, коју је његов господар држао у укоченој шаци, био је преполућен. Из једне свеже хумке ископали су пет тела, два без рана, која су остављала утисак да су жива закопана. Нешто даље, на гомили су пронашли 60–70 лешева деце, спаљених у школи. Комисија је видела још много сличних страхаота.¹⁶⁷

Један од чланова комисије, инжењер Шмит, био је дубоко шокиран оним што је видео:

Инжењер Шмит је недељама био у шоку, а када сам га касније посетио, његова супруга ми је рекла да јој је муж потпуно пометен. Скоро да не спава, а ноћу му се стално привиђају мртви и унакажени.¹⁶⁸

И сам Ван Тинховен, иако навикнут да гледа призоре тешко повређених и умирућих војника, неколико месеци касније, говорећи о ужасној ситуацији у којој су били рањени Аустријанци, рекао је:

Ипак, ипак, све то ме није толико потресло као они први дани истраживања злочина. Инжењер, који нас је тада прагио, скоро да је полудео од тога. А и ја сам имао кошмаре о деци којој су сломили руке и ноге, о свученим женама, прострељеним и стравично оскрнављеним женама.¹⁶⁹

Иако је извештај комисије послат српским конзулатима у савезничким и неутралним земљама и стигао до међународне штампе, никада није објављен.¹⁷⁰

Влада Србије тада се обратила швајцарском криминологу Рудолфу Арчибалду Рајсу,¹⁷¹ с циљем да обави детаљне истраге и састави прецизне оптужбе против Аустроугарске. Стигавши у септембру 1914, иако је био у озбиљној недоумици у вези с оним што је пријављено, одмах је почео с

¹⁶⁷ Аријус Ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији*, Утопија, Београд 2005, (оригинал: Arius Van Tienhoven, *De gruwelen van den oorlog in Servie, het dagboek van den oorlogs-chirurg*, Amsterdam 1915), 15–17.

¹⁶⁸ *Idem*, 18.

¹⁶⁹ *Idem*, 70–71.

¹⁷⁰ Bruna Bianchi *Crimini di guerra...*, 190–191. Оригиналан извештај чува се у АС, МИД-ПО, 1914, XVI/215.

¹⁷¹ О лику Рајса, cf.: Zdenko Levental, *Rodolphe Archibald Reiss, criminaliste et moraliste de la Grande Guerre*, L'Age de l'Homme, Paris 1992; Bruna Bianchi, *Crimini di guerra...*, 101–149.

радом на налажењу свих могућих доказа о почињеним злочинима.

Настављајући истрагу засновану на непосредним сведочењима српских цивила, проверама њихових изјава на лицу места, фотографијама, испитивању заробљених аустроугарских војника и испитивању повређених српских војника, Рајс је увидео ситуацију и изнео тешке оптужбе против окупатора: употреба експлозивних метака забрањених међународним конвенцијама, неселективно гранатирање незаштићених (неутврђених) градова, масакри над заробљеницима и рањеним војницима, масакри над цивилима, пљачка и уништавање покретне имовине.¹⁷²

Сећајући се свог првог путовања у нападнуту Србију, у вези с доласком аустроугарске војске у Шабац Рајс је у послератном периоду написао:

[...] Ипак, бомбардовање је било само један део пустошног рата свих фамозних војника „Културе”. Они су још и опљачкали целу варош. Можете ући у коју било кућу, богату или сиромашну: свуда исти призор, све је опустошено и опљачкано. Оно што се није могло однети, поцепано је, поломљено или на неки начин учињено неупотребљивим [...]. Биланс „рада” Аустромађара, од 25. септембра 1914, овај је: у Шапцу је разорено или озбиљно оштећено 2.500 кућа; око 2.500 особа изгубиле су све бомбардовањем и пљачком; 1.500 грађанских особа погинуло је или било одведено од непријатеља; 537 породица нестало је [...]. Што се тиче вароши Шапца, зверства која су извршили аустроугарски војници била су нечувена (за више појединости, читати мој извештај израђен у том тренутку за српску владу и објављен на француском и енглеском језику). Тако су војници Франца Јосифа купили све жене и девојке, њих око 2.000. Један део њих био је затворен пет дана у хотелу „Европа”; женама није давано ништа друго сем мало хлеба и воде. Прва ноћ је прошла без инцидената. Друге ноћи каплари и наредници водили су жене у једну засебну собу и питали их: „Где су ваши мужеви? Где су положаји? Где су трупе?”. Кад су жене одговарале да не знају, тукли су их кундацима. Наредних ноћи, војници су улазили у салу где је спавало женскиње и одводили су девојке. Један војник узимао их је за ноге, а други за главу. Ако су викале, запушили су им уста марамом. Шта су радили с овим девојкама? Оне би се сутра враћале очајне, али богато одевене у хаљине из гардероба опљачканих кућа. Из хотела „Европа”, жене су преведене

¹⁷² R. A. Reiss, *Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie: observations directes d'un neutre*, A. Colin, Paris 1915; на српском, *Како су Аустро-Мађари ратовали у Србији*, Типографија јужноруског дионичарског друштва, Одеса 1916; реиздато у Бојковић С. – М. Пршић, *О злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији, 1914–1918*), Историјски музеј Србије, Београд 1997.

у хотел „Касина” и одатле у цркву, где је већ било много света. Кад су наши, враћајући се, бомбардовали цркву, наређено је несрећницама да вичу: „Живела Мађарска!” Официри су силовали девојке иза олтара.¹⁷³

Рајс је, анализирајући узроке почињених злочина, тврдио да је у Монархији припремано уништење Србије јер јој је представљала препреку за ширење ка Солуну и зато што је опасно привлачила становништво српске националности које је живело унутар граница Монархије. Како би објаснио ту окрутност, нагласио је улогу коју су пре избијања рата играле аустроугарска и немачка штампа приказујући српски народ као скуп „опасних варвара”, на основу уврежене представе на целом европском континенту коју је дефинитивно потврдио извештај Карнегијеве комисије, управо из те представе произашле су Рајсове првобитне сумње у истинитост српских оптужби, али пре свега је официрима аустроугарске војске приписао пресудну улогу у буђењу животињских нагона војника који су убијали и цивиле, најпре из страха, а затим и зато што их је обузео некакав садизам. Остало је учинила жеља за осветом Србији, која је према јавном мњењу Централних сила била крива за рат.¹⁷⁴ У цепу једног заробљеника пронашао је важне доказе за своју претпоставку, односно директиве које је командант IX армијског корпуса поделио својим официрима. Наредба је стигла и у руке италијанског новинара Арналда Фракаролија који је описао њене најважније одломке:

[...] Што се тога тиче, аустријска команда оставила је доказ да је масакр наређен и организован: вероватно је био део „казненог” карактера експедиције. Код неких затвореника или мртвих војника и официра нађена је књижица: „Упутства о ставу који треба заузети према српском становништву” коју је војницима поделио командант IX армијског корпуса, генерал Хортштајн. Ту се могу прочитати и оваква упутства:

„Операције овог рата воде нас у непријатељску земљу чије становништво гаји фанатичну мржњу према нама, у земљу у којој је убиство, о чему говори и сарајевска катастрофа, дозвољено чак и вишим слојевима друштва, међу којима се и велича. Према таквом становништву нема осећаја хуманости или великодушности. Не дозвољавам да се заробљавају становници затечени без униформе, али наоружани: морају се стрељати, без изузетка. Ако уђете у насељена места, одмах морате узети таоце (свештенике, школске

¹⁷³ Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео...*, 30–32.

¹⁷⁴ Р. А. Рајс, *Како су Аустро-Мађари...*, 64–65.

наставнике, виђеније људе). Ти таоци морају бити стрељани чим један пуцањ буде испален на наше војнике и све куће морају бити запаљене. У сваком становнику, који се затекне изван градова или села, не може се видети ништа друго до да је члан неке банде који је сакрио своје оружје, а пошто нема времена за обимније истраге, потребно је пуцати на становнике које тако затекнете, чак и ако вам се случајно уопште нису чинили сумњивим ...”¹⁷⁵

У августу 1914. године, у Мачви и Поцерини, областима који су претрпеле аустроугарску инвазију, цивилних жртава било је не мање од 3.000–4.000,¹⁷⁶ док су много бројније биле избеглице које су потражиле уточиште у другим деловима земље. Рајс је отворено говорио о рату за истребљење.¹⁷⁷

Његов извештај, преведен на француски, енглески, италијански и немачки језик, представљао је прву праву оптужбу у иностранству за оно што се догодило у Србији. Примљен је хладно, чак и у његовој Швајцарској, али свеједно је био од пресудног значаја. Рајс се, заправо лично заузео за српску ствар, пре свега преко бројних чланака за дневне новине неутралних земаља и земаља Антанте.¹⁷⁸

У неким круговима појавила су се поређења оног што се догађало у Србији са Белгијом, коју су окупирали Немци. „Србија, јужна Белгија”, изјавили су представници једног англо-југословенског одбора у Риму,¹⁷⁹ док је један српски официр стациониран у Ђевђелији рекао Фракаролију: „Ми смо попут Белгије, али ми смо бешња и срећнија Белгија: Белгија која побеђује”¹⁸⁰

Аустроугарска војска на кратко је заустављена и потиснута ван граница. На захтев руског савезника који је притискао да се олакша Источни фронт, српске трупе прешле су Дрину и Саву, потиснувши аустроугарску одбрану. Ова офанзива, позната као Битка на Дрини, трајала је од почетка септембра до почетка октобра. Губици су били огромни, а страх од аустроугарске одмазде проширио се и међу српским становништвом Босне и Срема до ког је стигла српска војска.

¹⁷⁵ Arnaldo Fraccaroli, *op. cit.*, 126–127. Превод на српски овог наређења налази се у АС, МИД-ПО, 1914, XVI/299 и 300.

¹⁷⁶ Р. А. Рајс, *Како су Аустро-Мађари...*, 60.

¹⁷⁷ Bruna Bianchi, *Crimini di guerra...*, 115–116.

¹⁷⁸ *Idem*, 107. и 114–116.

¹⁷⁹ АС, МИД-ПО, XXII/100 и 102, пов. бр. 697, писмо посланства Србије у Риму Министарству иностраних дела, 24. децембар 1914/7. јануар 1915; и апел одбору „PRO SERBIA”, послат у прилогу тог писма.

¹⁸⁰ Arnaldo Fraccaroli, *op. cit.*, 1. и 12.

На прагу 1915: интерне избеглице

Захваљујући извештајима ратних изасланика и апелима београдске владе, одједи догађаја који су, у лето 1914, опхрвали Краљевину Србију, брзо су стигли до свих престоница савезничких и неутралних земаља, постајући предмет дискусије у јавном мњењу, међу политичким елитама и у редовима војника. Срби су зауставили Аустроугарску монархију; рат се није завршио за три месеца, како су многи мислили; и, на крају, цивили су били брутално увучени у ратне операције. Док су немачки злочини на Западном фронту постали инструмент у пропаганди Антанте за демонизацију непријатеља, пријављена аустроугарска зверства у Србији, у већини случајева, изазвала су одређену збуњеност.

Након првих оптужби које су о понашању немачких трупа против цивила у окупираним зонама изнеле белгијска и француска Влада, и Пашићева Влада је кренула у истом смеру како би се чуло за зверства која су претрпели српско становништво и српска држава пожуривши да објави истраге које су спровели Рајс и друге личности од ауторитета. У земљама Антанте и неутралним земљама немачки војник био је обавијен плаштом насиља и садизма, док су официри постали свесни извршиоци зверстава која су се ширила свуда. Одговорност владајућег естаблишмента и куће која је владала Немачком у избијању рата, већ обавијена ауром безобзирности израженој у чврстој одлуци о покретању европског сукоба, у извесном смислу потврђена је оним што се дешавало на окупираним белгијским и француским територијама. Представа о немачком војнику добила је, као последица свирепости рата, размера сукоба и, свакако дела против цивилног становништва, врло јасне обресе који ће је пратити до краја рата.

Нико међу чланицама Антанте и неутралним земљама није довео у питање истинитост белгијских и француских оптужби и, штавише, није имао разлога за то. То је зато што је била јасна припадност истом „цивилизованом свету” у коме су се делиле исте вредности и зато што је борба против Немачке представљала елемент солидарности пропаганди. Нападнута Белгија представљала је симбол тевтонског насиља, способног да прегази неутралне, слабе, цивиле, жене и децу. Одмах је, дакле, изазван општи гнев.

Ако је, дакле, понашање немачких војника морало побудити бар одређено запрепашћење, сигурно га је још више изазвало оно што су починили Аустроугари у Србији. Реч је била о Монархији, познатој по својој цивилизованости и малој балканској држави, која је виђена као потпуно

страна европским традицијама и грађанским вредностима. У ствари, на прве вести о злочинима над становништвом у Србији, многи су показали извесно одбијање да поверују у њихову основаност, а када су потврђени извештајима изасланика и Рајсовим сведочењима, то је свакако оставило не мале последице у европској јавности. Већ се догодило нешто потпуно неочекивано, пораз аустроугарске војске од мале српске војске и слика Монархије у иностранству озбиљно је нарушена; али сада се догодило нешто много озбиљније јер су војници „Културе”¹⁸¹ постали извршиоци истих оних дела која су се балканским народима углавном приписивала као природна.

Тада је дошло до својеврсне промене односа према српском народу који је стекао симпатије јавног мњења савезничких и неутралних земаља. Извештаји ратних изасланика најважнијих европских новина, које су већ хвалиле српске војнике, постали су важна сведочанства о обичајима српског народа, његовим традицијама, ситуацији, карактеристикама. Уз изасланике, од великог значаја били су и извештаји свих осталих странаца који су из различитих разлога стигли у Србију: лекара и болничарки за помоћ рањеним и болесним војницима, дипломата и чланова разних комисија са задатком да утврде ситуацију. Неки од њих надишли су улогу пуких сведока и постали су стварне присталице српске ствари, задржавајући своју неутралност у раду који су позвани да обављају: још једном се мора навести Рајс, који је сигурно био најупечатљивији пример. Његови чланци за „Gazette de Lausanne” и друге новине сигурно су имали велику заслугу у томе да се свету открију насиље прве аустроугарске инвазије, као и одлике српског народа које су до тада игнорисане. Ушао је у праву борбу због које је лично учествовао у низу конференција у неутралним и савезничким земљама, излажући се оштрим критикама, пре свега својих швајцарских сународника немачког порекла.¹⁸²

Као и Рајс, многи други били су дубоко погођени оним што су видели и одлучили су да активно учествују, како год су могли, да помогну српској ствари: др Аријус Ван Тинховен, холандски лекар који је написао први извештај о злочинима, вративши се у Холандију, радио је на оснивању одбора за помоћ Црвеном крсту Србије; Флора Сандерс, која је стигла као добровољна болничарка, узела је оружје и борила се до краја рата у

¹⁸¹ Израз који је Рајс користио у својим делима, скоро како би посведочио о љутњи и можда осећају стида пред чињеницом да је бечка војска у Будимпешти починила слична зверства. Рајс често користи и друге епитете за аустроугарске војнике и официре: „бандити”, „дивљаци”, али и „хорде Фрање Јосифа”, „хероји пљачке” и назива их, на један прилично ироничан начин “Kulturträger” („Културтрегери”, „носиоци културе” – cf. Reiss 1997).

¹⁸² *Idem*, 67.

редовима српске војске; Катарина Клара Штурценегер, такође болничарка добровољка, тада ауторка бројних памфлета о злочинима у Србији, коју је српска Влада 1919. године послала на „Међународни женски конгрес за мир и слободу”.¹⁸³ Примера је било много.

Ипак, иза те климе еуфорије и наклоности Србији скривала се крајње критична ситуација. Победе 1914. године имале су, у ствари, сасвим другачије импликације од апстрактних изјава дивљења добијених на европском нивоу, политичких и дипломатских успеха мале Краљевине Србије или од (привидне) пажње коју су владе савезничких држава посветиле Балканском фронту. Пет месеци рата вођеног у сопственој земљи значило је уништење читавих места, готово потпуни прекид унутрашње, а посебно спољне трговине, блокирање великих саобраћајница и велико задуживање државе да покрије трошкове сукоба; још озбиљнији били су: одсуство више од 400.000 мушкараца из домова и са радова на пољима (Србија је имала 4 милиона становника, сеоску привреду и друштвену структуру), регрутовање готово целог цивилног медицинског особља, ионако врло малобројног, у војску, сталне реквизиције хране и стоке за војску и низ других фактора који су директно утицали на живот цивилног становништва.¹⁸⁴ Србија, која је победила на бојним пољима, била је на измаку снага на пољу привредне производње и средстава за преживљавање неопходних за опстанак, нашавши се у ратном вртлогу који је трајао од рата против Турака 1912. Србија је била подељена на два дела: један део је био опустошен, а други, сиромашнији, једва да је могао да поднесе терет сукоба. Џон Рид је овако описао ситуацију у северозападним областима земље, неколико месеци након последњих јесењих битака:

Наредног дана ухватили смо воз који пролази кроз најплоднији део Мачве, у којој се Подриње спаја с Посавином. За локомотиву су била везана четири теретна вагона пуна сиромашних избеглица, нарочито жена и деце који су се враћали својим кућама након што су их пре шест месеци напустили пред аустријским бичем не поневши ништа. Воз је полако путовао оном плодном равницом, белом од воћњака у цвату и зеленом од високе траве и младог лишћа, поред необрађених поља зараслих у коприве и белых кућа поцрнелих од ватре. Цело то подручје је спаљено, а становници убијени. Нисмо видели ниједног вола, а километрима, ни

¹⁸³ АС, МИД-ПО, 1919, од IV/917 до IV/922, говор на “International Women’s Congress” (Међународни женски конгрес).

¹⁸⁴ Андреј Митровић, *Србија у Првом...* У даљем тексту користиће се друго издање: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд 155.

човека. Прошли смо кроз градиће у којима је коров нарастао на улицама и у којима више нико није живео. С времена на време, воз се заустављао и остављао избеглице; они би остајали тамо, поред пруге, са свим стварима у џаку преко рамена и у тишини гледали остатке својих кућа¹⁸⁵.

док је на југу, упркос томе што он није био поприште битки, Арналдо Фракароли приметио:

Влада велика беда, али још не и глад. Беда мори села и сиромашне мале људе јер су сви мушкарци у рату, сви. У кућама остају само жене, стари и деца. Али и стари ће ускоро отићи, а гледајући нове регуте који стижу, има се утисак да у војску узимају чак и дечаке. Прошао сам кроз провинцију доње Србије да бих стигао овде: пустош! Нека села изгледају ненастањена, а вероватно и јесу. Остављене саме са малишанима, жене понекад напуштају куће да би се придружиле другима, да би из тог скупа јада црпле заједничку помоћ. А на пољима нема никога: ту и тамо у огромним пустим долинама нека жена, нека девојка, неки старац, запрепашћено гледају у дугачак, спор воз, који гута и односи стално нову крв, стално, стално. То трагично приношење жртве траје већ три године, већ три године траје то жртвовање. Кад ће томе доћи крај?¹⁸⁶

Ситуацију је много трагичнијом чинило присуство огромне масе интерних избеглица (али не само њих) које су бежале с попришта ратних операција, елемент за који нико није био спреман. Цивили, памтећи искуство из претходног августа, током јесењих битака нису чекали долазак непријатељских трупа, већ су за сваки случај побегли из страха да не постану жртве нових злочина. Гласине о непосредном доласку непријатеља често су биле довољне да изазову изненадна бекства у којима цивили често са собом не би понели ништа осим мало хране; у другим случајевима, међутим, повлачење српске војске са освојених положаја подстакло је људе да крену за њима, носећи са собом и оно најдрагоценије што су имали, односно стоку.

Ове разлике постале су очигледне када се, октобра 1914. године око 45.000 Срба из Срема¹⁸⁷ и северозападне Србије упутило у централне области практично без ичега, за разлику од око 25.000 људи који су из источне Бо-

¹⁸⁵ John Reed, *Rat u Srbiji 1915*. (ориг. *The war in Eastern Europe*, Scribner's, New York 1916), Obod, Cetinje 1975, 59.

¹⁸⁶ Arnaldo Fraccaroli, *op. cit.*, 29.

¹⁸⁷ Срем и Босна су припадали Аустроугарској монархији.

сне повели 200.000 грла стоке.¹⁸⁸ У оба случаја пратили су повлачење српске војске која је, након што је прешла у офанзиву на аустроугарску територију, сада била приморана да се повуче, но док су у Срему морали да беже у журби, у Босни су имали више времена да се организују. Пuteви којима су марширале колоне цивила, били су исти они, којима се кретала војска, јер није било много саобраћајница, или једноставно, зато што их је водио инстинкт за преживљавањем у потрази за неком помоћи и храном.

Почетком новембра, Врховна команда наредила је војсци стратешко повлачење оставивши све области иза линије Београд – Ваљево – Ужице у рукама непријатеља: у том тренутку, хиљаде људи дале су се у бекство од рата и од страха од доласка непријатеља.

У Београду су гласине о неповољној ситуацији на фронту биле довољне да нагнају у бег многе цивиле,¹⁸⁹ а када су људи у граду приметили „нестанак” своје војске, која се током ноћи готово тајно повукла, настала је паника: многи су у гомилама бежали према јужним предграђима, али, након што су напустили град, било је и оних који су одлучили да се врате, не знајући куда даље.¹⁹⁰

Много озбиљнија била је ситуација у осталим областима у центру нове инвазије, које су практично остале празне. Реке жена, деце и стараца са севера упутиле су се на југ, улогоривши се уз пут, исцрпљени и гладни: у Ваљеву су се концентрисале избеглице из Мачве, које се „у бесконачном низу вуку улицама, из очаја седају, падају да више не устану”;¹⁹¹ „То више није Србија, већ маса избеглица и аустријска покрајина, иако привремено”¹⁹² написао је један италијански новинар.

Ухваћене у канџе хаоса, у коме се земља нашла усред ратних операција, институције нису нашле адекватан одговор на потребе бега цивила: војска је са својим залихама дуго представљала једину наду за многе.

Суочавајући се са ситуацијом, српске власти, које су савезничке владе поново оставиле саме, нашле су се у великим потешкоћама, ушавши, у неким случајевима чак и у међусобни сукоб. Подстрек у покушају да се ситуација реши дошао је од војног врха коме је главни проблем у „избеглич-

¹⁸⁸ Исидор Ђуковић, *Тифус у Србији 1914–1915*. Савез удружења ратника ослободилачких ратова Србије од 1912. до 1920. године и потомака, Београд 2006, 32–33; Војни архив (у даљем тексту: ВА), 3, к. 67, ф. 6, 8/13, телеграм начелника Вишеградског среза Врховној команди, 17/30. октобар 1914.

¹⁸⁹ Славка Михајловић, *Облаци над градом*, ДОЗ, Београд 1955, 69.

¹⁹⁰ Предраг Милојевић, „Кад сећања оживе”, у: *Београд у сећањима*, књ. 1, Српска књижевна задруга, Београд 1977, 197–207.

¹⁹¹ Arius Van Tienhoven, *op. cit.*, 53.

¹⁹² “Avanti Serbia!”, *Azione socialista*, 19. децембар 1914.

ком питању” било озбиљно ометање кретања војске путевима загушеним цивилима. Прва реакција била је наређивање избеглицама да продуже ка најближим селима где би их дочекали локални сељаци; међутим, због недостатка помоћи у храни и медицинске помоћи, а вероватно и из страха, мало њих је послушало ово наређење.¹⁹³ Ова опасност, у време када се маса избеглица све више и више кретала ка неуралгичним тачкама одбрамбене стратегије Врховне команде Србије, односно према градовима попут Крагујевца, Аранђеловца и Горњег Милановца, где су трупе биле спремне да интервенишу у случају непријатељског напада, била је основа првог захтева за интервенцију упућеног Влади. 1/14. новембра, Врховна команда заправо се обратила Министарству војном, како би било издато наређење цивилном становништву које још није побегло да остане у својим домовима¹⁹⁴ како би се избегло даље масовно окупљање дуж путева. Изгледа да је српска Влада овај захтев прихватила јер је убрзо након тога полицијским властима наређено да избеглицама, посебно онима које су биле удаљене од путева и места на којима се налазила војска, саопште да остану у својим кућама, док су цивили који су живели близу фронта били уредно премештани из војних разлога.¹⁹⁵ Међутим, то није било довољно.

Из тог разлога, неколико дана касније, подвлачећи тренутну немоћ државе пред проблемом избеглица, Врховна команда је самоиницијативно послала заповеднике војних корпуса да позову на акцију како би се спречило да други цивили напусте своје домове.

11/24. новембра, војвода Путник послао је поруку заповеднику I армије у којој су се, поред потешкоћа, које ствара кретање војске, појавили и други фактори војне природе, због чега је интервенција постала хитна. Путник је у писму написао:

Питање смештаја, хране и одржавања цивила, који су побегли са територија које је непријатељ окупирао, сада је изузетно забрињавајуће. Потешкоће су огромне и нерешиве. Све више се повећава број избеглица, смањују се могућности за њихов смештај и одржавање. Међу избеглицама владају сиромаштво и беда. С доласком хладноће, невоље избеглица све се више повећавају. Држава нема могућности да им помогне, па ће приватним друштва-

¹⁹³ Живан Живановић, „Прва непријатељска намера”, у: Силвија Ђурић – Видосав Стевановић (ур.), *op. cit.*, 335.

¹⁹⁴ АС, МИД-ПО, 1914, XXV/34, од Врховне команде Министарству војном, 1/14. новембар 1914.

¹⁹⁵ ВА, п. 9, к. 38, ф. 4, 5/3, од команданта I тимочке дивизије команданту XIII пешадијског пука (I позив), 4/17. новембар 1914.

ма за помоћ ускоро понестати новац. Беда ових цивила има врло негативан утицај на морал војника који то виде или чују. У већини случајева то је разлог зашто се војници добровољно удаљавају од контрола. Поред тога, расељавање избеглица отежава операције војске. Ово ризикује да буде погубно за саму војску [...]. Отуд савет команданту да упозори цивилно становништво које се налази на територијама које су обухваћене фронтом да је боље да остану у својим домовима, избегавајући ужасну судбину беде и пропасти, која би их неизбежно погодила, ако напусте своје домове и своја имања [...]¹⁹⁶

Два дана касније, 13/26. новембра, коначно је интервенисала Влада наредивши оснивање Централног одбора за збрињавање избеглица. Одбор је одмах почео да тражи смештај за избеглице у градовима у којима је њихово присуство било најмасовније и наредио да се за то користи сваки расположиви простор, укључујући довољно велике куће. Међутим, његово деловање није било на висини ситуације, а организација набавке и дистрибуције прехранбених производа посебно лоша и тешка.¹⁹⁷

У међувремену се ситуација на фронту неочекивано преокренула. Након што су стигле дугооčekиване залихе муниције из Француске, Врховна команда је наредила општу офанзиву, која је натерала српску војску да за кратко време ослободи све окупиране територије, потиснувши Аустроугре преко Саве и Дрине по други пут од почетка сукоба. То је за многе цивиле значило могућност повратка својим кућама, које су били напустили пре више од месец дана; то је уједно представљало огромно олакшање за рад Одбора, који се неколико дана након формирања нашао „олакшан” присуства најмање 350.000 избеглица, које су одлучиле да се врате својим кућама (у бекству пред јесењу инвазију било је преко 600.000 цивила).¹⁹⁸

Ситуација се, међутим, само привидно поправила. Када су заправо избеглице које су се концентрисале у Лазаревцу, Аранђеловцу, Ваљеву, Убу, Мионици, Горњем Милановцу и Чачку почеле да се враћају у места одакле су, надлежне војне власти схватиле су да су им куће потпуно опљачкане, да је узето све од стоке до приватне имовине и да зато не би могли да се прехране. Ни у Београду, после окупације, која је трајала само тринаест

¹⁹⁶ ВА, п. 4/1, к. 29, ф. 3, 3/2, од војводе Путника команданту I армије 11/24. новембар 1914.

¹⁹⁷ Исидор Ђуковић, *op. cit.*, 32; ВА, п. 4/1, к. 29, ф. 3, 3/1. За председника *Одбора за збрињавање избеглица* изабран је Михаило Панић. У документу су наведена и имена других чланова *Одбора*.

¹⁹⁸ АС, МИД-ПО, 1914, XXV/28, од Министарства унутрашњих послова председнику Министарског савета Пашићу, 24. децембар 1914/6. јануар 1915.

дана, ситуација није била боља. Др Славка Михајловић тада је написала у свом дневнику:

Чим су наши повратили Београд, избеглице су стале да се враћају па су одмах наступиле нове тешкоће око исхране. И у болници су исцрпене резерве, тако да смо неколико дана јели само постан пасуљ и кромпир. Намирнице се не могу купити јер су неке радње затворене, друге су страдале од бомбардовања, треће је опљачкао непријатељ.¹⁹⁹

Из тог се разлога Врховна команда поново се обратила Министарству војном, како би спречила повратак избеглица, бар док се не организује систем за превоз хране неопходне за њихов опстанак.²⁰⁰

Међутим, превладао је хаос. Средином децембра, командант подручја под надлежношћу Прве дунавске дивизије забележио је погоршање ситуације међу цивилима. Многи су се, упркос упозорењима команде, ипак вратили својим кућама; нада у наставак свакодневног живота какав је био пре лета изгледала је далеко:

Становништво на рејону ове дивизије налази се у великој беди. Хране нема стоке нема, а често ни крова нема. Буквално гладује и сатиру га заразе, а лекара и лекова нема. Лично сам видео дечака од 12 и девојчицу од 5 година где сами ору и плачу јер не могу да окрену плуг. Општинске власти, не само да се не старају о сиротињи, већ многи часници гледају да извуку личне користи из ове беде становништва... Командант армије додаје: „Овакве и још горе призоре и сам срећем по околним местима, а исто ми јављају и други команданти. Молим најенергичније дејствовати да се овој сиротињи што пре помогне по свим питањима њихових беда и невоља. Нарочите комисије по срезовима или општинама са потребним средствима и упутствима најбрже би на лицу места могле беду отклањати.”²⁰¹

Те комисије никада нису основане; нити је било енергичног деловања на које је командант Прве дунавске дивизије позвао у решавању проблема везаних за цивиле. С тим у вези, занимљив је био одговор који је пред-

¹⁹⁹ Славка Михајловић, *op. cit.*, 94.

²⁰⁰ АС, МИД-ПО, 1914, XXV/15, телеграм од Врховне команде Министарству војном, 1/14. децембар 1914.

²⁰¹ АС, МИД-ПО, 1914, XXV/19, телеграм од Врховне команде председнику Министарског савета Пашићу, 17/30. децембар 1914.

седнику Министарског савета, Пашићу, дало Министарство унутрашњих послова упитано о ономе што су наредиле војне власти. Министарство је било јасно: нису само непријатељи створили ситуацију беде, већ је посредно била одговорна и сама српска војска. Није ли она систематски реквизирирала стоку, регрутовала људе уклањајући их са њива, преузела систем железничког саобраћаја? Стога су, према речима Министарства унутрашњих послова, војне власти биле првенствено одговорне за пружање помоћи у организовању повратка и снабдевању избеглица.²⁰²

Ништа се није променило. И истог дана када је Министарство унутрашњих послова готово љутито одговорило на оптужбе упућене његовим службеницима и на дефакто одговорност која му је приписана у вези са ситуацијом беде међу цивилима, председник Комисије за војне реквизиције, потврђујући на неки начин чињеницу да је несташица хране међу цивилима такође била последица потреба српске војске, саопштио је својим надређенима да „у селима Шутца, Барзиловица, Брајковац и другим у долини реке Љиг, становништво нема шта да једе и да читаве породице са много деце гладују”.²⁰³ Овај допис, међутим, праћен још једним захтевом за интервенцију, остао је без даљег реаговања.

Уништавање места у којим је према Министарству финансија био концентрисан „економски живот целе Краљевине”²⁰⁴ имало је, осим по домаће цивиле, веома озбиљне последице и по остатак земље. Заправо се количина хране намењена исхрани људи и животиња значајно смањила,²⁰⁵ угрожавајући животе војника, а посебно избеглица, које су остале концентрисане у градовима у којима су нашле уточиште.

Ови градови буквално су се нашли под опсадом људи у крајњој беди и створила се неодржива ситуација. Привремена престоница Ниш, који је пре рата имао 25.000 становника, у јануару 1915. године имао их је око 100.000 (већина новодошлих биле су избеглице, али било је и много људи који су пратили Владу, која се тамо преселила од истека рока ултиматума претходног јула: државни службеници и њихове породице, банкарни, предузетници итд).²⁰⁶ Слична ситуација догодила се и у Ваљевоу, Крагујевцу и Скопљу.

²⁰² АС, МИД-ПО, 1914, XXV/21, од Министарства унутрашњих послова председнику Министарског савета Пашићу, 19. децембар 1914/1. јануар 1915.

²⁰³ ВА, п. 3, к. 79, ф. 4, 15/1, телеграм од команданта III армије Врховној команди, 19. децембар 1914/1. јануар 1915.

²⁰⁴ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 155.

²⁰⁵ *Idem*, 155–156.

²⁰⁶ Arnaldo Fraccaroli, *op. cit.*, 19–21.

Потешкоће у обезбеђивању хране, недостатак смештаја усред зиме и, пре свега, лоши санитарни услови исцрпели су избеглице. Свакако су то били проблеми које нису могле у кратком року да реше ни цивилне ни војне власти; ситуација је такође озбиљно погоршана избијањем епидемије, готово неизбежне у тим условима.

Епидемија тифуса

Мањи градови централне и јужне Србије су, дакле, наједном постали центри већих димензија, насељени десетинама хиљада људи. Избеглима и војсци, која је између осталог бројала многе рањенике, придружило се око 60.000 аустроугарских заробљеника, међу којима је било много рањених и болесних, које су њихове команде напустиле приликом последњег очајничког бекства. Њима је такође требало обезбедити смештај и храну: но, већ пренасељене српске вароши, без канализационих мрежа и водовода, без поплочаних улица и зграда, које би примиле оне који су већ боравили у граду, нису биле у стању дуго то да издрже.

У тој ситуацији општег хаоса, недостатка хране, лекова и одеће, у врло оскудним хигијенским условима, а уз присуство екстремног промискуитета, избила је епидемија пегавог тифуса пегавца, која је била предодређена да постане главни непријатељ против кога се требало борити током прве половине 1915.

На основу проучавања многих научника из тог времена, тифус се појавио превасходно међу аустроугарским заробљеницима. Према појединим изворима, од 60.000 војника, које су надређени препустили судбини, код око 3.500²⁰⁷ манифестовали су се сви симптоми болести. Први који су их прегледали сложили су се око тврдње да је тифус стигао у Србију заједно с трупама које су из Галиције премештене на Балкански фронт, доневши са собом ваш, одговорну за преношење заразе, те да је епицентар у Србији био град Ваљево у коме се концентрисао и њихов највећи број.²⁰⁸

²⁰⁷ Исидор Ђуковић, *op. cit.*, 21.

²⁰⁸ Међутим, раније су већ избијала разна жаришта која су изазвала смртне случајеве. У Србији то није био први пут да се та болест појавила: њоме су биле погођене српске јединице које су се у зиму 1912–1913. нашле у Албанији, а све време током балканских ратова јављала се код турских војника. Спорадични случајеви такође су забележени међу војницима који су се вратили из Албаније у јесен 1914. У октобру 1914. године, чини се да је епидемија већ избила у Македонији: др Тома А. Парлић разболео се 18. октобра 1914. у војној болници у Гостивару, где је бринуо о 300 војних пацијената од којих су скоро сви боловали

Кад је српска војска ушла у град, док се, с једне стране наставила офанзива, с друге, није предузета ниједна мера неопходна да се болест изолује. Та област није стављена под карантин, штавише, аустроугарски заробљеници били су распоређени по разним деловима земље: од Скопља до Књажевца, Краљева, Ниша, где су пристизали чак и након дугих маршева,²⁰⁹ а да болесни нису били одвајани од рањених или здравих. Војници су се затекли у масовним смештајним јединицама на отвореном или у затвореном простору, у блиском међусобном контакту, у условима општег промискуитета. Ослабљени, без одговарајуће исхране, (Срби су им давали оно што су могли²¹⁰) и у неповољним хигијенским условима, без здравствених услуга, без лежајева, и психички убијени – поражени, далеко од својих породица, заробљени, гладни и с вероватним ратним траумама, ови заробљеници представљали су идеалну подлогу за ширење епидемије.

Тифус се великом брзином пренео и на српске војнике и на многобројне избеглице које су се сливале у главне градове. Упркос томе, власти у почетку нису схватале озбиљност те појаве што је узроковало додатно ширење заразе, која је већ у јануару 1915. године допрла буквално у сваки кутак земље. Избеглицама, укључујући оне код којих су се већ манифестовали први симптоми болести, није било забрањено да се врате својим кућама,²¹¹ још једном јер је њихово присуство представљало велику

од тифуса. Поред тога, иако недостају прецизнији подаци, сигурно је да је тифус већ био присутан међу српским војницима у августу 1914. године и да је његово присуство било константно и у наредним месецима претворивши се крајем године у епидемију. Тог месеца, у ствари, само у Крагујевцу је умрло 27 војника, у септембру 54, у октобру 58, у новембру 179 и у децембру 542, да би њихов број у јануару 1915. био 791, у фебруару 872, у марту 648 и у априлу 195. Слична ситуација забележена је у Нишу, где су у војној болници „Беле кула” у августу пријављена 44 смртна случаја, 59 у септембру, 54 у октобру, 253 у новембру, 257 у децембру; 380 у јануару 1915, 495 у фебруару, 393 у марту и 231 у априлу. Cf.: Војислав Суботић (ур.), *Поменик погинулих и помрлих лекара и медицинара у ратовима 1912–1918*, Српско лекарско друштво Београд 1922; И Ђуковић, *op. cit.*, 95. и 115. (подаци узети из В. Станојевић, *Историја српског војног санитета*, Војно-издавачки и новински сентар Београд 1992, 315–319. и 348). Vojislav Soubbotitch (Суботић, прим. аут), “A Pandemic of Typhus in Serbia in 1914 and 1915”, у: *Section of Epidemiology and State Medicine*, 30. новембар 1917, 31–39. У овом есеју аутор износи тврдњу да су постојала два жаришта, једно у Ваљевоу и једно међу војском која се враћала из Албаније, која су се „ујединила” у јануару 1915.

²⁰⁹ Arnaldo Fraccaroli, *op. cit.*, 30.

²¹⁰ *Idem*, 42. Генерално, сви страни посматрачи слажу се у тврдњи да су Срби добро поступали са аустроугарским заробљеницима.

²¹¹ Richard Strong, “Typhus fever with particular reference to the Serbian epidemic”, у: R. Strong – G. Shattuck – A. Watson Sellards – H. Zinsser – J. Gardner Hopkins, *Typhus fever with particular reference to the Serbian epidemic*, American Red Cross-Harvard University Press, Cambridge 1920, 20; Edward Stuart, “Sanitation in Serbia”, у: *American Journal of Public Health*,

сметњу кретању војске. Тако је из градова тифус стигао на село, стварајући ситуацију која се није могла држати под контролом.

Исто тако није предузета никаква мера чак ни унутар саме војске. Заправо, ко год би оболео од било какве грознице био би једноставно поверен на лечење војним болницама чији су капацитети били такође веома смањени, и тако се неретко нашао у ситуацији да дели собу, купатило, па чак и кревет с оболелима од тифуса од којих су здравствене установе већ врвеле.

И други фактори допринели су брзом ширењу ове болести: и сама места која су служила као војне болнице често нису била ништа друго до објекти употребљавани у те сврхе, али без минималних неопходних услова за лечење пацијената (одсуство одвојених просторија, купатила, кухиња, чак и најобичнијих лавабоа).²¹² Улаз у овакве објекте није праћен стерилизацијом или дезинфекцијом паразита; одећа није мењана нити прана,²¹³ болесници нису добијали неопходна следовања хране и пића, нарочито воде и млека; нису подвргавани лечењу, а немогућност да се подигну из кревета (или са пода, будући да на располагању није било довољно кревета за све) приморавала их је да леже у сопственом измету. Један пацијент хоспитализован у војној болници „Беле кула” у Нишу написао је:

Иако су кревети већ били заузети, пацијенти су лежали свуда: на поду, у ћошковима, па чак и испод кревета. Када би неко од болесника умро и када би га однели, одмах би се онај сиромаш који се налазио под његовим креветом пео и заузимао место свог мртвог саборца. Били су то заиста тужни и шокантни призори.²¹⁴

У том тренутку изашла је на видело екстремна немоћ у којој се обрео српски здравствено-санитарни систем.

Када је, у јесен 1912. године, избио рат против Отоманског царства, односно кад је започео низ ратних догађаја, који ће у случају Србије потрајати до 1918, Министарство војно, јасно је илустровало стање у здравственом систему – здравствено стање у земљи:

10. том, фебруар 1920, 125.

²¹² А Ваљеву је већ у јануару било 12 сталних и 12 привремених болница, импровизованих од сваког могућег расположивог простора, укључујући ресторане, школе и све локале који су могли да сместе велик број пацијената (Ђуковић, 2006, 23).

²¹³ Richard Strong, *op. cit.*, 5.

²¹⁴ С. Б. Скоковић, *Моје успомене из Првог светског рата*, Завод за уџбенике и наставна средства – Историјски институт, Београд 2003, 30.

У целој Србији има 370 лекара; од ових је ратним распоредом одређено 296 за бојиште, да за позадину остаје 74 лекара. Како од овог броја мора да се одузму лекари који су у централној управи (6), лекари који су услед старости и болести сасвим неспособни (8) и лекари, који су давно лекарски позив напустили (3), то за лекарску службу у целој позадини, у грађанству и војсци, остаје свега 57 – у тај број урачунато је и 16 женских. Са тако мало лекара не би било могуће извести нормалну медицинску активност ни у миру: а камоли током рата!²¹⁵

Две године касније, по истеку аустроугарског ултиматума, ситуација се није нимало поправила. Епидемија колере у балканским ратовима погодила је и медицинско особље, смањујући ионако ограничен број квалификованог кадра, док су територијална освајања, која су у ствари удвостручила величину Краљевине, погоршала општу ситуацију: у Македонији и на Косову и Метохији није ни било инжењера, адвоката, актера скупштинске политичке дијалектике, индустријалаца и још мање лекара. Да би се изборила с овом ситуацијом, београдска Влада покушала је да наметне управу на свим освојеним областима, покушавајући бар економско и законодавно уједињење са остатком земље. У тренутку када је тежина нових анексија погоршавала ионако крхко присуство самог појма здравствене заштите,²¹⁶ није, дакле, учињено ништа на побољшању здравствено-санитарне ситуације. Резултат тога био је да је на почетку Великог рата у целој Србији било око 350 лекара, а и у овом случају, као и током претходне две године, највећи број њих регрутован је у војне редове и постављен у службу потреба рата.

Када је избила епидемија тифуса, ти лекари били су први које је оборила силовитост ове болести: од њих 350 чак 126 били су жртве тифуса већ у првом налету епидемије. Читаве војне болнице остајале су без доктора,²¹⁷ страхујући од очигледне опасности да ће уследити потпуни нестанак фигуре лекара у целој земљи. Помор лекарског особља разоткрио је примитивно познавање неопходних метода лечења и недостатак могућих лекова и медицинских залиха: против тифуса се борило традиционалним лековима као што је употреба природних мелема, облога од ракије,

²¹⁵ Наведено у Војислав Суботић, *op. cit.*, (ур.), 7.

²¹⁶ Недостатак особља у ствари је био последица непостојања медицинских факултета и стручних школа у земљи (они који су желели да постану лекари слани су да студирају у иностранству), а није постојало ни министарство које би се бавило овим питањима, већ само здравствени одсек у оквиру Министарства унутрашњих послова.

²¹⁷ Richard Strong, *op. cit.*, 3–4.

винског сирћета, белог лука и стављањем сумпора и нафталина у одећу. Једини лекови били су аспирина, кинин и салицил,²¹⁸ док су санитарне инспекције дуж главних путева (или на железничкој линији Солун – Београд) биле врло оскудне, а коришћене методе за дезинфекцију остале су у потпуности примитивне и дуго неефикасне.²¹⁹

Управо је врло слабо било познавање важности хигијенских услова; страни посматрачи често су били погођени и свеукупном хигијенском ситуацијом у болницама у престоници Београду:

Само се трудом маште то могло назвати болницом. Била је чињеница: у Србији је постојала само једна болница, ако би се то могло назвати војном болницом у Београду. У овом здању, које је могло да прими максимално 750 пацијената и то само захваљујући рационалној подели расположивог простора, било је нагурано 1300 несретних људи у неописивој прљавштини. Већина њих имала је компликоване и већ озбиљно инфициране преломе од шрапнела.²²⁰ Израчунато је да је било 192 кревета од којих је већина била подупрта како би могли да стоје. Било је и мало мадраца, ћебади и постељине. Један мали угао подрума, величине око 25 квадратних метара, који су већим делом заузимале степенице, коришћен је као вешерница. Ту је радило шест врло прљавих сељанки. Не треба ни помињати да то није могло да одговори захтевима. У другом делу подрума налазила се огромна гомила изузетно прљаве одеће са одељења на горњим спратовима, а у близини њих су биле резерве хране за пацијенте и особље, тик иза прљаве шупе која се звала кухиња. Вода се узимала из плитких бунара. Била је мутна и имала је ужасан мирис и укус. Накнадна анализа показала је присуство загађења отпадним водама у неколико ових бунара. Измет, испљувци и завоји натопљени гнојем били су разбацани свуда, како унутар зграде тако и изван ње. Паразити, посебно телесне ваши, били су свеприсутни.²²¹

²¹⁸ Исидор Ђуковић, *op. cit.*, 24.

²¹⁹ Earl Bishop Downer, *The Highway of Death*, F. A. Davis Company, London 1916, 23–24.

²²⁰ Гранате које експлодирају у ваздуху и распрскавају се у бројне ситне шрапнеле.

²²¹ Сведочење др Батлера, наведено у Richard Strong, *op. cit.*, 10.

Борба за опстанак

Први одговор на недостатак особља и знања био је да се регрутује медицинско особље међу заробљеницима. У Нишу је српска војска у своје редове уврстила 50 званичних аустријских лекара; ипак, њихова борба, као и она коју су водили српски лекари, била је готово узалудна с обзиром на недостатак лекова и дезинфекционих средстава, објеката и кревета, одеће и веша за оболеле.²²² Недуго потом, страни хирурзи, који су већ били у земљи, као Ван Тинховен, били су разрешени својих дужности и задужени за лечење тифуса, но ни то није довело до бољих резултата. За кратко време постало је јасно, како међу члановима Владе, тако и врху војске, да Србија неће моћи сама да победи епидемију и да би исход чак могао да добије размере катастрофе. Поново су упућени апели савезничким и неутралним државама, као што је већ било раније урађено да би се добила помоћ за рањене војнике, док је то питање стигло у јавни домен и у иностранству захваљујући новим препискама. Свима је била очигледна чињеница да епидемијом нису били погођени само војници већ и велики број цивила чије је стање захтевало моменталну интервенцију. Па ипак, ни савезничке владе ни бројне организације, које су већ биле активне у обезбеђивању помоћи цивилном становништву из Белгије и северне Француске под немачком окупацијом нису се показале спремним да одговоре на апеле из Београда: константно уверење да ће савезници препознати важност Јужног фронта и победа српске војске, још једном се у потпуности распршило.

У покушају да се што пре стане на пут ширењу епидемије и ишчекивању да владе савезника предузму неки корак како би макар ублажиле патње српских војника спроведено је право правцато регрутовање страних лекара, медицинског особља и специјалиста уз заиста повољне услове за све оне који би прихватили. Министарство војно упутило је, 13/26. јануара 1915. године, молбу Министарству иностраних дела у којој се тражи да обезбеди, посредством разних дипломатских представника савезничких и неутралних земаља, барем педесет лекара вољних да се упуте у Србију.²²³

Посебна нада полагаана је још једном у Русију, која је у Србији одувек

²²² Arnaldo Fraccaroli, *op. cit.*, 42. У јануару аутор бележи да је 29 аустријских лекара умрло од тифуса.

²²³ АС, МИД-ПО, 1915, XXI/9, од санитетске службе Министарства војног Министарству иностраних дела, 13/26. јануар 1915.

сматрана кључном силом. И док је амбасадорима у Риму и Атини затражено да хитно ангажују од петнаест до двадесет лекара по унапред утврђеним условима – плата од 500–600 динара, храна и смештај те путни трошкови, српском представнику у Петрограду једноставно је постављено питање да ли Русија може да „пошаље лекаре са искуством и под којим условима”.²²⁴

Након тог изузетка, настављена је пракса плаћеног ангажовања здравственог особља посредством дипломатских представништава у Европи.²²⁵ Апел се за кратко време проширио и на истраживаче и научнике, односно, на све оне који би били у стању да на неки начин допринесу у борби против тифуса. У саопштењу Министарства унутрашњих послова од 16. фебруара/1. марта, упућеном Министарству иностраних дела, тражено је да се преко дипломатског представника у Паризу сазна да ли је неки лекар из института „Пастер” из Париза вољан да се упуту у Србију „са опремом неопходном за испитивања и евентуално испробавање нових терапија у лечењу пегавог тифуса”.²²⁶ Ове речи јасно су осликавале очај изазван постојећом ситуацијом: упркос употреби смиреног дипломатског тона, отворено је нуђена могућност експериментисања на телима многобројних оболелих Срба, све у покушају да се њихово стање поправи.²²⁷

Половином марта захтеви за медицинским особљем постали су алармантнији и били пропраћени понудом додатних економских повластица за оне које би прихватили; појавили су се и први наговештаји да ће услуге лечења бити проширене и на цивиле. До тада је заправо војска имала апсолутну предност.

Представнику у Паризу саопштено је да ће се моћи ангажовати преко 300 лекара под веома прецизним условима: осим плата и путних трошкова, онима који су били вољни да се упуте у села међу цивиле, гарантоване су дневнице и додатне исплате за сваки лекарски преглед и успешну

²²⁴ АС, МИД-ПО, 1915, XXI/8, од санитетске службе Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 15/28. јануар 1915.

²²⁵ Разни документи сведоче о овим ангажовањима страних лекара за које је економски чинилац био од посебног значаја: АС, МИД-ПО, 1915, XXI/33, од Министарства иностраних дела Министарству унутрашњих послова, 15. фебруар/1. март 1915; XXI/33, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 16. фебруар/2. март 1915, итд.

²²⁶ АС, МИД-ПО, 1915, XXI/37, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 16. фебруар/2. март 1915.

²²⁷ Експерименти су заиста спровођени у Србији и накнадно током епидемије тифуса у Аустроугарској, Галицији и Бугарској. Видети нпр: “Checked Typhus in Europe”, у: *The New York Times*, 7. јул 1916.

вакцинацију, као и могућност постизања договора с локалним властима којим би се установила нека врста годишњих доплата.²²⁸

Још један апел за ангажовање 50 лекара упућен је 17/30. марта посланствима у Француској и Швајцарској, у ком су потврђене финансијске клазуле и уведена још једна додатна надокнада: уколико би лекари страдали као жртве болести у Србији, њиховим породицама била би исплаћена сума од 10.000 динара у сребру.²²⁹

Регрутовање страног медицинског особља, у ком је српска Влада у одређеном смислу представљала оперативни центар из ког су потицали разни предлози и пословне понуде посредством њених конзуларних огранака, у сваком случају није било довољно. Спроведена операција, тада је добила важан замах у помоћи појединих организација насталих у иностранству, захваљујући реаговању српских емиграната или људи који су се на неки начин осећали везани за судбину ове мале балканске државе. Неке од тих организација биле су активне већ од претходног лета и јесени, те су једноставно прошириле поље деловања; многе друге настале су у току ширења епидемије тифуса с јасним задатком да помогну како војсци, тако и цивилном становништву.

Уз помоћ ових организација финансиране су и послате у Србију озбиљне здравствене мисије, углавном састављене од добровољаца, чије је организовање свакако захтевало значајне суме новца (пут, набављање материјала и опреме, залихе итд). Овога пута кренуле су превасходно жене, чији су мотиви били дијаметрално супротни у односу на мотиве њихових колега, који су се изгледа јављали више из професионалних него из хуманитарних разлога,²³⁰ читаве мисије у потпуности су чиниле и водиле жене,

²²⁸ Објављена је нека врста табеле: дневница 12 динара, 0,50 динара за сваки пређени километар, за калемљење новорођене деце са успехом 0,40 динара; за сваку обављену аутопсију 12 динара, 5 динара за сваки протокол и 0,60 динара по пређеном километру; за лекарска уверења од 2 до 4 динара за лекарске посете од 1 до 4 динара. Укључујући могућност да склопе додатне уговоре с локалним властима, истакнуто је како сваки доктор може остварити годишњи приход од 8.000 динара. АС, МИД-ПО, 1915, XXI/49, од Министарства унутрашњих послова, санитарно одељење Министарству иностраних дела, 26. фебруар/11. март 1915.

²²⁹ АС, МИД-ПО, 1915, XXI/62, од Санитетске службе Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 17/30. март 1915.

²³⁰ С тим у вези чине се интригантним неки проблеми на које су српске власти наишле по питању плаћања, будући да је Министарство унутрашњих послова у мају 1915. позвало конзулате да унапред и на транспарентан начин установе зараде и начин исплаћивања, како би се избегле неугодности „које су се већ дешавале”. АС, МИД-ПО, 1915, XXI/132, од Санитетске службе Министарства унутрашњих послова, Министарству иностраних дела, 10/23. мај 1915, и XXI/173, 3/16. јун 1915; XXI/70, од Санитетске службе Министарства војног Мини-

важне болнице поверене су на управу њима, и често су цивили могли добити помоћ само захваљујући њиховом интервенисању.

Неке од ових организација²³¹ које су пружале помоћ српским војницима и цивилима имале су умногоме значајнију улогу у односу на оно што је пре- остало од српског здравственог система. Пример за то био је фонд “Serbian Relief Fund”, основан у Лондону 23. септембра 1914. године на иницијативу Роберта Вилијама Сетон-Вотсона, Артура Еванса, професора на Оксфорду и Бертрама Кристијана, новинара, чији је главни циљ био прикупљање средстава (захваљујући организовању културних дешавања и донацијама) која су потом слата у Србију; у току епидемије тифуса “Serbian Relief Fund” проширио је поље деловања и успео да у Србију пошаље неколико мисија које су биле у стању да се организују као комплетно опремљени и независни болнички центри, намењени пре свега лечењу војника, но које су потом имале кључну улогу и у лечењу цивила.

Остали одбори за помоћ појавили су се затим и у Паризу, Вашингтону и другим великим градовима; покренуо се и енглески Црвени крст, који је, крајем јануара, организовао здравствену мисију од 30 чланова под командом капетана Бенета. Недуго потом чинило се да су и владе земаља савезница почеле непосредно да се укључују: крајем фебруара енглеска влада послала је мисију од 25 лекара (Србија их је у апелу упућеном Лондону 9. фебруара тражила барем 100)²³² од краја фебруара до почетка марта француска влада организовала је слање помоћи распоређено у четири ешалона здравствене мисије сачињене од 100 лекара ангажованих у потпуности на терет Париза.

За кратко време је у Србији радило око 360 страних лекара и болничара организованих у 15 комплетних мисија чија је помоћ била готово у потпуности намењена лечењу српских војника.²³³ Изузеци, односно мисије које су експлицитно организоване ради помоћи цивилима, биле су заиста малобројне. Осведочен пример тога дала је кнегиња Трубецка, која је 20. јануара/2. фебруара кренула из Петрограда, а чија је мисија имала за

старству унутрашњих послова, 23. март/5. април 1915.

²³¹ За свеобухватан преглед организација које су слале помоћ и о здравственим мисијама које су стигле у Србију упућује се на додатке на крају; cf., између осталог: Убавка Остојић-Фејић, *Сједињене Америчке Државе и Србија 1914–1918*, Институт за савремену историју, Београд 1994 и Исидор Ђуковић, *op. cit.*, 39–88. и 171–192.

²³² William Hunter, “Typhus and Relapsing Fever in Serbia”, in *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, 13, 1919–1920, 34. Чланак обилује анализама и подацима о епидемији.

²³³ АС, МИД-ПО, 1915, XXI/242 списак мисија и страних кадрова на служби у Србији, Министарство војно, санитетска служба Министарству иностраних дела, 19. март/2. април 1915.

циљ отварање мензе за избеглице и жртве, „чајдинице” за сиромашне и прихватилишта за опоравак оболелих од епидемијских болести.²³⁴

Паралелно с тим, Црвени крст Србије апеловао је за материјалну помоћ. У захтеву од 30. марта, наведени материјал указује на ситуацију крајње потребе:

Част ми је известити да нам је потребно ово: кошуље, гаће, чарапе, чаршави, ћебад, пешкири, болеснички огртачи, болесничке капе, обућа, лонци разних величина за кување, чиније, тањира, кашике, виљушке, ножеви, казани кафа, чај, шећер, сода, коњак, рум, вино, бисквит, гумени јастуци, кесе за лед, сва дезинфекциона средства и сви серуми за заразне болести.²³⁵

Поред тога, неколико донација стигло је из иностранства,²³⁶ у готовини и основним потрепштинама: санитарни материјал, храна, одећа и још много тога.

Упркос томе, чинило се да се епидемија, уместо да се заустави, ширила још брже. У марту је влада интервенисала како би се спровеле енергичније мере, уводећи забрану избеглима да се врате својим домовима и спречивши кретање војника и цивила изван области у којима су се налазили, осим у изузетним случајевима; наређен је и прекид железничког саобраћаја све док се не изврши општа дезинфекција (завршена је 18/31. марта; прекид је, међутим, продужен све до 15. априла).²³⁷ И овај пут те мере су се показале у потпуности недовољним. Болест је наставила да се шири, а врхунац је достигла крајем марта и почетком априла када је међу војницима и цивилима израчунат дневни просек од 9.000 новозаражених.²³⁸

Висока стопа смртности произвела је у међувремену нови потенцијално веома опасан проблем, сахрањивање преминулих. И тада је тифус изнашао плодно тле за додатно ширење: поново због недостатка особља,

²³⁴ АС, МИД-ПО, 1915, XXI/263, телеграм од амбасадора у Петрограду Спалајковића Министарству иностраних дела, 20. јануар/2. фебруар 1915, и АС, МИД-ПО, 1915, XXI/267, нота без потписа и примаоца, 25. фебруар/9. март 1915. У мисији је било 25 људи и 7 вагона материјала, а водила га је кнегиња лично; сместила се у зграду Нишке гимназије.

²³⁵ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/176, од Црвеног крста Министарству иностраних дела, 17/30. март 1915.

²³⁶ Ипак, средства која су стигла у Црвени крст Србије била су потпуно неадекватна. Од почетка рата до 31. марта/13. априла 1915, добио је 481.909,52 динара из иностранства, 442.506,78 из донација које су дошле из Србије. АС, МИД-ПО, 1915, XXII/389, одломак из дневника рачуновође Црвеног крста Србије, 12/25. април 1915.

²³⁷ Исидор Ђуковић, *op. cit.*, 34–35; William Hunter, *op. cit.*, 59.

²³⁸ Richard Strong, *op. cit.*, 125.

лешеве нису спаљивани или одмах сахрањивани, па су нагомилана беживотна тела постајала нове „станице” у којима је епидемија (ваши) нашла своје природно окружење за размножавање. Муњевитом брзином се свуда јавила иста ситуација. У Пироту, према речима др Жанре Менкен из француске мисије:

У мојој болници се већина Срба и затвореника, хоспитализованих због бронхитиса или ентеритиса, заразила тифусом коју су преносили паразити. За две недеље све болничарке су се разболеле, док се вируленција болести из дана у дан повећавала због брзог преноса са човека на уш и са уши на човека. Смртност се застрашујуће повећала. Са 15% у првом случају, достигла је 50%. У осталим болницама у граду било је још горе, јер је паразита било још више.²³⁹

А у Скопљу, где је маса војника, затвореника и избеглица довела до тога да се број људи са 30.000 повећа на чак 70.000, загушивши цео град:

Ускуб [Скопље, прим. аут] је права долина смрти. Ако уморне болничарке напусте препуну болницу да се мало протегну и освеже наићи ће на дугачку поворку кола која вуку волови, а која преносе грубе сандуке на гробље. Дешава се да на истој кочији буду и по три откривена ковчега, а тела мртвих се виде када точкови поскаче на неравном коловозу [...]. Узмимо српску болницу коју знам: практично је немогуће да јој се приближите. На улици се осећа тако јак смрад да нико ко не мора, не може поднети да буде у његовој близини. Детаљи о унутрашњости болнице не могу се добро описати, али може се замислити, ако се спомене да се нечисте крпе и завоји, па чак и ампутације, бацају преко зида и остављају вранама, свракама и псима луталицама. Сличан отпад виђен је и у реци.²⁴⁰

Док у Ђевђелији, на крајњем југу земље, где је већ радила јединица америчког Црвеног крста:

Није било довољно кревета за све, па смо у сваки кревет ставили по двоје; остали су били остављени на поду без мадраца и ћебади. Прање ових људи било је херкуловска борба јер у фабрици дувана претвореној у болницу није било каде, док су дежурни радници били неискусни, па је обично тај задатак падао на лекаре и

²³⁹ *Idem*, 12.

²⁴⁰ Сведочење капетана Е. Н. Бенета, службеника Енглеског Црвеног крста у Србији у: “Plague of diseases prostrates Serbia”, *The New York Times*, 20. март 1915.

болничарке. Возови с пет или шест стотина пацијената пристизали су свака три или четири дана, што је поред већ постојећег метежа у болници убрзо учинило немогућим да прођете, а да се не саплетете о болесне. Остале болнице у Ђевђелији биле су толико претрпане да нико више није могао бити примљен, тако да су дворишта била пуна рањених и умирућих.²⁴¹

Лечење цивила

По завршетку зиме, два месеца од избијања епидемије, број жртава је достигао десетине хиљада, а ситуација је почела озбиљно да забрињава и европску и америчку јавност. Дневни листови савезничких и неутралних држава наводили су приче оних који су видели драматичност ситуације: „Уколико се нешто не предузме, како би се спречило ширење болести, земља ће изгубити више од половине становника”, потврдио је доктор Рајан, начелник јединица америчког Црвеног крста у Србији²⁴²

Таква зараза није виђена дуг временски период, па је и у земљама које су сматране удаљеним од опасности завладао страх да би тифус могао да се прошири и на остатак Европе. Тада заправо још није био прешао границе Србије, али, ако би се то десило, тешко би се могла избећи свеопшта катастрофа:

С великим делом континенталне Европе у изузетно нестабилном стању; с пољима и рововима натопљеним крвљу; с плитким гробницама пуним хиљада мртвих разбацаних по ратним зонама; с паразитима и прљавштином на рукама свих; са стотинама хиљада рањених, од којих су многи имали инфициране ране, који су лечени на жалосно неадекватан начин; и с доласком топлог времена и у очекивању мува и комараца, Европа би се могла наћи у стању озбиљне забринутости – у страху да ће Стари континент погодити невиђена куга.²⁴³

Стање забринутости, међутим, није се тичало само Старог континента, јер су Сједињене Државе већ неко време предузимале врло ригорозне

²⁴¹ Earl Bishop Downer, *op. cit.*, 35–36.

²⁴² “Typhus threatens Serbia, says Lipton”, *The New York Times*, 15. март 1915.

²⁴³ “50.000 die of typhus”, *The New York Times*, 26. Март 1915; наводи се текст чланка “The Scourge of War and Some American Heroism”, *The American Red Cross Magazine*, април 1915.

мере како би спречиле свакога ко дође у контакт са тифусом да клице пренесе преко океана.²⁴⁴

Та забринутост била је један од разлога који је вероватно нагнао савезничке и неутралне земље, а посебно Сједињене Америчке Државе, да предузму озбиљне напоре за избегавање „европске” епидемије, чије последице нису могле само да доведу до смрти стотина хиљада људи или да озбиљно угрозе напредовање рата, већ су могле нанети веома озбиљан ударац управо односима Европе и Америке.²⁴⁵ Доктор Брек Трубриџ, председник Српске пољопривредне комисије за помоћ из Њујорка (Serbian Agricultural Relief Commission), описујући опасност коју носи ова болест тврдио је заправо:

Тифусна грозница се шири алармантном брзином. Ако Сједињене Државе одмах не предузму радикалне кораке, та пошаст ће се преселити северно до Аустрије, а одатле у све европске земље захваћене ратом. Тада би је само кратак корак делио од Сједињених Држава. С обзиром да је захваћен већи део Европе, наша би се земља целе наредне деценије суочавала са сталним проблемом на сваком граничном прелазу.²⁴⁶

Страх од пандемије био је наглашен и код оних који су, далеко од стратегија и кретања војске у рату, претпостављали да се Аустроугри још нису усуђивали да покушају нову офанзиву против Србије управо из страха од

²⁴⁴ “Serbia’s plague of typhus”, *The New York Times*, 28. март 1915.

²⁴⁵ Најчешћа теза српске историографије коју је сажео Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 2004, 162, у овом је веома другачија: „У целини узето, реч је о несрећи која је у рату још додатно осакатила Србију, али и о једној немерљиво значајној акцији међународне хуманитарне солидарности, чији је најјачи подстрек био највероватније у томе што су појединци, организације и владе осетили потребу да помогну једном малом народу који се претходних месеци прочуо по одлучној одбрани своје слободе”. Хуманитарних подстицаја појединаца и организација, као што смо видели, сигурно је било, као што су они из “Serbian Relief Fund” и “Scottish Women”; док су нешто скривенији били ставови влада, с изузетком француске (која је послала Жоберову мисију), енглеске (Хантерова мисија) и можда руске; заправо, ангажовање страних лекара којима су гарантоване значајне привилегије и страх од пандемије у Европи са озбиљним последицама у Америци указују на то да главни разлози читавог тог слања медицинског особља у Србију нису били хуманитарног карактера, већ „другог типа”. Бележи се, између осталог, да је чак и у наредним епидемијама тифуса, које су харале Источним фронтом, идеја превентивне интервенције да се спречи европска пандемија имала веома важну улогу: *Plotz says typhus menaces the world*, *The New York Times*, 24. август 1920.

²⁴⁶ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/43 и 44, *A commencement testimonial to dr. Richard Pearson Strong, '93 S, for his Serbian Relief Work*, у *Supplement to the Alumni Weekly*, 18. јун 1915.

масовне заразе.²⁴⁷

Извештаји у којима се тврдило да тифус у Србији поприма „застрашујуће размере” и да се хитно морају предузети тренутне мере да би се „Европа заштитила од претеће и распрострањене епидемије,”²⁴⁸ узети су у разматрање и у оквиру заседања Рокфелерове комисије за ратну помоћ (Rockefeller War Relief Commission), која је пред крај јануара већ одлучила да организује слање специјалне комисије у циљу процене стања становништва Србије, које не учествује у борбама. Њен задатак предвиђао је и организовање помоћи областима које су претходног августа биле погођене аустроугарским злочинима;²⁴⁹ па ипак, оно што је у току те мисије оставило најјачи утисак на њене чланове (која је одржана од 19. до 26. фебруара у важнијим градовима Србије), били су генерално ужасни санитарно-хигијенски услови. Оно што су видели њени чланови врло брзо је стигло у јавни домен, потврдивши све што су до тада тврдили разни други сведоци: у Србији је избило неколико епидемија, али међу свима њима тифус је дословно косио животе огромног броја људи, међу којима су били многи српски и страни лекари; неколико јединица америчког и енглеског Црвеног крста биле су због тога чак приморане да обуставе своје активности. Исти ти чланови комисије први су тада промовисали идеју о великој међународној здравственој операцији за отклањање последица епидемије.²⁵⁰

Апели које је српска влада, већ крајем 1914, упутила Сједињеним Америчким Државама за већом помоћи (када још није била избила епидемија), подржани извештајима чланова америчког Црвеног крста, који су радили у Србији²⁵¹ и поткрепљени сведочењем Рокфелерове комисије, коначно су добили конкретан одговор.

Амерички Црвени крст, у сарадњи с Фондацијом Рокфелер, већ је по-

²⁴⁷ Richard Strong, *op. cit.*, 3.

²⁴⁸ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/43 и 44, *A commencement..*

²⁴⁹ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/112, телеграм српског конзула у Паризу г. Веснића упућен председнику Министарског савета Пашићу, 13/26. јануар 1915. У телеграму се наглашава чињеница да Рокфелерова комисија располаже „огромним средствима за помоћ рањенима и народу који не учествује у борбама”; и АС, МИД-ПО, 1915, XXII/149, од председника Одбора народних посланика за помоћ избеглих грађана председнику Министарског савета Пашићу, 17. фебруар/2. март 1915. У овом допису наглашава се да се, премда Рокфелерова комисија поседује све неопходне пропуснице које су издали Министарство унутрашњих послова и Министарство војно, на свом путу суочила с таквим потешкоћама да није успела да посети места која су уништили Аустроугари, додавши скоро као тврдњу да је то намерно спречено.

²⁵⁰ *Terrible conditions in Serbia*, The New York Times, 19. март 1915; и *Typhus in Serbia killed 100 doctors*, 27. март 1915.

²⁵¹ Mieczysław B. Biskupski, *op. cit.*, 39.

четком марта поверио генералу Горгасу организовање здравствене мисије за помоћ у борби против тифуса и осталих епидемија у Србији. За лекара задуженог да води такву мисију изабран је доктор Ричард Стронг, директор Института за тропску медицину при Универзитету Харвард, чувен по заслугама у борби против куге у Кини 1911. године. У његовом тиму послати су бактериолошки стручњаци и медицинско особље који су на располагању имали сва неопходна средства и материјал. Та одлука је моментално побудила наду код многих, будући да је 12. марта Мејбел Грујић²⁵² српској Влади саветовала да мисији Рокфелер, како су је тада већ звали, да потпуну слободу делања, јер су је чинили међународно познати научници и имала је готово неограничена средства,²⁵³ истовремено је српски конзул у Њујорку уверавао да ће Фондација Рокфелер „учинити много за Србију”,²⁵⁴ а у тренутку поласка, генерал Горгас ју је с извесним поносом назвао „најефикаснијом комисијом икад организованом у историји савременог здравства”.²⁵⁵

Убрзо је из Бостона испловио специјалан брод чији се терет састојао од седамнаест комплета залиха санитарног материјала,²⁵⁶ док се наводи да је особље те мисије стигло у Србију у групама: неки преко Солуна, остали прелазећи Аустрију, Румунију и Бугарску.²⁵⁷

У међувремену је, 30. марта, у Паризу одржана припремна конференција за организовање борбе против тифуса, којом је председавао шеф Здравствене службе француске Владе, Жорж Тусон, а у којој су учествовали директор америчког Црвеног крста Ернест Бикнел (који је већ раније био члан Рокфелерове комисије, која је током фебруара била у посети

²⁵² Мејбел Данлоп Грујић, супруга српског дипломате Славка Грујића, била је међу најактивнијима у организовању помоћи Србији.

²⁵³ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/2, нота Мејбел Грујић, 27. фебруар/12. март 1915. дипломатска нота Мејбел Грујић, 27. фебруар/12. март 1915. На њу је српска Влада одговорила да није могуће америчкој мисији поверити потпуну слободу делања – која је тражена и од генерала Горгаса – у читавој земљи, али да ће моћи да им се гарантује потпуна аутономија у 15 области, односно у свим оним јужним, с изузетком Ниша и Скопља где су већ биле активне друге мисије. АС, МИД-ПО, 1915, XXII/4, нота Министра унутрашњих послова председнику Министарског савета 1915; и XXII/6, нота председника Министарског савета Конзулату у Њујорку, 3/16. март 1915.

²⁵⁴ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/181, од српског конзула у Њујорку Министарству иностраних дела, 22. март/4. април 1915.

²⁵⁵ *Americans to save people of Serbia*, The New York Times, 3. април 1915.

²⁵⁶ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/7, телеграм српског конзула у Њујорку Пупина Министарству иностраних дела, 4/17. март 1915.

²⁵⁷ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/11, телеграм од српског конзула у Паризу Веснића Министарству иностраних дела, 26. март/8. април 1915.

Србији), неколико чланова енглеског Црвеног крста и француског Министарства рата, и, напослетку, индустријалац Томас Липтон. Одлучено је, између осталог, да се координишу напори већ присутних мисија и да се Србија подели у три дела – под француском, енглеском и америчком надлежношћу.²⁵⁸

У циљу што ефикаснијег делања, Стронг је кренуо 3. априла и упутио се најпре у Велику Британију и Француску, како би се консултовао с онима који су већ учествовали у сличним одборима и већ лично видели каква је ситуација у Србији. У међувремену, у Србији је долазак мисије праћен посебним ишчекивањем и вршене су ужурбане припреме, како би се њеним члановима гарантовала максимална расположива средства. Њихова кретања пропраћена су с пуно пажње,²⁵⁹ а Пашић је лично препоручио да буду послати право у привремену престоницу Ниш и да се о њима води посебна брига.²⁶⁰

Долазак Стронга у Србију пропраћен је тренутним формирањем оперативног међународног одбора за сузбијање заразних болести, за чијег је председника симболично проглашен престолонаследник Александар; потпредседник је постао сер Ралф Пеџет, супервизор енглеских мисија које су већ биле ту. Следећи директиве сусрета у Паризу, укључени су, између осталих, и чланови мисија Великих сила које су већ биле ангажоване у Србији: у име Велике Британије тај задатак био је поверен пуковнику Вилијаму Хантеру, из Сједињених Америчких Држава Стронгу, из Русије Софотерову, а из Француске пуковнику Жоберу. Чланови одбора били су, уосталом, и главни представници српског здравственог сектора: Сима Карановић, као шеф Санитарне службе Министарства војног, Ђока Николић, као шеф исте службе при Министарству унутрашњих послова и на крају Роман Сондермајер, као инспектор војних болница.²⁶¹ Стронг је, између осталог, изабран и за медицинског руководиоца: од тада је водио читав систем рада француских, енглеских и америчких лекара и болничара, као и оних српских лекара, који су још били живи.

Најзначајнији аспект формирања међународног одбора и, самим тим, координисања активности, био је тај што рад лекара и болничара није више био усмерен само на војнике, већ се проширио и на цивилно ста-

²⁵⁸ *To combine forces for Serbian Relief*, The New York Times, 31. март 1915.

²⁵⁹ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/16, од америчког амбасадора у Букурешту председнику Министарског савета Пашићу, 8/21. април 1915; АС, МИД-ПО, 1915, XXII/18, од српског конзула у Софији председнику Министарског савета Пашићу, 9/22. април 1915.

²⁶⁰ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/14, нота председника Министарског савета Пашића конзулу у Солуну, 4/17. април 1915.

²⁶¹ Исидор Ђуковић, *op. cit.*, 161–162.

новништво, које је до тада било практично искључено из могућности лечења. Тај корак је био од изузетне важности будући да се није ограничавао само на лечење болести, већ је организован систем превенције заснован на побољшању хигијенских услова, чији је циљ било спречавање на извору, како тифуса, тако и осталих епидемија, међу којима је колера већ изазивала велику забринутост. Спроведена је права правцата „здравствена револуција”, како ју је назвао генерал Горгас, „једини могући начин да се порази пошаст тифуса”²⁶².

За рад Одбора, српски парламент одобрио је буџет од 5.500.000 динара,²⁶³ док се наставио прилив новчаних средстава и осталих видова помоћи, које су слале разне европске и америчке организације. Одбор је, и поред тога, упутио апеле за додатно прикупљање средстава, а посебно за слање одеће за многобројне избеглице које су и даље пристизале у градове централне и јужне Србије и биле најизложеније епидемији.²⁶⁴

Један од првих корака које је Одбор предузео, било је мапирање читаве земље, односно анализа реалне ситуације и стања епидемије, не само у градовима, већ и у удаљенијим местима. Овај вид „генералне здравствене инспекције”²⁶⁵ за последицу је имао планирање активности и утврђивање ургентних ситуација. Добро се знало шта се дешава у редовима војске и интервенисање страних мисија већ је, у одређеном смислу, обезбедило општу слику стања; била је јасна и ситуација међу цивилима накупљеним у градовима, као и међу аустроугарским ратним заробљеницима; преостало је да се увиди у каквом је стању становништво из сеоских подручја, о којем се још увек знало веома мало.

На основу првих проучавања сматрало се да у селима, нарочито оним удаљенијим, тифус није тако силовит, као у остатку земље или да чак није ни доспео донде. Без обзира на реквизиције за војску, које су већ биле уведене неколико месеци раније, у мањим местима и селима прехрамбена независност имала је одлучујући значај у гаранцији веће отпорности организма на тифус. Уосталом, према наведеним запажањима др Меј Бери, „за високу стопу смртности у току епидемије у Србији, и још више у току оне скоријег датума у Румунији, несумњиво је заслужна чињеница да је већина заражених људи била ослабљена због стања полуглади”²⁶⁶ такво стање преовлађивало је, како међу аустроугарским заробљеницима, тако и међу

²⁶² *Gorgas would need free hand in Serbia*, *The New York Times*, 14. април 1915.

²⁶³ Исидор Ђуковић, *op. cit.*, 59.

²⁶⁴ *The frightful condition of Serbia*, *The New York Times*, 25. април 1915.

²⁶⁵ Richard Strong, *op. cit.*, 23.

²⁶⁶ V. Soubbotitch, *op. cit.*, 39.

избеглицама, али генерално није захватало сеоске области.

Овде је боља прехрамбена ситуација била потпомогнута и једним (скоро) нормалним вођењем породичног и друштвеног живота, због чега су они, који би се разболели, добијали, ако ништа, оно бар сталну негу чланова породице и ближњих, што је у току болести било од суштинског значаја.²⁶⁷ Ипак, упркос тим првим позитивним запажањима, представници међународног одбора морали су да се суоче са врло сложене ситуацијом у разним деловима Србије.

У читавој земљи спроведена је едукативна кампања о превенцији, која је првенствено имала за циљ ширење свести о важности личне хигијене, која је често баш у сеоским областима била извор бројних зараза,²⁶⁸ а истовремено су уведене мере како би се избегле све ситуације које би водиле у промискуитет у свакодневном животу, као што је дељење кревета између више особа, здравих и болесних, промет људи у близини умирућих болесника и сахране којима би присуствовало више особа – од облачења преминулог до његовог превозења до места у ком ће бити сахрањен – или, напоследку, слаба проветреност стамбених просторија.²⁶⁹

Истовремено, било је покушаја да се макар привремено преместе становници заражених села Јужне Србије и Македоније, који су, изгледа, били међу најугроженијим (били су најсиромашнији), док се подржавао повратак избеглица из северне Србије својим кућама.²⁷⁰ Дезинсекција, која је обављана помоћу најпростијих апаратура, спроведена је, не само на одећи и на јавним местима, већ је укључивала и смештајне јединице и неретко читава места.²⁷¹ У најпогођенијим местима, где нису постигнути значајни резултати или где је размножавање ваши деловало незауостављиво, предузете су екстремније мере: становништво је евакуисано, а зграде спаљиване.²⁷² У градовима, који су изгледали аветињски, где је промискуитет међу здравима и болеснима био свакодневна појава како у приватним, тако и на јавним местима, као што су кафане и позоришта, јавио се проблем с пијаћом водом и канализацијом, пошто је зараза у лошем хигијенском стању бунарске воде и резервоара нашла посебно погодно место за

²⁶⁷ Richard Strong, *op. cit.*, 7.

²⁶⁸ *Idem*, 26.

²⁶⁹ Caroline Matthews, *Experiences of a woman doctor in Serbia*, Mills & Bonn, London 1916, 53–56.

²⁷⁰ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/43 и 44, *A commencement...*

²⁷¹ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/43 и 44, *A commencement...*

²⁷² *Idem*, 25.

размножавање²⁷³; због тога се одбор залагао да се организује ископавање артеских бунара и регулише систем одводних канала за отпадне воде.²⁷⁴

„Здравствена револуција”, којом је управљао Стронг, убрзо је дала прве резултате, а помогао је вероватно и природан пад налета епидемије. Већ крајем априла изгледало је да се ситуација знатно поправила. У редовима војске број оболелих се знатно смањио, док међу цивилима нису регистрована нова жаришта инфекције; нити се појавила колера од које се толико стрепело, а која је већ била присутна на Источном фронту, што је био знак да су мере превенције и лечења биле делотворне.

Ова нова ситуација привукла је пажњу неких страних мисија за опште стање цивилног становништва у Србији, и коначно, „пошто у раном периоду епидемије није било болница за жене и децу”,²⁷⁵ могућност лечења је, такође, дефинитивно проширена и на цивиле: неколико здравствених установа којима су управљале стране мисије почеле су заправо да отпуштају војнике и отварају своја врата цивилима. Такав је случај био, на пример, у граду Битољу, где су већ у мају готово све војне болнице демобилисане, док је у две активне још било мање од 600 хоспитализованих војника. Из тог разлога, цивилне власти града су, у договору са војним, предложиле оснивање општинске болнице за цивиле, с посебном пажњом за најсиромашније, што би омогућило исцељење целог среза. Вођство је поверено америчком лекару, др Џозефу Томсону.²⁷⁶ У исто време, у Скопљу, особље „Прве британске пољске болнице за Србију”, које је тек стигло са намером да се посвети бризи о рањенима, своју пажњу је посветило цивилима пре него што су премештени у други град. Шест недеља рад је био усмерен на становништво које не ратује, посебно на болесну децу и многе људе који су се ту упутили и из најудаљенијих крајева сазнавши за присуство мисије.²⁷⁷

²⁷³ *Idem*, 37; Edward Stuart, *op. cit.*, 124.

²⁷⁴ Убавка Остојић-Фејић, *op. cit.*, 64–65.

²⁷⁵ Richard Strong, *op. cit.*, 7.

²⁷⁶ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/63, без додатних индикација. У истој ноти каже се да ће у финансирању вероватно учествовати и *Urgent Fund for the Serbian Wounded*, којим је управљала гђица Такара. Cf. и: АС, МИД-ПО, 1915, XXII/57, од српског конзулата у Лондону Министарству иностраних дела, 14/27. април 1915; АС, МИД-ПО, 1915, XXII/59, допис од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 2/15. мај 1915; и АС, МИД-ПО, 1915, XXII/61, допис од српског конзулата у Лондону Министарству иностраних дела, без датума.

²⁷⁷ Alice и Claude Askew, *The stricken land. Serbia as we saw it*, Eveleigh Nash Company, London 1916, 52.

Рад с цивилима попримио је потпуно неочекивану димензију када је у централној Србији, захваљујући иницијативи Сент Клер Стобарт, енглеске докторке, која је претходно водила потпуно женску мисију, концепт лечења цивила променио свој основни аспект.

Њена мисија, трећа од пет у организацији “Serbian Relief Fund”, започела је 20. марта и чинило ју је седам лекарки, петнаест болничарки и још двадесет од осталих чланова;²⁷⁸ пуно медицинског материјала послато је са особљем, укључујући 100.000 доза серума против тифуса и 50.000 против колере.²⁷⁹ Генералштаб Војске Србије, од кога је зависило распоређивање страних мисија, војним јединицама стационарним у Крагујевцу доделио је „мисију Стобарт”.²⁸⁰

Стигавши у Солун 2. априла, леди Стобарт је заједно с првом групом од 12 људи отишла у Ниш, како би се представила председнику Министарског савета Пашићу, а затим наставила до унапред одређеног одређишта, Крагујевца. Остатак мисије, који је чекао у Солуну, заједно с великом количином материјала допремљеног из Велике Британије, кренуће два дана касније.²⁸¹

Након мање од месец дана активности, када је број случајева тифуса у војсци почео драстично да се смањује, Сент Клер Стобарт одлучила је да пронађе начин да ангажује капацитете своје болнице, док се непријатељства не наставе (разлог због којег су стигле, као и скоро све стране мисије, увек је био медицинска помоћ војсци). Све је почело из једноставног разлога, као што је и сама Стобарт написала у својим мемоарима: „У земљи која годинама пати каква је Србија, мора постојати потреба за помоћи: али у ком правцу?”. Одговор је дошао током разговора с градоначелником Крагујевца, када се показало да цивили, посебно у сеоским срединама, немају медицинско особље. „Одмах сам схватила шта то значи”, написала је. Тако је рад с цивилима почео почетком маја.²⁸²

И тако је, у граду Крагујевцу, на опште запрепашћење, отворена амбуланта а потом је претворена у цивилну болницу: за неколико недеља

²⁷⁸ С, МИД-ПО, 1915, XXI/521, телеграм од амбасадора у Лондону Министарству иностраних дела, 12/25. март 1915.

²⁷⁹ АС, МИД-ПО, 1915, XXI/520, телеграм амбасадора у Лондону Министарству иностраних дела, 4/17. март 1915; и Monica Stanley, *My diary in Serbia. April I, 1915 – Nov. I, 1915*, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kenton & Co., London 1916, 7.

²⁸⁰ АС, МИД-ПО, 1915, XXI/523, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 13/26. март 1915.

²⁸¹ АС, МИД-ПО, 1915, XXI/528, телеграм српског конзула у Солуну Министарству иностраних дела, 5/18. април 1915.

²⁸² St. Clair Stobart, *The flaming sword in Serbia and elsewhere*, Hodder and Stoughton, London – New York – Toronto 1916, 66–67.

кроз њу је прошло 12.000 цивила, од којих су многи оболели од тифуса и других болести, а долазили су и из најудаљенијих крајева овог округа. Посебно распрострањена била је дифтерија, која је узроковала бројне смртне случајеве, посебно међу децом; али чести су били и смртни случајеви од малих богиња, маларије и других болести. Мајке су своју болесну децу доводиле у колицима, а очеви су их носили у наручју. Стога су вакцинисане целе породице, па су многа деца спасена. Поред тога, случајеви који се нису могли решити у амбуланти слани су у теренске болнице прилагођене потребама мушкараца, жена и деце.²⁸³ Људи су непрестано долазили, а амбуланта је, нарочито у дане празника била „под опсадом”. Они који су долазили, стрпљиво су чекали у реду на преглед или да затраже помоћ за чланове породице, који су остали у селима и често оболели од тифуса.²⁸⁴ Тим људима, који су често одмах одлазили да би се вратили својим најмилијима, као и многим избеглицама, које су и даље загушивале улице града, добровољке из болнице такође су делиле храну, одећу и основне потрепштине.²⁸⁵

Маса људи која се упућивала у Крагујевац тражећи лек указала је на још један драматичан аспект стања цивила, који су делом већ приметили и други страни лекари. Најмање половина људи, која је дошла у нову амбуланту у граду, као и вероватно половина оних који нису тамо отишли, нагласила је Стобарт, оболела је од узнапредовалог облика туберкулозе проузрокованог занемаривањем здравља последњих година обележених сталним присуством рата.²⁸⁶

Велики број људи који су дошли у крагујевачку амбуланту, удаљеност места одакле су дошли и пре свега приче, које су многи донели са собом, по којима су чланови њихових породица умрли или лежали у тешким условима без могућности лекарске помоћи, нагнали су докторку Стобарт да уведе низ амбуланти у свим већим местима ове области. Уз одобрење војних власти и захваљујући средствима које је прикупио “Serbian Relief Fund”, отворено је шест амбуланти од којих је свака имала докторку, две болничарке и куvara. Свака је такође предвиђала присуство возача, који је управљао аутомобилом који је требало да одржава везу са централном болницом у Крагујевцу,²⁸⁷ као и да обавља превоз најтеже болесних и превоз материјала и залиха.²⁸⁸

²⁸³ *Idem*, 68–69. о раду мисије Стобарт с цивилима, cf. и: Monica Stanley, *op. cit.*

²⁸⁴ St. Clair Stobart, *op. cit.*, 70; и Monica Stanley, *op. cit.*, 33–34.

²⁸⁵ St. Clair Stobart, *op. cit.*, 70.

²⁸⁶ *Idem*, *op. cit.*, 69.

²⁸⁷ *Idem*, 76.

²⁸⁸ Нажалост шест аутомобила које је у августу послао *Serbian Relief Fund* још су се

Прва од ових амбуланти отворена је 14. јула у селу Наталинци, 30 километара северно од Крагујевца, на простору поред цркве, на радост општинских и верских власти и пре свега самих становника,²⁸⁹ који су први пут могли да приуште лечење. Исте реакције десиле су се и у другим местима у којима су отворене амбуланте. Захваљујући иницијативи Сент Клер Стобарт, пружена је медицинска помоћ за чак 22.000 цивила.²⁹⁰

Њен пример следили су многи други лекари, толико да је почетком јула Санитарна служба Министарства унутрашњих послова, зауставила долазак новог особља из иностранства тврдећи да је „цивилна медицинска служба пуна”.²⁹¹

Очигледно није тако размишљала Мејбел Грујић, која је тада вероватно била прва особа која је одлучила да оснује дечју болницу.

Овај предлог је одмах прихватило Министарство унутрашњих послова, које је за њено седиште предложило привремену престоницу Ниш, посебно због великог броја присутних избеглица и зато што је било довољно отвореног простора.²⁹² Њено организовање наишло је, међутим, на бројне потешкоће, толико да се 31. августа Мејбел Грујић, у име управе болнице, у знак протеста обратила општинским властима. Особље, које се састојало од два лекара, две болничарке и другог помоћног особља, заједно са свим допремљеним материјалом – креветима, колевкама, постељином, одећом, храном и осталим стварима у вредности од 200.000 динара – на крају је смештено у једно крило зграде градског већа.²⁹³

Сент Клер Стобарт и Мејбел Грујић покренуле су још једну револуцију, паралелно с оном здравственом, која је рођена потпуно самостално и у по-

налазили блокирани у Солуну због неких бирократских проблема. Стигли су на одредиште тек 17. септембра, а у међувремену, превоз је обављао једини аутомобил, који је био доступан у болници у Крагујевцу, у АС, МИД-ПО, 1915 XXI/ 532, л. бр. 23530, од Санитарне службе Врховне команде, делегату Министарства иностраних дела при Врховној команди, 17/30. август 1915; и St. C. Stobart, *op. cit.*, 113.

²⁸⁹ St. C. Stobart, *op. cit.*, 83.

²⁹⁰ Barbara McClaren, *Women of war*, Hodder and Stoughton, London – New York – Toronto, 1917, 34.

²⁹¹ АС, МИД-ПО, 1915, XXI/184, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 20. јун/3. јул 1915; ипак, страни лекари и болничарке наставили су да долазе и након тога. Рецимо, у септембру је стигла једна холандска мисија. АС, МИД-ПО, 1915, XXI/200, од конзула у Солуну Министарству иностраних дела, 22. август/4. септембар 1915; и АС, МИД-ПО, 1915, XXI/201, од конзула у Лондону Министарству иностраних дела, 3/16. август 1915.

²⁹² АС, МИД-ПО, 1915, XXII/71, од Санитарне службе Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 4/17. август 1915.

²⁹³ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/78, одлука Општинског већа Ниш, 23. август/5. септембар 1915.

тпуности вођена хуманитарним мотивима, што је у ситуацији екстремне беде представљало један од ретких тренутака олакшања за земљу усред тоталног рата. Вероватно је било и других сличних случајева; свакако су захваљујући њима успели да се спасу многи цивили, који су остављени сами, у најгорем периоду од почетка рата.

Жртве тифуса

Позив на узбуну који је доктор Рајан упутио преко страница дневног листа *Њујорк тајмс*, у тренутку када је епидемија већ била букнула у читавој Србији, у ком се наводи да ће, уколико се не буде хитно интервенисало, половина локалног становништва stradати, срећом је демантован. Сила на тифуса је у сваком случају однела животе више од половине српског медицинског особља, усмртила бројне стране лекаре и болничаре, а понајвише многобројне војнике, ратне заробљенике и цивилно становништво.

Међу цивилима, жртве су биле и многе избеглице из северних региона, које су се слиле у градове централне и јужне Србије и биле приморане да живе на улици, без хране и одеће, дакле, представљале су (заједно са ослабљеним српским војницима и аустроугарским заробљеницима и сиромашнима) најугроженију категорију. Екстремно хаотична ситуација понајвише у првом таласу епидемије, непостојање здравственог система, величина захваћених области и многи други фактори онемогућили су да се икада касније прецизно установи који је стварни биланс страдалих од епидемије тифуса.

По завршетку рата, српска делегација на Мировној конференцији у Паризу представила је, у званичним извештајима о војним и цивилним жртвама у Србији, податак према ком је од тифуса и других епидемија, од краја 1914. до прве половине 1915. умрло 360.000 цивила;²⁹⁴ та цифра се, међутим, није подударала са мишљењима најеминентнијих лекара и научника који су радили на терену и лично проживели најгоре тренутке епидемије. Стронг, који је у Србији остао до јесени, како би се уверио да је тифус заиста побеђен, тврдио је да је током 6 месеци трајања епидемије било укупно око 150.000 преминулих; у најгорем периоду, у војне болнице је пристизало и 2.500 оболелих дневно, док је број пријављених случајева

²⁹⁴ *Rapport sur les dommages de guerre*, 14, цитирано у Владимир Стојанчевић, „Стварност Србије 1915. године”, у: *Србија и српски народ за време рата и окупације*, Народни музеј Лесковац 1988, 21.

заразе међу цивилима тада био барем три пута већи. Смртност је у зависности од места и услова варирала од 30 до 60%, са максималних 70%; половина од 60.000 аустроугарских заробљеника умрла је од тифуса.²⁹⁵ Смртност је достигла највише нивое тамо где је окружење било најнездравије, а људи сиромашнији и изнемогли; у Ђевђелији, где је живело 7.000 људи, од којих су многи живели у сиромаштву, пре него што је тифус уминуо наводно је умрло 75% становника.²⁹⁶

Ово су подаци због којих је и сам Стронг признао да је „епидемија тифуса која је погодила Србију 1915. била једна од најгорих с којима се свет суочио у савременој историји”.²⁹⁷

Иако побеђен, тифус је оставио веома тешке последице: у многим случајевима оздрављења, након одређеног временског периода јављале су се гангрене, које су у 70% случајева биле смртоносне, а у многим другим узроковале ампутацију доњих удова, односно екстремитета (у априлу су болнице у Београду већ биле пуне гангрена изазваних тифусом),²⁹⁸ тешке су биле и последице по мишићни и нервни систем.²⁹⁹

Какав год био стварни биланс епидемије,³⁰⁰ сигурно је да је цивилно становништво због ратног стања било присиљено да трпи нове велике патње. Те су патње доспеле и до јужних крајева у којима су до тада страхоте рата остале готово у потпуности непознате. Градови и села Јужне Србије били су заправо погођени епидемијом као и сва друга места у држави, а до пролећа 1915, цивилно становништво тих подручја остало је као и у

²⁹⁵ Richard Strong, *op. cit.*, 3. и 6–7.

²⁹⁶ Earl Bishop Downer, *op. cit.*, 41.

²⁹⁷ Richard Strong, *op. cit.*, 3.

²⁹⁸ Earl Bishop Downer, *op. cit.*, 37–38.

²⁹⁹ *Idem*, 21–22.

³⁰⁰ Недостатак поузданих података је створио, као што се у оваквим случајевима често дешава, читав низ тврдњи. Стога, да резимирамо оне главне, осим података делегације у Паризу и Стронгове процене, вреди подсетити и на следеће податке: Едвард Стјуарт је тврдио да је умрла половина од 60.000 аустроугарских заробљеника, да је у Србији од децембра 1914. до јула 1915. било заражено 250.000 људи и да је било 55.000 мртвих, како цивила, тако и војника ((Stuart, 1920, 124). У новијим студијама, Драгана Лазаревић-Илић (*Епидемија негавог тифуса у ваљевском крају 1914. и 1915. године*, у гласилу Подружнице Српског лекарског друштва Зајечар) тврди да је тамо било 500.000–600.000 оболелих, 135.000 умрлих, од којих 35.000 војника (од тога је само у Ваљеву умрло 4.000 становника); више пута цитирани Исидор Ђуковић, *op. cit.*, 22. и 167–168. опрезан је и даје процену која је негде на средини у односу на оне других аутора (које наводи), потврђујући цифру од 1.050.000 оболелих и недефинисан укупан број умрлих од 80.000 до 500.000. Међу ауторима које наводи су: Коста Тодоровић, 150.000 укупно умрлих и скоро половина српских лекара, Димитрије Антић, 35.000 умрлих аустријских заробљеника, 135.000 укупно у Србији; Луковић-Нежић, 127.000 међу војницима и цивилима; Нешковић, 130.000 цивила и 80.000 војника.

остатку земље препуштено себи, без и најмање могућности да се лечи. Сви су постали жртва епидемије, доживели су је из прве руке на сопственим телима или у породицама; па чак и ако се, посебно у сеоским срединама, још није јавио недостатак хране, сви су пред собом имали свакодневне слике хиљада избеглица из северних крајева земље које беже од страха и успомене на злочин из претходног августа и које су стигле у непозната места без икаквог извора издржавања.

После тифуса: ново напуштање

Како су многи навели, иако је рат трајао већ неко време, и Србија је заправо била изолована и захваћена епидемијом тифуса, ситуација са храном, иако далеко од нормалне, још није изгледала озбиљно. Изузетак су била она подручја опустошена првом аустроугарском инвазијом и градовима у којима се концентрисала маса избеглица: у оба случаја није постојала само очајничка потреба за храном, већ и за свим другим стварима потребним за опстанак – одећом, обућом, ћебади, али и пољопривредним алатом за наставак рада на пољима, семеном, материјалом за поправку уништених кућа и штала. Лоша финансијска ситуација државних благајни и општи метеж, епидемија и ратне потребе, међутим, спречиле су организацију брзе интервенције владе и локалних власти.

Пажња је, колико је то било могуће, усмерена пре свега на обнову пољопривредне производње. 12/25. фебруара 1915. Министарство за народну привреду је, у ствари, предложило употребу војске како би се задовољиле све потребе за храном. Због недостатка људске и животињске радне снаге, а што се тиче подручја дуж фронта, због самог рата, јесења сетва, практично, није обављена; храна је била оскудна, посебно на подручјима која су претрпела инвазију, па је пролећна сетва била од пресудног значаја.

Из тог разлога, Врховна команда је, с обзиром на релативно миран период на фронту, прихватила предлог Министарства народне привреде и 20. фебруара/5. марта издала наређење према којем је требало да војници помогну становништву у пољопривредним радовима, а посебно при орању њива; штавише, установљено је да државни благајници и сви који имају економско образовање, а налазе се у служби као резервисти, треба да организују посао што је могуће ефикасније.³⁰¹

³⁰¹ ВА, п. 3, к. 79, ф. 4, 15/2, о. бр. 11252, од Врховне команде командантима армија, 20. фебруар/5. март 1915.

Опет, апели који су упућени у иностранство били су од неке важности, и поново су се одазвале поједине организације. Мејбел Грујић у марту је известила да:

српске жене и деца умиру брже од војника на фронту [...]. Резерве хране се троше. Ако залихе, посебно семе и пољопривредни алати не буду послати одмах, они ће гладовати.³⁰²

Штавише, стање се погоршало након предузимања мера за искорењивање тифуса, што је Хелен Лозанић врло јасно подвукла на конференцији одржаној у мају у Њујорку о ситуацији у Србији:

Потреба избеглица је велика. Свака помоћ која дође одмах биће два до три пута вреднија него што би била уколико би стигла за неколико месеци. Ако треба искоренити тифус, морамо ићи и натерати људе да спаљују свој намештај и одећу и да живе у шаторима. Ако им кажемо тако нешто, морамо имати нешто да им дамо у замену за оно што је уништено.³⁰³

Као одговор на ове апеле, у пролеће је доста помоћи стигло од организација за помоћ које су се спонтано родиле у иностранству; у мају, на пример, у Америци је био активан “Serbian Agricultural Relief Committee” (Одбор за помоћ пољопривреди Србије), који је прво организовао слање новчане помоћи српским пољопривредним задругама Мачве и Поцерине,³⁰⁴ док је у јуну на иницијативу конзула Србије у Њујорку организован возни парк од 25 возила чији је задатак био превоз санитарног материјала, хране – воћа и поврћа – и осталог, на територијама које је непријатељ опустошио, искључиво цивилима.³⁰⁵

“Serbian Relief Committee” истовремено је организовао мисију британских пољопривредних предузетника, чији је циљ био да помогну и ревитализују пољопривреду у Србији, а успоставио је и седиште у Београду, како би могао да се оријентише на пограничне области.³⁰⁶

³⁰² *Population dying off*, The New York Times, 20. март 1915.

³⁰³ *Tells of Austrian Savagery in Serbia*, The New York Times, 18. мај 1915.

³⁰⁴ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/455, од Министарства народне привреде Министарству иностраних дела, 2/25. мај 1915; у допису се моли да се убрза исплата 100.000 динара послатих од *Serbian Agricultural Relief Committee*.

³⁰⁵ АС, МИД-ПО, 1915, XXII/289, српски конзул у Њујорку Министарству иностраних дела, 4/17. јун 1915. У допису се наглашава да мисију финансира “Committee of Mercy” са 15.000 долара, “Serbian Agricultural Relief Committee” са 5.000, „Српска народна одбрана” са 2.500 као и читав низ приватних донација.

³⁰⁶ Мисија је стигла у Солун 1/14. априла и одмах се упутила у Београд. На челу мисије,

Међутим, помоћ је била спора зато што се многи цивили нису вратили кућама. Током епидемије уведена је изричита забрана повратка у покушају да се ситуација стави под контролу, док је, потом, сећање на злочине и помисао на повратак у подручја близу фронта уз ризик да не нађу више ни свој дом очигледно био довољан разлог да су многи и даље желели да остану у градовима централне и јужне Србије, иако су они били захваћени тифусом.

Све приватне иницијативе за помоћ избеглицама, као што је то већ био случај у периоду епидемије, свакако су биле важне. Ипак, њихови напори нису били ни приближно далекосежни да би се носили са распрострањеном ситуацијом у Србији: прикупљање средстава је, у ствари, остало ограничено и никада нису успели да укључе шире слојеве америчког, енглеског и француског јавног мњења, чија је пажња углавном била усмерена на ситуацију у Белгији.³⁰⁷

Пошто је тифус поражен, изненада се променио став Рокфелерове фондације која се почетком пролећа толико залагала за хитно слање Стронгове мисије. Тада су њени представници, који су се враћали из Србије, притискали за хитну акцију, наглашавајући да најмање 300.000 људи живи у крајње тешким условима и да је ситуација са сиромаштвом, која је затечена у Србији, далеко озбиљнија од оне која је виђена у свим другим дотад анализираним земљама;³⁰⁸ наредног лета, међутим, сама Рокфелерова фондација известила је да је тифус „заустављен” и да у земљи не влада велика несташица хране, понављајући да је Србија добила довољну

која је наведена и као мисија Црвеног крста енглеских пољопривредних предузетника, био је извесни Винг. Укупно је имала 33 члана, а, као и други, и они су имали административних проблема: вагони су им заправо задржани извесан период на граници с Грчком, код Ђевђелије. У јуну је успостављена друга мисија, овог пута под вођством извесног Парсуа. АС, МИД-ПО, 1915, XXI/536, телеграм српског конзула у Солуну Министарству иностраних дела, 4/17. април 1915; АС, МИД-ПО, 1915, XXI/537, телеграм српског конзула у Солуну Министарству иностраних дела, 13/26. април 1915; и МИД-ПО, 1915, XXI/538, телеграм српског конзула у Солуну Министарству иностраних дела 5/18. јун 1915.

³⁰⁷ Mieczysław B. Biskupski, *op. cit.*, 55–56. Поређења ради, 15. августа 1915. “Serbian Relief Fund” примио је донације у вредности од 120.828,56 долара, док је “Belgian Relief Fund” успео да прикупи 1.049.352 долара; *Red cross halts typhus in Serbia*, The New York Times, 15. август 1915. Бискупски подвлачи и да је једна од главних америчких добротворних институција “American Relief Clearing House”, упркос што је „поносно” показала интересовање за Србију током епидемије, установила да су потребе у земљи превелике да би их задовољило било које појединачно удружење; на крају је на њу потрошила мање од 100.000 долара док је у истом периоду потрошила петнаест пута већу своту у Француској. М. В. В. Biskupski, *op. cit.*, 56–57.

³⁰⁸ Bruna Bianchi, *L'arma della fame. Il blocco navale e le sue conseguenze sulla popolazione civile (1915–1919)*, у DER, 13/14. јул 2010, 24.

помоћ великих нација.³⁰⁹ Као резултат тога, Стронг се вратио у Америку и нису уложени додатни напори у слање помоћи.³¹⁰ Све у свему, Рокфелерова фондација је на здравствену мисију у Србији потрошила око 150.000 долара и скоро 40.000 долара на обезбеђивање хране за становништво. Ништа друго није учињено упркос назнакама да су храна и одећа и даље били преко потребни.³¹¹

У Београду, на пример, месо је нестало из исхране већ у јулу, док су возови са залихама брашна заустављени због нове непријатељске офанзиве;³¹² и 13. августа Роберт Татлок је известио да је „невоља већа него у Француској, чак и од када влада дистрибуира храну”.³¹³

Владе савезничких земаља водиле су своју политику немешања, док је њихова забринутост била упућена на друга питања. Док су тифус и глад смањивали становништво у Србији, вођени су преговори да Италија уђе у рат, а њена тежња за доминацијом на јадранском подручју превладала је над обећањима која су дата Србији. У исто време, дипломатија Антанте била је ангажована у жестоким преговорима да се Румунија и Бугарска увуку у рат, гарантујући њихове претензије према српским територијама и покушавајући да дипломатски посредује са Србијом. Србија је, као и 1914, изостала из интереса сила Антанте.³¹⁴

³⁰⁹ Mieczysław B. Biskupski, *op. cit.*, 40–41.

³¹⁰ *Idem*, 41.

³¹¹ *Ibidem*.

³¹² Богосав Војновић Пеликан, „Агонија Београда 1915. Године”, у: *Агонија Београда у светскоме рату*, Група живих бранилаца Београда из 1914. и 1915. године, Београд 1931, 204.

³¹³ Katherine Storr, *Excluded from the Record. Women, Refugees and Relief*, Peter Lang AG, Bern 2010, 199.

³¹⁴ Mieczysław B. Biskupski, *op. cit.*, 40.

Крај 1915.

Уочи инвазије

Током прве године рата, српска војска је у борбама претрпела губитке од око 160.000 људи, а још око 70.000 их је умрло од рањавања или болести, нарочито од тифуса.³¹⁵ Кад говоримо о цивилима, неколико хиљада их је убијено у августу 1914. године, а на десетине хиљада су били жртве епидемије; сигурно је било и немало смртних случајева услед глади и изнурености, нарочито међу избеглицама.

Поред трагедије тако великог броја цивилних и војних жртава, смрт огромног броја младића неминовно је утицала на број рођених, посебно у областима „стarih граница“³¹⁶ одакле је потицао највећи део војника. Међутим, није само раст становништва претрпео тежак ударац; у сеоском и патријархалном друштву, какво је било српско, одсуство мушкарца – услед смрти или зато што је био под оружјем – значило је нестанак главе породице, која је осталим њеним члановима гарантовала опстанак. Жене, посебно у најугроженијим областима, биле су приморане да поднесу терет и мушког посла и послова у домаћинству, као по правилу, у многим ратним ситуацијама постале су извор подршке за целу породицу. Механизми друштвене самоодбране, које су представљале задруге, били су од слабе користи³¹⁷ од тренутка кад су и остали мушкарци, ако нису били мртви, били трајно мобилисани.

Већ 1914. године, у ствари, наређена је мобилизација трећег позива, односно свих мушкараца од двадесет једне до четрдесет пет година; ускоро ће им се придружити и мушкарци мобилисани из „последње одбране“, односно младићи од осамнаест до двадесет и једне године и одрасли мушкарци од четрдесет пет до педесет; то је значило да је преко 700.000 мушкараца, углавном сви са „стarih територија“, било под оружјем, да су очеви и синови регрутовани без разлике, да је целокупно активно мушко становништво било удаљено од својих породица и радова на њивама.

Чинило се да се нешто побољшало уредбом од претходног фебруара, када је Влада одлучила да употреби војску у сезонским пољопривредним

³¹⁵ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*,147; наводи податке које је навела српска делегација на конференцији у Паризу.

³¹⁶ Територије Краљевине Србије 1912, пре анексије Санџака, Косова и Метохије и Македоније.

³¹⁷ Типична јужнословенска проширена породична заједница у којој су најстарији мушкарци играли главну улогу.

радовима. Међутим, држава се налазила у ћорсокаку: супротстављање Аустроугарској монархији било је главна, ако не и једина брига, па је стога сваки други аспект рада Владе и функционисања државног апарата био неизбежно мање важан. Реорганизација привредног система, пољопривредне производње, обнова уништених кућа и помоћ избеглицима били су другоразредна питања.

Међу избеглицима, које још нису знале шта да раде, често је владао очај. Заправо су то углавном биле жене, деца и стари који нису имали ништа због тога што су им куће уништене, а стока одузета или реквирирана. Често су радије остајали у близини градова у којима је била стационарирана војска, опет из инстинкта за преживљавањем. Присуство војске је, у ствари, гарантовало барем потенцијалну помоћ, и са животног и са здравственог становишта; а неретко су у тим местима биле концентрисане породице које су покушавале да се што више приближе својим мушкарцима, мужевима и очевима.

Међутим, привидно мирну ситуацију у летњим месецима 1915. године пратила је извесност да ће ускоро доћи до наставка непријатељстава. У ствари, нико није веровао да ће се рат ту завршити: и када је сама Сент Клер Стобарт одлучила да своју пажњу посвети цивилима, то је учинила „да буде од користи у очекивању нових битака”.³¹⁸

Аустроугарски топови и авиони повремено су нападали, посебно Београд и друге градове. Као, на пример, 30. маја/12. јуна, када су с једног аустријског брода лансиране три гранате на гомилу људи окупљених у Београду на једној фудбалској утакмици,³¹⁹ или 18/31. јула, када је неколико авиона бацило више бомби на Београд, Смедерево, Пожаревац и Крагујевац.³²⁰

Новине су пажљиво пратиле догађаје на осталим фронтовима и с посебном забринутости гледале на став околних земаља, још увек званично неутралних, у којима су дипломате Антанте и Централних сила водиле паралелан рат путем територијалних и економских понуда. У владиним и војним круговима, страх од уласка Бугарске у рат на страни Берлина и Беча постајао је све очитији, толико да је у септембру разматран превентивни напад на Софију.³²¹ Страх од стварања обруча у одређеном смислу

³¹⁸ St. Clair Stobart, *The flaming sword in Serbia and elsewhere*, Hodder and Stoughton, London – New York – Toronto 1916, 66.

³¹⁹ Бранислав Миљковић, „Ђаци и студенти до Првог светског рата”, у: *Београд у сећањима*, књ.1, 109.

³²⁰ Славка Михајловић, *op. cit.*, 112–113.

³²¹ Петар Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*, Завод за унапређивање образовања и васпитања, Београд 2009, 88–93.

ублажен је само слепом вером у савезничку интервенцију: Француска, Велика Британија и нарочито Русија не би то мирно посматрале – у то су сви веровали.

Наставак бугарске експанзионистичке политике

Једну од главних забринутости у Србији 1915. године представљао је став Бугарске, чија територијална амбиција према Македонији никада није замрла. Страх од њеног уласка у рат био је присутан још од избијања европског сукоба, јер је тада ојачао македонски иредентизам и међу бугарским владиним круговима неочекивано се појавила конкретна нада да ће постићи оно што су већ покушали 1913. То је био разлог за изузетну забринутост за само постојање српске државе, јер су дотична подручја сада била једини начин комуникације са савезницима. Прекид пруге Београд – Солун заправо ће значити потпуну блокаду снабдевања храном и санитарним потрепштинама, као и муницијом и резервама за војску.

Српске војне власти никада нису престале да са посебном пажњом прате покрете које је бугарска војска вршила дуж границе. Већ почетком јуна 1914. неки извештаји, који су стигли из команди јединица стационараних на југу земље, узбунили су Владу у погледу наводног наоружавања бугарске војске; посебно је примећено да су велике количине ратног материјала тајно купљене у Аустроугарској и сакривене у неким складиштима у Софији, док су се трупе премештале дуж границе са Србијом снабдевајући сеоско становништво и бројне комите оружјем.³²² Слични извештаји су наредног јула помињали формирање дивизије у близини Струмице, док су у Босилеграду вође комита обавиле регрутовање добровољаца.³²³

У међувремену, пробугарске организације у Македонији појачале су своју активност кроз неколико протестних апела због понашања српских и грчких власти у Македонији, који су симболично упућени и бугарској влади и иностранству. У неким су се жалили на неправду почињену при састављању Букурешког мира, истичући да су Срби и Грци били „гори од

³²² АС, МИД-ПО, 1914, II/423, пов. бр. 819, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 12/25. мај 1914; II/429, пов. бр. 1081, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 26. мај/8. јун 1914; II/433, пов. бр. 921, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 24. мај/6. јун; и II/ од 434 до 436, извештај Министарства унутрашњих послова, 26. мај/8. јун 1914.

³²³ АС, МИД-ПО, 1914, II/447, пов. бр. 1160, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 25. јун/8. јул 1914; и II/451, пов. бр. 1267, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 1/14. јул 1914.

Турака” у поступању резервисаном за Бугаре; неретко су пријављивани и наводни злочини који су отворено почињени над цивилима.³²⁴

Жеља за ревизијом Букурешког мира и суровост српске и грчке администрације према Бугарима у Македонији била су питања којима су се у то време скоро свакодневно бавиле главне софијске новине, с нарочитим богатством детаља када је реч о насиљу и убиствима.

Оптужбе се нису односиле само на власти у Македонији, већ уопште на однос српске државе према поданицима који се нису изјашњавали као Срби. Почетком маја, у Софији су почеле да круже гласине да су млади Македонци регрутовани у бугарску војску убијени, јер су се опирали обавези да положе заклетву српској круни и држави,³²⁵ вест која је у Београду изазвала озбиљну забринутост када је објављена у француском листу *L'Écho de Bulgarie* у издању од 22. маја/4. јуна 1914. године,³²⁶ чиме је привукла пажњу страних посматрача. Стално присуство наводних српских злочина у бугарским новинама подстакло је почетком јуна конзула у Софији да затражи да Влада интервенише и сваки пут демантује вести које се појављују.³²⁷ Интервенција се вероватно догодила; међутим, избијање рата усредредило је пажњу српске Владе на ратни напор. Штавише, брзо погоршање ситуације одвратило је и оне стране посматраче који су били заинтересовани за бугарско-српско питање од могућности укључивања на једној или другој страни.

То питање поново је постало актуелно крајем године. Већ у јесен 1914, није више било питање хоће ли Бугарска ући у рат, већ само на којој страни. Због тога су се дипломатије супротстављених блокова активирале код бугарске Владе на челу са Василилом Радославовим, а посебна настојања уложила је немачка страна. Интерес Централних сила био је усмерен не толико на Бугарску као војну силу, већ као место транзита робе до и из

³²⁴ АС, МИД-ПО, 1914, IV/633 пов. бр. 277, од српског конзула у Софији Министарству иностраних дела, 13/26. мај 1914. (Конзул прилаже једно писмо које је послао председник извршног комитета легије ВМРО Протогеров сер Едварду Греју, бившем председнику Мировне конференције у Лондону и свим представницима Великих сила у Софији. Текст носи наслов “La Macédoine est en denil et pleure ses enfants”); и АС, МИД-ПО, 1914, IV/636, пов. бр. 303, од српског конзула у Софији Министарству иностраних дела, 29. мај/11. јун 1914. (У прилогу доставља једно писмо од “Société de Bienfaisance de Kratovo” бугарској Влади и Великим силама у Софији).

³²⁵ АС, МИД-ПО, 1914, VII/291, пов. бр. 251, од конзула у Софији Министарству иностраних дела, 30. април/12. мај 1914.

³²⁶ АС, МИД-ПО, 1914, VII/311, пов. бр. 289, од конзула у Софији Министарству иностраних дела, 22. мај/4. јун 1914.

³²⁷ АС, МИД-ПО, 1914, VII/309, пов. бр. 288, од конзула у Софији Министарству иностраних дела, 19. мај/1. јун 1914.

Турске:³²⁸ бугарска подршка значила би важну прекретницу у сукобу. Бугарска је, са своје стране, поновила територијалне претензије, чије би одобравање у ствари одредило њен избор: Добруца, источна Тракија и Македонија поново су биле нужни услов за улазак у рат ове балканске државе.³²⁹

Крајем 1914. и почетком 1915. Бугарска је и даље одржавала став некога ко чека да види како ће се ситуација развијати. Идеја о покретању рата против Србије била је заустављена неодлучним ставом Грчке и Румуније које би вероватно реаговале нападом на Бугарску;³³⁰ такође, веома се страховало од унутрашњих побуна због русофилства међу становништвом.³³¹ Међутим, притисци из иностранства постајали су све интензивнији, а предложене територијалне и финансијске компензације за то све веће. Посредници су стигли из Русије, Француске и Велике Британије, али опет су их надмашили аустријске и немачке колеге, чије су понуде најбоље одговарале бугарским интересима. Оне су заправо много више поштовале Радославовљеве сталне изјаве о потреби да Бугарска одржи „чврсто неутралан” положај.³³²

У том контексту, Радославов је проширио територијалне захтеве. До преокрета у преговорима дошло је крајем 1914. године, када је у замену за неутралност од немачких и аустријских колега затражио да добије у посед Македонију, тромеђу Пирот – Ниш – Врање и заједничку границу с Мађарском на Дунаву, а све на штету Србије. Штавише, ако би Румунија и Грчка ушле у рат на страни Антанте, Бугарска би морала да добије Добруцу и/или Сер, Дрину и Кавалу у Егејској Македонији.³³³

Радославовљев нови предлог садржао је нешто потпуно ново. Поред претензије на Македонију, која је требало да укључи и неоспорне територије, као и оне око којих су се спорили са Србима у споразуму из 1912, а уз већ постојеће амбиције према оним територијама које је султан 1871. године одредио као надлежност бугарских егзархата, али које су, 1878, постале део српске државе, премијер је проширио захтеве за територијалним освајањима на области у којима Бугарска никада није истицала своје захтеве (дуж Дунава). Укратко, први пут је почела да се провлачи претпоставка о подели Србије „на пола” између Аустроугарске и Бугарске.

³²⁸ Richard Crampton, *op. cit.*, 436.

³²⁹ *Idem*, 438.

³³⁰ Васил Радославов, *Дневни бележки 1914–1916*, Универзитетско издателство „Св. Климент охридски”, Софија 1993, 43.

³³¹ *Idem*, 58.

³³² *Idem*, 91, 108–110, итд. Израз који је Радославов често понављао страним дипломатама и посланицима бугарске скупштине био је управо „чврста неутралност”.

³³³ Richard Crampton, *op. cit.*, 438.

Крајем јануара, Аустријанци и Немци су одговорили да ће Централне силе признати бугарске претензије над областима које су држали Срби, у којима је Бугарска имала историјске или етничке претензије под условом да их окупира бугарска војска. Овај предлог је, дакле, предвиђао улазак у рат: одмах након тога, међутим, како би додатно подстакле софијску владу да се усклади са Бечом и Берлином, Централне силе су одобриле низ зајмова по веома субвенционисаним стопама у којима је основни услов остала бугарска неутралност.³³⁴

Док се на дипломатском нивоу формирао коначан договор између Немачке, Аустроугарске и Бугарске, унутар земље се настојало да се ангажују масе што је давало једну народску слику претензијама на Македонију и друге грчке и румунске територије.

С проглашењем неутралности 1914. године, у земљи је проглашено ванредно стање, које је, између осталог, укључивало и увођење ратног права и давање већих овлашћења извршној власти да спречава демонстрације, да евентуално суспендује парламент и контролише штампу³³⁵. И управо се крајем 1914. и почетком 1915. године у бугарским новинама, посебно у владиним новинама попут *Народни права* и *Lécho de Bulgarie*, значајно интензивирало објављивање чланака чија је тема била насиље српских власти над бугарским цивилним становништвом у Македонији.

Читаоцима је понуђен детаљан опис онога што се дешавало преко границе. Попут бројних извештаја о масовним дезертирањима македонских регрута који нису желели да служе у српској војсци, почели су се појављивати и извештаји о све учесталијим злочинима који су бацали љагу на српске власти, често праћени мноштвом грозних детаља.

Лист *Камбана* од 22. децембра/4. јануара 1915. известио је, у чланку под називом *Ужаси у Македонији*, да су, средином новембра, Бугари регрутовани у српску војску, умрли од последица премлаћивања, док их је још 30 стрељано.³³⁶ Часопис *Утро* од 25. децембра 1914/7. јануара 1915. године приказао је уништавање турске четврти у Велесу током лова на групу дезертера,³³⁷ док је *Дневник* од 13/26. јануара 1915. године написао да су у Охриду српски војници од куће до куће силовали жене и девојке и да су због тога многе од њих извршиле самоубиство док је град опљачкан,

³³⁴ *Idem*, 439.

³³⁵ Richard Crampton, *op. cit.*, 436.

³³⁶ АС, МИД-ПО, 1915, X/242, *Ужаси у Македонији*, Камбана, 22. децембар 1914/4. јануар 1915.

³³⁷ АС, МИД-ПО, 1915, X/255, *Чета у Велесу*, *Утро*, 25. децембар 1914/7. јануар 1915.

а становништво кренуло у бег ка Албанији.³³⁸ У периоду између средине децембра 1914. и почетка фебруара 1915, конзул у Софији указао је на чак осамнаест чланака о српским злочинима у Македонији.³³⁹

Тон, а посебно наслови, у фебруару су постали много узаврелији: „Пакао у Македонији”, „Бес српских власти у Битољу”,³⁴⁰ наслов из часописа *Утро* од 4/17. фебруара, док се кроз описе злочина у чланцима све више пријављивала мржња Срба према Бугарима, што се испољавало кроз посебне облике садизма у мучењу жртава и њихово убијање најгрознијим методама. Пријављени су случајеви села у којима су куће спаљене, а неки од људи живи бачени у пламен; појавила су се убиства деце и свештеника, док су масакри били све учесталији.³⁴¹

Стално су била присутна силовања жена и насиље, не само над Бугарима, већ и над Турцима и Албанцима; места богослужења, цркве и џамије, често су постајала места где су се према цивилима, које су затворили, ослобађали зверски нагони српских војника. Насиље није више вршено само дању, већ су све учесталији постали и изненадни ноћни напади на домове Бугара, како би се мучила изабрана жртва и уплашио остатак становништва. Према бугарским новинама, више људи је заклано, док су други обешени. Пљачку је пратила честа изнуда. Места на којима је вршено насиље била су расута широм Македоније, од Охрида до Радовиша, преко Скопља, Прилепа, Битоља, Велеса, а нарочито се то дешавало у селима. Почели су се појављивати и спискови људи које је убио „српски бес”.³⁴² Тада се чинило да се остварује оно што је Радославов навео у разговору с представником руског изасланства у Софији почетком претходног септембра, када му је рекао: „Ако Србија настави да уништава бугарски еле-

³³⁸ АС, МИД-ПО, 1915, X/245, *Дневник*, 13/26. јануар 1915.

³³⁹ АС, МИД-ПО, 1915, X/213, списак чланака из бугарских дневних листова.

³⁴⁰ АС, МИД-ПО, 1915, X/225, „Пакао у Македонији”. „Бес српских власти у Битољском крају”, *Утро*, 4/17. фебруар 1915.

³⁴¹ АС, МИД-ПО, 1915, X/275, „Српска недела у Македонији” у: *Народни права*, бр. 59, 14/27. март 1915; X/279, *Srpska krvožednost ne prestaje*, (La sete di sangue serba non si placa) *Народни права*, бр. 62, 18/31. март 1915; и „Ужас у Кочанском крају”, *Дневник*, 18. март 1915.

³⁴² АС, МИД-ПО, 1915, X/291, „Српска зверства”, *Народни права*, бр. 63, 19. март/1. април 1915; X/319, „Српска зверства не престају”, *Народни права*, бр. 64, 20. март/2. април 1915; X/323, „Стање у Македонији.” „Српске свирепости.” „Хашпења и злочини не престају” „Бугари се истребљују”, *Воља*, бр. 645, 21. март/3. април 1915; X/337, „Вешала у Велесу”, *Утро*, бр. 1497, 29. март/11. април 1915; X/347, „Зашто се буни Македонија, Нови списак жртва српског терора”, *Народни права* (и други дневни листови), 29. март/11. април 1915; X/362, „Вешала у Скопју”, *Утро*, бр. 1500, 1/14. април 1915; X/374, „Српска зверства у Македонији”, *Народни права*, бр. 73, 3/16. април 1915; X/411, „Покољ у Македонији не престаје”, *Народни права*, бр. 77, 7/20. април 1915; итд.

мент у Македонији, биће тешко избећи војну интервенцију Бугарске”.³⁴³

Влада Србије, забринута због онога што је сматрала чистом пропагандом, тада је наредила низ интерних истрага, чији је циљ био систематско демантовање оптужби које су се појављивале у софијским новинама. Сваки чланак који се појавио у бугарским новинама био је праћен брзом истрагом локалних власти Србије о истинитости наведених чињеница. И одмах би те власти утврдиле да оно што је представљено бугарској јавности нема никакве везе са стварношћу.

Као одговор на насиље пријављено у Битољу у фебруару, начелник истоименог округа једноставно је обавестио Министарство унутрашњих послова да је „све лаж”;³⁴⁴ слична порицања стигла су из сваког града који су бугарске новине довеле у питање: из Штипа, Охрида, Велеса, Кочана и остатка Македоније.³⁴⁵

Без обзира на то да ли су били истинити или не, догађаји објављени у бугарским новинама морали су имати функцију скретања консензуса јавног мњења према потреби интервенције ради одбране сународника у Македонији од онога што је сада представљено као истребљење, а стални описи српских злочина представљали су у сваком случају демонизацију ривала, повећавајући жељу за осветом коју су многи већ гајили од „српске издаје” 1912–1913. Та је жеља свакако била присутна међу официрима, али сада се појавила потреба да се међу војницима нађе довољно мотивације да се припреме за могућу интервенцију против Србије; а преношење војницима осећаја освете и мржње, помешано с племенитим подстицајима да се иде у одбрану сународника жртава српског јарма, вероватно је изгледало као довољно јак елемент.

То се дешавало изван текућих дипломатских преговора, који су, такође, изгледа, ишли на руку Централним силама: тема истакнута у бугарским новинама заправо је била неподношљива анексија Македоније, нешто што је морало изгледати јасно, не само Немцима и Аустроугарској, већ и супротном блоку.

³⁴³ Васил Радославов, *op. cit.*, 47–48.

³⁴⁴ АС, МИД-ПО, 1915, X/227, од начелника Битољског округа Министарству унутрашњих послова, без датума.

³⁴⁵ АС, МИД-ПО, 1915, X/240 и 241, од начелника Штипског округа Министарству унутрашњих послова, 9/22. март 1915; X/246, од начелника Охридског округа Министарству унутрашњих послова, 5/18. март 1915; X/247 од начелника Велешког среза Министарству унутрашњих послова, 4/17. март 1915; X/283, од начелника Кочанског среза, Министарству унутрашњих послова, 27. март/9. април 1915; итд.

Комити у акцији: напад на Струмицу–Валандово

Македонија, усред процеса србизације, који су од самог успостављања увеле српске власти, поново је постала центар акција комита. Акције су и даље, углавном, биле организоване од стране Македонаца који су емигрирали у Бугарску, уз подршку бугарских власти, али, са избијањем рата, интензивирани су и контакти с аустроугарском војском (а потом и са турском), која је ради дестабилизације јужних делова Србије активно учествовала у снабдевању оружјем и обуци комитских и албанских чета.³⁴⁶

Многи Македонци, који су већ били у Бугарској, били су устројени у својеврсне јединице, с диверзантским задацима, које су биле под командом једног од водећих експонената ВМРО, Тодора Александрова. Те чете, које су деловале с бугарске територије, успеле су 1914, а посебно 1915, пре уласка Бугарске у рат, да нанесу бројне губитке српским трупама стационарним у источној Македонији.³⁴⁷

Један пример изведених акција било је уништавање моста преко реке Вардар код места Удова, до којег је дошло у новембру 1914. године: прекид саобраћајница у Македонији, виталних за нормално функционисање Србије, заправо је био један од главних циљева комита.

У пролеће 1915. године, дошло је у извесном обиму до оружаних сукоба између редовне српске војске и комита. Почетком марта дошло је до целодневне битке код Градца,³⁴⁸ док је 21. марта/4. априла 1915. група од око хиљаду комита напала гарнизон српске војске у близини Валандова–(станица Струмица).

У акцији која је започела с бугарске територије учествовали су, не само Македонци, већ и многи домаћи Турци; чини се да су у њој учествовали и аустројски официри и бугарски војници.³⁴⁹ Подељени у групе, усмерили су напад на град Валандово и на станицу Струмица, с очигледним циљем прекида железничке и телеграфске линије;³⁵⁰ у бици је убијено око

³⁴⁶ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 174–175.

³⁴⁷ Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 387.

³⁴⁸ АС, МИД-ПО, 1915, XV/138 и 139, пов. бр. 3802, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 16/29. март 1915.

³⁴⁹ АС, МИД-ПО, 1915, XV/188, пов. бр. 11973, извештај команданта трупа заштите железнице Ђорђевића и мајора Блажарића Министарству војном, 26. март/8. април 1915.

³⁵⁰ АС, МИД-ПО, 1915, XV/159, од начелника Тиквешког округа Министарству унутрашњих послова, 21. март/2. април 1915.

200 српских војника³⁵¹ и неутврђен број комита. Оно што је ту било запрепашћујуће није био само велики број мртвих, већ чињеница да су многи српски војници претрпели страшна зверства пре него што су убијени. Из тог разлога, српска Влада је захтевала формирање међународне комисије, која би прегледала лешеве педесетак масакрираних војника, који су према неким информацијама били распорени или живи спаљени, након што су се предали и били изручени комитима.³⁵² И заиста, комисија, коју су чинили представници страних медицинских мисија у Србији, утврдила је да су многи војници били прво рањени, а затим мучени и живи спаљени.³⁵³ Више страних новинара, посебно француских, такође је стигло на лице места да провери шта се догодило.³⁵⁴

Обим те епизоде наводио је на помисао да је то био прави ратни сукоб; није случајно што је српска дипломатија изнела тешке оптужбе против Бугарске за коју се веровало да је одговорна за напад. Радославов је негирао било какву умешаност тврдећи да је заправо избио устанак „српских поданика” против „српске тираније”³⁵⁵ и окарактерисао тврдње српске дипломатије као лажне.

Међутим, напад на Валандово–Струмицу изазвао је једну другу забринутост међу српским властима, ништа мању од оних на међународном нивоу. Присуство бројних Турака из околних села међу комитима било је у ствари уско повезано са устанком који је раније избио у Велесу, када су бројни локални Турци устали против сталних злостављања која су трпели.³⁵⁶ То је био много већи проблем од једног напада: заправо, дошло је до поклапања циљева између комита и домаћих Турака које је први пут изражено великим ангажовањем локалног становништва и постојала је опасност да остави много озбиљних последица по, ионако крхку, стабилност ове области. Три дана након напада, заповедник српских трупа у Македо-

³⁵¹ АС, МИД-ПО, 1915, XV/199, од Битољског полицијског инспектората Министарству унутрашњих послова, 29. март/11. април 1915.

³⁵² АС, МИД-ПО, 1915, XV/188, пов. бр. 11973, извештај команданта трупа за заштиту железнице Ђорђевића и мајора Блажарића Министарству војном, 26. март/8. април 1915; XIII/376, пов. бр. 3906, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 23. март/5. април 1915.

³⁵³ АС, МИД-ПО, 1915, XIII/742 и 743, *Proces verbal d'enquete medicale sur les incidents de Strumica*.

³⁵⁴ АС, МИД-ПО, 1915, XIII/513, од конзулата у Атини Министарству иностраних дела, 28. март/10. април 1915; XIII/525, од Конзулата у Солуну Министарству иностраних дела, 30. март/12. април 1915.

³⁵⁵ Васил Радославов, *op. cit.*, 124.

³⁵⁶ АС, МИД-ПО, 1915, XIII/364, пов. бр. 550, телеграм од Министарства иностраних дела Конзулату у Софији, 21. март/3. април 1915.

нији потврдио је стање изразите забринутости у телеграму Министарству војном. Тражећи појачање за суочавање с бројним групама комита, које су се окупљале на источним границама спремне за нове акције, подвукао је да су многи од њих већ ушли у Србију и да ће им „целокупно становништво на нашој територији помоћи у нападу”³⁵⁷

Забринутост због могуће опште побуне делимично је оповргнута истрагама које су цивилне власти водиле о овом инциденту.

Већ на дан напада, начелник Штипског округа претпоставио је да се иза ове акције крије бугарска војска у потрази за узрочником рата и да би, према плану припремљеном у Бугарској, напад требало да има карактер народног устанка. Идеја рођена у Софији такође је предвиђала да би, ако би се то десило била оправдана непосредна интервенција бугарске редовне војске да заштити побуњено становништво, док би у супротном кривицу сносили само комити.³⁵⁸ Чинило се да ову теорију о „наметању” побуне потврђују неке истраге спроведене наредних дана.

Након неуспеха у акцији и повлачења комита, многа села у близини Валандова и Струмице буквално су се испразнила, што је створило утисак да су њихови становници побегли из страха од српских репресија: укупно око 5.500 људи, углавном Турака, напустило је своје домове и са собом одвело и стоку.³⁵⁹

Неколико дана касније, српске власти су приметиле да се многи од њих враћају кућама. Затим је интервенисао министар војни наложивши да се не сме ометати повратак муслимана из 13 села дуж границе с Бугарском, саветујући само њихово испитивање и нагласио да тренутно не треба предузимати никакве мере.³⁶⁰ Њихова испитивања уверила су српске власти да нису побегли својом вољом, већ да су их комити присилили оду: многи су били сведоци доласка комитских вођа који су претњама и са оружјем у руци присиљавали све да пређу границу, остављајући их саме чим би ушли у Бугарску.³⁶¹ Упркос томе, хипотеза о невиности Турака није

³⁵⁷ АС, МИД-ПО, 1915, XIII/394, бр. 3393, телеграм војске Нових области генерала Поповића Министарству војном, 24. март/6. април 1915.

³⁵⁸ АС, МИД-ПО, 1915, XIII/380, од начелника Тиквешког округа Министарству унутрашњих послова, 21. март/3. април 1915.

³⁵⁹ АС, МИД-ПО, 1915, XIII/698, пов. бр. 4043, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 3/16. април 1915.

³⁶⁰ ВА, п. 7, к. 63, ф. 4, 4/1, бр. 3175, телеграм од Министарства војног команданту војске Нових области, 10/23. април 1915.

³⁶¹ АС, МИД-ПО, 1915, XIII/460, испитивање Арастира Андоновића, 25. март/7. април 1915; и XIII/477, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 26. март/8. април 1915.

убедила заповедника војске Нових области, области припојених Балканским ратовима, који је из тог разлога наредио да се они који се враћају из Бугарске држе барем под контролом.³⁶² Убрзо се ситуација погоршала и превладали су репресивни методи војске и полицијског апарата који су више пута коришћени од 1912. године: српске власти увеле су режим терора у областима Валандово, Берово, Пехчево и Радовиш, ухапсивши велики број невиних сељака оптужених за учешће у акцији, премлаћивали их и убијали и спалили бројна села.³⁶³

Епизода Валандово–Струмица била је најважнија од акција које су извели комити.³⁶⁴ Организована уз помоћ бугарских и аустријских официра, истакла је неке веома важне факторе. Био је то напад великог обима с непосредним учешћем бугарске војске, званично још увек неутралне; појавили су се злочини слични онима које су бугарске новине описале и приписале Србима, али овај пут почињени над српским војницима; било је мање или више добровољног учешћа неколико хиљада људи, већином муслимана; коначно, дошло је до још једне бурне реакције српских власти чију је непопуларност многима постало тешко да поднесе.

Та једнодневна акција уздрмала је ситуацију у Македонији.

Стање становништва у Новим областима³⁶⁵

Репресија против Турака и Бугара била је, у извесном смислу, наставак режима успостављеног на територијама стеченим 1912–1913, и још једном је указала на огромне потешкоће које је српска администрација имала с локалним становништвом. Разноликост великог броја националних група, а посебно јака бугарска компонента, и даље је негирана на званичном нивоу, док је међу страним дипломатама било јасно да је њено присуство, за разлику од српске, веома велико. Званични подаци Београда наводили су присуство око 730.000 Срба, 347.000 Турака и 327.000 Албанаца између Санцака, Косова и Метохије и Македоније;³⁶⁶ ипак, само што се тиче

³⁶² АС, МИД-ПО, 1915, од Министарства војног Министарству унутрашњих послова, 24. мај/6. јун 1915.

³⁶³ Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 389–390.

³⁶⁴ *Idem*, 389.

³⁶⁵ Територије које је Краљевина Србија припојила кроз балканске ратове.

³⁶⁶ АС, МИД-ПО, 1915, V/105, *Бројно стање становника у новоослобођеној области*

територије бившег Битољског вилајета,³⁶⁷ француски конзул нагласио је присуство 186.000 „словенских егзархиста”, 290.000 руских и чак 338.000 бугарских.³⁶⁸

Ситуација у осталим регионима Нових области није се разликовала: у ствари, одређена конзистентност српског елемента пронађена је само у неким областима Санџака, на Косову и Метохији и у северној Македонији. Њихово присуство било је очигледно минорно у поређењу са остатком становништва, а цивили који нису осећали да припадају српском народу, због тога нису ни осећали рат, који је био у току, као свој, нити су били прожети осећајем покорности краљу Петру и жртвовањем у име домовине. Суровост система који је Београд наметнуо од доласка српских трупа 1912. године, изазвала је опште незадовољство због врло високих пореза и многе је навела да се одупру својеврсним покушајима србизације спровођеним путем цркве и школе. То се, наравно, тиче, пре свега, словенске компоненте, која је доминирала у већем делу региона, неколико деценија у центру српске и бугарске пажње.

Ни ситуација међу Албанцима концентрисаним у западној Македонији и на Косову и Метохији није била ништа боља. 1913. године већ су се подигли на оружје, подневши потом оштру репресију српске војске; сада су се нашли усред рата у земљи која им је са сваке тачке гледишта била потпуно страна: језик, вера, традиција и прошлост.

Била је ту и турска компонента, која је и поред догађаја из балканских ратова и даље била релативно велика, посебно на подручјима Велеса, Радовиша, Скопља и Битоља. И за њих је важила потпуна отуђеност од борбе за одбрану српске краљевине: штавише, њихов положај је постао још осетљивији јер су заправо представљали грађане непријатељске националности, с обзиром на то, да је Турска, за коју су били изричито везани, већ била ушла у рат на страни Централних сила.

Године 1915, све разлике између Срба и становништва Нових области постале су очигледније него икад: у време последње инвазије, експлодирале су последице раширене аверзије према београдским властима или једноставно отуђеност од Србије. Елемент који је пре свега указивао на осећања становништва Нових области од избијања рата био је феномен дезертерства, који је између 1914. и 1915. достигао масовне размере.

Старе Србије и Македоније, која је припадала Србији, 31. јул/13. август 1915. У попис је укључено и око 9.000 Јевреја, 11.000 Румуна (Цинцара), 14.000 Рома, 37.000 Грка. Укупно 1.442.428 становника.

³⁶⁷ Територија Битољског вилајета обухватала је мање-више источну Албанију, северозападну Грчку и Македонију од њене западне границе до града Прилепа. Македонско-бугарска компонента углавном је живела у овој последњој области.

³⁶⁸ АС, МИД-ПО, 1915, V/106 и 107, нота Министарства иностраних дела, без датума.

И поред тога што је више регрута већ примљено у војску и учествовало у биткама 1914. године, Врховна команда је наишла на бројне потешкоће у регрутовању мушкараца из Македоније и са Косова и Метохије. Ово питање постало је посебно проблематично када је, крајем 1914, Врховна команда наредила регрутовање муслимана, до тада изузетих из војне службе захваљујући српско-турском споразуму из 1912.

Њихово регрутовање постало је пресудно питање и због тога што би војска добила нове војнике за којима је постојала велика потреба, и зато што би се, према генералу Поповићу, ти муслимани „више везали за нашу судбину и у њима би се угасила последња нада у повратак Турске на ове територије. Кроз регрутацију би увидели нашу моћ и схватили да смо једини господари ове земље”³⁶⁹

Међутим, на то се питање гледало са забринутошћу. С једне стране, у ствари, постојало је начело да би на регрутовање муслимана могао позитивно да гледа остатак српског становништва, јер би кроз такав гест препознало једнакост права и обавеза међу свим поданицима Краљевине, елиминишући незадовољство оних који су видели положај муслимана као привилегован; с друге стране, међутим, постојало је уверење да муслимани неће реаговати на исти начин и да ће бити бројних покушаја бекства, посебно међу Албанцима.

Из тог разлога, почетком новембра 1914, Врховна команда је одлучила да у чете Нових области смести више регрута из централне Србије: у све важније градове, од Битоља преко Приштине до Штипа, послато је око 12.000 војника, а како је објашњено из саме Врховне команде, њиховим присуством могла би се избећи бекства муслиманских регрута;³⁷⁰ такође је предложио да муслиманске регруте пошаљу у јединице на старим границама и да им загарантују право на верске службе какве су имали под Турском и као што је то већ био случај у француској и енглеској војсци.³⁷¹

Међутим, ове иницијативе нису биле довољне. Страх од бекстава и избегавања војне обавезе убрзо се показао не само утемељеним, него и много горим него што се очекивало: заправо, у неким областима Македоније, муслиманске заједнице на челу са својим имамима отворено су протестовале против београдске владе, опредељујући се за емиграцију

³⁶⁹ ВА, п. 7, к. 57, ф. 4, 25/3, њ. о. бр. 2924, од команде трупа Нових области Министарству војном и Врховној команди, 25. новембар/8. децембар 1914.

³⁷⁰ ВА, п. 7, к. 57, ф. 4, 25/2, о. бр. 6754, од Врховне команде војске Нових области, 8/21. новембар 1914.

³⁷¹ ВА, п. 7, к. 57, ф. 4, 25/3, њ. о. бр. 2924, од команде војске Нових области Министарству војном и Врховној команди, 25. новембар/8. децембар 1914.

у Турску,³⁷² док су 15. јануара 1915, команданти дивизија у Македонији, које је генерал Поповић испитивао о напретку регрутовања муслимана, морали да одговоре да је главни проблем управо избегавање војске:³⁷³ у Битољском срезу, од 418 позваних, јавило се њих 180, 217 је побегло, а 21 се прогласио неспособним за војску; из Прилепа од 359 позваних, јавило их се 225, а 134 је побегло; из Кичева је 300 од 550 побегло. У Дебру, где је становништво скоро у потпуности било албанско, избегавање војске је достигло врхунац: одазвао се 151 од 548 позваних, док се њих 59 изјаснило неспособним за војску, 131 је побегао, а 207 се већ раније иселило након побуне 1913.³⁷⁴

Осим тога, чак се и међу онима који су регрутовани отворено показао осећај отуђености од рата који је водила Србија: бројни муслимани, али и многи бугарски Македонци, којима су српске власти гледале да дају боље услове,³⁷⁵ након што би стигли на фронт, дезертирала би и предали се Аустријанцима, (потом би их аустроугарске власти послале у Бугарску и тамо регрутовале у бугарску војску³⁷⁶).

Многи су такође побегли искористивши допуст. Крајем јуна 1915, војне власти подручја Куманово, жалиле су се Министарству војном и Врховној команди, јер „практично сви војници, укључујући резервисте, који долазе из срезова дуж бугарске границе, када се врате кући, побегну у Бугарску”. Као решење, предложено је да им се не одобри било какав допуст.³⁷⁷

³⁷² АС, МИД-ПО, 1915, XIX/617, њ. о. бр. 3968, од команданта војске Нових области начелнику Битољског округа, 21. јануар/3. август 1915. Уз овај допис приложено је писмо које су потписала 4 имама и 31 виђенији муслиман из те области у којој се протестује против регрутовања Турака у Македонији уз отворено кршење Српско-турског споразума и у коме се наводи одлука да се због тога емигрира у Турску.

³⁷³ ВА, п. 6, к. 612, ф. 5, 42/2, њ. о. бр. 3621, од команде војске Нових области команданту Битољске територијалне војне команде, 2/15. јануар 1915.

³⁷⁴ ВА, п. 6, к. 612, ф. 5, 42/4, бр. 1705, од Битољске територијалне војне команде команди војске Нових области, 10/23. фебруар 1915.

³⁷⁵ С обзиром на стање сиромаштва које су изазвали ратови из 1912. и 1913. Министарство војно је у октобру 1914. одлучило да прекине с регрутовањем регрута рођених 1888. и 1889. из Брегалнице, који су се сматрали само резервистима. У остатку Македоније није се променило ништа осим уколико би на вежбе од 20 дана позивали мушкарце (резервисте) старости до 30 година (не рачунајући округе Ибар и Косово). То је урађено зато да се становништво у Новим областима увери да их неће слати у рат: многи од њих су, заправо, према информацијама Министарства, већ били побегли у Бугарску из страха да их не пошаљу на фронт. ВА, п. 7, к. 57, ф. 4, 25/1, пов. бр. 1978, од Министарства војног команди војске Нових области, 19. октобар/1. новембар 1914.

³⁷⁶ Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 386.

³⁷⁷ ВА, п. 9, к. 104, ф. 6, 31/4, о. бр. 2441, саопштење од IV пешадијског пука II дринске дивизије командантима батаљона, 8/21. јул 1915.

Сличне мере уведене су и за Албанце. Министарство унутрашњих послова извештавало је са забринутошћу о честим дезертирањима војника са подручја јужно од Шар-планине и већ тада предложило да им се више не одобравају допустити или одсуства због болести, нити да се користе као курири.³⁷⁸

Нови регрути, који су бежали пре мобилизације или за време допуста, упућивали су се преко границе у Бугарску где су многи регрутовани или су добровољно улазили у бугарску војску,³⁷⁹ или одлазили у Грчку, где је, међутим, долазило до хапшења и предаје српским властима, оних који су се већ сматрали дезертерима.³⁸⁰ Они који су бежали у Албанију имали су више наде. Међутим, ако би их пресрели, бег се често завршавао на најгори начин. Српски граничари нису оклевали да пуцају на групе бегунаца, без обзира на то да ли су били наоружани или не (а скоро увек су били ненаоружани).³⁸¹

Мере које су увеле вође српске војске и цивилне власти да зауставе барем појаву масовног дезертерства нису имале очекиване ефекте. У време мобилизације вероватно је већ било познато да се неће моћи рачунати на активно и радо учешће становништва јужних области; међутим, нико није могао замислити да би одговор из тих области био тако негативан.

Између 1914. и 1915. српска војска успела је да мобилише 53.088 македонских регрута, од којих су 44.496 били Македонци, 8.481 Турци и Албан-

³⁷⁸ ВА, п. 9, к. 104, ф. 6, 31/3, о. бр. 2789, од команданта II дринске дивизије команданту IV пешадијског пука 14/27. фебруар 1915.

³⁷⁹ АС, МИД-ПО, 1915, XIX/81, списак 14 дезертера регрутованих у бугарску војску, 2/15. мај 1915; XIX/91 и 92, списак 24 дезертера општине Дојран регрутованих у бугарску војску, 6/19. мај 1915; XIX/148, списак 68 дезертера из Галицког среза регрутованих у бугарску војску, 12/25. мај 1915; XIX/ од 278 до 282, од команданта Вардарске дивизије команданту војске Нових области, 10/23. август 1915, списак 75 дезертера из Скопља и 241 из Тетова регрутованих у бугарску војску; итд.

³⁸⁰ АС, МИД-ПО, 1915, XIX/40, пов. бр. 4708, од команданта војске Нових области Министарству војном, саопштење о изручењу 21 хришћанског дезертера, 16 јеврејских, 12 муслиманских од стране грчких власти 10/23. март 1915.

³⁸¹ АС, МИД-ПО, 1915, XV/125, њ. о. бр. 4470, од команданта војске Нових области Министарству војном, извештај о окршају српске војске и комита код границе с Бугарском, 21. фебруар/6. март 1915. У извештају се говори о 26 дезертера који се нису зауставили на узвике српске чете да стану; она је затим отворила ватру иако је видела да су само 3 лица била наоружана, убивши 21; и XIX/552, бр. 837, од команданта пограничне војске у Ђевђелији Министарству војном, 30. јул/12. август 1915. У овом допису се говори о групи од пет муслиманки са петоро деце које се, у покушају да пређу границу с Грчком, нису зауставиле на повике да стану; српски војници су отворили ватру убивши једну жену и ухапсивши остале; итд.

ци, 111 Јевреји;³⁸² ипак, од избијања рата до краја јула 1915, било је 29.509 дезертера из Нових области.³⁸³

Оно што се у том периоду дешавало у Македонији и на Косову и Метохији одражавало је, дакле, својеврсну супротстављеност између Владе у Београду и стања цивилног становништва. Међу разлозима који су многе довели до бежања сигурно су постојали они заједнички за све војске, попут одбијања да се иде на фронт. Међутим, главни разлог био је осећај неприпадности српској ствари, потпуна отуђеност од политике Београда. Српске власти биле су добро упознате са ситуацијом, али њихово деловање, од србизације словенске компоненте, репресије турских и албанских устаника, присилног регрутовања становништва, могло је само још повећати ту дистанцу и жељу за осветом у великом делу становништва Нових области.

Отворено пријављивање наводних злочина које су српске власти починиле у Македонији савршено се уклопило у ту пометњу, па је непосредна интервенција бугарске војске заправо била представљена као једина гаранција за спас македонских цивила.

Инвазија у јесен 1915. – између евакуације државе и великог збега цивила

И поред очигледне предности немачких и аустроугарских предлога, Радославовљева влада је у првој половини 1915. и даље била отворена за све предлоге Антанте. Преговори су вођени и са Француском, Великом Британијом и Русијом, које су дошле до тога да дају значајне уступке и у Македонији и у Тракији.³⁸⁴

Међутим, током лета 1915. неки фактори су допринели коначном избору представника Софије. У јуну, с обзиром на хитну потребу да се

³⁸² Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 386.

³⁸³ АС, МИД-ПО, 1915, XIX/308, њ. бр. 6390, од Министарства војног Министарству унутрашњих послова, 5/18. септембар 1915.

³⁸⁴ У питању је било уступање источне Тракије на линији Енос–Мидија, Македоније источно и јужно од линије Егри Паланке према Велесу до Охрида (то је требало прецизно утврдити кад се заврши рат само ако би Србија добила одговарајућу компензацију у Босни и Херцеговини) и западне Тракије до Кавале уколико би Грчка добила одговарајућу компензацију у Малој Азији; што се тиче Добруџе, представници Антанте нису се изјаснили, док су зајмови одобрени уз услов уласка у рат (Crampton 1983, 440–441; Опачић 2009, 67; Радославов 1993, 118).

покори Србија и Беч споји с Цариградом, Немачка и Аустрија понудиле су Бугарској да одмах добије власт над Македонијом; убрзо након што је аустријско-немачка дипломатија наговорила Турке да Бугарској уступе Источну Тракију до линије Енос–Мидија.

Штавише, оно што се током лета догађало на Западном и нарочито на Источном фронту довело је Централне силе у привремену предност, па је представљало изузетно релевантну тему у очима цара Фердинанда и премијера Радославова.³⁸⁵

Споразум је потписан 6. септембра. У њему се Бугарска обавезала да ће Немачку и Аустроугарску подржати у нападу на Србију у замену за обе области у Македонији и један део Србије источно од Мораве, од њеног ушћа у Дунав до Сталаћа, да би се затим спустила између Јужне и Западне Мораве до Скопске Црне Горе, завршавајући западно дуж ланца Шар-планине до албанске границе. Штавише, у случају да Румунија или Грчка уђу у рат на страни Антанте, Бугарска би повратила територије изгубљене 1913; најзад, одобрен је зајам од 200 милиона лева. Одређене клаузуле споразума истицале су хитност немачког „продирања на југ”. Акцију против Србије требало је предузети у року од 30 дана (што се бугарске стране тиче, у року од 35 дана), с најмање шест немачких и аустријских пешадијских дивизија и четири бугарске (које су, међутим, имале двоструко већи број војника у поређењу са немачким и аустријским); главни командант био би немачки генерал Фон Макензен.³⁸⁶

Бугари су 8/21. септембра прогласили општу мобилизацију и „наоружану неутралност”: 800.000 мушкараца организованих у 12 дивизија било је спремно. 18. септембра/5. октобра Русија је Софији поставила ултиматум са захтевом да прекине непријатељске активности и отпусти немачке официре из бугарске војске; али убрзо након што су се Француска и Велика Британија придружиле Русији ултиматум је одбијен. Наредног дана, Немци и Аустријанци покренули су офанзиву на Србију којој су се Бугари придружили 28. септембра/11. октобра, а три дана касније објавили су рат.³⁸⁷ Том приликом је цар Фердинанд издао „Манифест бугарском народу”, документ који су потписали сви министри и који се идеално надове-

³⁸⁵ Richard Crampton, *op. cit.*, 441–442.

³⁸⁶ *Idem*, 442. О преговорима и значају споразума, cf.: Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 388; Жарко Аврамовски, *Аустроугарско-бугарске супротности око деобе Србије, у Србија 1915. године*, Зборник радова, бр. 4, 1986, Историјски институт, Београд 1986. и Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, Митровић, *Тајни уговори између Централних сила и Бугарске од 6. септембра 1915. године*, у Међународни проблеми, XXX Београд 1978, бр. 3–4, 47–66.

³⁸⁷ Richard Crampton, *op. cit.*, 442–443.

зивао на речи које је генерал Савов изговорио 1913. године, најављујући очекивање „бољих времена” за решавање македонског питања:

Бугари,

Сведоци сте изузетног напора који сам уложио у протеклој години, од како траје европски рат, да одржим мир на Балкану и спокој у земљи. Влада и ја смо се до сада трудили да одржимо неутралност и остваримо идеал бугарског народа. Обе зараћене групе Великих сила признају велику неправду која је учињена поделом Македоније. И обе зараћене стране су сагласне да већи део Македоније треба да припадне Бугарској. Само је наш перфидни сусед Србија остала упорна, суочена са саветима својих пријатеља и савезника. Србија не само да није желела да слуша њихове савете, већ је безобразно и похлепно напала нашу драгу територију, а наша војска била је приморана да се бори за одбрану своје земље.

Бугари,

Сви национални идеали приморали су ме да гурнем нашу храбру војску у рат 1912. године, у којем је развијена застава слободе уз велику жртву и у којем су покидани ланци ропства. Наши српски савезници тада су били главни узрок због којег смо изгубили Македонију. Уморни и исцрпљени, али не и поражени, морали смо спустити заставе чекајући боља времена. То боље време дошло је много раније него што смо очекивали. Европски рат се ближи крају. Победоносне армије Централних сила су у Србији и брзо напредују. Позивам бугарски народ на оружје у одбрану своје домовине, коју је ранио вероломни сусед и у ослобађање наше браће која су робови српског јарма. Наши поступци су праведни и свети. Наређујем, дакле, нашој храброј армији да избаци непријатеља из тих крајева Царства, да победи вероломног суседа и ослободи нашу браћу тежине ропства и српског јарма. Борићемо се против Срба заједно с храбрим војскама Централних сила. Нека бугарски војник лети од победе до победе! Напред! Нека Бог благослови наше оружје!³⁸⁸

Након вишемесечног пажљивог дипломатског разматрања у коме анексија Македоније никада није била доведена у питање, након интензивног рада на пријављивању српских злочина и бројних напада комита, свом снагом је у царевим речима грмела потреба за ослобођењем Македоније од српског јарма. А у изузетно сложеној ситуацији у којој се налазило

³⁸⁸ Радославов, *op. cit.*, 168–169; објављен на српском језику у Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији*, Историјски музеј Србије, Београд 2000, 207.

озбиљно угрожено македонско становништво, ове речи могле су наићи само на одлучну подршку.

Офанзива три савезничке земље почела је близу Београда, где је био концентрисан већи део аустријско-немачке војске. У почетку је тешка артиљеријска ватра била усмерена на положаје српске војске, али убрзо су гранате из хаубице „Дебела Берта” и другог артиљеријског оруђа почеле да падају на цео град, без престанка и без одређеног циља.³⁸⁹

Престоница је убрзо опустошена; многе зграде су уништене, а многи цивили изгубили су живот.

Сведоци су известили да се међу рушевинама могу видети остаци женских и дечјих тела³⁹⁰ и да је на улицама било „неких полуделих жена”.³⁹¹ У болници је др Славка Михајловић приметила да:

Рањеници једнако стижу. Већином жене и деца. Малу децу носе, а старије и лакше рањенике доводе пешице. Родбина или суседи извлаче их испод рушевина и згаришта запаљених кућа. Многи им у путу умиру, па онда не знају шта ће с њима на сред улице.

Ми радимо као аутомати, као у неком трансу. Нико ништа не говори. Лица су нам страшна, измучена. Испод упалих очију спуштају се издужени модри колутови.³⁹²

У граду су мртви сахрањивани у баштама јер је било исувише опасно превозити их на гробља која су такође више пута била погођена непријатељском ватром.³⁹³ Сви лекари који су били на располагању радили су без предаха: попут др Рајана из Америчког Црвеног крста, кога су виђали како иде колима из једног дела града у други како би спасио повређене цивили и одвео их у болницу.³⁹⁴

Управо су цивили, чинило се, постали мета авиона и бродова на Дунаву, који су у неколико наврата бацали бомбе на зграде, које су већ биле у пламену, док су многи били пристигли да гасе пожаре, као и на путеве на

³⁸⁹ Живко Кезић, „Борба с непријатељем по београдским улицама”, у: *Агонија Београда у светском рату*, Група живих бранилаца Београда из 1914. и 1915. године, Београд 1931, 104–105.

³⁹⁰ Света Милутиновић, „Последњи браниоци Београда”, у *Агонија...*, 150.

³⁹¹ *Idem*, 114.

³⁹² Славка Михајловић, *op. cit.*, 120–121.

³⁹³ Богосав Војновић-Пеликан, „Агонија Београда 1915. године”, у: *Агонија...*, 187–188. и 201–202; Ђока Б. Несторовић, „Херојски пад Београда”, у: *Агонија...*, 475–477.

³⁹⁴ Ђока Б. Несторовић, *op. cit.*, 480.

које су ноћу изашле колоне избеглица које су се запутиле ван града.³⁹⁵ После три дана интензивног бомбардовања, аустријско-немачке трупе ушле су у Београд с три различите тачке.

Од 25. септембра/8. октобра до 27. септембра/10. октобра град је постао место борбе улица за улицу,³⁹⁶ у којој је цивилно становништво активно учествовало, не само помажући војницима, него и подижући барикаде и дижући се на оружје.³⁹⁷ Цивили и војници упутили су се на југ, ухваћени у вртлогу очаја. Млада Београђанка Мара Раденковић приметила је у свом дневнику:

Над нама се све руши. Већ трећа граната ударила је у нашу кућу; поред мене се сручише поразбијана стаклад. Решили смо да одемо више Славије, али чекамо да мало престане борба, улицом фијучу куршуми [...] очајна, пуна бола, обучем капут и викнувши осталима да пођу за мном, полетим горе потраживши од деде кључ од капије. Он ми га не даде говорећи да је доцкан бежати, да останемо јер ћемо на путу изгинути [...]. Пођем да развалим капију и он ми утом баца кључ. Зграбивши га као звер свој жељени плен, повучем бабу и Јоцу и, отворивши капију, пођемо с бољом помоћу, са војском. Киша од куршума обасипа [...], рањеници су на све стране [...] један рањеник издише, другога превијају и тако даље. Пуна егоизма, али и бола, у том моменту да не бих пала непријатељу у руке бежим и даље, не пришавши да пружим помоћ овим јадницима за које бих се у свако друго доба жртвовала и које неизмерно љубим јер су деца моје Отаџбине и за њу падају [...] Дођосмо на Чубуру. Свет са завежљајима бежи. Хтела сам да и сама пођем са осталима, али баба рече да не може даље већ морамо остати ту [...] Молила сам још по која кола која су одлазила ка Торлаку да приме само макар бабу и брата а ја ћу пешице: али узаман. Нико се не осврташе на моје молбе. Не могавши ништа учинити, уђем за бабом у кућу. Кроз плач, молила сам непрестано бабу да прикупи снагу те да бежимо даље. Али она беше врло уморна и није могла даље.³⁹⁸

Док је становништво бежало, а војска се повлачила, први немачки и аустријски контингенти који су ушли у град упустили су се у неселективну

³⁹⁵ Богосав Војновић-Пеликан, *op. cit.*, 191–193; и 229.

³⁹⁶ Михајло Живковић (командант одбране Београда 1915), „Одбрана и пад Београда”, у: *Агонија...*, 78.

³⁹⁷ Живко Кезић, *op. cit.*, 118; Богосав Војновић-Пеликан, *op. cit.*, 201; Славка Михајловић, *op. cit.*, 122–123.

³⁹⁸ Историјски архив Београда (у даљем тексту: ИАБ), зарх, к. 9, лични фонд Живана Петровића, 3; дневник Маре Раденковић, 3–5.

пљачку, ухапсивши, између осталог, и многе цивиле.³⁹⁹ Три четвртине становништва напустило је град, концентришући се у правим логорима на отвореном у близини приградских железничких станица, очекујући воз који би их одвео на сигурно.⁴⁰⁰ Гладни и без ичега, поново су се нашли у безнадежној ситуацији док је непријатељ наставио напредовање према њима.

Исту судбину као Београд имали су и други градови дуж Дунава према којима је била концентрисана аустријско-немачка офанзива: од Обреновца, западно од престонице, до Великог Градишта, на граници с Румунијом, где је гранатирање нанело велику штету.⁴⁰¹ Смедерево је било посебно погођено немачком артиљеријом: многе куће срушене су до темеља, посебно у центру града.⁴⁰²

Као и из Београда, и из ових градова масе цивила очајнички су бежале на југ, и током гранатирања и за војском, прегаженом од стране непријатељских снага.

Коначан пад био је овог пута неминован; а цео државни апарат морао је бити евакуисан што је пре могуће, како би се избегао нестанак српске државе, не само географски, већ и политички. У ситуацији сада већ јасног непријатељског освајања, постављало се и питање цивилног становништва које ће остати на окупираним подручјима, као и, који је најбољи начин да се избегну патње с обзиром на претходна искуства. Из тог разлога, српска Влада је 1/14. октобра 1915. већ припремила низ директива о могућој општој евакуацији. „Суочени с неизбежним променама које намећу ратне операције, да се на најбољи могући начин заштите животи оних који не учествују у борбама: мушкараца, жена и деце и сачувају домови и имовина”, у ствари је одлучено да је за становништво мање зло да остане тамо где јесте (осим оних места у самом средишту ратних дејстава) и наређено је да општинске власти остану на свом месту како би гарантовале ред: кад стигне непријатељ, мораће да наставе свој посао „тако да становништво мирно прихвати своју судбину”. Према директивама од 1/14. октобра, припадници свештенства такође је требало да остану на својим местима, а људи да мирно наставе да раде свој посао, не провоцирајући непријатеља.

³⁹⁹ Милан Ђоковић, „Деца под окупацијом”, у: *Београд у сећањима, 1900–1918*, Српска књижевна задруга, Београд 1977, 213; Живко Кезић *op. cit.*, 134–135.

⁴⁰⁰ Богосав Војновић-Пеликан, *op. cit.*, 205. и 238.

⁴⁰¹ Архив Југославије (АЈ), Министарство правде – 63(63), 27-12-25, док. 15526, од председника суда у Великом Градишту Министарству правде, 22. август 1923.

⁴⁰² Божа Николајевић, *Под Немцима*, Просвета, Београд 1923, 33.

У исто време, међутим, планирана је евакуација државног врха; Народна банка морала је да пребаци своју финансијску имовину што је пре могуће у Битољ, док су државни службеници, ако нису позвани да се повуку, могли да бирају где да остану. Скупштина би онда морала за владом, где год се она преместила.⁴⁰³

Средином октобра, због ситуације на Источном фронту у Македонији, генерал Поповић наредио је командантима дивизија под својом командом да у договору с полицијом организују евакуацију државног новца, државних обвезница, драгоцености, архива и уопште свега што је имало вредност. Евакуација је морала бити припремљена рационално, тако да становништво тога и не буде свесно како би се избегла паника; тренутни план је био да се обезбеди евакуација „према западу”,⁴⁰⁴ у правцу Битоља. Истовремено, брзо погоршање ситуације на Северном фронту подстакло је Пашићеву владу да државним службеницима најважнијих институција нареди да дођу у Битољ,⁴⁰⁵ који је сада изабран као крајње одредиште општег повлачења. План Владе и Врховне команде предвиђао је, као последњу меру, опште повлачење у јужне области земље, како не би изгубили контакт с Грчком и савезничким трупама стационарним у Солуну; међутим, наде и гласине о скорашњем доласку француских и британских контингената у помоћ српској војсци, која се трудила да обузда аустријско-немачко напредовање на северу и бугарско на истоку, још су биле живе, толико да су локалне власти у Нишу, Лесковцу и у другим градовима организовале одборе за добродошлицу и већ су украшавале улице у знак прославе. Нико, међутим, није дошао:⁴⁰⁶ на хитне захтеве за помоћ, који су се тих дана свакодневно упућивали савезничким владама, стизали су само негативни одговори.⁴⁰⁷

Већи број државних службеника, заједно с породицама, успео је да се домогне Грчке, возом превозећи робу и вредности неких од најважнијих

⁴⁰³ ВА, п. 7, к. 65, ф. 1, 7/2, инструкције српске Владе у случају евакуације, 1/14. октобар 1915, послате 5/18. октобра од Министарства војног команди војске Нових области.

⁴⁰⁴ ВА, п. 7, к. 65, ф. 1, 7/1, бр. 9314, од команданта војске Нових области обласним командама Брегалница, Битољ, Вардар, Косово, Ибар, јединици Крива Паланка и војсци у Албанији, 2/15. октобар 1915.

⁴⁰⁵ Душица Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921)*, Завод за уџбенике, Београд 2007, 98.

⁴⁰⁶ Током офанзиве Централних сила 1915, српска Влада више пута је слала захтеве за помоћ савезника о које су се они оглушили. О разлозима за одлуке савезника да не интервенишу на Балканском фронту, cf.: Петар Опачић, *op. cit.*, У коначној одлуци свакако је пресудну улогу имао нови неуспех похода на Дарданеле од претходног августа.

⁴⁰⁷ Петар Опачић, *op. cit.*, 126.

државних компанија,⁴⁰⁸ док су бројни посланици с породицама стигли до луке Солун, одлазећи у супротном смеру од Владе и Врховне команде. (Нису се дуго задржали јер су се, упркос првобитном неодобравању савезника, многи од њих већ у децембру преселили у Рим и Француску⁴⁰⁹). Неке социјалдемократе направиле су изузетак; они су, одлуком извршног одбора странке остали у граду Јагодини, не напуштајући становништво.⁴¹⁰

Влада и војска требало је последње да крену пут југа, али план је блокирало бугарско напредовање: у ствари, 16/29. октобра, софијске трупе заузеле су град Врање и с њим железничку пругу Ниш–Солун. Због тога је Пашић два дана касније наредио свима који се спремају да напусте Битољ, преосталим државним службеницима, пре свега, да се врате у централну Србију;⁴¹¹ истог дана Влада се преселила у Крушевац и Трстеник, док су се дипломатски кор и стране мисије упутиле у Краљево и Чачак. 19. октобра/1. новембра сви, укључујући Врховну команду, концентрисали су се у граду Краљеву.

Заједно са врхом државе и војске, многи цивили напустили су своје домове и кренули њиховим стопама. Међу њима је било многих из гранатираних градова дуж фронта, посебно из Београда, али и многих других, који су бежали, иако су били далеко од попришта борби. Међу становништвом северозападне Србије поново су се појавила сећања на злочине из 1914. године, док су се многи градови у источним крајевима земље испразнили из страха од уласка Бугара, истих оних трупа које су 1913. године уништиле град Књажевац. Годину дана након масовног бекства са северозападних територија краљевине, на улицама Србије, виђени су исти трагични призори река цивила које беже ка југу. И поново су избеглице које су преплавиле улице постале додатни проблем за несметано кретање војске. У неким областима, у ствари, маса избеглица, која је са собом понела своју имовину и стоку, заправо је спречавала кретање војске, ризикујући да изазову ситуацију с „фаталним последицама” (баш као и прет-

⁴⁰⁸ АС, МИД-ПО, 1915, XXX/409, од председника Министарског савета Пашића српском конзулу у Атини, 3/16. октобар 1915; у питању су Државна лутрија, Бродарско друштво и Друштво за клање и прераду стоке и неке мање финансијске институције.

⁴⁰⁹ АС, МИД-ПО, 1915, XXX/420, бр. 5824, од српског конзула у Риму Ристића председнику Министарског савета Пашићу, 8/21. децембар 1915. У телеграму се саопштава да се у Риму већ налази 11 посланика и да ће их убрзо стићи још из Солуна; и XXX/423, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 21. децембар 1915/3. јануар 1916. Списак српских посланика у Солуну (76 лица) и њихових породица (укупно 221 лице) који су пошли у Француску.

⁴¹⁰ Драгиша Лапчевић, *Окупација*, Штампарија Туцовић, Београд, 1926, 27.

⁴¹¹ Душица Бојић, *op. cit.*, 98.

ходне године). Дана 13/26. октобра генерал Јуришић-Штурм, командант III армије, наредио је среском начелнику Моравског среза да интервенише полиција, како би избеглице послала у села и направила места за колоне пртљага,⁴¹² а истовремено се обратио Врховној команди да интервенише и блокира избеглице које су се нагомилале у градовима Ђуприји и Параћину (дуж главног правца повлачења војске и цивила), те да их врати кућама након што им реквирира стоку.⁴¹³

Дуж главног правца повлачења са севера, у граду Јагодини, избеглице су непрекидно стизале дању и ноћу, возом, запрежним колима и пешке. Многи нису имали ни комад хлеба, а најсиромашнији су били без ципела и са мало одеће. Код локалних становника све је било препуно примљених људи који су тражили мало окрепљења, али они се нису дуго задржавали јер је непријатељ брзо напредовао.⁴¹⁴ Исте сцене поновиле су се у свим градовима и местима у централној Србији.

Као и Влади, Врховној команди и иностраним мисијама, Краљево је 19. октобра/1. новембра постало уточиште за око 100.000 цивила који су бежали са Северног и Источног фронта.⁴¹⁵ Ту је Анри Барби, који се још једном нашао у центру збивања, имао прилику да примети:

Већ сам, током прве фазе рата, доживео врло болне тренутке у тој несретној земљи, али ништа није било ни принети ужасу и страху, очају и смрти којима ћу постати сведок. На свим путевима појавиле су се кошмарне поворке: несретни повређени, смрзнути, гладни, лутали су без ватре да се огреју, уточишта или хране, на киши, у блату, где су најстарији и најслабији падали да се више не подигну.⁴¹⁶

Међутим, до Краљева су убрзо стигле непријатељске трупе и за неколико дана су га сви напустили. Затим је формирана колона од десетина хиљада избеглица, војника, чланова Владе, али и странаца, непријатељских заробљеника, стоке и материјала свих врста; ова колона упутила се према Рашки, у Санџаку, где је, међутим, успела да остане само неко-

⁴¹² ВА, п. 4/3, к. 10, ф. 4, 12/1, о. бр. 7914, од генерала Јуришић-Штурма среском начелнику Моравског среза, 13/26. октобар 1915.

⁴¹³ ВА, п. 4/3, к. 10, ф. 4, 12/1, о. бр. 7914, од генерала Јуришић-Штурма среском начелнику Моравске области, 13/26. октобар 1915.

⁴¹⁴ Драгиша Лапчевић, *op. cit.*, 32.

⁴¹⁵ Henry Barby, *L'Épopée Serbe. Lagonie d'un peuple*, Librairie militaire Berger-Levrault, Paris-Nancy 1916, 30.

⁴¹⁶ *Idem*, 19.

лико дана. Непријатељско напредовање није остављало места за предах, а следећа станица била је Косовска Митровица.

И овде је предах трајао свега неколико дана јер су бугарске трупе успеле да стигну готово до самог града. Ујутро 3/16. новембра, колона је поново кренула у правцу Призрена, на крајњем југу Косова и Метохије. Узнемиреност и страх навели су тада око 10.000 избеглица да се окупе на железничкој станици како би покушале да се укрцају у неки воз,⁴¹⁷ али последњи, натоварен пртљагом и архивима Врховне команде, био је симбол трагедије коју су избеглице доживеле. Многи су умрли у очајничком покушају да се у њега укрцају.⁴¹⁸

Колони из Косовске Митровице придружила се још једна са истока, с још десетак хиљада цивила који су бежали од Бугара. У Приштини је Бранислав Нушић, познати српски драматург и писац, приметио:

То није била обична гомила бегунаца што се спуштала лаб-ским друмом у Косово, био је то читав покрет, била је то у пуном смислу речи сеоба народа. Када су прва кола из овога покрета наи-лазила на приштевску калдрму, последња још нису била изишла из Прокупља, тако да је од Приштине до Прокупља то била једна бескрајна поворка која је милила друмом три дана и три ноћи.⁴¹⁹

У међувремену у Штимљу, на путу за Призрен,

Лагано креће збег који је загушио друм. Несрећна мајка која носи на леђима свој најдражи терет, своје чедо исцеђена, бледа, воштана лица; рањеник који је недолечен кренуо из постеље огрнут болесничким ћебетом, па отац који носи кућу на леђима и мајка која води уморну дечицу за руке; заробљеник промрзо, поцепан, изгладнео који сумануто звера идући за гомилом; па руски морнари и француски болничари, па залутала деца без родитеља, без топла одела, без заштите [...]⁴²⁰

Исцрпљене дугим маршевима без хране и одеће, на путу до последњег могућег одређишта на територији Србије, многе избеглице биле су жртве хладноће и глади. Беживотна тела стараца, жена и деца остала су на путе-

⁴¹⁷ *Idem*, 56.

⁴¹⁸ Л. Л. Томсон, „Часови искушења”, у: Силвија Ђурић – Видосав Стевановић, *op. cit.*, 580.

⁴¹⁹ Бранислав Нушић, *Деветстопетнаеста*, Просвета, Београд 1978, 151.

⁴²⁰ *Idem*, 223.

вима уз коње и волове мртве од умора, без сахране. Те су слике остале уре-зане у сећању свакога ко је пролазио: „Наједном сам се спотакао о нешто: био је то леш једног старца. Преместили смо га на ивицу пута и тамо оставили. Ево жене где лежи на бразди коју је за собом оставио заглибљени камион; привија уз груди потпуно укоченог двогодишњег дечака. Мртви су и он и она од хладноће и глади.⁴²¹

Призрен је био последња станица за већину избеглица. У ствари, многи од њих, исцрпљени од умора, хладноће и глади, суочени с могућношћу преласка неприступачних албанских планина, одлучили су да се врате.⁴²²

Истовремено с општим бекством према југу, бројни становници пограничних подручја нашли су уточиште на румунским, црногорским и, пре свега, грчким територијама. Заправо, из подручја уз малу границу са Румунијом неколико хиљада људи је прешло Дунав и нашло уточиште у градовима Турну Северин и Груја,⁴²³ док су на југозападу земље многи други из Рашке побегли у Црну Гору. Многобројнији били су они који су се из подручја Македоније уз границу с Грчком слили у Солун, посебно након напада на Битољ.

Крајем новембра, Пашићева Влада проценила је да у Румунији има око 6.000 избеглица, још око 6.000 у Црној Гори, а да је у Грчкој њихов број (вероватно преувеличан) достигао 30.000.⁴²⁴ Још око 12.000 отишло је у Дебар,⁴²⁵ на граници с Албанијом, одакле су локалне власти затражиле хитну помоћ да блокирају или регулишу проток избеглица, јер су тамо биле у опасности да „умру од глади”.⁴²⁶

Упућени су апели савезничким силама да организују смештај и издржавање, посебно за избеглице у Грчкој; овог пута то нису учиниле само српске, већ и грчке власти.⁴²⁷ Још једном, као у већ многим другим при-

⁴²¹ Henry Barby, *L'Époree...*, 59.

⁴²² *Idem*, 76; Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, Митровић, *Србија у Првом...*, 216; Богдан Гледовић (ур.), *Први светски рат: Србија и Црна Гора*, Обод, Цетиње 1975, 226.

⁴²³ АС, МИД-ПО, 1915, XXVIII/610, бр. 967, од конзула у Букурешту Бркића Министарству иностраних дела, 25. октобар/7. новембар 1915.

⁴²⁴ АС, МИД-ПО, 1915, XXVIII/624, бр. 2019, од председника Министарског савета Пашића српском конзулу у Паризу Веснићу, 15/28. новембар 1915.

⁴²⁵ АС, МИД-ПО, 1915, XXVIII/без броја, нота председника Министарског савета Пашића, 30. октобар/12. новембар 1915.

⁴²⁶ ВА, п. 3, к. 67, ф. 6, 8/43, бр. 1690, телеграм од команде војске у Албанији Врховној команди, 13/26. новембар 1915.

⁴²⁷ АС, МИД-ПО, 1915, XXVIII/607, бр. 63, од Министарства иностраних дела председнику Министарског савета Пашићу, 21. октобар/3. новембар 1915; и XXVIII/605, бр.

ликама, интервенисали су и неки појединци, попут Мејбел Грујић, која се лично заузела код представника британске Владе како би прикупила помоћ за многе избеглице које су се склониле у и око Солуна.⁴²⁸

Почетком децембра, након отприлике месец и по дана од почетка непријатељске офанзиве, нестале су све наде да ће бити избегнута капитулација. Последњи покушај избегавања окупације целе земље учињен је 11/24. новембра, када су српске трупе покушале да отворе пут ка Скопљу, које су Бугари окупирали неколико дана раније. Истог дана, међутим, савезничка команда наредила је француским контингентима, којима се српска војска још увек надала, да се повуку из Велеса и врате се у Солун.⁴²⁹

У том тренутку, због немогућности да се продужи на југ због маневара које је извела бугарска војска и непостојања везе са савезничком војском, Врховна команда је, 25. новембра/8. децембра, војсци наредила да се повуче у три различита правца кроз кршевите црногорске и албанске планине до обала Јадранског мора.

Српска „Голгота”⁴³⁰

Одлука да се дође до обала Јадрана полазила је од процене према којој је избегавање капитулације једино могуће решење за избегавање нестанка српске државе, која би, иако окупирана, на тај начин могла да одржи континуитет на правном и политичком нивоу. Једини стуб на којем је почивала ова концепција било је постојање војске, последњег елемента који је још био способан да код савезника заступа интересе саме државе.

Међутим, на Косову и Метохији се окупила војска у драматичном стању. Исцрпле су је борбе и повлачења, док су храна, одећа и санитарски

1560, од српског конзула у Атини Балугџића Министарству иностраних дела, 9/22. новембар 1915.

⁴²⁸ АС, МИД-ПО, 1915, XXX/204, од српског конзула у Солуну Министарству иностраних дела, 28. новембар/11. децембар 1915.

⁴²⁹ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 214.

⁴³⁰ Међу догађајима из Првог светског рата који с остали урезани у српско сећање, свакако једно од најважнијих места заузима прелазак преко Албаније, назван управо „Калварија” због своје трагичности; овим драматичним догађајима, који су обележени смрћу десетина хиљада војника од глади и хладноће, што се наставило и када су стигли на острво Крф, чувени српски песник Милутин Бојић посветио је једну од песама из тог доба „Плава гробница”. Пред овим познатим грчким острвом, на острвцу по имену Видо, основана је болница за најтеже болеснике. Пошто ту терен није био погодан за сахране, лешеве бројних војника који су свакодневно умирали бацани су у море; отуд наслов „Плава гробница”.

материјал били готово исцрпљени. Прелазак преко Албаније био је, дакле, трауматичан догађај за свакога ко је на тај корак био присиљен: током децембра – колико је трајало повлачење – десетине хиљада војника биле су жртве хладноће, глади, а у одређеном броју и напада албанских група.⁴³¹

Неколико хиљада цивила такође је отишло с војском, посебно државни службеници и њихове породице које су одлучиле да пођу за својим најмилијима. И многи од њих умрли су на путу; иста је судбина снашла и многе непријатељске заробљенике који су у ствари представљали својеврсни „ратни плен“.⁴³²

Одлука Владе и Врховне команде да дођу до обале Јадрана, довела је и до смрти многих младића који још нису били регрутовани. На почетку повлачења, када је постало јасно да ће земља ускоро бити окупирана, у ствари је наређено да сви мушкарци узраста од 12 до 18 година пођу за војском;⁴³³ око 30.000 деце и младих, без икаквог искуства изван породичног окружења било је приморано да се раздвоји од својих најмилијих и крене у непознато. „Окренуо сам се и угледао мајку у сузама наслоњену на врата. Поглед јој је био окренут одлазећем сину, пред којим нису били ни живот ни смрт“, посведочио је један преживели,⁴³⁴ док је Бранислав Нушић, окружен у Призрену том „децом“, написао:

Пролазе деца мученици у бескрајним редовима и бацају уморне погледе на нас који смо стали крај друма те их посматрамо. Ко је

⁴³¹ Многа сведочења бележе да су Албанци више пута нападали војску у повлачењу пљачкајући оно мало што би налазили и немилосрдно убијајући српске војнике. Врховна команда је већ почетком децембра наговестила могућност да дође до таквих изненадних напада, када је пренела да „постоје основе да се верује да ће пљачке и насиље које чине наши војници и избеглице против албанског становништва изазвати снажну озлојеђеност према нама, чија ће директна последица бити отворено непријатељство. Ако се у обзир узме да се наше повлачење одвија преко чисто албанских територија, јасно је какве тешке последице очекују наше војнике, ако се ово зло одмах не заустави. Стога наређујем да се предузму све неопходне мере за спречавање пљачки и насиља не одустајући од тога ни по цену смрти“. Телеграм о. бр. 24868 од Врховне команде командантима I, II, III армије, војске „Одбране Београда“ војске Нових области, Тимочке армије, 23. новембар/6. децембар 1915, објављено у *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. XIII, Издање Главног Ђенералштаба, Београд 1927, 27.

⁴³² Српска војска је, кад је стигла на албанску обалу, предала око 22.000 непријатељских заробљеника италијанској војсци, скоро све Аустроугре и Немце. Током повлачења, међутим, изгубио се траг још око 11.500 њих. АС, МИД-ПО, 1915, VII/177 и 178, пов. бр. 3506, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 18/31. новембар 1916.

⁴³³ M. I. Tatham, “The Great Retreat in Serbia 1915”, у: *Everyman at War*, C. V. Purdom, 1930, доступно на интернет адреси www.firstworldwar.com/diaries/greatretreat.

⁴³⁴ Сведочење Милана Бојића у: Риста Одавић, *Нада Српске голготе. Из радова српских ученика у Француској 1916. г.*, Лио, Горњи Милановац 2002. (прво издање 1923), 27.

од нас тада слутио да је то последњи поглед на смрт осуђених? Па ипак, било је некога ко је то слутио. Крај друма, на једноме камену видео сам, после оне страшне липљанске ноћи, сад опет ону госпу у црнини. Пратила је топлим материнским погледом ову децу, ову будућу Србију [...]⁴³⁵

Од свих оних који су били „на смрт осуђени”, 15.000 је умрло током повлачења, а још 5.000 непосредно након тога, много пре него што је српска војска наставила са борбама⁴³⁶. Већина је насмрт изгладнела: само на почетку повлачења добијали су 300 грама хлеба дневно, али током два месеца марша кроз Албанију у општем недостатку хране нису добили ништа више.⁴³⁷

Албанске обале, за оне који су до њих стигли, након неописивих маршева који су трајали неколико недеља, нису аутоматски значиле спас. Влада са седиштем у Скадру неколико пута је затражила помоћ савезника, покушавајући да организује допремање залиха за исцрпљене војнике. Али, по ко зна који пут учињено је врло мало, па је многе војнике смрт сустигла управо на оним обалама до којих су морали доћи да би преживели. Снабдевање је у ствари било врло слабо, а појачало се тек 26. децембра/8. јануара 1916. године, када су Французи и Британци одлучили да превезу српску војску на острво Крф.⁴³⁸

Ако је ситуација у којој су се нашли војници била погубна, ситуација цивила који су стигли у Скадар и на друге локације у Албанији била је потпуно неописива. Њихов број није био значајан – било је неколико хиљада људи – а ипак је приоритет српске Владе и савезника поново била војска, као и током епидемије тифуса и по питању интерних избеглица; цивили су остали без икакве помоћи, у грчевитом ишчекивању, често у лошијој ситуацији него војници.

Многе избеглице концентрисале су се око Светог Јована Медовског, луке на северу Албаније успостављене као место где ће стићи залихе које су савезници обећали за војску. Гласине о доласку француских и енглеских бродова навеле су многе избеглице да се преселе из Скадра.⁴³⁹ То се десило упркос чињеници да је британски адмирал Тробрајц 12/27. децем-

⁴³⁵ Бранислав Нушић, *op. cit.*, 232.

⁴³⁶ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 218.

⁴³⁷ Милутин Бојић, „Србија у повлачењу”, у: Коста Тодоровић (ур.), *Кроз Албанију 1915–1916*, Просвета, Београд 1968, 113.

⁴³⁸ *Idem*, 221.

⁴³⁹ АС, МИД-ПО, 1915, XXX/312, бр. 730, од (нечитко) председнику Министарског савета Пашићу, 14/27. децембар 1915; Милутин Бојић, *op. cit.*, 111.

бра српским војним властима из предострожности послао поруку да „делују како би спречили избеглице да иду у Свети Јован како би се избегло одливање залиха намењених војсци”, подвлачећи то да за цивиле није било смештаја нити бродова.⁴⁴⁰ Ту се, заправо, 14/27. децембра, налазило око 5.000 цивила.⁴⁴¹ Како би покушали да разреше ситуацију, наређено је, да они који имају довољно снаге, крену ка Драчу: неки су наставили ка југу, али многи други су радије остали у близини града и даље се надајући помоћи. Крајем децембра, потпуковник Недић, одговоран за луку, обавестио је своје надређене да има око 2.000 избеглица, али да су у изузетно тешкој ситуацији јер немају шта да једу и да су многи од њих болесни; у истом саопштењу затражио је слање два или три брода да организују њихов превоз на неко боље место, док су истовремено остале избеглице, стигле из Скадра, биле заустављене.⁴⁴² Ипак, у општој збрци, породице државних службеника које су још увек биле у Скадру раздвојене су и послате право у Свети Јован Медовски, где ће морати да сачекају бродове који ће их одвести на Корзику.⁴⁴³ Њихова ситуација постала је драматична. Десетак дана након Троубрицевог телеграма, Недић, чији су захтеви дотад остали неуслишени, упутио је својим надређенима очајнички апел:

Већ сам неколико пута телеграмом упозорио да је ситуација око 3.000 избеглица које се налазе на улазу у луку више него неодржива. Гладни су и здравље им се погоршава због разних болести док остају на отвореном. Поред ових несрећа, постоји непосредна опасност да током укрцавања регрута логори ових избеглица постану расадници за друге болести, јер је кроз те логоре неизбежно проћи. Да би се ово избегло, молим да један од бродова првог контингента буде искоришћен за превоз избеглица, јер њихове патње и несреће, које могу бити погубне за војску, више не могу да гледам. Молим да се овај захтев сматра очајничким и последњим и молим да ми се у најкраћем року пошаље одговор и овлашћење да тако делујем.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ ВА, п. 3, к. 67, ф. 6, 8/46, бр. 373, телеграм (преведен) од адмирала Троубрица пуковнику Поповићу, 12/25. децембар 1915.

⁴⁴¹ АС, МИД-ПО, 1915, XXX/312, бр. 730, од (нечитко) председнику Министарског савета Пашићу, 14/27. децембар 1915.

⁴⁴² АС, МИД-ПО, 1915, XXX/267, бр. 64, од потпуковника Недића Министарству војном, 15/28. децембар 1915.

⁴⁴³ ВА, п. 4/3, к. 10, ф. 4, од Врховне команде команди III армије, 21. децембар 1915/3. јануар 1916.

⁴⁴⁴ ВА, п. 3, к. 67, ф. 6, 8/57, бр. 176, телеграм од потпуковника Недића Врховној команди, 23. децембар 1915/5. јануар 1916.

Међутим, избеглице су морале још да сачекају. 13. јануара 1916, француски генерал Мондезир, који је координирао пребацивање војске на Крф, током састанка са српским војним врхом поновио је да је немогуће организовати превоз цивила пре него што заврше превоз војника. Једина могућност која је узета у обзир остала је употреба бродова Црвеног крста, који су, међутим, били резервисани искључиво за жене и децу; на крају је опет предложено да се што пре нађу један или два брода намењена искључиво превозу цивила, који су били у таквом стању да их је умирало „5–8 дневно”.⁴⁴⁵

Нови захтеви за хитну евакуацију цивила поднети су 3/16. јануара, када је број избеглица у Светом Јовану достигао цифру од 3.000 људи. У то време се истицало да су то углавном старци, деца и жене, који су били у веома тешком стању, горем него што је речено током састанка с генералом Мондезиром: дан пре телеграма умрло их је 8, а тог дана 10.⁴⁴⁶

Свети Јован Медовски био је место одакле је пролазила већина цивила који су прешли Албанију с војском. Групе цивила, међутим, биле су и у другим градовима и они су били приморани да трпе исте патње: пример тога је и око 600 избеглица које су крајем децембра биле у Драчу, а које су се обратиле непосредно премијеру да буду превезене у неко друго место с обзиром на то да су биле у ужасном стању.⁴⁴⁷

Тако се 1915. година завршила драматично за стотине хиљада бораца, а посебно за српско цивилно становништво. Многи су погинули под гранатирањем, многи у покушају бекства, а многи од глади и хладноће током повлачења на југ и преко Албаније. Део њих, можда не више од 15.000, успео је да се спаси: за њих је започео период прогона и страдања, али и помоћи и наде. Оне који су остали у Србији, чекала је другачија судбина: за њих је почињао најмучнији период. Посебно за оне који су доспели под бугарску окупацију био је то почетак ужасног трогодишњег периода страха, злочина и уништавања.

⁴⁴⁵ АС, МИД-ПО, 1915, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 31. децембар 1915/13. јануар 1916.

⁴⁴⁶ ВА, п. 3, к. 67, ф. 6, 8/66, бр. 40, од председника комисије (није прецизирано које) пуковника Зечевића Врховној команди, 3/16. јануар 1916.

⁴⁴⁷ АС, МИД-ПО, 1915, XXX/264, телеграм председнику Министарског савета Пашићу, 14/27. децембар 1915.

Први период бугарске окупације (јесен 1915 – пролеће 1916)

Долазак бугарских трупа

Поветена маса цивила, војника, заробљеника и чланова страних медицинских мисија успела је да се пробије до јужних крајева краљевине, док су дуге поворке државних службеника покушавале да спасу државу – њене вредности и њене архиве – Влада је некако гурала даље пред све јаснијим доказима напуштања савезничких сила, а становништво које је остало у својим домовима није морало дуго да чека да упозна окупатора. За неколико сати, понекад чак и за неколико минута, празнина коју су оставиле српске власти попуњавана је доласком непријатељских војних извидница и проласком трупа којима је командовао немачки генерал Фон Макензен. Какво је било расположење цивила који су се нашли на путу напредовања аустроугарске и немачке војске јасно је из речи Драгише Лапчевића, који је остао у Јагодини по одлуци Социјалдемократске партије:

[...] И 21. октобра око подне прошле су и последње заштитнице. То је био најтежи тренутак у моме животу: обузео ме је горак бол, а сузе су саме потекле на очи. Срушила ме је свест о томе: да од тог тренутка престаје наша самосталност и слобода, да постајемо окупирани робови [...]. Непосредно иза наших заштитница у Јагодину су ушле немачке патроле, а за овима одмах немачке трупе које су одмах наставиле гоњење наших трупа.⁴⁴⁸

Бол и туга због оног што се дешавало придружили су се страху, посебно тамо где су хабзбуршке трупе оставиле неизбрисив траг свог присуства. По трећи пут у само нешто више од годину дана, становништво Мачве и Поцерине, исцрпљено сталним страдањима, морало је поново да гледа исте униформе, да слуша исти језик, да искуси исти страх који је већ пратио претходно напредовање аустроугарске војске.

Слична су била осећања и у оним местима у којима се очекивао долазак Бугара. Сама појава бугарских војника са собом је донела слику терора и насиља које су добро упознали они који су доживели балканске ратове или Српско-бугарски рат 1885. Сваки пут када су пролазиле бугарске трупе, за собом су остављале масакре и уништења: тако је било у Пироту

⁴⁴⁸ Драгиша Лапчевић, *op. cit.*, 35.

1885. године, а посебно у Књажевцу 1913. године, где су докази још били видљиви међу уништеним и спаљеним кућама. Била су то трауматична искуства која су у српском памћењу одредила крајње објашњив стереотип: онима који су се позивали на „словенско братство” речено је да Бугари нису Словени, већ „немилосрдни Татари”. Из тог разлога, у градовима и селима који су чекали улазак трупа из Софије, било је много теже испунити задатак који су 13/26. новембра поставили Влада и Врховна команда, а који је предвиђао формирање својеврсних „одбора за добродошлицу” ради успостављања мирног првог контакта са окупатором. У Алексинцу код Ниша, општинске власти одлучиле су да пошаљу групу од петнаестак виђенијих људи с белом заставом да се састану с Бугарима, како би предали град и затражили да их поштеде заједно с њиховим становништвом. Један од тих петнаестак виђенијих људи у својим мемоарима забележио је следеће:

Око девет сати пре подне коњаници [српски, ур.], који су јурили те прибирали упућивали остале војнике, скупише се на Алексиначкој пијаци и спремаху се да и они напусте варош. Тај моменат падаше тешко на све нас. До овога тренутка стварност не бејаше тако јасна за нас: надало се да ће се ствар за наступајуће Бугаре погоршати, да неће ући у Алексинац Перуновић с коњаницима крете се и оде пут Ђуприје на Морави да се пребаци са оне стране. Остатосмо сами на милост и немилост непријатеља.⁴⁴⁹

Врло слична, али свакако сложенија, била је ситуација у Македонији, где је сећање на балканске ратове и даље било свеже, како међу становницима просрпских подручја, тако и међу многим локалним Турцима. Чак је и међу њима страх проузрокован злочинима из 1912. и 1913. године био изузетно раширен, а ситуацију је погоршавала свест о реакцији оног бугарског становништва које је с нестрпљењем чекало долазак Фердинандових трупа да их ослободе тешке ситуације којој су их српске власти подвргавале последње две године. У низу дела које су српске власти наметнуле против воље локалног становништва, последње је било приморивање неколико хиљада сељака источне Македоније, који су насилно одведени из својих кућа пред напредовањем Бугара да се придруже колонама с провијантом.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Тихомир Маринковић, *Из мучних дана за ослобођење и уједињење Јужних Словена*, Соко, Лесковац 1931, 6.

⁴⁵⁰ Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 390.

Управо те тензије између просрпских и пробугарских компоненти поново су чиниле суштину ситуације у Македонији, од које је зависила будућност стотина хиљада цивила. Од краја рата 1913. године, ово подручје се, у ствари, релативно стабилизовало јер су српске власти, које су из сукоба изашле као победник, упркос многим потешкоћама, постале дефинитивни „освајачи” ове области. Међутим, избијање и ток Првог светског рата наговештавали су опасан преокрет на оним Новим областима на које Бугарска никада није престала званично да изражава своје претензије. Стално писање бугарских новина против српске администрације у Македонији и Фердинандов „манифест” те су претензије претворили у стварност: иако је на политичком нивоу улазак у рат против Србије за Бугарску представљао својеврсну врсту наставка рата из 1913. године, за цивилно становништво би вероватно у великој мери значао наставак раширеног насиља и нову присилну национализацију.

Штавише, слика коју су са собом донели војници из Софије о систему који је Београд наметнуо у Македонији, била је управо она, коју су претходне године представиле бугарске новине, нарочито владине попут *Народни права*; а Фердинандовим речима додате су и оне премијера Радославова, који је 28. септембра/11. октобра, оправдавајући улазак Бугарске у рат, између осталог, изјавио:

Наш једини непријатељ данас је Србија. Потчинила је чисто бугарску Македонију и њоме управљала на тако варварски начин какав никада раније није виђен. За македонско становништво не постоје закони или права. Изложено је, без изузетка, ропству; потоци су црвени од крви; жене су силоване, а мушкарци који су стасали за војску послати су да гину на ратиштима да би створили „Велику Србију”. Довољно је изјаснити се као Бугарин у Македонији да бисте били насмрт претучени попут пса, толико је велика мржња Србије према Бугарској. Након ратова, Срби су постали толико арогантни да је пролазак било ког Бугарина кроз Србију постао велика опасност по његов живот, будући да у тој земљи, којом управљају лажови, о чему сведочи орган наше владе *Народни права*, за Бугаре не постоје закони. Ако своју браћу и сестре у Македонији не ослободимо што је пре могуће овог окрутног, крвожедног и неподношљивог јарма, у овој чисто бугарској земљи неће остати ниједан Бугарин. Штавише, околности су такве да онемогућавају Бугарску да постоји поред „Велике Србије”, јер ће нас она, која тврди да је наша држава до реке Јантре, непрестано провоцирати док нас не уништи.⁴⁵¹

⁴⁵¹ Комплетан Радославовљев говор слободно је доступан на адреси: www.firstworldwar.com.

Речи употребљене у говорима двеју највиших служби бугарске државе заправо су дале легитимитет за освету онима који су били одговорни за патње бугарских Македонаца. То је значило још нешто: комити, чија је активност била уско повезана с активношћу бугарске Владе, имали би одрешене руке у Македонији да искале свој бес на свим оним људима који су се осећали као Срби или који су признавали и сарађивали с властима из Београда.

Међутим, бугарска „освета” није била једини проблематичан елемент. Сliku стања тамо заправо је, пре свега у западним деловима Македоније и на Косову и Метохији, погоршала освета албанске и делимично турске компоненте против српске администрације, која их никада није равноправно третирали, а првенствено је била одговорна за грозне репресије након устанка из 1913. Српске војне власти биле су сасвим свесне ове опасности: када су се у Скопљу, мало пре уласка бугарских трупа, неки градски Турци, искористивши хаос непосредне српске евакуације, организовали и опљачкали градска складишта, генерал Петар Бојовић, нови командант трупа Нових области, пожурio је да изда низ уредби како би покушао да контролише ситуацију. Међу предузетим мерама била је и обавеза узимања талаца међу најутицајнијим Турцима у граду и право да се у случају немира делује што строже према њима и осталом народу. И стварно, 23. октобра/5. новембра, када су се већ догодили контакти између бугарских трупа које су напредовале и локалних албанских група, узети су први таоци.⁴⁵²

У међувремену, док су српска војска и десетине хиљада цивила стизали на Косово и Метохију, сломљени непријатељским напредовањем са севера и истока, у областима у којима је требало да нађу уточиште, опет се јавило велико антисрпско расположење. Српске власти биле су свесне опасности у којој ће се наћи у компактним албанским областима, оним у којима су две године раније брутално уништиле бројна села, убиле на хиљаде људи, силовале жене и приморале целокупно становништво да прихвати нову администрацију. Као и 1913, постојала је опасност да аустријски и бугарски елементи уђу међу Албанце како би пружили важну организациону и финансијску подршку новом устанку. С војног становишта, у ствари, устанак у западној Македонији и на Косову и Метохији дефинитивно ће отклонити могућност српског повлачења ка Солуну, као што је већ било прекинуто ка истоку од стране бугарских трупа.

⁴⁵² Богумил Храбак, „Стање на српској-албанској граници и побуна Арбанаса на Косову и у Македонији”, у: *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа, Историјски институт 4-1986, 77-78.

Страхови су убрзо постали стварност. Још једном, 10/23. октобра, на подручјима између Тетова и Гостивара избио је жесток устанак. Војне власти малих српских гарнизона одмах су затражиле појачање, забринуте због могућег развоја побуне.⁴⁵³ У међувремену, међутим, до врха војске стигле су вести о устанцима у другим местима попут Калишта, Сенокосе, Ђурђевишта и Ломнице, док се сазнало да на Шар-планини, планинском ланцу који раздваја Тетово и Призрен, има стотинак наоружаних Албанаца, који нападају села, која сматрају непријатељским. Овај устанак убрзо се проширио на Љум у Албанији.⁴⁵⁴ 14/27. октобра био је ред на Ђилане на Косову и Метохији. Српске власти објавиле су да су се сва села јужно од Карадала подигла и побунила против општинских власти. И тамо је затражена хитна војна интервенција;⁴⁵⁵ исто се десило у Бабушама код Урошевца, одакле су, међутим, општинске власти успеле да побегну пре него што би их побили.⁴⁵⁶

Крајем новембра, Албанци су се удружили с муслиманима из јужног Санџака подстакнути пљачком коју су претрпели од црногорских трупа.⁴⁵⁷

Контрола бројних територија одузетих од српских власти представљала је још један озбиљан проблем за опстанак, не само војника, већ и многих цивила. Поред тога што је плановима Врховне команде Србије створио озбиљне проблеме, за масу попут оне која се у јесен 1915. слила на Косово и Метохију, непријатељство локалног становништва узроковало је огромне потешкоће у проналажењу хране и свих врста помоћи.

⁴⁵³ ВА, п. 7, к. 63, ф. 7, 32/1, бр. 142, телеграм од пук. Петровића, команданта Тетовске области команданту војске Нових области 13/26. октобар 1915.

⁴⁵⁴ ВА, п. 7, к. 63, ф. 7, 32/1/6, бр. 10475, телеграм од начелника Качаничког округа Врховној команди, 13/26. октобар 1915.

⁴⁵⁵ ВА, п. 7, к. 63, ф. 7, 32/3, бр. 9818, начелника Приштинског округа команданту војске Нових области, 14/27. октобар 1915.

⁴⁵⁶ ВА, п. 7, к. 63, ф. 7, 32/6, бр. 845, телеграм од команде Косовске дивизије команданту војске Нових области, 16/29. октобар 1915.

⁴⁵⁷ Богумил Храбак, *Стање на...*, 83.

Удруживање комита и бугарске војске: први злочини у Македонији

Усред албанског устанка, аустријско-немачко напредовање са севера и повлачење српске војске на југ, омогућили су бугарским трупима да релативно брзо освоје све територије источне Србије. Већ крајем октобра успостављен је први контакт између I армије генерала Бојаџијева и његовог немачког пандана у близини града Параћина. Једнако брзо напредовале су и трупе генерала Тодорова у Македонији, али су се привремено зауставиле на обали реке Вардар. Један за другим, српски и македонски градови падали су у руке Бугара.

Током битака, српске трупе претрпеле су бројне губитке у људству, а многи су рањени лежали у болницама или су били заробљени: управо на њима почињени су први злочини, посебно у Македонији, где је одмах дошло до „обрачуна” са српским или просрпским елементом. За маршем бугарских трупа заправо је следила или му је претходила акција комита, који су се придружили турским и албанским немирима изазивајући експлозију насиља према онима за које се веровало да су представници српске тираније.

Треба подвући да је у, сваком случају, слобода деловања која је дата комитима ишла руку под руку с присуством бугарске војске. Насиље и злочини почињени су, дакле, у отвореној сагласности са софијским трупима чије је понашање често било у складу са поступцима самих комита. Није то било случајно: многи бугарски официри су у ствари исти они који су претрпели пораз 1913. године, док су многи други заправо били Македонци и припадници ВМРО; штавише, можда је то основни елемент, и једни и други делили су план за елиминацију српског елемента и заправо су били извршиоци националистичке политике владе Радославова.

Један од најочитијих примера уједињења комита и бугарске војске био је град Штип у источној Македонији.

У другој половини октобра 1915. године, око 120 српских војника било је хоспитализовано у тамошњој градској болници, већина њих оболела. 20. октобра/2. новембра, неколико дана након уласка бугарских трупа, поручник Левтеров, постављен за команданта града, дошао је тамо с наредбом о „евакуацији” коју је потписао, тада највиши војни официр у Македонији, пуковник Протогеров.⁴⁵⁸ Званично је у питању било пребацивање српских

⁴⁵⁸ Александар Протогеров, пуковник III бригаде XI македонске дивизије, рођен у Охриду, већ пре рата био је важан експонент ВМРО-а (cf. поглавље *Крај 1915*, 3, нота 10)

заробљеника у логор за интернирање у Бугарској. Како би ствар изгледала уверљивија, дали су им хлеб за пут. Међутим, иза званичних наређења које је требало издати заробљеницима, постојало је много категоричније наређење упућено само бугарским официрима и војницима: побити све српске заробљенике из болнице у Штипу.

У сарадњи са главним локалним експонентом ВМРО-а Тодором Александровим,⁴⁵⁹ српски рањени и болесни војници из болнице у Штипу упутили су се ка граду Радовишу. Кад су стигли у село Љуботин, везане су им руке и у малим групама су одведени на места неколико стотина метара од града, где су их бајонетима, камама и ножевима убили комити војводе Ивана Јаниева Брла и сами војници V бугарског пука који су их отпратили из Штипа.⁴⁶⁰ Међу жртвама нису били само рањени и болесни: у ствари исту судбину су имали и обични ненаоружани затвореници. Након што су погубљења окончана, бугарске општинске власти које су се тек успоставиле наредиле су седморици локалних Турака да сахране лешеве.⁴⁶¹

Непосредна елиминација ратних заробљеника, углавном рањених или болесних за које се сматрало да нису у могућности да стигну до логора за интернирање у Бугарској – али не само њих – десила се и у многим

и као добровољац је учествовао у Српско-бугарском рату 1885, у Устанку у Горњој Цумаји 1902. и у Илинденском устанку 1903; током балканских ратова био је један од организатора македонских добровољачких група које су се бориле у служби бугарске војске. 1917. биће позван да угуши устанак који је избио у Топличком крају у Србији. Дивизију којом је командовао чинили су бугарски Македонци.

⁴⁵⁹ АЈ, Делегација Краљевине Србије на Мировној конференцији у Паризу (фонд број 336), 23-6104, *Liste des personnes accusées par l'Etat serbe-croate-slovene d'avoir commise des actes contraires aux lois et coutumes de la guerre à livrer par la Bulgarie en exécution des articles 118, 119, 120 du traité de Neuilly*, 1 (Александров је наведен као вођа бугарског револуционарног одбора у Штипу).

⁴⁶⁰ *Rapport de la Commission interalliée sur les violations des Conventions de la Haye et le Droit International en général, commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupée, Documents*, Paris 1919, II том, док. 135, извештај начелника Штипског среза начелнику Брегалничког округа, 8. децембар 1918. (С приложеним одговарајућим сведочењима: док. 136, Мита Павловић, док. 137, Наца Ивановић, док. 138, Илија Ристић, док. 139, Риста Костић, док. 140, Хаиме Ардити и извештаји са истрага док. 141, 142 и 143), 266–284; и док. 145, 146 и 147, са списковима имена убијених српских заробљеника, 286–303; АЈ, Министарство иностраних послова, 334 – Дирекција за уговоре (МИП-ДУ, 334)-20, сведочење Саедина Керимовића, 14. новембар 1918. У данима након масакра, војвода Брло дао се у изнуђивање од најбогатијих грађана: онај ко би одмах дао новац остављан је на миру, ко би одбио, био је премлаћиван, мучен, па чак и убијен. Cf.: АЈ, 334-20, сведочење доктора Арона де Мендосе, 10. октобар 1918.

⁴⁶¹ АЈ, Министарство иностраних послова, Дирекција за уговоре (МИП-ДУ, 334), 20, сведочење Едипа Абудрамовића и Ахмеда Мехмедовића, 17. октобар 1918.

другим областима Македоније. Више српских војника заробљених у пределима западно од Битоља, између Преспанског и Охридског језера и Албаније, сакупљено је у граду Ресен; у тренутку њиховог премештања према следећој фази путовања до Софије, део њих је, према мишљењу већине, био упућен пешке до града Битоља. Други део, вероватно они у лошијем физичком стању, подељен је у мале групе и стрељан или искасапљен непосредно пред Ресеном. Сведоци, испитивани на крају рата, рекли су да су видели најмање 28 мртвих, који су остављени несахрањени или су их покопали неки бугарски војници који су добровољно одлучили, далеко од очију својих официра, да закопају та беживотна тела.⁴⁶²

Сличан масакр догодио се и у граду Крушеву. Комити су тамо ушли 5/18. новембра и након заробљавања 25 српских војника на том подручју, затворили су их у градски затвор. Наредног дана, њих 13 заклано је у присуству војводе Ванча Ноне и Петка Чауновића, под чијом се командом налазило око 200 дезертера из српске војске, а наредног дана је требало да остали доживе исту судбину у присуству војводе Андела. Међутим, овакво колективно жртвовање заробљених непријатеља избегнуто је тек новим привременим уласком српске војске 7/20. истог месеца, што је омогућило пуштање преосталих заробљеника.⁴⁶³

У неким случајевима судбина затвореника остала је мистериозно питање у очима цивилног становништва. Михаил Наум, кога су 4/17. новембра 1916. године испитивали официри француске војске у Битољу, сведочио је да је недуго након што су Бугари ушли у Битољ видео групу од око 30 српских војника, укључујући неколико рањених, доведених са фронта пешке. Окупили су их на тргу, тукли их и оставили два дана уз стражу два бугарска војника. За то време нису добијали храну нити лечење, ране су се инфицирале и били су приморани да плаћају оне намирнице које су им људи добровољно доносили. Ујутро трећег дана укрцани су у вагон без ознака Црвеног крста и одвезени у место Тополчани. Нико није сазнао

⁴⁶² *Rapport...*, II том, док. 151, 307. Сведочење Јована Михајловића (Jeana Michailovitcha), 26. новембар 1918. Полицијске истраге обављене 1918. потврдиле су присуство једног недефинисаног броја лешева у јамама око Ресена, на местима Језериште и Голема Река, у неким случајевима још у униформама, шињелима и с другим војним обележјима. Није било могуће утврдити њихов тачан број од тренутка када су убијени војници сахрањени под танким слојем земље: кише и пси, као и у многим другим случајевима, ископали су добар део кости и разбацали их или уништили. „Чини се као да убице нису мајкама желеле да оставе ни гробове њихових синова”, истакао је полицијски официр задужен за истрагу. Cf.: АЈ, МИП-ДУ, 334-19, без броја, полицијски извештај о масакру српских војника у Ресену 1915, 3. децембар 1918.

⁴⁶³ ВА, п. 6, к. 609, 35/3, телеграм о сведочењу бележника Станоја Станојевића, 7/20. новембар 1915.

каква их је судбина задесила: међутим, сами бугарски војници рекли су да су између Тополчана и Прилепа убијени бајонетима.⁴⁶⁴

Албанске и турске чете такође су допринеле покољу бројних српских војника. Поред бројних напада извршених против српске војске приликом повлачења ка Косову и Метохији и Албанији⁴⁶⁵ наведени су примери масовних погубљења: у близини манастира Свети Марко у селу Кориша (Призрен), у знак освете за репресивне мере спроведене у марту 1913, Албанци су масакрирали око 130 заробљеника, неколико избеглица и самих калуђера. Наредног дана убили су и 137 локалних српских сељака.⁴⁶⁶

Било је још много других примера. Рајс је у једној од својих многобројних истрага забележио неколико покоља које је непосредно извела бугарска војска, без учешћа комита: 500 српских заробљеника, које је бугарска коњица убила у Приштини, још 60 убијених и бачених у реку Дрим код „Шпиљског моста”, још 195 људи убијених крајем новембра у Лисици, и многи други.⁴⁶⁷ Истрага је изнедрила један врло важан елемент: испитивани бугарски војници рекли су да су поступали по наређењу својих официра да елиминишу српско присуство.⁴⁶⁸ Ово је указивало да није била реч само о сарадњи између комита и бугарске војске чија је сврха била освета, посредни је, заправо, било извршавање врло прецизних наређења челника бугарске редовне војске, чији је циљ следио план политике денационализације и уклањања онога што може представљати препреку бугаризацији окупираних области.

Ова два елемента – освета и планирање денационализације – нашли су најважнију потврду у третману цивилног становништва сеоских подручја и неких друштвених слојева градског становништва.

Поново су у Македонији комити били првенствено одговорни за масакре почињене на почетку бугарске окупације. Освета против оних који су се препознали у српском режиму или оних који су били њихове присталице била је толико насилна да су уништена читава села, а њихови станов-

⁴⁶⁴ ВА, п. 3а, ф. 3, док. 11/1.

⁴⁶⁵ У вези с тим постоји много сведочења о агресијама Албанаца према војсци која се повлачила, скоро увек ради пљачке; многа друга сведочења, међутим, говоре о понуђеном и веома скупо плаћеном гостопримству. Сф, на пример: Војин Ђорђевић (ур.), *Кроз Албанију*, Просвета, Београд 1968.

⁴⁶⁶ Богумил Храбак, *Стање на...*, 91.

⁴⁶⁷ Р. А. Рајс, „Зверства Бугара и Аустро-Немаца. Бугарска зверства у току рата”, Државна штампарија Краљевине Србије, Солун 1916, објављено у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *op. cit.*; R. A. Reiss, *Les infractions aux lois et conventions de la guerre commises par les ennemis de la Serbie depuis la retraite serbe de 1915*, Librairie Bernard Grasset, Paris 1918, 197–210.

⁴⁶⁸ R. A. Reiss, *Les infractions...*, 101.

ници убијени или интернирани. Уништење је требало да буде казна за све оне Македонце који су „издали”, без обзира на пол и старост: примењивало се начело колективне кривице, као у току балканских ратова, а жртве су били, без разлике, мушкарци, жене и деца.

У случају градова, погубљења су била циљана: у време уласка бугарске војске, комити су имали тачне спискове људи које треба елиминисати. Свака комитска чета имала је своју зону деловања: војвода Милан Чурлик деловао је у Прилепу и околини, Петар Лесов, Симон у Кочанима, Донче у Кратову, Крста и Чаулев у Крушеву, Гаврило Стојлов и Риста Чауче у Топлици (касније)⁴⁶⁹, Брло у Штипу и тако даље. И у овом случају мета су били „издајници”, али, пре свега, они елементи за које је утврђено да представљају српску културу, веру и институције: учитељи и професори, свештеници, угледне личности, званичници, трговци.

Масакри над цивилима у Македонији; случајеви Долговац–Костинци и Богумили

Сарадња комита и бугарске војске стога је додатно ојачана у понашању према цивилном становништву. Током октобра и новембра, било је неколико напада усмерених на она села у којима је становништво било компактно српско или просрпско и које се стално опирало бугарској пропаганди предратног периода.⁴⁷⁰ Из тог разлога, погођена су само нека подручја Македоније, нарочито она између Велеса, Прилепа и Порече, близу Брода.

У више села истребљено је целокупно становништво. Долговац (данас Долгаец), недалеко од града Прилепа, било је једно од њих. Када су у њега 1/14. новембра ушли бугарски војници из VIII дивизије, намера да све побију била је више него јасна:

Чим наиђоше прва двојица (бугарских војника, прим. прев.) изађе пред њих моја шурњаја Петра. Питаше је чија је и где су мужи. Одговорила је да су у српској војсци. Један ће рећи одма: „Земи је Ванчо, карај ја тамо” и одмах је ударише бајонетом. Она паде мртва. Крста, петогодишње дете Крста заплака и пође к њој али и њега пробуразише и оно оста мртво.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ *Rapport...*, I том, 9.

⁴⁷⁰ *Rapport...*, 8.

⁴⁷¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Конета Здравковића, 14. децембар 1918.

Бугарски војници, у пратњи неких Турака из оближњег села Црнилиште, потом су провалили у још неколико кућа, опљачкавши их и поклавши људе које су тамо нашли: у већини случајева то су биле жене и деца.⁴⁷²

Исти призори догодили су се у Костинцима, селу поред Долговца: око 40 цивила окупљених у једној кући убијено је након што су премлаћени и опљачкани.⁴⁷³ Још 12 њих, пре свега старијих жена, заклали су у оближњем дворишту и овог пута бугарски и турски војници из Црнилишта наоружани „пушкама и секирама“.⁴⁷⁴ Пљачка и масакри унутар кућа одвијали су се у неколико других случајева, све док се преостали цивили из два села нису покупљени уз повике: „Псета, на клање! Мајку вам вашу просрпску! Идите код вашег краља Петра!“⁴⁷⁵ и одведени у логор у области под називом „Самаково“. Групу коју је чинило око 200 цивила опколили су војници наоружани бајонетима док је још 40 војника и Турака остало у групи; када је један од тих, који су били унутар групе, пришао пароху и пререзао му гркљан, почео је масакр над свим женама, децом и старцима окупљеним у Самакову.

О овој епизоди остала су сведочења малобројних преживелих. Један од њих се присетио: „Храбри бугарски и турски војници тада су почели да „лете“ с једног мушкараца на другог, на жене, на децу, сејући смрт својим крвавим ножевима.“⁴⁷⁶

Недалеко од Долговца и Костинца догодио се сличан масакр. Већ у првим данима инвазије, када су бугарске трупе биле још релативно удаљене од градова Македоније, комити су упали у село Богумили (данас Богомила), појављујући се на вратима неких становника и изнуђујући им велике суме новца. У атмосфери у коју је сада тонула Македонија, а у којој је пробугарско становништво славило због скорог ослобођења, комити су се осетили толико слободним да делују да су уз изнуђивање убили још најмање четири становника, који су још били и платили тражене суме. Деловали су несметано, очигледно без опасности да ризикују да их ухапсе српске власти, које су биле уложиле све напоре да спрече улазак непријатеља.

⁴⁷² АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Васке Петровић, 10. децембар 1918; делимично објављено у *Rapport...*, III том, док. 296, 189–190.

⁴⁷³ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Нанета Серафимовића, 11. децембар 1918; делимично објављено у *Rapport...*, III том, док. 306, 196–197.

⁴⁷⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Петра Мијаиловића, 10. децембар 1918; делимично објављено у *Rapport...*, III том, док. 354, 256.

⁴⁷⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Гвоздана Станојевића, 10. децембар 1918; и *Rapport...*, II том, док. 298, 191–192.

⁴⁷⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Стојанке Стојков, 12. децембар 1918.

Петнаест дана касније, дошла је бугарска редовна војска у пратњи тих истих комита. Село, које је још под турском доминацијом одолевало бугарској пропаганди,⁴⁷⁷ доживело је судбину каква је снашла сва остала здушно антибугарска села – уништење.

За њиховом уласком одмах су уследили прави масакри, како је испричао један преживели:

[...] Војници су дошли у моју кућу и извели: моју жену Бојану, моју децу, двогодишњу Стојану и новорођено некрштено дете, моју пасторку Ленку, мог сина Александра, његову супругу и његову децу: Бојану, две и по године, Наталију, три године, и моју снаху Мару, супругу мог брата. Извели су их из куће и спровели у једну башту, иза куће Косте Ташића, и тамо их заједно са Костином породицом све изболи бајонетима док нису сви умрли.⁴⁷⁸

Док у једном другом сведочењу стоји:

Био сам сведок када су Бугари и комити упали у кућу моје сестре, удовице Ђорђа Ристића. Она и њена ћерка заклане су заједно са осталим члановима породице (њих око 14). Видео сам да су их Бугари прво проболи ножевима, а затим из заклали. Сахранио сам, уз помоћ неколико суседа, све лешеве око куће, где и данас почивају.⁴⁷⁹

Остатак становништва панично је бежао, док су бугарске јединице на њих отвориле митраљеску ватру. Многи су успели да се склоне у село Кастиеи, где су их, међутим, убрзо сустигли војници. Овде су се догодила масовна погубљења; и опет су жене, као и у многим другим случајевима, пре него што су убијене, силоване (њих 33) у присуству и уз смех официра. Масовно силовање било је нека врста колективног ритуала: жене су извођене напоље по киши, скидане и силоване; након тога им је наређено да раде гимнастичке вежбе, а кад су исцрпљене молиле за милост, било им је наређивано да се обуку и биле су пребијане, у неким случајевима до смрти.⁴⁸⁰

То узбуђење које је захватило бугарске војнике, у комбинацији са слободом и одобравањем надређених, значило је да су једном силоване жене

⁴⁷⁷ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Паризу (388), 8-50, тел. бр. 32000, од Међусавезничке комисије Посланству Србије у Паризу, 18. децембар 1918.

⁴⁷⁸ *Rapport...*, III том, док. 349, сведочење Николе Гочевиха (Nicolas Gotchewitch) 2. новембар 1918, 253.

⁴⁷⁹ *Rapport...*, III том, док. 358, сведочење Косте Таневиха (Kosta Tanevitch), 258.

⁴⁸⁰ АЈ, 388-8-50, 51 и 52.

убијане на најгори могући начин: „Снажним ударцем ножем направио јој је такву рупу на трбуху су јој испадала црева”,⁴⁸¹ док је бес коме су се придружили неки локални Турци био обојен гневом, осветом, псовкама према онима који су претходних година били „газде”. „Гурчин по имену Хасан Хаџи Ахмедов из Ценишта, након смрти моје жене и кћери, отишао је до лешева и разбио им главу кундаком пушке”,⁴⁸² рекао је један од преживелих сведока.

Епизоде Долговац и Богумили биле су најекстремнији примери злочина почињених у првим данима бугарске окупације Македоније.⁴⁸³ Било је бројних покоља и у другим местима. Рајс је, наводећи запажања једног српског шпијуна у Македонији, о селима између Велеса и Прилепа (укључујући Долговац и Костинци) написао:

[...] У селу Богомил убијено је 95 људи, од којих 20 мушкараца, а остало су били жене и деца; (...) 65 људи у селу Гостирачна (Гостирачна, прим. аут), од којих 10 мушкараца, а остало су били жене и деца; у Стровие (Стровје, прим. аут) 80 људи, од којих само 15 мушкараца [...]; у Долгавацу 280 људи, од којих 20 мушкараца старијих од 50 година, а остатак готово искључиво жене и деца; у Костенцима 60 људи, од којих 8 мушкараца и 52 жене и деце; у Броду, седишту Поречког среза, 12/25. децембра 1915. године убијено је 105 људи у згради среског начелства,⁴⁸⁴ а сутрадан још 100 на путу између Брода и Добреча; у Стоуњу 18 људи.

Док су друга сведочења потврдила:

[...] бугарски комити починили су многе злочине у српским селима око Прилепа. Нека места била су опљачкана и спаљена, а становници убијени. На пример, знам да су села Кошино, Слепче, Стровје, Зрзе, Маргари и друга много претрпела од бугарских комита.⁴⁸⁵

⁴⁸¹ *Rapport...*, I том, док. 17, 46–47, сведочење Nicolas Gotchewitch (Николе Гочевића).

⁴⁸² *Ibidem*.

⁴⁸³ R. A. Reiss, *Les infractions...*, 20–21.

⁴⁸⁴ Овде се мисли на Бродски срез. У тој вароши, чини се да је овај први период био обележен свеопштим насиљем према цивилима и пљачком, али ситуација се радикализовала с доласком именованог среског начелника Стојана Блажева: на дан његовог доласка, позвао је, на основу већ утврђеног списка све виђене људе из среза који су остали у својим кућама, укупно 38 њих и наредне ноћи је дао да се убију. Пљачке и насиље нису се зауставили, штавише, исти тај начелник је за њих био лично одговоран. АЈ, 334–23–без броја, од председника општина у Бродском срезу председнику Министарског савета Пашићу, 10. децембар 1918.

⁴⁸⁵ Љубомир Јовановић, *Побуна у Топлици и Јабланици*. Говор у Народној скупштини 12.

Истовремено, с уништавањем читавих села – према неким извештајима, најмање 18 само на подручју Порече⁴⁸⁶ – бугарска војска и комити су у многим другим местима покренули својеврсни „лов на Србе”. У ствари, појавио се други аспект екстремног насиља над цивилима, односно систематско погубљивање самих људи који су означени као угледни, „највиђенији” људи. Један сведок је испричао:

[...] Зна да су у Поречу Бугари поубијали све виђеније Србе [...]. У турском манастиру у Броду [Текија] Бугари су поубијали неколико стотина наших грађана из Прилепа и околине. Сви српски свештеници остали у Поречу поубијани су као и сви кметови сем двојице побеглих. У 37 српских села у Поречу нема свештеника, а сада је доведен један бугарски из Дебра. Војска и чиновништво [Бугари, прим. аут.] нападали су жене и девојке, тако да у Поречу нема данас необешчашћене женске.⁴⁸⁷

Ова врста организованог терора готово увек је следила исти сценарио: жртве су углавном ноћу одвођене из својих домова и хапшене да би биле убијене неколико дана касније. Пример који о томе сведочи био је случај града Прилепа, у коме су свештеници и наставници тог краја убијени у среском затвору крајем децембра. Ухапшенима су често изнуђивали новац пре него што су убијени. То су учинили комити који су деловали као полицајци. Из села Слатина, Крушје, Груја, Манастирица и других, 15 сељака је сакупљено и убијено на путу за Прилеп крајем 1915; У среском затвору убијена су 4 угледна грађанина из Тополнице, 3 из Манастирице (Манастирец), 4 из Белице и многи други из околних села.⁴⁸⁸

Само у тим областима регистровано је око 120 жртава, убијених између новембра и децембра 1915. на „циљани” начин.⁴⁸⁹ Насиље и страх били су такви да је на крају рата један сведок потврдио: „Терор који је владао на овим просторима никада неће заборавити ни одрасли, ни деца, а најезили бисте се и при самом помињању речи ’Бугарин’”.⁴⁹⁰

априла 1918. године на Крфу, Књижарница Геца Кон, Београд 1918, 19.

⁴⁸⁶ АС, МИД-ПО, 1916, XV/475, извештај на основу сведочења избеглица у Солуну, од Министарства унутрашњих послова председнику Министарског савета Пашићу, 9/22. март 1916.

⁴⁸⁷ Сведочење Синадина Стољевића, Љубомир Јовановић, *op. cit.*, 18.

⁴⁸⁸ *Rapport...*, III том, док. 371, *Extraits des enquêtes sur les crimes bulgares*, 269–276.

⁴⁸⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, без броја, списак убистава.

⁴⁹⁰ *Rapport...*, II том, док. 108, 43–54, извештај о бугарским злочинима у четврти Азот (Велес).

У грубим проценама наведено је да су у Македонији од доласка Бугара и насиља комита трпела највише подручја између Велеса, Прилепа и Брода (Порече).⁴⁹¹

У периоду између почетка бугарског напредовања и 7/20. јануара 1916. године, када је на том месту забележен последњи масакр, око 2.000 цивила, углавном жена и деце, убијено је на много различитих начина. Истраживања су потврдила да су жене и девојчице свуда, а често и девојчице узрас-та од 10 и више година, углавном силоване пре него што би биле убијене.⁴⁹²

У македонским градовима

Метода која се користила за елиминацију виђених људи био је систем који се користио, не само у српским или просрпским местима, већ пре свега у градовима, где је удруживање комита и бугарске војске постало можда још очитије. Циљана елиминација појединих грађана коју су извршиле нове власти указала је на један важан елемент: у местима су била седишта разних чета које су вршиле апсолутну власт и чинило се да су Бугари организацију новог административног и полицијског система добровољно препустили комитима. Ова претпоставка потврђена је улогом коју су комити одиграли у градовима.

Они су заправо и у градовима за себе резервисали места у органима цивилне власти а, пре свега, полицијске функције. У Битољу су потпуно преузели трговину храном, док су у Дебру, Прилепу и другим градовима срески начелници били комити.⁴⁹³ И у Скопљу, које је изабрано за седиште окупационог система у Македонији и на Косову и Метохији, неколико места – укључујући места градоначелника, среског начелника, комесара по-

⁴⁹¹ *Rapport...*, 8; (cf. Бојковић, Пршић 2000, 286: док. 140, о. бр. 21245, од пуковника Пешића Министарству војном, 11. јун 1918. Оригинал у АС, Архива институција под бугарском окупацијом 1915–1918, к. 1).

⁴⁹² Р. А. Рајс, „Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара-криминалисте са српског македонског фронта”, објављено у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918: изабрани радови*, Историјски музеј Србије, Београд 1997, 217; и сведочење Асирија Трбића, у извештају пуковника Петра Пешића Министарству војном, о. бр. 21245, објављено у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *Страдање...*, 140 (у АС, Фонд Архива институција под бугарском окупацијом 1915–1918).

⁴⁹³ R. A. Reiss, *Les infractions...*, 172–173.

лиције – заузели су комити.⁴⁹⁴ Рајс је дошао до закључка да је чак изгледало да су комити задужени за управљање Македонијом и да делују под будним надзором централног комитета ВМРО-а у Софији, који је на локалном положају задржао једног од својих најважнијих чланова, професора Пенчева.⁴⁹⁵ То је потврђено и чињеницом да су многи комити потицали из Егејске Македоније⁴⁹⁶ и били намерно премештени у јужне области бивше Краљевине Србије, како би учврстили контролу над овом облашћу.

У градовима је ситуација била очигледно сложенија него у сеоским срединама, будући да је присуство отворено антибугарских друштвених слојева било много јаче; у ствари, постојала је грађанска класа која је, иако не баш бројна, представљала чити израз српске државе и културе. Ако у мањим местима ти такозвани „виђени људи” и интелигенција нису заправо били ништа друго до свештеници, општински функционери и највећи земљопоседници који су се ставили у службу српске администрације, у градовима је то питање било много сложеније. Поред представника државе који су остали у својим домовима – општинских, среских и окружних функционера – од којих су многи потицали са старих граница заједно са њиховим породицама, поред свештеника и наставника, мета бугарске националистичке политике неизбежно су постале и друге категорије грађана. Ту су спадали интелектуалци, били они професори у гимназији, лекари, адвокати, јавни бележници, новинари или други; али и индустријалци (обично малобројни), трговци и сви они који су пословали, нужно су везивани за „добре односе” са дотадашњом српском администрацијом.

Градови Македоније, а посебно Скопље и Битољ, сваки са око 45.000 становника, такође је требало да постану нови центри ширења бугарске културе, а за то је, више него икад пре, било потребно потпуно искорењивање српског присуства.

Бугарске трупе ушле су у Скопље 8/21. октобра без присуства комита, међу гомилу која их је славила на улицама. Одмах су успостављене нове власти: полиција је почела да се појављује у кућама појединих грађана и међу људима се врло брзо проширила свест о томе да је фраза коју су често понављали бугарски официри у време хапшења мотивисаног „интернирањем у Софију”, заправо значила смртну казну. У реци Вардар су, заправо, сваког дана налажени лешеви људи које је само неколико дана раније привела полиција. А полицијске власти су знале кога да ухапсе. Често је,

⁴⁹⁴ R. A. Reiss, *Les infractions...*, 159. и 173–174.

⁴⁹⁵ *Idem*, 176.

⁴⁹⁶ *Idem*, 177.

ипак, била довољна само нечија пријава.⁴⁹⁷ Осим тога, тих дана је готово мистериозно нестало 70 богослова.⁴⁹⁸

Истовремено су предузете законске мере. Међу првима су увођење апсолутне забране употребе српског језика и низ рестриктивних мера за српско становништво. У складу с наредбом начелника Скопског округа од 5/18. децембра, 9/22. истог месеца, начелник полиције Златаров увео је забрану Србима да напуштају своје домове, осим у крајњој нужди (у овом случају могао је изаћи само један члан породице). Поред тога, сви становници града требало је да говоре бугарски, док је употреба српског забрањена и на улицама.⁴⁹⁹

Према једном сведочењу, чини се да је више мушкараца, посебно младих, у том периоду одведено у Бугарску да науче бугарски.⁵⁰⁰

Ситуацију у граду компликовало је присуство немачких трупа које су одабрале Скопље као једно од места у којима ће држати гарнизоне у близини Јужног фронта. Њихов улазак буквално је узнемирио град.⁵⁰¹

У граду се одмах развило ривалство између бугарске војске, која се стационарала на левој обали реке Вардар и немачке, која је држала десну обалу. Ове две војске су у граду биле заступљене на највишем нивоу: генерал Петров, начелник штаба бугарске војске и генерал Макензен, који је остао у Скопљу годину дана, све док Румунија није ушла у рат.⁵⁰² Обе војске биле су одговорне за бројне пљачке и већ је то у неким случајевима био узрок оружаних сукоба, али ривалство се манифестовало пре свега жељом Немаца да исмеју бугарске савезнике и разликом у „статусу” између два савезника. Немци су, заправо, задржали контролу над готово свиме: поштом, телеграфом и железницом.⁵⁰³

⁴⁹⁷ АС, МИД-ПО, XV/462, сведочење доктора Марсела, 3/16. фебруар 1916; и XV/867, извештај српског конзула у Атини, 30. јануар/12. фебруар 1916; *Deuxième livre bleu serbe*, Librairie militaire Berger-Levrault, Paris-Nancy 1916, Annexe n. 19, 26.

⁴⁹⁸ АС, МИД-ПО, 1916, XV/632, пов. бр. 9639, од Министарства војног Министарству иностраних дела, сведочење доктора Калистратоса, 1/13. април 1916.

⁴⁹⁹ АС, МИД-ПО, 1916, XV/399, пов. бр. 196, од конзула у Солуну Министарству иностраних дела, извештај о сведочењима лекара Кускутиса Ваљуљиса, Марселоса, 28. јануар/10. фебруар 1916; и *Rapport...*, I том, док. 61, 265–266, наредба бр. 13, начелника скопске полиције С. Златарова, 9. децембар 1915.

⁵⁰⁰ АС, МИД-ПО, 1916, XV/867, извештај српског конзула у Атини, 30. јануар/12. фебруар 1916.

⁵⁰¹ АС, МИД-ПО, 1916, XV/461, сведочење доктора Марсела, 3/16. фебруар 1916.

⁵⁰² A. R. Reiss, *Les infractions...*, 159.

⁵⁰³ АС, МИД-ПО, 1916, XV/404, тел. бр. 899, од конзула у Солуну Министарству иностраних дела, сведочење грчког конзула у Скопљу, Франгистос, 12/25. фебруар

Међутим, потреба да се у односима између савезника одржи ситуација барем привидног спокоја, учинила је да бројна дела насиља, која су починили и једни и други, остану непримећена. Тако су средином новембра, када су многе жене из села око Скопља – према сведочењима, најмање 350–400 жена и њихове деце – дошле у немачку команду, како би протестовале због насиља које су претрпеле од немачких и бугарских официра, речено им је да одмах оду.⁵⁰⁴

Леди Пеџет, која је остала у граду да брине о српским рањеницима хоспитализованим у њеној болници, била је приморана да напусти свој посао по налогу Немаца. То се десило месец дана након њиховог уласка, након периода у којем је њена болница могла да ради чак и под строгим бугарским надзором. Цивилном становништву, а нарочито избеглицама, недостајала је основна помоћ; у то време, мисија Леди Пеџет дистрибуирала је финансијску помоћ за око 820 цивила (с породицама то је укупно око 2.530 људи) који су морали да се врате из Скопља својим кућама, како су наредиле бугарске власти. У већини случајева то је био Београд, али било је много Срба из других градова у „старим границама” и на Косову и Метохији, а било је случајева Бугара из Македоније, Црногораца и других, као и људи који су се упутили у град у потрази за својим најмилијима (углавном несталим војницима).⁵⁰⁵

Поред пљачки (посебно кућа које су остале празне, са којих су скинути чак и врата и прозори да би послужили за потпалу), Немци и Бугари одмах су реквирирали сву храну која је била на располагању, доводећи становништво до глади; упркос томе, присиљавали су грађане да обезбеде потребну храну. Они који су могли да посматрају ситуацију, међутим, приметили су једну битну разлику: док су Немци успели да одрже добар стандард исхране, вероватно зато што је и њиховим редовима функционисао систем допуне залиха, Бугари су изгледали исцрпљени.⁵⁰⁶

На крајњем југу земље, у Битољу, граду који је само неколико година раније био један од најважнијих на јужном Балкану, ствари нису биле много другачије. Већ у првим данима окупације (улазак се догодио 20. но-

1916.

⁵⁰⁴ АС, МИД-ПО, 1916, XV/867, извештај српског конзула у Атини, 30. јануар/12. фебруар 1916.

⁵⁰⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-17, књиговодствена књига за помоћ дистрибуирању избеглицама у Скопљу, мај 1916.

⁵⁰⁶ АС, МИД-ПО, 1916, XV/399, пов. бр.196, од конзула у Солуну Министарству иностраних дела, 28. јануар/10. фебруар 1916; и АС, МИД-ПО, 1916, XV/404, тел. бр. 899, од конзула у Солуну Министарству иностраних дела, сведочење грчког конзула у Скопљу Франгистоса 12/25. фебруар 1916.

вембра/3. децембра), у граду је формиран административни одбор који је био састављен од три члана македонске револуционарне организације из Софије и четири члана из тог подручја. Власт овог „градског већа” била је готово неограничена, па је у његовој надлежности била чак и полиција.⁵⁰⁷ Заједно с комисијом, деловао је и градоначелник Владов, чији је главни интерес, према сведочењу, било лично богаћење. Александар Бојацијев, син једног важног бугарског генерала, постављен је за окружног начелника овог округа, а чим се устоличио, увео је попис становништва; и одмах су наставници и свештеници, укључујући оне егзархисте који су пристали да остану у служби српских власти,⁵⁰⁸ и у овом случају „послати у Софију” (и овде су сведоци потврдили да је та реченица заправо значила смртну казну). Као и у Скопљу и у остатку Македоније и у Битољу, комити су обављали функцију полиције, а у њиховим рукама била је и трговина прехрамбеним производима.⁵⁰⁹ Многи цивили, укључујући оне који се уопште нису сматрали блиским српским властима, касније су убијени док је, баш као и у Скопљу, присуство немачке војске створило ситуацију ривалства с бугарском војском; стање бугарских војника било је такво да су многи већ отворено изразили жељу да се врате својим кућама.⁵¹⁰ И у овом случају главни проблем Фердинандове војске била је храна: због немачког присуства, монопола комита, раширеног сиромаштва и вероватно због озбиљних недостатака у систему допуне залиха из Софије, сами бугарски војници буквално су доведени на руб глади: њихово следовање било је пола килограма хлеба дневно.⁵¹¹ Поново је становништво било приморано да обезбеди храну за немачке и, пре свега бугарске војнике.⁵¹²

Оно што се десило у Скопљу и Битољу био је пример онога што је урађено у свим македонским градовима: у Крушеву су комити основали посебну комисију са задатком да утврде кога да убију, а кога да казне, док су у Прилепу уз подршку војних власти и бугарских цивила комити

⁵⁰⁷ Р. А., „Страдање града Битоља”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 116.

⁵⁰⁸ *Deuxième livre...*, annexe n. 21, 27.

⁵⁰⁹ R. A. Reiss, *Les infractions...*, 153, 213.

⁵¹⁰ АС, МИД-ПО, 1916, XV/406, бр. 418, од конзула у Солуну Министарству иностраних дела, сведочење грчких лекара Калистратоса и Ливакаса, 13/25. фебруар 1916.

⁵¹¹ АС, МИД-ПО, 1916, XV/541, пов. бр.1698, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 9/22. април 1916.

⁵¹² АС, МИД-ПО, 1916, XV/475, извештај о сведочењима избеглица у Солуну, од Министарства унутрашњих послова председнику Министарског савета Пашићу, 9/22. март 1916.

Васиља Карафилова спровели свеопшти прогон Срба, од куће до куће.⁵¹³ У Велесу, неки од најутицајнијих чланова заједнице, који су се отворено приклонили Србима и који су се ангажовали против дивљања локалних комитета, појединачно су одвођени из својих домова и убијани. И у овом случају то су биле праве отмице: бугарски војници и комити упућивали би се усред ноћи ка својим жртвама како би их ухапсили, али не пре него што би им узели новац. У затвору су потом мучени и, на крају, бацани у реку Вардар.⁵¹⁴

Сведочења многих избеглица међу отприлике 4.000 који су у то време прешли грчку границу да би избегли бугарски терор, описивала су исте сцене у сваком граду из ког су дошли: поред већ споменутих, долазило је и до систематске елиминације српских или просрпских виђених људи и у Штипу, Кривој Паланци, Кратову, Ђевђелији, Охриду и Струги.⁵¹⁵

Као и у Скопљу и Битољу, поред сталног насиља, свуда је владала озбиљна несташица хране,⁵¹⁶ толико да се пијаца у Ђевђелији потпуно испразнила, једноставно зато што више није било прехранбених производа,⁵¹⁷ док су већ почетком 1916. године у Охриду регистровани цивили који су умрли од неухрањености.⁵¹⁸

Бугарско освајање Македоније проузроковало је нови озбиљан преокрет у свим оним областима које су од 1912. биле у сталној кризи. Нове озбиљне трауме погодиле су македонско друштво, жртву националне хомогенизације коју су овај пут извели Бугари. Насиље из балканских ратова поновило се по трећи пут, с једином разликом што се оно систематски и организовано спроводило по целој територији, под вођством и контролом највиших власти у Софији. Из тог разлога, чак се и међу пробугарским цивилним становништвом ширио страх због акција комитета чији режим терора није поштедео ни оне који су сматрали да су верни бугарској влади или барем неутрални.

⁵¹³ *Rapport...*, II том, док. 129, извештај о злочинима у Битољском округу, 30. децембар 1918, 203 (Крушевски срез) и 208 (Прилепски срез); У Крушеву су, током првих дана окупације, по наређењу те комисије, комити убили једног виђеног човека и после га вукли напред-назад по граду како би уплашили народ; потом је уследило још убистава. АЈ, МИП-ДУ, 334-11, без броја, сведочење Пере Нановића, 9. децембар 1918.

⁵¹⁴ *Rapport...*, II том, док. 107, 42-43, извештај о злочинима у Велесу, 3. децембар 1918.

⁵¹⁵ АС, МИД-ПО, 1916, XV/475, извештај о сведочењима избеглица у Солуну од Министарства унутрашњих послова председнику Министарског савета Пашићу, 9/22. март 1916.

⁵¹⁶ *Ibidem*.

⁵¹⁷ АС, МИД-ПО, 1916, XV/471, без броја, од Министарства унутрашњих послова председнику Министарског савета Пашићу, 6/19. март 1916.

⁵¹⁸ Richard Crampton, *op. cit.*, 456.

Из тог разлога, појавило се први озбиљан раскорак између регуларне војске и комита: у Битољу је пуковник Иванов покушао да преузме одбрану становништва, али је морао да се покори одлукама градског одбора,⁵¹⁹ док је у Прилепу у једном тренутку њихова моћ постала толико јака, а напади толико непопуларни, да су их бугарске власти, да би их зауставиле, узеле у саму војску (посебно у XI македонску дивизију⁵²⁰), често их користећи за „прљаве послове”. Према мишљењу бугарских заробљеника које је Рајс испитивао, комити су у ствари били присутни у разним пуковима бугарске војске и имали су, између осталог, задатак да извршавају смртне казне које су војни судови изрицали против самих бугарских војника.⁵²¹ Међутим, регрутација комита није била довољна: њихова моћ била је толико очигледна да су вође војних снага биле присиљене да њихове заповеднике пошаљу у Ниш поводом посете Кајзера (5/18. јануара 1916), представљајући их као „македонске револуционаре”.⁵²²

То је у супротности с Рајсовим тумачењем распуштања комитских банди и њиховог распоређивања у војску. Он је објаснио да је оно што се догађало било диктирано више жељом да се елиминише „конкуренција” у пљачки, него стварном забринутошћу за цивилно становништво.⁵²³ А ипак, изгледа веродостојније да су заправо бугарске власти и комити ушли у фазу отвореног сукоба: у ствари, из заједничке почетне ситуације оличене у јединству намера, њихово присуство и власт у њиховим рукама ускоро су постали разлог за забринутост и код једног дела бугарске Владе.

Структура која се профилисала у Македонији у ствари је могла да постане проблем за саму Радославовљеву Владу: било је јасно да би моћ ВМРО-а и комита, која је била изражена узапћивањем готово свих административних и полицијских функција у Македонији могла довести до озбиљних последица по национално јединство.

Министарство унутрашњих послова послало је у пролеће полицијског инспектора Свиначева са задатком да сачини извештај о ситуацији, пошто су стигле вести да се на подручјима између Велеса, Штипа и Радовиша ствара аутономашки покрет. Свиначев је забележио да су у Штипском округу пуковник Протогеров и заповедник комита Александров, одго-

⁵¹⁹ R. A. Reiss, *Les infractions...*, 154.

⁵²⁰ XI Македонска дивизија формирана је у септембру 1915, пре свега од дезертера из Србије и Грчке. У тренутку оснивања, у њој је било 33.000 војника и официра.

⁵²¹ *Idem*, 174–175.

⁵²² *Idem*, 174.

⁵²³ *Idem*, 176.

ворни за масакр српских војника у градској болници, несумњиво држали власт. Њих двојица су створили својеврсно „приватно краљевство” које је ризиковало да створи озбиљне проблеме Бугарској. Протогеров и Александров именовали су људе од поверења у свим срезовима и општинама у овом округу, а уз сваког од њих био је један комита који је руководио локалном полицијом. Њихова моћ проширила се на војне судове, где је њихова реч била закон: због тога многи злочини нису кажњени. У том крају, наставио је Свиначаров у свом извештају, починили су неколико убистава просрба и људи за које се сматрало да су издајници; а на жалост с тим убиствима још није било завршено. Њихова се управа често сукобљавала са званичницима послатим из Бугарске, који су често или били гоњени (Свинаров истиче да су их мрзели Протогеровљеви и Александровљеви људи) или су сами тражили премештај јер нису могли да поднесу ту атмосферу. Било је, међутим, и сукоба са војском, а у више случајева су на захтев општинских власти смењени команданти места. Свиначаров је тврдио да је дошло време да се предузму озбиљне мере против онога што је еуфемистички назвао „злоупотребом власти”. Према мишљењу инспектора, требало је довести кадрове из Бугарске и протерати комите са полицијских места и војске.⁵²⁴

Многи злочини почињени у Македонији, нарочито они које су комити починили у селима, догодили су се док је српска војска још увек била на Косову и Метохији и док још нису завршене ратне операције. Генералштаб бугарске оперативне војске тек је 29. новембра/12. децембра, када су пали последњи македонски градови – Дојран, Ђевђелија и Струга, објавио победу: „Дан 29. новембар 1915. биће упамћен као историјски датум за бугарску војску и народ. На данашњи дан ослобођена је цела Македонија, а на њеној територији нема више ниједног непријатељског војника”.⁵²⁵

Међутим, масакри, а нарочито елиминација виђенијих људи извршени су и пре и после званичног успостављања административне структуре Македоније, када су, у ствари, попримили облик организоване депортације. Генерал Петров, кога је Врховна команда 30. новембра поставила за

⁵²⁴ ЦДА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2193, л. 10–11, ДОКЛАДНА ЗАПИСКА ОТ ИНСПЕКТОРА НА ПОЛИЦИЈАТА Л. СВИНАРОВ ЛИЧНО ДО МИНИСТЪРА НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ И НАРОДНОТО ЗДРАВЕ ЗА РОЛЯТА НА Т. АЛЕКСАНДРОВ И АЛ. ПРОТОГЕРОВ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА МАКЕДОНИЈА, 13. мај 1916, по Георгиев, В., Ст. Трифонов, *История на Българите 1878–1944. в документи*, II том 1912–1918, София 1996, с. 490–491, слободно доступна на интернет адреси www.anamnesis.info/documents.htm.

⁵²⁵ *Воененъ календаръ Отечество за 1917. год.*, Издрине на в. Военни извѣстия, София 1917, 32.

команданта будуће Македонске војно-инспекцијске области,⁵²⁶ наредио је правоснажно формирање административног субјекта тек 8/21. децембра, код кога је основа законодавног система нађена у прописима који су већ примењени у македонским областима које су освојили 1912.⁵²⁷ Од тада су забележена прва масовна интернирања.

Скопље је постало главно средиште из којег су конвоји интернираних полазили за Бугарску (или су туда пролазили они који су пристигли пешке из западне Македоније и с Косова и Метохије); у градском затвору притворене су хиљаде цивила који су ухапшени, а да се није ни знало зашто. Према сведочењима, један од првих возних конвоја кога су чинила два вагона – у првом је било најмање двадесет две особе, укључујући девет свештеника, два монаха и једанаест наставника, док је у другом био непознат број људи са Косова и Метохије⁵²⁸ – кренуо је већ 19. децембра/1. јануара 1916.

У истом периоду, поред интернације бројних породица из градова – 170 из Прилепа, 70 из Крушева, као и већег броја њих из Приштине и Призрена – наређено је интернирање целокупног мушког становништва од 15 до 60 година из Прилепског, Велешког и Поречког среза.⁵²⁹

У неким сведочењима наведени су детаљи хапшења и депортације. 20. децембра/2. јануара 1916. године свештеници из овог среза, који су припадали Поречкој области, нашли су се у затвору у Гостивару: испитивали су их једног по једног и малтретирали ако би одговорили да су српске националности. Исте ноћи, пресељени су у затвор у Тетову где су претрпели нова малтретирања. 23. децембра/5. јануара одведени су у Скопље и задржани су 5 дана у градском затвору. У међувремену су стигли и многи други ухапшени грађани, а када је затвор био пун, наређено је да оду у Врање. Укупно је било око 750 људи; стигли су у Врање (пешке), међутим, враћени су у Скопље, јер су се официри на челу немачких трупа, које су се кретале ка Солуну, жалили на збрку и блокаде на путевима које су створиле колоне цивила одређених за интернирање;⁵³⁰ према једној другој верзији, Фер-

⁵²⁶ Македонска војно-инспекцијска област обухватала је округе Скопље, Куманово, Тетово, Штип, Кавадар (Тиквеш), Битољ, Охрид, Призрен и Приштина.

⁵²⁷ ЦДА, ф. 52, оп. 3, а. е. 46, л. 4, Цит. по Георгиев, В., Ст. Трифонов, *История на Българите 1878–1944. в документи*, II том 1912–1918, София 1996, с. 486, слободно доступна на интернет адреси www.anamnesis.info/documents.htm.

⁵²⁸ *Rapport...*, I том, док. 13, 29–30, сведочење Anne Ouchtétowich (Ана Уштетовић), 25. децембар 1918.

⁵²⁹ Mileta Novakovitch, *L'occupation Austro-Bulgare en Serbie*, Librairie Berger-Levrault, Paris 1918, 43–44.

⁵³⁰ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, *Комисији за бугарске злочине*, сведочење свештеника Михаила

динанд је помиловање одобрио на позив (бугарског) епископа у Кичеву, који је сугерисао да ће такав немилосрдан режим свету доказати само да у Македонији живе Срби, а не Бугари.⁵³¹ Одлука да се прекине интернирање мушког становништва из та три среза и да се врате кућама, дошла је и до многих других група цивила који су били на путу за Бугарску, у Врању, Нишу и Куманову.

Упркос помиловању, за њих 500 је било наређено да буду интернирани: критеријум је био селективан, па су бирани људи, често с породицама, из сваког града и из сваког главног места. Међу њима је било 50 породица из Богумила, 14 из Капинова, 15 из Ораховог Дола, 25 из Белице, 6 из Брезнице и из многих других места. Ова група, након што је провела још пет дана у скопском затвору, возом је одвезена у Ниш и затворена у градску тврђаву, заједно с многим другим цивилима из других области земље, укључујући жене и децу, још увек у пеленама; најзад, након три дана, „македонска група” је депортована у Софију (где је стигла 11/24. јануара).⁵³² Ова епизода, међутим, није била изолован случај: *Народни права* од 25. јануара/7. фебруара 1916. известила је, на пример, да је у Софију из Македоније стигао нови конвој од 500 интернираних, укључујући и многе свештенике.⁵³³

Депортацијом и интернирањем у потпуности је управљала војска, која је, међутим, очигледно поступила по прецизним наређењима. Међу документима које је пронашла Међусавезничка истражна комисија, пронађен је један у коме је бугарска Влада, већ почетком децембра 1915. године, издала наредбе да се пречешља цела територија која је припадала II тракијској дивизији, стационираној у источној Македонији, свештеници, учитељи, државни службеници, посланици и уопште сви осумњичени или непожељни људи са старих српских територија. Када би били ухапшени морали су да буду упућени „унутар Царства”, посебно у градове Казанлук, Карлово, Ески Џумаја, Казли Агач, Хасково и Керђали. Надаље, наглашено је да ће се на тим местима третирати као ратни заробљеници и да ће моћи да буду коришћени за радове, док ће за њихово издржавање бити надлежне обласне управе.⁵³⁴

Угриновића, 14. децембар 1918.

⁵³¹ Милета Новаковић, *op. cit.*, 44.

⁵³² *Ibidem*; АЈ, МИП-ДУ, 334-20, *Комисији за бугарске злочине*, сведочење свештеника Михаила Угриновића, 14. децембар 1918; Љубомир Јовановић, *op. cit.*, 26–27.

⁵³³ Victore Kuhne, *Les Bulgares peints par eux-même. Documents et commentaires*, Librairie Payot & Cle, Lausanne-Paris 1917, 294; *Deuxième livre...*, annexe n. 14, 24.

⁵³⁴ *Rapport...*, I том, док. 62, 266, саопштење бр. 7111, од Министарства војног команданту територије II тракијске дивизије, 15. децембар 1915.

Источна и Јужна Србија

У национализму Радославовљеве владе основна претпоставка била је да је словенско становништво Македоније бугарско – веровање које су делили многи Европљани (у то је био уверен и пажљиви посматрач попут Троцког)⁵³⁵ – и да Бугарска има задатак да га ослободи и спаси од српског јарма. Пропаганда је интензивно радила у том циљу, док су активности ВМРО-а све напоре усмериле ка коначном постизању уједињења између Македоније и Бугарске.

Јасноћа визије Македоније која је играла врло важну улогу и у мотивацији војника и у одобравању међу цивилним становништвом била је нешто што је у потпуности недостајало у случају територија Источне и Јужне Србије. У ствари, појавиле су се само бојажљиве етничке претензије према тим територијама, па ни у говорима Радославова и Фердинанда, поводом уласка у рат, нису помињана етничка питања у вези са Источном и Јужном Србијом: није била изложена она ослободилачка намера која је била толико снажна кад је реч о Македонији, да је у бугарском народу формирала идеју о неопходности и исправности војне интервенције. У случају Србије, међутим, разговарало се само о политичким и економским питањима – улози Велике Србије, важности границе с Мађарском и тако даље – чиме се ризиковало да интервенција, у очима бугарског народа, буде виђена искључиво као освајачки рат. Ово питање било је изузетно важно, посебно на међународном плану: док претензија према Македонији није проузроковала превелике проблеме (Македонију је требало подсетити, понудила и Антанта), Источна и Јужна Србија су се појавиле само као одредишта пуког експанзионизма. Стога је постојала потреба за основом која би ослободилачку намеру, која је била разлог за инвазију на Македонију, учинила јасном; другим речима, реч је била о приказивању бугарског присуства и у Источној и у Јужној Србији, сломљеној процесом присилног посрбљавања које су спровеле београдске власти.

Важна теоријска подршка пронађена је у идеји „Велике Бугарске” и у питању територија додељених егзархату 1870; међутим, стваран доказ да је становништво бугарско, а не српско, и даље се чинио врло далеким.

У првим данима сукоба, даване су изјаве којима се покушало пружи-ти етничко објашњење. На пример, 20. октобра/2. новембра, „Бугарима

⁵³⁵ Victor Rothwell, “British policy on the South slav question during World War I”, у: Petar Kačavenda (ур.), *Yugoslav-british relations, Reports from the round table held from 23-25th September 1987 у Крагујевац*, Институт за савремену историју, Београд 1988, 175.

Македоније и Мораве” гласила је наредба генерала Тодорова, команданта II армије. У њој је, између осталог, наведено како су српске власти досад убијале и пребацивале у унутрашњост краљевине Бугаре са подручја Ниша, Пирота и Врања, мучили их и малтретирали да би их посрбили, али који су сада ослобођени захваљујући бугарској интервенцији.⁵³⁶ Међутим, такве тврдње нису биле утемељене у стварности.

Ни неколико месеци касније, чини се да разрада теорије о бугарском карактеру Мораве није претрпела значајне промене. У јануару 1916. Радославов је, одговарајући на питање које је поставио један социјалистички посланик, дефинишући ратне циљеве Бугарске, једноставно нагласио потребу за „уједињењем бугарске нације у њеним историјским и етничким границама” или анектирањем Македоније, Добруце, Тракије западно од реке Марице и долине Мораве; након тога Фердинанд је повећао националистички притисак, увевши, између осталог, нову тробојку која се састојала од црне боје, као симбола Црног мора, беле која је представљала Егејско море и плаве, која је представљала Јадран. У оба случаја, међутим, била је реч о истим оним позивањима на историју према којима је Моравска област била део егзархата од настанка ове државе (док бугарски карактер Македонаца није требало доводити у питање с обзиром на њихову подршку егзархату и македонским добровољцима у редовима бугарске војске током балканских ратова). На основу тих изјава, Радославов је онима који су тражили плебисцит у тим регионима одговорио једноставно да нема потребе, ни у Македонији, ни у Морави.⁵³⁷

У међувремену су предузете практичне мере за утемељење ове теорије: одмах по уласку на српску територију, уздизана су она места на којима се појавио и најмањи траг бугарске културе, макар то било и једно слово неког древног списка које је могло бити протумачено као бугарско.⁵³⁸

Међутим, тек на пролеће 1916. године предузети су конкретни кораци за демонстрирање теорије о „бугарској Морави”. Могућност склапања одвојеног мира између Централних сила и Србије учинила неопходним да се што пре обави „научна процена” западних граница Бугарске, како би се коначно показао бугарски карактер свих нових области.⁵³⁹

⁵³⁶ Јован Хаци-Васиљевић, *op. cit.*, 41.

⁵³⁷ R. Crampton, *op. cit.*, 451.

⁵³⁸ Миливоје Перовић, *Топлички устанак (Друго проширено издање)*, Војно дело, Београд 1959, 31.

⁵³⁹ Петър Хр. Петров (ур.), *Научна експедиција в Македония и Поморавието 1916*, Военноиздателски комплекс „Св. Георги победоносец” - Универзитетско издателство „Св. Климент охридски”, Софија 1993, 6.

8/21. јуна, генерал Жостов, начелник Генералштаба војске, обратио се (вероватно по налогу Владе) извесном броју географа, лингвиста, етнографа, историчара и демографа, пре свега са Универзитета у Софији, како би се оформила научна експедиција са задатком да проучи економске ресурсе и становништво нових бугарских земаља. У плану мисије свакако је било видљиво догматско полазно становиште које је имало за циљ да свуда пориче српско присуство: у њему је, између осталог, стајало и ово:

Потребно је: [...] 2. Испитати дијалекте и етнографију, како међу Бугарима, тако и међу осталим елементима (Албанцима, Грцима, Куцовласима [Аромуни, прим. ур.], Турцима) становништва у Македонији и у северним областима; што се тиче Бугара, такође са историјског и државног становишта.⁵⁴⁰

Односно, није ни споменуто присуство Срба.

Већ наредног јула, 12 експерата отпутовало је у Македонију и Србију. Они који су путовали у источну и јужну Србију били су готово једногласни у својим закључцима. Иван Каросеров, секретар Привредне коморе Варне, написао је да је у посећеним областима, осим североисточног дела, живело „компактно” (да не би рекао српско) становништво. Као објашњење навео је чињеницу да су у многим местима државна политика и нетолеранција локалног становништва у последњих четрдесет година довели до шовинизма, тако да су они који се нису идентификовали као Срби или протерани, као што је случај с многим Албанцима и Турцима, или присилно асимиловани. Тамо где су исељавања била интензивнија, били су плански насељавани Срби из области под Аустроугарском, док су многи Бугари били жртве посрбљавања: било је и многих који су „заборавили” на своје порекло упркос томе што су им обичаји, језик и традиције били очигледно бугарски. Коначно, закључио је Каросеров, присуство Бугара и даље је евидентно, како у неким областима Топлице, између Куршумлије и Прокупља, тако и у многим другим селима расутим уз границу с Бугарском.⁵⁴¹

Поред Каросерова, професор Анастас Иширков је, истражујући историју неких градова, доставио своје закључке по којима су Врање, Ниш, Лесковац, Власотинце, Пирот и Прокупље проглашени бугарским центрима

⁵⁴⁰ ЦВА, В. Търново, ф. 40, оп. II, а. е. 939, л. 12–15, циркуларно писмо објављено у Петър Хр. Петров (Петров 1993, 17).

⁵⁴¹ Иван Каросеров, „Моравската област в народостопанско отношение”, у: Петър Хр. Петров (ур.), *op. cit.*, 104–115.

који су били присилно посрбљени;⁵⁴² лингвиста Цонев утврдио је неколико области у којима је језик становништва био много ближи бугарском него српском, као и то да су у неколико градова, Срби преко Мораве (из Шу-мадије), они који су заузимали положаје државних службеника, учитеља и представника локалне интелигенције наметнули српски као званични језик и да су стварно одговорни за чињеницу да су Бугари били присиљени да напусте своја национална осећања. Из тог разлога, тврдио је он, сада је било тешко остварити одобравање нове бугарске администрације међу становништвом.⁵⁴³ С тим се слагао и професор Младенов, који је тврдио, истражујући многе бугарске речи које је становништво користило и ослањајући се на публикације европских научника, да у многим областима Бугари нису у потпуности изгубили своје националне карактеристике и да су у неким градовима попут Зајечара и Бољевца, бугарски дух у животу одржали многи људи који су тамо стигли у прошлости из источних области Бугарске.⁵⁴⁴

Оно што је у основи проишло из извештаја експерата научне мисије јесте да је становништво на истоку и југу земље без сумње бугарско, али да је било подвргнуто процесу присилног посрбљавања које је српска држава наметнула преко својих чиновника доведених из других подручја Краљевине, након чега су многи „заборавили” своје порекло: дакле, реч је била просто о томе да се оно поврати. Ови закључци постали су основа етничких претензија Радославовљеве владе у Источној и Јужној Србији.

Међутим, проучавање мисије и тврдње бугарске владајуће класе били су у потпуној супротности с политиком која се спроводила кроз војску од њеног уласка на оне територије које су тако категорички сматране бугарским.

Доказ да је становништво – барем велика већина – сматрало да је српске националности, утврђено је на терену, када је у градовима попут Врања и Лесковца становништво стало уз српску војску да би одбило нападе непријатеља,⁵⁴⁵ а пре свега да би се одбранило од планиране организоване елиминације локалних виђених људи који нису били ни из других делова краљевине, нити су били присилно посрбљени. То су очигледно

⁵⁴² Анастас Иширков, „Пътуване в Македония и Поморавия”, у: Петър Хр. Петров (ур.), *op. cit.*, 114–118.

⁵⁴³ Беню Цонев, „Научно пътешествие из Поморавия и Македония”, у: Петър Хр. Петров (ур.), *op. cit.*, 152–157.

⁵⁴⁴ Стефан Младенов, „Пътешествие из Македония и Поморавия”, у: Петър Хр. Петров (ур.), *op. cit.*, 190–193.

⁵⁴⁵ *Rapport...*, I том, док. 30, истрага Р. А. Рајса “La ville de Vrania”, 75; Јован Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 31–36.

знали и Радославов и Фердинанд по чијем су налогу војни официри деловали с конкретним циљевима.

У Источној и Јужној Србији било је очигледно да су целокупно планирање и елиминација „интелигенције” путем погубљења или интернирања дело бугарске Владе и војске. У тим областима, у ствари, с обзиром на компактни српски карактер становништва, недостајао је елемент комита, чија је територија деловања ретко прелазила географску границу Македоније. То је значило, с једне стране, да нису вршени масакри целих села у знак освете над онима који су „издали” тако што су се приклонили Србима, а са друге стране, избегнут је напет однос у Македонији где се видело да се односи између бугарске редовне војске и комита погоршавају.

То није значило да нису почињени масакри: са уласком бугарских трупа дошло је до елиминације група заробљеника и неких покоља цивила у Македонији; а ипак је то питање било далеко мање присутно него у областима у којима су се одвијале велике комитске акције пустошења. На пример, постоје извештаји о групи од 43 млада заробљеника „последње одбране”, који су из Владичиног Хана доведени у Сурдулицу и убијени 14/27. октобра, а да их нису провели кроз град;⁵⁴⁶ док се у случају цивилног становништва, један сведок из Лебана присетио следећег:

Пређосмо с великом муком један вис и најзад се спустимо у доста дивљу долину реке Јабланице. На самом уласку у варошицу Лебане виђаху се први трагови дивљих Бугара који су ту били на један дан пре нас. Било је покраних младића и деце, мушке и женске, који лежаху покрај пута.

Скидох своју капу да бих те жртве дивљих зверова могао поздравити последњим изразом људског поштовања, али када прозборих: „Бог да вам душу прости” – мени нешто застаде у грлу и сузе ми потекоше. Бејаш се сетио својих родитеља и сестрице које сам оставио у кући. Не знам, да ли је и са њима овако било?!⁵⁴⁷

Штавише, један од ретких покоља читавих села забележен у том периоду био је у селу Ушевце код Врања, где је после вишедневне битке командант коњичког ескадрона, који је први ушао, наредио убиство становништва као казну за отпор: 107 Срба и 24 Рома убијено је након што су били присиљени да пољубе леш једине бугарске жртве.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Јован Хаџи-Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Нови Сад 1922, 74.

⁵⁴⁷ Риста Одавић, *op. cit.*, сведочење Александра Пападоповића, 38.

⁵⁴⁸ Јован Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 112–114.

Компактно српско становништво и одсуство комита били су разлози због којих је елиминација угледних грађана била дефинитивно систематичнија и организованија него у Македонији: у ствари, њено планирање одвијало се још пре уласка у рат. Пре него што је ушао на територију Србије, пуковник Попов, начелник штаба VI дивизије, поделио је официри-ма поверљиви допис у коме му је наређено да, кад стигне у Србију, елиминише све представнике интелигенције који би могли да утичу на становништво: свештенике, наставнике, професоре и државне службенике.⁵⁴⁹ Касније је неколико бугарских официра и војника сведочио о задатку који им је додељен, док су у неким областима – као што је град Врање – локални пробугарски оријентисани грађани већ саставили праве спискове проscribeованих. План елиминације, који је, међутим, требало да остане тајна, нашао је више потврда међу бугарским интелектуалцима, међу којима се појавила струја која је чак хвалила истребљење. Песник Иван Вазов позивао је на клање свега што је српско, као и да се убију жене и њихова још нерођена деца.⁵⁵⁰

Освајањем Источне и Јужне Србије бугарски безбедносни апарат одмах је почео да ради на прикупљању свих података о људима који би могли бити потенцијално опасни за Бугарску, од чланова пољопривредних друштава, до одржаних конференција и тога ко их је организовао, до чланова „Народне одбране”, политичких странака и њихових бирача, новинара итд.⁵⁵¹ Након њиховог уласка у сваки град, уследило би и моментално формирање нових власти: као у Македонији, и у окупираној Србији, Бугари су у свим градовима и општинама поставили своје чиновнике. У већини случајева радило се о новим представницима села, доведеним директно из Бугарске, али није мали број случајева Срба који су прешли у службу нових власти. Ови Срби, уверени да ће Бугари ту дефинитивно завладати, били су међу реткима који су потписали изјаве о „бугарству” које су власти тражиле од почетка своје владавине. У оба случаја уживали су готово неограничену власт и имали на вољу људе и њихову имовину.⁵⁵²

Ови елементи од првих дана су омогућили систематско елиминисање виђенијих Срба.

То је било очигледно у граду Нишу, највећој од нових територија, које су Бугари припојили. У време њиховог уласка, 23. октобра/5. новембра,

⁵⁴⁹ *Rapport...*, I том, док. 6, 16: сведочење поручника бугарске војске Г. Генева.

⁵⁵⁰ Јован Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 7.

⁵⁵¹ Миливоје Перовић, *op. cit.*, 31.

⁵⁵² Тихомир Маринковић, *op. cit.*, 32. и 52. На страни 33 аутор у оригиналу преноси једну од изјава о припадности бугарском народу.

град је био пун избеглица из источних области, укључујући многе свештенике који су одлучили да не наставе да беже, већ да остану са становништвом. Само четири дана касније, архиепископ Доситеј и његов ђакон Милутин Коцић интернирани су, док је остатак свештенства позвао заповедник града Азманов. Обавестио их је да се обратио својој Влади да пита да ли би они требало да се врате својим дужностима или да буду интернирани; у том случају, уверавао их је, ни длака с главе им не би фалила.⁵⁵³ Међутим, 7/20. новембра издато је наређење свештеницима, професорима, учитељима и државним службеницима да се до 10. у текућем месецу пријаве код команданта за добијање дозвола за кретање, а заправо, када су се пријавили, сви су ухапшени. 11/24. новембра, након што су многи провели четири дана у затвору у нехуманим условима, практично без хране и простора и били изложени разним малтретирањима, били су упућени пешке до Беле Паланке. Укупно је било око 300–400 људи, укључујући војне заробљенике. Када су стигли у Белу Паланку, одморили су се и после пар сати поново су кренули ка Пироту, где их је чекао воз до Софије. На путу су се зауставили код села Кременице да се још једном одморе; група је потом преусмерена према клисури, уз образложење да је то најкраћи пут до Софије.⁵⁵⁴ Бугарски официри заправо су извршавали наредбе примљене од Чапрачикова, бившег амбасадора у Београду, постављеног за Фердинандовог генералног комесара и начелника цивилне управе у Морави,⁵⁵⁵ који је заједно са Азмановим и мајором Дренковим, командантом места у Нишу, наредио погубљење (није познато да ли је то било на основу других наредби или директива).

У близини Големог Камена, у долини Јанкона Падине, бугарски војници почели су да пуцају на групу и убили 21 свештеника, осим једног (сведока) који је успео да побегне и сакрије се, као и на неке српске официре. Лешеви су затим спаљени.⁵⁵⁶

Ниш је проглашен за центар нове Моравске војно-инспекцијске области⁵⁵⁷ тек 17/30. новембра, неколико дана након прве депортације и убиства многих свештеника. Неколико дана касније, 1/14. децембра, генерал Кутинчев, постављен за команданта Области, издао је наредбу бр. 4, према

⁵⁵³ *Rapport...*, II том, док. 166, 339.

⁵⁵⁴ *Idem*, 340.

⁵⁵⁵ AJ, 336-23-6104, *Liste des personnes...*, 46.

⁵⁵⁶ *Rapport...*, II том, док. 166, 340.

⁵⁵⁷ Моравска војно-инспекцијска област била је друга административна јединица коју су Бугари увели на окупираним територијама Србије. Она је обухватала: Врањски, Нишки, Пиротски, Ђупријски, Зајечарски, Неготински и Пожаревачки округ.

којој је, између осталог, територија војно подељена на области бригада, пукова и батаљона (Морава је стављена под контролу VI видинске дивизије и III бригаде I софијске дивизије) и пре свега нагласио да:

Сви војници од 18 до 50 година старости који су служили у српској војсци, сви официри, бивши учитељи, свештеници, новинари, бивши посланици, војни чиновници и сва сумњива лица треба да се похватају и интернирају у унутрашњост Царства, према већ за те случајеве датој наредби. Интернирање ће се вршити по распореду и према наређењима команданата бригада и команданта града Ниша.⁵⁵⁸

Кутинчевљева наредба, која се позивала на другу наредбу, која је већ ступила на снагу, представљала је, дакле, континуитет између плана елиминације који се десио пре војне интервенције, његове непосредне примене у првим данима инвазије и његове потврде од стране новоуспостављених окупационих власти.

Тај континуитет био је изразито видљив и у другим местима: свештеници из Алексинца послати су у Ниш већ 13/20. новембра 1915. Разлог који је навео командант града Георгијев, било је интернирање: међутим, кад су стигли у Ниш, задржани су и, 18. новембра/1. децембра, убијени близу Јелачнице, на путу за Белу Паланку, заједно с једним наставником из Бобовишта, места близу Алексинца.⁵⁵⁹

Директиве које је издавао Попов и Кутинчевљева наредба поштовале су се свуда; међутим, било је случајева у Јужној Србији, посебно у Врању и Сурдулици, у којима је била видљива драматична димензија спроведене политике. На овим местима појавио се још један важан фактор, а то је слобода дата официрима и појава личности чију моћ нико није могао довести у питање. Оно што се десило у Македонији, где су неки елементи попут Протогеровога и више комитских вођа постали неприкосновени господари живота цивила, догодило се и у овим областима под командом високих официра бугарске редовне војске.

На пример, на дан уласка у Врање, 3/16. октобра, Бугари су успоставили војне и цивилне власти. Међу њима су за саветнике изабрали групу виђених људи из града како би људима, који су били очигледно непријатељски расположени према Бугарима, показали своје „добре намере”.⁵⁶⁰

Ипак, у првим данима окупације српски заробљеници били су сакаће-

⁵⁵⁸ Миливоје Перовић, *op. cit.*, 27.

⁵⁵⁹ *Rapport...*, II том, док. 118, 129–130, извештај српског начелника из Алексинца.

⁵⁶⁰ Јован Хаци-Васиљевић, *op. cit.*, 38.

ни, док је потрага за српским четницима служила као повод за хапшење више грађана, појединачно и масовно: група од тридесет људи била је затворена у хотел „Врање” и неколико дана остала је без хране. Хапшење је увек подразумевало изнуђивање новца, које је вршено претњама смрћу (у неким случајевима би се и обистиниле) или обећањима о пуштању на слободу.⁵⁶¹

Почетни терор трајао је отприлике до 18/31. октобра, а затим је настављен 1/14. новембра. У међувремену се догодила важна промена: уместо „мање енергичног” команданта града Стојменова, стигао је мајор Илков,⁵⁶² командант III батаљона 42. пука, чији је апсолутизам био јасно изражен речима једног савременика који је Илкова дефинисао као „градски император”.⁵⁶³

По Кутинчевљевим инструкцијама, 28. новембра/11. децембра сви мушкарци старости од 18 до 50 година позвани су у општину, где је била успостављена команда III батаљона. Триста људи изабраних на основу већ састављеног списка издвојено је од преосталих стотину и интернирано у Пловдив у Бугарској.⁵⁶⁴ Уследио је низ убистава у којима су два свештеника убијена на основу сценарија који је већ опробан у неколико других градова: жртве су одведене преко ноћи и одмах елиминисане, односно погубљене због неког злочина који у ствари није почињен. С овом методом настављено је и током наредног месеца, када је више људи одведено из домова, често право из кревета и затим убијено; у том периоду убијено је око 60 људи из града,⁵⁶⁵ али било је много случајева у којима су цивили довођени из других градова и потајно елиминисани у близини Врања: то је био, на пример, случај са седам свештеника, једним резервним официром и два цивила који су из Ѓилана доведени 7/24. фебруара 1916. Током ноћи, један бугарски официр написао је свом надређеном да су их северно од града стрељале две групе војника, међутим, ово стрељање је снажно узнемирило грађане.⁵⁶⁶

⁵⁶¹ *Rapport...*, I том, док. 30, истрага Р. А. Рајса, “La ville de Vrania”, 75.

⁵⁶² На списку ратних злочинаца које је навела српска Влада, Илков је оптужен за „интернирања, масакре свештеника, погубљење у Врању и Сурдулици 34 грађана Врања, да је одговоран за масакре у Сурдулици и саучесништво у масакрима које је извршио и наредио Калкацијев”. АЈ, 336-23-6104, *Liste des personnes...*, 18.

⁵⁶³ *Rapport...*, n. 30, Истрага Р. А. Рајса, “La ville de Vrania”, 83.

⁵⁶⁴ *Idem*, 75.

⁵⁶⁵ Јован Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 12.

⁵⁶⁶ *Rapport...*, док. 30, истрага Р. А. Рајса “La ville de Vrania”, 79–80, од З. А. Бојацијева начелнику Врањског округа, бр. 242, 26. фебруар 1916.

Крајем децембра, ново масовно интернирање обухватило је, не само многе који су пуштени претходног месеца, већ и велики део мушког становништва од 18 до 50 година које се у међувремену вратило својим кућама.

Овај пут избор није направљен на основу списка, већ према оцени посебно формираног одбора коју су чинили капетан Димков, који је припадао Илковљевом батаљону, поручника Бранова (или Хранова) и лекара Сапунџиева и Василијева (или Васарова). Илков и његов помоћник Кунев саслушали су, једног по једног, око 400 мушкараца који су изашли пред њих (били су из првог и четвртог кварта града); од њих су идентификовали 107 „осумњичених”. Као и у неколико других случајева, макар привремено, спашени су само они који су могли да плате откупнину.⁵⁶⁷ Прва група послата је 28. децембра/10. јануара пешице у Софију: када су стигли у Сурдулицу, издвојено је из групе 17 виђених људи, међу којима су били државни службеници, трговци и три свештеника, уз изговор да ће, као старији, бити пуштени; заправо су убијени на лицу места.⁵⁶⁸ Остали су пешке пребачени у Бугарску. Неколико дана касније, дошао је ред на људе из другог и трећег кварта Брања, који су очигледно сви директно одведени у Бугарску.⁵⁶⁹

Док су виђенији људи депортовани или убијани, њихове породице биле су изложене сталном малтретирању од стране бугарских власти, које је предводио лично мајор Илков. Жене свештеника, државних чиновника и уопште оних који су заузимали висок друштвени положај постале су мета изнуђивања од стране Бугара, било да је реч о војницима, официрима или представницима цивилних власти. Оптужене да су српски шпијунски или да зарађују тако што се проституишу, жене су тако биле примораване да им стално плаћају одређене своте. Један од разлога зашто им је новац изнуђиван било је и обећање да ће им ослободити супруга. Међу многим примерима била је и Наталија Михајловић, која је била присиљена да плати 2.000 динара директно мајору Илкову, а још 1.000 официру Шранову као једину могућност за пуштање њеног супруга, који је, међутим, интерниран у Бугарску⁵⁷⁰ или, вероватније, убијен.

⁵⁶⁷ *Rapport...*, I том, док. 30, истрага Р. А. Рајса, “La ville de Vrania”, 76; Према Јовану Хаџи-Васиљевићу, (1922, 44) у одбору су били и резервни капетан Петков, Пенев, Кунев и Георгиев.

⁵⁶⁸ *Rapport...*, I том, док. 30, истрага Р. А. Рајса, “La ville de Vrania”, 76; Јован Хаџи-Васиљевић, (1922, 54-59) наводи имена и кратке биографије жртава.

⁵⁶⁹ Јован Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 59-60.

⁵⁷⁰ *Rapport...*, I том, док. 9, 22-23, сведочење Наталије Михајловић (Nathalie T. I. Michailovitch).

Илковљев режим био је такав да је начелник Врањског округа, Димитров, протестовао директно код генерала Кутинчева 2/15. фебруара 1916. године:

[...] Чим сам стигао у Врање и преузео свој округ, морао сам сву своју пажњу да усмерим на бројне писане и усмене протесте становништва у вези са безразложним интернирањима и са жаљењем сам морао да утврдим све што се догодило пре мог доласка. Убрзо након доласка, примио сам ваше наређење бр. 2. од 5. јануара ове године, у коме се каже да је направљено много грешака у вези са интернирањем људи и у коме се среским начелницима и наредницима полиције саветује да убудуће не понављају ове раније грешке, као што су, на пример, интернирање рањених, болесних и инвалида који представљају само терет за бугарску државу. Упркос овом наређењу, и супротно њему, наставило се са интернирањима без валидних разлога и због тога сам био преплављен жалбама. На ту тему сам, 16. јануара ове године, команданту места послао допис број 107, чији примерак имам част да вам приложим уз овај допис како бисте могли да се уверите да сам изнео истину [...].⁵⁷¹

У истом писму, које такође даје јасно сведочење о карактеру бугарског окупационог система, након што је пријавио 20 примера неоправданог интернирања, често праћених претњама и изнудама, Димитров се такође жалио на понашање мајора Илкова и затражио истрагу против одговорних, у којој би се „појавиле и друге чињенице, јер оно што је описано представља само мали део онога што се догодило”.⁵⁷²

У близини Врања, у једном градићу са свега око 1.500 становника, та бугарска политика достигла је свој врхунац. То место била је Сурдулица која је заправо изабрана као центар за разврставање становништва намењеног интернацији у Бугарску: од јесени 1915. до пролећа 1916. године ту су прошле бројне групе виђених људи из готово свих најважнијих српских градова под бугарском окупацијом, од Књажевца до Приштине, Ниша, Куршумлије и многих других, али и неких македонских градова као што су Скопље и Прилеп.

Ово место стављено је под директну контролу пуковника Калкацијева, команданта XLII пука, коме је припадао и озлоглашени мајор Илков. Њих двојица су у Сурдулици били главни одговорни за организацију погубљења и режим терора успостављен у граду.⁵⁷³ Међу првим делима била

⁵⁷¹ *Rapport...*, I том, док. 30, истрага Р. А. Рајца, “La ville de Vrania”, 81–82.

⁵⁷² *Idem*, 85.

⁵⁷³ Р. А. Рајц, „Сурдулица”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 108.

је својеврсна демонстрација силе: мушкарци између 18 и 50 година 7/20. децембра окупљени су у згради месне скупштине, међу њима су одабрали петорицу коју ће убити (двојица су побегла).⁵⁷⁴ У месту је уведен строг систем контроле, који је предвиђао забрану кретања, извиривања кроз прозоре и паљења светла током ноћи. То је зато што мештани Сурдулице нису смели да виде шта се дешава. Упркос томе, гласине су се брзо прошириле.⁵⁷⁵

У граду је основана посебна комисија чији је задатак био да разврста, међу групама ухапшених, са осталих окупираних територија, кога ће елиминисати на лицу места, а кога послати у концентрационе логоре у Бугарској. Ту спадају и поручник 5. месног пука Нестор Симонов (или Симеунов)⁵⁷⁶ и један наредник у његовој служби по имену Стојко Ерчиков, потпоручник XLII пука I софијске дивизије, Стојан Јуруков, и његов наредник Тодор Витанов.⁵⁷⁷ Одлуке овог „војног суда“ извршавали су бугарски војници, који су по примљеним списковима позивали оне који су били предодређени за тренутну смрт; одвођења из затвора, места где су ухапшени задржавани до одлуке комисије, одвијала су се ноћу и у малим групама, док су се погубљења одвијала у близини града, у долинама које су затим коришћене као гробље за жртве. Један сведок се присетио:

1915. године био сам интерниран у Сурдулици. Било нас је око 80. Увече су Бугари дошли да прозову оне који би требало да буду погубљени. Нисам се одазвао кад су ме прозвали и тако сам избегао смрт. Сви који су се јавили су убијени.⁵⁷⁸

Та група је, као и у неколико других случајева, била састављена од „опасних“ елемената из околних села.⁵⁷⁹ 7/20. децембра убијено је седам наставника из суседних области, док је 140 становника Лесковца масакрирано на подручју званом „Дубока Долина“; међу њима је вероватно био Милан

⁵⁷⁴ *Rapport...*, I том, док. 32, истрага Р. А. Рајса, “Sourdoulitza”, 93.

⁵⁷⁵ Јован Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 73–74.

⁵⁷⁶ Нестор Симонов, рођен у Великом Трнову, потпоручник, а затим и поручник 5. месног пука 5. чете, председник специјалне комисије у Сурдулици. Опгужен за масакре у Сурдулици, наредбу за убијање интернираних лица, истребљивање српског становништва у сурдуличком крају. Cf.: АЈ, 336–23–6104, *Listes des personnes...*, 41.

⁵⁷⁷ *Rapport...*, II том, док. 115, извештај председника општине Сурдулица, 28. октобар 1918, 75–76; и АЈ, 334–13, исти извештај на српском; Јован Хаџи-Васиљевић (1922, 72) додаје још два имена: доктора Пејева и поручника Минчева.

⁵⁷⁸ *Rapport...*, III том, док. 332/58, сведочење Драгутина Гоџића (Dragoutine Gotsitch), из места Тодоровце (општина Бунуша, Врањски срез), 232.

⁵⁷⁹ Јован Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 75.

Пешић из Стајковца (село код Лесковца), ухапшен 6/19. децембра, заједно са још 11 мушкараца из Стајковца и Накривања, који се присетио:

[...] Исте ноћи (кад су спроведени у Сурдулицу, прим. прев.), почели су да нас везују једног по једног и изводе нас напоље. Пошто је падала киша, ништа се није могло видети од оног што су радили, али чули су се болни крици. Најзад је дошао мој ред. Као и све друге, везали су ме и извели ме више од километра од затвора, а након што су ме претукли, неколико пута су ме изболи ножем и отишли верујући да сам мртав. Али успео сам да се спасим. Тај покољ трајао је целу ноћ [...].⁵⁸⁰

Још један преживели, Светозар Живковић, сведочио је да је крајем децембра ухапшен и доведен заједно са тридесетак сељана из свог места и неколико њих из села близу Лесковца (и из самог града) у Сурдулицу. Пре него што су имали времена да се одморе, поделили су их у групе од по десет људи и, након пљачке вредних ствари, убили.⁵⁸¹ 10/23. децембра на ред је дошло 18 људи из Скопља, убијених у области званој „Врла Река”; 18/31. децембра, још 18 људи из Прилепа и тринаестогодишњег дечака убили су у близини града; још много група цивила доведено је и масакрирано у Сурдулицу.

На крају рата, Рајс је у својој истрази о граду Сурдулицу описао неке тренутке испитивања јама „Дубоке Долине”:

[...]. У пратњи артиљеријског пуковника Жарка Поповића из артиљеријске команде Моравске дивизије, мојих сведока из Сурдулице и неких Цигана, отишао сам у Дубоку Долину. То је прилично дубока и уска клисура кроз коју, када пада киша, тече поток. Могао сам да констатујем како је земља свуда недавно раскопавана и да се формирало нешто попут малих хумки. Било је довољно само померити суво лишће које их је покривало и мало загребати да се види шта земља скрива. Наредио сам Циганима да раскопају једну од ових хумки. Након ексхумације остатака најмање пет тела, укључујући свештеника кога смо препознали по мантији, и откривши остатке одеће сељака, успео сам да утврдим да та јама још увек садржи велики број костију са других тела. Такође сам могао да утврдим да су на јама биле неке громаде, многе од њих обојене крвљу, као да су целати убили своје жртве камењем и потом их бацили у јаму. Цигани су ми рекли да неки од тих несретника још нису били мртви када су их бацили у јаму.⁵⁸²

⁵⁸⁰ *Rapport...*, III том, док. 345, сведочење Милана Пешића (Milan Pechitch), 250–251.

⁵⁸¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-23, сведочење Светозара Живковића, инжењера из места Вучје.

⁵⁸² Р. А. Рајс, „Сурдулица”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 106.

Улаз у подручја изабрана за масовна smakнућа и сахране у масовним гробницама чували су наоружани стражари који никоме нису дозвољавали да уђе; на тим местима су се погубљења испрва одвијала стрељањем, али убрзо су се готово искључиво вршила бајонетима, а затим добро нациљаним ударцем мотком у потиљак жртве. Најзад, као и на многим другим местима у којима су извршени масакри, Цигани су били приморани да копају јама и сахрањују мртве.⁵⁸³

Свиме, од хапшења цивила до пребацивања у Сурдулицу и њиховог погубљивања, управљала је директно регуларна војска: у одређеном тренутку, међутим, војници чета укључених у погубљења побунили су се код надређених, одбијајући да наставе с обављањем задатка који им је додељен. Бугарске власти морале су да попусте пред захтевима војника, а да би се наставили радови, који су били у току, прибегли су коришћењу македонских комита, који су наставили с масовним погубљењима, директно кољући жртве.⁵⁸⁴ Према сведочењу Филипа Митића, једног четника који се током бугарске окупације крио у околини Врања, главни злочинци, који су деловали пре свега у Сурдулици, били су извесни војвода Петко и Анђел Памук Душа из Криве Паланке, извесни Јован из Осича, једног села у близини и извесни Јоца или Ване из Младог Нагоричана. Уз њих, важну улогу имао је извесни Јордан из Прилепа, „слеп на лево око, имао је једно стаклено око које је сваки час стављао и вадио”.⁵⁸⁵

Масакри, често произвољне интернације, генерално насиље и пре свега улога официра – нарочито пуковника Калкацијева и мајора Илкова – створили су такву ситуацију да је начелник Врањског среза још једном приговорио својим надређенима. Овог пута, међутим, саопштење за јавност од 23. марта/5. априла 1916. године послато је директно Министарству унутрашњих послова и Министарству здравља, а не највишем органу области, генералу Кутинчеву. У њему је Димитров написао:

На основу свих, претходно представљених, званичних докумената, може се видети да сам деловао против незаконитих интернација, не само оних које је починио Зафиров, него и сви остали, како ми је налагала дужност коју сам обављао. Додао бих да су

⁵⁸³ Rapport..., I том, док. 32, истраживање Р. А. Рајса, “Sourdoulitza”, 93; и Rapport..., II том, док. 115, извештај председника општине Сурдулица 28. октобар 1918, 76; и АЈ, МИП-ДУ, 334-13, исти извештај на српском.

⁵⁸⁴ Rapport..., II том, док. 115, извештај председника општине Сурдулица 28. октобар 1918, 77; и АЈ, МИП-ДУ, 334-13, исти извештај на српском.

⁵⁸⁵ ВА, п. 4/3, к. 55, ф. 12, 23/1, пов. бр.3137, од команде Вардарске дивизије команданту III армије, 21. јануар 1919.

ме пуковник Калкацијев и пуковник Илков често спречавали да обављам своју дужност и вршим власт у срезу који ми је поверен [...]

Чврсто сам уверен да је – и поред тога што су разлози оних који су наредили интернацију били патриотски и упозоравајући – интернирање вршено незаконито и да су интернирани убијени управо да би се сакрило њихово незаконито интернирање и да су силоване супруге и кћери интернираних и да им је украдена имовина... Да закључим, изјављујем да су злодела Калкацијева, Илкова, капетана Димкова, поручника Храмова, подофицира Антонова, подофицира Зурева, фелдвела Алексе Попова из Цариграда, редова Хава Манолова – Битпазарског, детектива Георгија Хопова итд. да су злодела свих њих, понављам, кобна за Бугарску и да ће проћи најмање десет година да се исправи зло које су нанели Бугарској, у име Бугарске овдашњем становништву. Исти злочини почињени су и у Нишу, о чему сам већ предао извештај Врховној команди, председнику Владе и вама лично, господине министре, тражећи и брзу и непристрасну истрагу. Тада нико није хтео да ме слуша. Стављам вам на располагање исцрпан извештај о бруталностима, убиствима, пљачкама и изнуђивањима који садржи имена, злочине и датуме [...]⁵⁸⁶

Масакри, који су почели 25. новембра/8. децембра, завршили су се од краја априла до почетка маја месеца 1916, када су Бугари веровали да су „обезглавили” српски народ. С друге стране, немачки (и аустроугарски) притисци сигурно су имали одређени ефекат који се очигледно претворио у директну интервенцију немачке Врховне команде код њихових бугарских пандана, како би се стало на крај масовним погубљењима.⁵⁸⁷ Аустријске и немачке власти регистровале су и елиминацију средње високих слојева српског друштва. У фебруару 1916. пуковник Фон Лустиг известио је своју Врховну команду у детаљном извештају и о начинима на које је елиминисана интелигенција и о улози македонских комита који су постали извршиоци наредби које су дошле из команде војске; такође је подвукао право значење израза „депортовање у Софију” и напоменуо да официри бугарске војске, не само да нису крили погубљења, већ су се њима и хвалили, док су породице жртава често постајале мета континуираног малтретирања.⁵⁸⁸

Сурдулица је у то време постала симбол насиља над цивилним становништвом у Србији, толико да је назван “The slaughter house of Serbia”

⁵⁸⁶ *Rapport...*, I том, док. 32, истрага Р. А. Пајца “Sourdolitza”, 97–98.

⁵⁸⁷ Јован Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 13.

⁵⁸⁸ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 311–313.

(„Кланица Србије”, прим. прев):⁵⁸⁹ укупно је убијено између 2.000 и 3.000 људи,⁵⁹⁰ док је само између децембра 1915. и јануара 1916. године кроз подручја Лесковца и Врања прошло отприлике 2.000 људи одређених за интернацију у Бугарску.⁵⁹¹

Бугаризација

Према Међусавезничкој комисији, већина убистава почињених у том периоду – али и касније – имала је политички карактер. Требало је елиминисати српску елиту, како би народ остао без предводника. Њихове породице, укључујући децу, често су убијане заједно са виђеним људима.⁵⁹² Овај систем је, наравно, имао изузетака: у граду Неготину, са значајним присуством Влаха, није почињен ниједан злочин ни током 1915, ни касније (злочини су, међутим, почињени у околним селима),⁵⁹³ док је Приштина, у којој је присуство Албанаца било веома велико, чини се био једини град у коме се још могло живети. Продавнице су биле отворене и није било случајева злочина које су починили Бугари или Албанци. Ту ни многе избеглице које су, као и у другим градовима на Косову и Метохији, тражиле уточиште или начин да се врате својим кућама, нису имале превеликих тешкоћа да преживе.⁵⁹⁴ Ова различита понашања бугарских власти вероватно су била диктирана чињеницом да им Власи и Албанци нису представљали опасност. У неким другим случајевима, поједини официри нису спроводили добијене директиве. У Призрену су 3. децембра ухапшене 33 особе, укључујући свештенике, државне службенике, професоре, учитеље и учитељице, а сутрадан су их пешке упутили у Феризовић, где су били затворени. Међутим, 3/16. децембра, неочекивано их је ослободио генерал Рибарев и вратио у Призрен, с наредбом да помогну Одбору за живот ста-

⁵⁸⁹ *Rapport...*, I том, док. 41, истраживање Дрејтона, “Report on bulgarian atrocities in Serbia”, 192.

⁵⁹⁰ *Rapport...*, I том, док. 32, истрага Р. А. Рајца “Sourdolitza”, 97–98.

⁵⁹¹ Добросав Туровић – Небојша Ивановић, *Лесковац и лесковачки крај 1915–1918*, Историјски архив Лесковац, Лесковац 2006, 98.

⁵⁹² *Rapport...*, I том, 8.

⁵⁹³ АЈ, МИД-ДУ, 334-15, пов. бр.87, од председника суда у Неготину начелнику Крајинског округа, 28. јул 1919.

⁵⁹⁴ АС, МИД-ПО, 1916, XV/458 сведочење доктора Марсела, 3/16. фебруар 1916.

новништва.⁵⁹⁵ Вероватно објашњење за пуштање на слободу било је присуство бројних „русофила” међу официрима који су били стационарани у том подручју: стога је чак успостављена нека врста сарадње с локалним Србима, с којима их је спајало антитурско расположење, а многи од њих били су запослени у општинским институцијама.⁵⁹⁶

Тумачење бугарског понашања у освојеним областима од стране Комисије, поткрепљено бројним сведочењима, истрагама и, пре свега, изјавама бугарских заробљеника и документима бугарске администрације који су пронађени после завршетка рата, изнело је један кључни елемент националистичке политике Владе Радославова и Фердинанда.

Нови елемент сигурно није била чињеница да су елиминације биле политичке; већ током балканских ратова спроведена је политика хомогенизације територије протеривањем или уништавањем другог народа. То се догодило против Турака; против Албанаца од стране Срба и обрнуто; против Грка и Срба од стране Бугара; против Бугара од стране Грка. Посрбљавање Македоније од 1912. до 1915. године, свакако је имало политички карактер. Тада су, на пример, многи свештеници и наставници егзархата били присиљени да оду, док онима који су себе сматрали Бугарима, нису призната никаква права.

Права новост била је систематска елиминација виђенијих људи, планирана пре уласка у рат и спроведена од стране бугарске редовне војске по унапред утврђеној процедури. Начини на који су људи хапшени, чињеница да су одабрана одређена места за погубљења или опет потреба – која није поштована – да се погубљења скривају од цивилног становништва, одговарале су на једну пажљиво разрађену политику с јасним злочиначким намерама. Ово је потврђено истовременом одлуком да се оснује низ концентрационих логора за цивиле, такође резултат политике утврђене пре уласка у рат, у које су од раних дана почеле да пристижу хиљаде људи.

Руку под руку с масовним погубљењима и интернирањем, план Радославовљеве Владе предвиђао је оснивање нових бугарских институција на окупираним територијама: управе, цркава, школа, културних удружења и још много тога. Заправо, политика денационализације српског елемента била је праћена присилном бугаризацијом цивилног становништва која је у Источној и Јужној Србији имала најтежи задатак: пробудити бугарско порекло у људској свести, које је имало „научну” потпору у мисији експерата из Софије.

⁵⁹⁵ *Idem*, 33–35.

⁵⁹⁶ Петар Петровић, *op. cit.*, 38.

То се спроводило кроз забрану употребе српског језика, обавезну уплату доприноса за бугарске добротворне организације, уништавање јавне и приватне књижне баштине окупираних подручја, као и интензивирање интернација за оне који би јој се успротивили. Логори у Бугарској пунили су се цивилима и постали су места огромних страдања у којима су заповедници и официри били апсолутни господари људских живота интернираних.

Међутим, пројекту денационализације и бугаризације планираним у Софији додат је низ питања која су пресудно допринела погоршавању патње цивилног становништва и у Србији и у Македонији. Корупција државних службеника и ауторитет официра војске били су у основи сталног насиља над појединим местима и читавим крајевима; насиље које се манифестовало мучењем, премлаћивањем, изнуђивањем, произвољним реквизицијама и надасве сексуалним насиљем над женама. Исто тако, потреба за храном због несташице у самој Бугарској довела је до стварања система сталних реквизиција које су становништво довеле до глади. У Македонији је све ово било наглашено улогом комита који су сада постали неприкосновени владари у региону.

То су елементи који су се појавили већ крајем 1915. и који су пратили елиминацију виђенијих Срба, али који ће, нажалост, наредне године експлодирати и неће се окончати до краја сукоба. 1916, цивилно становништво у Србији и Македонији наћи ће се усред присилне бугаризације, без и најмање могућности да добије помоћ или буде на неки начин спасено.

Окупација: насиље и бугаризација Србије и Македоније (1916)

Уништавање српске културе

У пролеће 1916, у областима које су запосели Бугари, није више било могуће срести српског учитеља или свештеника, пошто су били убијени или интернирани у Бугарску. Убиство скопског митрополита Вићентија остало је посебно утиснуто у памћење његових савременика: склонио се у Призрен, где је остао после евакуације српске војске у Албанију пошто није могао да настави, а ухапшен је неколико дана по уласку Бугара у град. Они су одлучили да га пошаљу пешке у Феризовиће, око шездесет километара на исток; католички надбискуп је интервенисао да му омогући барем путовање кочијом.⁵⁹⁷ Из Феризовића, Вићентија и ђакона Цветка Нешића одвели су увече по доласку, скривене од знатижељних погледа, извели их из града: кад су их убили, њихови лешеве су вероватно спаљени.⁵⁹⁸

Елиминација представника Српске православне цркве, односно оних њених припадника који су имали велики утицај углавном код сеоског становништва, можда је био кључни елемент спровођене политике денационализације: када би стигли у цркве и манастире, који су остали празни, нови бугарски свештеници били су приморани да слушају језик, проповеди, да прате ритуале венчања и сахрана на начин који је њима био стран.

То је такође значило трансформацију верских објеката, посебно у Македонији, чији је унутрашњи изглед морао да се прилагоди новим потребама: док су у неким случајевима буквално срањени са земљом, у другим је српска иконографија избрисана и замењена бугарском. Али то се није односило само на српске цркве: било је неколико случајева у којима је егзархат насилно заменио другог традиционалног непријатеља, грчку цркву, а потпуно је уништено и неколико муслиманских богомоља.

У Скопљу је грчка црква лишена свега и учињена је неупотребљивом за верске службе, док су џамије оскрнављене и коришћене у потпуно другачију сврху: најважнија џамија у граду коришћена је као затвор за српске војнике (а касније као складиште и радионица);⁵⁹⁹ у Драгову, између Не-

⁵⁹⁷ *Rapport...*, I том, док. 5, 14–15, сведочење католичког надбискупа у Призрену Монсињора Миедије.

⁵⁹⁸ *Idem*, док. 29, 70–71, сведочење Бојане Нешић (супруге ђакона Цветка Нешића).

⁵⁹⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-17, извештај о стању верских објеката у Скопљу и околини, 14. децембар 1918.

готина и Штипа, џамија је коришћена као спаваоница за војску,⁶⁰⁰ док је у истој општини, у селу Ађирецеплија, џамија претворена у шталу;⁶⁰¹ у Курији је џамија, у децембру 1915, једноставно уништена заједно са школом, а материјал је коришћен као дрво за огрев бугарских војника.⁶⁰² Сличну судбину имала је и џамија у Росамену, опљачкана баш као и српска православна црква у истом селу.⁶⁰³

Српске цркве, нарочито у селима, активно су коришћене у бугаризацији, па је уклањано све што их идентификује као српске, а бугарски свештеници су их користили уместо српских, чим би се населили. „Преображавање” црква десило се под вођством Бугарског револуционарног комитета састављеног од комита: у црквама око Скопља, у Кучевишту, Побужју, Глушу, Бањану, Чурчеру и у другим селима, уместо српских святих слика сликане су бугарске, уместо српских икона, донете су бугарске.⁶⁰⁴ Иконописце је митрополит Неофит послао и манастирима како би осликали локалну иконографију, док су приватни донатори обезбедили финансијска средства за успешан рад.⁶⁰⁵ Цркве су генерално пљачкане, а архиви уништавани, осим матичних књига рођених које ће послужити за регрутовање у војску.

Из неких извештаја види се да је дошло до скрнављења места богослужења и у Поморављу. У цркви Каменово код Пожаревца пљачка се догодила између 18. и 20. октобра, а затим се поновила крајем јануара 1916. године,⁶⁰⁶ док се у Драгоцвету код Јагодине то догодило „у време уласка Бугара”.⁶⁰⁷ Слични извештаји сведоче да су се и Немци и Аустријанци понашали на исти начин.

Најзначајније цркве и манастири били су предмет систематске реквизиције најдрагоценијих предмета који су сведочили о српском верском животу. Једно од првих таквих мета био је манастир Високи Дечани у

⁶⁰⁰ *Rapport...*, III том, док. 394, сведочење Шабана Рецепа Алиховића (Chaban Redjerra Alihovitch) имама из Драгова, 287–288.

⁶⁰¹ *Idem*, док. 395, сведочење Ђамила Асана Беџира (Djamil Assana Betchir), имама из Ађирецеплија, 288; и АЈ, 334-16 сведочење Џамила Асана Беџира, 24. новембар 1918.

⁶⁰² *Idem*, док. 397, сведочење Хусеина Адемовића (Houssein Ademovitch), имама из Курије, 289.

⁶⁰³ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Ашима Велијовића, 14. децембар 1918.

⁶⁰⁴ *Rapport...*, I том, док. 2, 9; АЈ, 388-8-59 и 60, тел. бр. 2186, од Међусавезничке комисије Српском посланству у Паризу, 8. децембар 1918.

⁶⁰⁵ *Rapport...*, I том, док. 2, 10.

⁶⁰⁶ АЈ, Министарство вере (69), 65-без броја, извештај пароха цркве у Каменову, 24. децембар 1922.

⁶⁰⁷ АЈ, 69-65-без броја бр. 45, извештај пароха цркве у Драгоцвету, 10. август 1919.

Метохији, најважније свето место за Србе; у року од неколико дана тамо је отишла комисија од пет стручњака, пописала све најважније предмете и послала у Софију, док су аустријски и мађарски археолози присвојили бројну оставштину од великог значаја.⁶⁰⁸

Из цркве Светог Наума на Охридском језеру, по налогу митрополита Бориса у Народни музеј у Софији послате су две плаштанице⁶⁰⁹ извезене златом, једна кутија за дарове од чистог сребра, једна сребрна кутија, два древна словенска јеванђеља украшена сребром и други свети предмети.⁶¹⁰

Ови примери били су довољни да се види како одношење чуваних светиња из главних верских објеката није резултат пљачке, већ је било у складу са прецизним планом бугарске Владе.

Пре уласка у рат, формиране су посебне комисије унутар сваке војске на челу са етнографом, чији је задатак био непосредан попис књига и рукописа библиотека верских установа и школа; најважнији материјал потом био би послат у Софију, углавном у установе културе. У тај план спадали су и најважнији свети предмети, реликвије и оно што би могло бити од интереса за бугарске институције; комисије су свој посао прво обавиле у Македонији. Тако је, 1/14. новембра 1915. Стоилов, етнограф при Генералштабу II армије имао да напише следеће:

Према вашој наредби, господине пуковниче, 18. овог месеца формирана је комисија састављена од А. П. Стоилова као председника и Н. Тумпарова и Василева као њених чланова, са задатком да оду у Скопље да у званичним институцијама и приватним просторијама српске администрације и од локалних представника администрације и функционера сакупе мапе и књиге везане за активност најновије пропаганде и за српску доминацију у последње три године. Комисија је истог дана отишла у Скопље. Чим је стигла, прионула је на посао. Председник Стоилов, који је већ долазио у град 13. и 14. октобра и који је наредио да се сачувају архиве и књиге из седишта српске митрополије, гимназије и окружне управе, наредио је да прво крену од седишта митрополије [...]

Књигама и архивама напунио сам 22 сандука, од којих је 21 упућен Народној библиотеци у Софији, а један Министарству војном [...].⁶¹¹

⁶⁰⁸ Victor Kuhne, *op. cit.*, 300–301.

⁶⁰⁹ Платно које се користило у литургијама.

⁶¹⁰ АЈ, 69–65, бр. 688, извештај о црквама Велеско-дебарске епархије, 17/30. јун 1919.

⁶¹¹ ЦВА, ф. 40, оп. II, а. е. 936, 31–33, објављено у: Петър Хр. Петров (Петров 1993, 293–294).

Рад етнографа се интензивирао и брзо проширио на читаву Македонију. Крајем октобра (почетком новембра), Василев, члан комисије за Скопље, отишао је у Велес где је, између осталог:

од 25. до 31. октобра у Велесу сам прегледао архиве и библиотеке српске гимназије, седиште владике, и мушке школе (основне школе), инспекторат за српске школе у Брегалничком срезу, окружна начелства, дом српског учитеља Симића, три градске цркве и капелу, манастир Свети Великомоћник Димитрије ван града, приватне библиотеке неке породице итд. Најважније српске архиве и књиге, као и неке бугарске инкунабуле, неке грчке књиге и рукописе, сакупио сам и ставио у 12 сандука [...].⁶¹²

Наредних дана, Василев је посетио Прилеп:

Од 4. до 12. боравио сам у граду Прилепу ради службеног посла. Током овог периода прегледао сам библиотеке и архиве српске мушке гимназије, српских основних школа, градске куће, школске инспекције. Моја мисија у Прилепу окружена је пуним успехом за науку од када сам посетио манастире Света Богородица, на врху планине Златоврх и Трескавец, око 15 километара од Прилепа. На тим местима нашао сам 9 рукописа на старобугарском и старосрпском из XV и XVII века, са неколико написа о нашој прошлости. [...] Сакупљене књиге, рукописе, напise и етнографска добра донео сам Генералштабу II армије, који ће их упутити у Народну библиотеку и Национални етнографски музеј у Софији. У Генералштабу Друге армије сада има 16 сандука са књигама, рукописима, инкунабулама и написима.⁶¹³

Крајем 1915. године стручњаци Друге армије отишли су и у Охрид и Ресен и прегледали сву грађу цркава и манастира у околини. У јануару је дошла на ред Струмица, у фебруару Дојран и Тиквешка област: и у тим случајевима детаљни извештаји упућени Генералштабу потврдили су прави лов на библиотечко наслеђе институција и цркава (и манастира) Македоније. У једном од завршних извештаја Стоилов је сумирао оно што је послато Софији:

[...] Од дана наше победе [...] успео сам да посетим следеће градове и манастире: Паланку, манастир Осоговски, Куманово, Скопље,

⁶¹² ЦВА, ф. 40, оп. II, а. е. 935, 36–37, објављено у: Петър Хр. Петров (Петров 1993, 295).

⁶¹³ ЦВА, ф. 40, оп. II, а. е. 935, 38, објављено у: Петър Хр. Петров (Петров 1993, 297).

Феризовић, Призрен, Ђаково, манастир Дечани, Велес, Кавадар, Неготино, Ваташу, манастире Моклишки и Дреновски, Прилеп, манастир Трескавски, Битољ, Ресен, Охрид, Стругу, Дојран, Струмицу и села Водоча и Велуса, Петрич. На свим тим местима, као што већ знате, успео сам да напуним 72 сандука различитих величина рукописима, археолошким и етнографским предметима, архивама и другим [...].⁶¹⁴

Ове систематске претраге вредних предмета и књига, које су саме по себи представљале озбиљан облик „државне пљачке”, имале су, међутим, и једну изузетно насилну последицу. Док су древни српски, грчки и бугарски рукописи слати у Софију, док су из библиотека бирани најважнији материјали, све што се није сматрало занимљивим уништано је, готово увек на свечани начин да би се визуелно приказало уништавање српске културе.

У Скопљу су српске (и француске) књиге и приручници који нису били послати у Софију цепани и бацани у Вардар (према неким, прво би били затворени у сандуке, а затим бачени у реку) пред очима становништва;⁶¹⁵ у Дојрану, у првој половини децембра, књиге које су узете из гимназије, основне школе и библиотеке, бугарски војници су бацили на улицу и уништили.⁶¹⁶ У својеврсном „ритуалу прочишћења”, књиге би у већини случајева биле набацане на најпосећенијим местима и спаљиване: недуго након доласка бугарске војске, књиге библиотеке Призренског сеништа, друге по значају после београдске, запрежна кола су однела на српско гробље и тамо су спаљиване на ломачама, које су, по неким, гореле више од два дана;⁶¹⁷ два месеца касније у Пироту две су посебне комисије захтевале реквирирање књига из књижара и кућа виђених људи и све натовариле на запрежна кола које су вукли волови. Кола су се упути-ла према тргу у Тија Бари и до пијаце у близини старе поште у Пазару: на ова два места, које је становништво Пирота најчешће посећивало, набацали су књиге и запалили их. Међу запрепашћеним становништвом, неки млади људи успели су да однесу неке књиге уз премлаћивања и псовке

⁶¹⁴ ЦВА, ф. 40, оп. II, а. е. 935, 16–20, објављено у: Петър Хр. Петров (Петров 1993, 304–307).

⁶¹⁵ АЈ, 334-20, Комисији за извиђај злоупотреба српских заробљеника и интернираних грађана у Бугарској, без датума; АЈ, 388-8-56 и 57, пов. бр. 2098, од Међусавезничке комисије Српском посланству у Паризу, 30. новембар 1918.

⁶¹⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, без броја, извештај о бугарским злочинима у Дојрану, 1; исти извештај у: *Rapport...*, III том, док. 270, 152–155.

⁶¹⁷ АЈ, МИП-ДУ, 334-11, сведочење Димитрија Радивојевића, 17. септембар 1918.

Бугара.⁶¹⁸ Оно што се догодило у Пироту значило је да је оно што се десило у Македонији касније примењено у Поморављу. Штавише, наредба коју је Генералштаб војске издао 3/16. маја потврдила је ову хипотезу: наређено је да се сакупе све књиге, мапе и списи из јавних места, библиотека и приватних кућа. Најважније од њих послате су Министарству за јавно образовање, а остале су спаљене. Такође је утврђено да књижаре могу наставити да раде свој посао, али да више не продају књиге на српском.⁶¹⁹

У неким случајевима нове бугарске власти поново су користиле документе из српских архива као административни материјал: то је, с једне стране, представљало још једну методу у уништавању српске културе, али, са друге, такво је било материјално стање бугарске администрације која је очигледно била чак и без папира за дописе и службена документа.

Потребу за папирним материјалом потврђивале су и неке наредбе бугарске Владе: крајем марта, Министарство трговине наложило је да се књиге више не спаљују, већ да их пошаљу у Софију у националну штампарију која ће их поново користити као сировину за израду хартије која ће се продавати по 75 центи по килограму.⁶²⁰

Разарања, посебно у Македонији, погодила су и места – као што су гробља – и српски споменици. Српско гробље у Кавадару, на коме је сахрањено тридесетак српских војника погинулих у рату 1912. године, буквално је уништено: срушен је оградни зид, а стока је пуштена да унутра пасе, спаљени су дрвени крстови, док су гробнице постале такорећи не-препознатљиве.⁶²¹ Међана су имена уписана на надгробним споменицима свештеника, а типично српски суфикси –ић, избрисани су из натписа, понекад чак и замењивани онима на –ов, бугарског порекла.⁶²² Иста судбина задесила је и гробље у Валандову, где су сахрањени српски војници који су погинули у нападу комита у пролеће 1915. године, као и Велесу где су били посмртни остаци палих 1912.⁶²³

⁶¹⁸ Борислава Лилић, *Југоисточна Србија (1878–1918)*, Институт за савремену историју, Београд 2005, 397.

⁶¹⁹ *Rapport...*, II том, док. 102, 32–33.

⁶²⁰ АЈ, 336-23, *Pillage de guerre et autres violations du droit de propriété privée*, 4. (Наводи се текст који је објавило *Утро* од 11/14. априла 1916).

⁶²¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, извештај о истрази на кавадарском гробљу, 13. децембар 1918.

⁶²² *Rapport...*, I том, бр. 18, 50, извештај о кавадарском гробљу, 1. јануар 1919.

⁶²³ АЈ, 388-8-91 и 92, тел. бр. 362, од Међусавезничке комисије Српском посланству у Паризу, без датума.

Изградња бугарског идентитета

Друго лице бугарске деструктивне политике било је наметање сопственог националног карактера: убијени или депортовани свештеници, учитељи и државни службеници замењени су апаратом састављеним од људи доведених у већини случајева из Бугарске, који је, заједно са изградњом правног система и непрекидном пропагандом, нарочито у Источној и Јужној Србији, требало да представља структуру кроз коју је требало спровести бугаризацију српског и македонског становништва.

Конкретно, црквени и школски системи имали су кључну улогу: цркве је требало да становништво преобрате тако да поштују начела егзархата, док је требало да школе и посебни одбори за образовање изграде оне нове генерације које ће бити носиоци бугарске културе и да поново образују одрасло становништво.

Забрана српског језика, иако је већ самостално примењивана од стране појединих власти као у случају Скопља, званично је ступила на снагу наредбом Министарства унутрашњих послова 12/25. фебруара 1916.⁶²⁴ У једном циркулару од 26. фебруара Министарство просвете тако је указало на задатак нове власти:

Захваљујући храброј бугарској војсци, остварио се наш национални идеал, остварио се дугоочекивани сан толико генерација Бугара: ослобођена су наша мучена браћа из Вардара и Македоније [...]. Колико поље се отвара пред нашим очима – поље огромних активности у сваком сектору! Јер, у новим областима може се све обновити или изнова изградити [...]. Нарочито на пољу бугарског образовања има доста да се ради, јер у суштини сву материјалну и моралну културу, коју ћемо пробудити у новим областима, увешћемо им кроз бугарско писмо и културу, с бугарским језиком и књигама [...]. Наша браћа, посебно у Морави, живела су у потпуном мраку, занемарујући своје порекло и свој језик; добијали су само српске књиге које су говориле само о српској слави и величини [...]. Министарство просвете већ предузима неопходне кораке да постепено отвори основне школе у свим оним градовима и местима у којима је то могуће; затим ће се по потреби отворати опште и посебне средње школе. Међутим, школу ће похађати само деца и млади, а наша одрасла браћа и грађани који нису добили образовање у бугарским школама остаће далеко од бугарских књига, ако и њих не приближимо бугарском образовању. Из тог разлога је у

⁶²⁴ *Rapport...*, I том, 38.

Министарству просвете основан посебан Просветни одбор којем је поверен задатак да нове области снабдева бугарским књигама, како би уз њих, наша браћа могла да упознају и заволе своје порекло, док ће се Одбор бринути за ширење бугарског образовања [...].

Саопштавајући горенаведено, Министарство се нада да ћете сви добровољно сарађивати у овом раду гледајући да у свом граду (или месту) нађу зграду у којој ће окупити локалну интелигенцију како би постала центар бугарског образовања. Овај центар, који ћете морати да назовете „Јавна читаоница”, биће под надзором локалног одбора [...].⁶²⁵

Директиве Министарства просвете одмах су спроведене. Већ средином фебруара 1916. у Нишу, нове бугарске школе су радиле пуном паром,⁶²⁶ а оснивање нових школа широм Моравске области (и Македоније) одвијало се брзо.

Међутим, српско становништво успротивило се процесу бугаризације: породице су нерадо слале своју децу у нове школе, и наравно, нису биле вољне да добровољно посећују нове „јавне читаонице”. Али Бугари, свесни чињенице да треба да искорене српска осећања која је Београд наметнуо, деловали су пре свега наметањем обавезног похађања школе: родитељи који децу нису послали у школу ризиковали су да изгубе право на набавку залиха из државних складишта.⁶²⁷

Док су млади били приморани да уче бугарски и проучавају све школске предмете на основу софијских министарских програма и из прича које су дефинитивно биле у супротности са оним до тада наученим у породици,⁶²⁸ одрасли су били присиљени да присуствују сталним културним догађајима које су разни локални одбори организовали у читаоницама. На такозваним „собрањима”, цивили су такође били присиљени да слушају говоре о свом бугарском пореклу и посрбљавању коме су били подвргнути,⁶²⁹ док су у црквама проповеди биле изузетно националистичке и на

⁶²⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, н. 3377, циркуларни допис од бугарског Министарства просвете председницима комисија „од три члана” из нових области и окупираних територија (ради информисања и са захтевом за помоћ њиховим преосвештенствима митрополиту и владикама, господи окружним начелницима, командантима и среским начелницима), 26. фебруар 1916.

⁶²⁶ Борислава Лилић, *op. cit.*, 393.

⁶²⁷ *Rapport...*, I том, 31.

⁶²⁸ О овим темама, од улоге бугарских школа на окупираним територијама до ефекта образовања наметнутог српској деци (изнад свега, кад је реч о породичним и друштвеним везама, како током, тако и после сукоба) на жалост не постоје студије.

⁶²⁹ Јован Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 69.

улицама су људи били присиљени да присуствују бугарским патриотским манифестацијама.⁶³⁰

Бугаризација нових области спровођена је и потпуном изолацијом народа Мораве и Македоније од њихових породица које су успеле да побегну у иностранство и од људи из обновљене српске војске који су били на Крфу и у Солуну.

13/26. фебруара 1916. године, упркос свим напорима српског Министарства војног, још увек није било могуће успоставити контакт са окупираном Србијом (како у делу под Аустроугрима, тако и у оном под Бугарима);⁶³¹ касније је успостављена комуникација са Србима из Гувермана и са војницима и цивилима интернираним у Аустроугарску монархију, али то није било могуће кад је реч о бугарској окупационој зони и логорима за интернирање у Бугарској.

27. априла/10. маја 1916. године, Бугарски Црвени крст је, након хитних захтева Црвеног крста Србије, послао саопштење Међународном комитету Црвеног крста у Женеви у коме се каже да су од Црвеног крста Србије 31. марта/13. априла примили захтев за списковима српских ратних заробљеника и интернираних у Бугарској за достављање писама и помоћи Србима у Старој Србији. Бугари су одговорили да:

Били бисмо вам захвални ако бисте могли да обавестите ову господу која се потписују у име Црвеног крста Србије да не можемо да одржавамо било какву преписку са њима нити да им саопштимо било какве податке о становницима Старе Србије који су постали бугарски субјекти и према којима се поступа на основу бугарских закона.⁶³²

Да би се комуницирало са вољеним особама, у неким случајевима настала би нека врста тајне преписке: тако су се у Зајечару неки цивили организовали тако да град Јагодину, под аустријском окупацијом, користе као место доласка и одласка преписке. Писма су се тајно преносила возом и на друге начине; када је ова размена откривена, сви починиоци су ухапшени, мучени и изнуђено им је по 1.000 динара, уз (лажно) обећање пуштања на слободу.⁶³³

⁶³⁰ *Rapport...*, I том, 31.

⁶³¹ ВА, к. 147, ф. 3, 36/1, бр. 60900, од Врховне команде Директорату правног одељења, 13/26. фебруар 1916.

⁶³² *Rapport...*, док. 103, 33, од председника Бугарског Црвеног крста Гешова Међународном комитету Црвеног крста, бр. 990, 27. април 1916.

⁶³³ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Милеве Цветковић, 13. децембар 1918; и сведочење

Истовремено, предузети су кораци да се иностранству прикажу бугарске одлике нових области. Једна од њих била је обавеза плаћања „добровољних” доприноса Бугарском Црвеном крсту, понекад наметнутих читавим општинама, док су притисци на цивиле да се изјасне као Бугари постајали све јачи.⁶³⁴ На пример, у општини Липљан, становништво је било приморано да учи бугарске патриотске песме и да плаћа доприносе за куповину веша и пшенице за Црвени крст.⁶³⁵

Што се тиче научне експедиције чији је циљ био да се посебно европској јавности покаже бугарско присуство у Моравској области и Македонији, бугаризација је имала исту сврху: према Рајсу, забрана да се говори српски и уништавање књига, потписивање апела и доприноси Црвеном крсту, као и бугаризација имена, улога школе и цркве, заправо су коришћени да би се страној јавности показало да у тим областима живе Бугари. Наводећи пример једног српског градића, написао је: „У Ражњу се, као и свуда у Србији под бугарском доминацијом, бугарска пропаганда потрудила да припреми представу о „суштински бугарском карактеру Моравске области”, представу која би послужила на крају рата код сила Антанте”.⁶³⁶

На Македонском фронту: цивили између принудног рада и депортација

Присилна „културна трансформација” коју су извршиле бугарске власти била је појава која је посебно погодила Моравску област где је различитост Бугара и Срба била много очитија него у Македонији. Напори су се усредсредили на школу и цркву и барем се чинило да је, након првог налета, политика бугарске Владе постала мање насилна. Није било тако са становништвом неких подручја Македоније, где је присуство фронта донело драстичне мере које су многе цивиле коштале живота.

Наставак активности на Солунском фронту, дуж кога је било распоређено неколико француских, енглеских и италијанских контингената,

Владимира Старчевића, 12. децембар 1918.

⁶³⁴ *Ibidem*.

⁶³⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-18, извештај о бугарским злочинима у Липљану, 20. децембар 1918.

⁶³⁶ *Rapport...*, I том, док. 37, истрага Р. А. Рајса, “Ville de Rajane”, 131.

заједно са око 150.000 људи из српске војске пребачених с Крфа, подстакло је Бугаре да појачају одбрамбене линије од Дојрана до граница с Албанијом: то је значило депортацију хиљада људи и увођење принудног рада.

Већ крајем априла 1916, становништво Дојрана и околних подручја претрпело је последице близине фронта много више од других. У почетку је двадесетак породица „патријаршије” било интернирано заједно с неколико муслиманских; тада је, по налогу команданта Босијана, становништво обавештено да ће на неколико дана морати да напусти град јер ће се тамо водити једна битка.⁶³⁷ То је заправо била прилика за пљачку града: имовина је сакупљана у цркви, складиштима, школама и неким кућама, а затим је одношена.⁶³⁸ Многи цивили су доведени у Кавадар и Неготино, али без хране, много је било жртава глади, посебно међу децом: за свега неколико дана умрло их је око стотину. Неки су послати у Струмицу, други су пребачени у Бугарску, док су остали – око двадесет и пет породица – интернирани у разна места у Моравској области. Уз пут су хлеб добијали само ретко, а многи, посебно жене, биле су приморане да се хране травом и корењем. Имућнијим грађанима било је допуштено да иду куд год су желели.⁶³⁹ Неке куће у Дојрану срушене су и коришћене за утврђивање на фронту, друге су уништене гранатама које су пале на град; а нажалост, након пљачке и депортација, град је у потпуности запаљен.⁶⁴⁰ Отприлике у исто време, околна села претрпела су чудну судбину: многе куће срушене су део по део, а материјал је поново искоришћен у радовима на фортификацији фронта. Тако је, на пример, по налогу бугарске војске систематски срушено 200 кућа у Калуцову, у Удову 120, Калнову 100, Аинранлију 13, у Терзелију 15, у Веселију 50 (сва села у општини Аразли), у Струмици 20.⁶⁴¹ Многа друга места у окружењу претрпела су исту судбину.

У Стојакову, граду између Дојрана и Ђевђелије, Немци су, 23. априла, наредили евакуацију становништва (око 400 људи), коме су оставили само један сат да се спреми. Цивили су остали у селима Богданци и Ђавоте двадесетак дана, али тада је наређено да сви напусте то подручје. Маса цивила из три села била је усмерена у различитим правцима према Кавадару, Скопљу, Куманову и другим градовима: док је онима који су себи могли да обезбеде средства за живот било дозвољено да остану у тим градовима,

⁶³⁷ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, без броја, извештај о бугарским злочинима у Дојрану, 1; исти извештај у: *Rapport...*, III том, док. 270, 152–155.

⁶³⁸ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Мите Тесића, 23. новембар 1918.

⁶³⁹ *Ibidem*.

⁶⁴⁰ *Ibidem*; АЈ, МИП-ДУ, 334-16, без броја, извештај о бугарским злочинима у Дојрану, 2.

⁶⁴¹ *Rapport...*, II том, док. 124, 177, извештаји о општини Аразли, 26. и 30. новембар 1918.

већина је била укрцана у возове и депортована у Бугарску. Они који су имали децу или рођаке у српској војсци били су приморани да путују пешке. Док се то дешавало, бугарски и немачки војници испразнили су куће у Стојакову пославши многе украдене ствари члановима својих породица у Бугарску и Немачку.⁶⁴² Петнаест дана касније, куће Стојакова и његова три засеока срушене су и поново употребљене у фортификацији фронта, док је дрво узето за гориво.⁶⁴³

Такође 23. априла, исту судбину Стојакова доживело је и место Богородица, које је бројало око 150 кућа, и муслиманска села Побрегово (око 50 кућа) и Семлили, а ово последње је крајем рата потпуно уништено и напуштено.⁶⁴⁴ Али, практично сва села у околини претрпела су исту судбину. Село Богданци код Ђевђелије било је готово потпуно интернирано у три заграде. У мају 1916. године било је интернирано 19 породица (око стотину људи), којима је то најављено петнаест дана раније и дозвољено да са собом понесу веш и постељину. Месец дана касније, биле су интерниране још 33 породице (око 170 људи) уз најаву шест дана раније. Најзад, у јулу, интернирано је и последњих 10 породица заједно са становницима села Ђавото и Грчиште, уз најаву од само два дана унапред. Током путовања према Бугарској или Морави (више њих је заправо интернирано у близини неких градова Источне и Јужне Србије) нису добили ништа за јело.⁶⁴⁵

Депопулација подручја између Ђевђелије, Дојрана и Валандова обухватила је у том периоду око 10.000 људи, од којих је већина била упућена у логоре за интернацију у Бугарској.⁶⁴⁶

У међувремену, потреба за готово непостојећим саобраћајницама натерала је Бугаре да користе цивилно становништво за радове на путној мрежи у позадини фронта.

На поправци путева између Дојрана, Костурана и Удова – послу који је укључивао ломљење камена, копање канала, извлачење вагона и тако даље – жене и девојчице су се користиле у периодима од 10 до 30 дана; старијим женама, које су понудиле да замене своје ћерке и унукe, речено је: „не свиђају нам се старице”. Током рада није им дељена никаква храна.⁶⁴⁷

⁶⁴² *Rapport...*, III том, док. 260, извештај о бугарским злочинима у општини Стојаково, 111–112.

⁶⁴³ *Idem*, 114.

⁶⁴⁴ *Idem*, 115–117.

⁶⁴⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, извештај о бугарским злочинима у Богданцима.

⁶⁴⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-17, извештај о депортацијама у Бугарску, Дојранско среско начелство, 7. децембар 1918.

⁶⁴⁷ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Софије Петровић, 7. новембар 1918.

Такође код Дојрана, у селу Фурка, српске (или просрпске) жене и деца били су принуђени да граде пут између Фурке и Богданаца: патња коју су претрпеле ове жене и њихова деца довела је дотле да је тај пут добио надимак „женски пут”.⁶⁴⁸

Интензивнија је била експлоатација цивилног становништва у принудном раду у западним деловима Македоније и у пределима око Битоља.

У априлу 1916, Бугари су завршили део српског пројекта железничке пруге Скопље–Тетово–Гостивар–Кичево–Прилеп, на којој су радови тек били почели у време српског повлачења, док су крајем године скоро стигли до завршетка.⁶⁴⁹

Ратни заробљеници и многи цивили из тог подручја коришћени су за изградњу железнице, укључујући жене које су биле присиљене да своју децу воде са собом и које су више пута биле силоване; многи су умрли од глади, хладноће и напора.⁶⁵⁰

У неким случајевима, цивили присиљени на рад већ су били исцрпљени претрпљеним насиљем, као у случају села Росамен, код Кавадара:

[...] Најпре су нас почели кињити зивкањем и говорећи нам да смо шпијуни српски цело село, затим су по кућама и све што им је могло до руку доћи односили и пљачкали па су нам и куће порушили и погорели шуму што смо имали исекли и погорели, жито и стоку поодузимали, једном речју, дотерали нас до просјачког штапа, а никоме ни пет пара није плаћано низашта.

Сем тога, нема у селу човека кога нису злостављали и тукли и уопште све, почев од 16 до 70 година, било у селу свакога су терали на кулук, па том приликом тукли, пребијали и глађу мучили јер хлеба никако нису давали [...].⁶⁵¹

Припреме Антанте за офанзиву у Битољу натерале су Бугаре да интензивирају искоришћавање цивила. У Битољу, септембра 1916, када су поново започеле војне активности Антанте, становништво је било приморано да ради на поправљању путева.⁶⁵²

Више становника Кеналија, села у близини Битоља, било је ангажовано и на изградњи пута према Кичеву. Њихов главни задатак био је

⁶⁴⁸ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Ванке Димитријевић, 21. новембар 1918.

⁶⁴⁹ ВА, п. 4/1, к. 65, ф. 1, 14/1. Опис стања главних саобраћајница од Скопља до Битоља, Врховна команда, 4/17. јануар 1917.

⁶⁵⁰ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, извештај о бугарским злочинима у Поречу.

⁶⁵¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Ашима Велијовића, 14. децембар 1918.

⁶⁵² Р. А. Рајс, „Страдање града Битоља”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 279.

ломљење камена и пуњење сандука; они који на крају дана не би испунили ову наредбу, добијали су десет удараца штапом, а тучени су и они који су се жалили. За јело су добијали само око 200 грама кукурузног хлеба и супу увече, „више вода него храна”, док су ишли да раде босоноги и без одеће, иако је била зима; ноћу су спавали напољу на једној ливади опасној бодљикавом жицом; само ујутро је било дозвољено да под пратњом оду до извора воде удаљеног око пола сата. Сваког дана умирало је 10–15 људи, али у хладнијем периоду и до 30–40 дневно, од зиме а, пре свега, од глади.⁶⁵³

30 Турака из села Кенали, заједно с многим Србима, били су приморани да раде на путу од Битоља до Прилепа. Добијали су 100 грама кукурузног хлеба дневно и једну супу без меса двапут недељно.⁶⁵⁴ Многи други цивили били су приморани да раде на истом путу, укључујући више њих који су одведени у време бугарског повлачења из Битоља у новембру 1916. Један од њих се присетио:

Тамо смо [у Прилепу, прим. аут] у једном логору остали седам дана. Нико нам није дао ни хлеба ни воде, још онда су многи помрли. После овога употребљен сам за рад на путу. Храна којом су нас хранили била је таква да сам је морао допуњавати травом коју сам чупао и јео [...]. У групи која је кулучила на путу са мном било нас је до једне хиљаде. Било је дана кад је јутром осветало по 30, 40 мртвих, који су сахрањивани на тај начин што су их само извлачили из логора у једну рупачу, не одвајајући ни Србе од Турака, ни ове од њих. Тврдим и заклећу се да су сви ови смртни случајеви били последица прекомерног рада и глади [...].⁶⁵⁵

Изградња путева није био једини начин на који су цивили били присиљавани на принудни рад. Становници Маховишта, у близини Битоља, укључујући жене и децу старију од 10 година, били су приморани да транспортују војну опрему; кад се, заузимањем Битоља, фронт приближио овом месту, цивили су били присиљени да доносе даске, греде, гвожђе и остало потребно за утврђивање самих ровова. Ово се дешавало ноћу, под надзором војника из 51. пука.⁶⁵⁶ На истом делу фронта били су приморани да

⁶⁵³ АЈ, 388-8-26, 27, 28, телеграм бр. 37908 од Међусавезничке комисије српском посланству у Паризу, 10. децембар 1918; и АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Амеда Мустафе, 23. новембар 1918.

⁶⁵⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Асама Исеина, 27. новембар 1918.

⁶⁵⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Реџепа Османа, 23. децембар 1918.

⁶⁵⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење више становника Маховишта, 20. новембар 1918; и сведочење неких становника Трнова, 1. децембар 1918.

раде и жене и деца из Магарева, села од око 500 кућа, док су мушкарци већ радили на путу за Прилеп; сви су они, од краја 1916. до почетка 1917. године, били интернирани у Бугарску, а њихови домови су уништени.⁶⁵⁷

Цивили су, дакле, коришћени за превоз муниције и за снабдевање на фронту, за копање ровова, радове на утврђивању, изградњи путева и железница итд. Радови су обично трајали недељама и месецима, а људи су одвођени да раде у места која су била далеко од њихових кућа. Током принудног рада, морали су сами да се побрину за сопствено и издржавање своје стоке. Нико није био поштеђен принудног рада: старе, жене, девојке, децу, све је њих снашла иста судбина. Мушкарце су тукли као у логорима за интернацију.⁶⁵⁸

Близина фронта такође је била разлог за масовно интернирање целокупног становништва које је сматрано сумњивим. У Македонији су жртве поново били житељи оних „просрпских” подручја између Прилепа и Велеса и у Поречу. У неколико наврата становништво читавих села окупљано је да би били послати на рад у близини, на железници од Тетова до Брода, као што се то већ догодило многим другим становницима тог подручја.⁶⁵⁹ Из тог разлога није им било допуштено да са собом било шта понесу. Заправо су их пешке отпустили према Бугарској: на путу су их тукли и гурали, док су им само два пута давали хлеб; зато је било случајева умирања од глади или пребијања. Као и Скопље, град Прилеп је у то време постао центар за разврставање лица интернираних из западне и јужне Македоније. Затвор је био својеврсна етапа у путовању на исток. Међу сачуваним сведочењима било је неколико врло експлицитних: Омар Амед, председник општине Кенали током првих шест месеци окупације (рекао је да су га Бугари приморали), ухапшен је у Битољу јер је био оптужен за поседовање француског новца намењеног његовом селу за побуну против Бугара. Одведен је у Прилеп и тамо је остао девет месеци. У ћелији их је било 20, дневно су добијали 100 грама хлеба и мало воде. У затвор су да преноће довођене групе 15–20 Срба, а затим су пребацивани даље. Један од његових сународника, који је такође био у затвору у Прилепу, додао је да дневно излазе 10 минута за телесне потребе и да се у затвору налази стотину људи у четири мале просторије. Према његовим проценама, кроз тај затвор је у тих девет месеци прошло око 2.000 људи који су били одређени за интернирање у Бугарску.⁶⁶⁰

⁶⁵⁷ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење више становника Магарева, 1. децембар 1918.

⁶⁵⁸ *Rapport...*, I том, 27.

⁶⁵⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, извештај о бугарским злочинима у Поречу.

⁶⁶⁰ *Rapport...*, III том, док. 287, сведочење Омера Амеда, 182–184; и АЈ, МИП-ДУ, 334-19,

18. марта 1916, интернирано је 76 мушкараца из општине Севац; од фебруара до марта 1916, из општине Љубичево интернирана су 74 мушкарца (сви муслимани, вероватно Турци); исто и из Манастирице, где је 49 муслимана интернирано у марту 1916.⁶⁶¹ Убрзо након тога, 8. маја, из Скопског округа интернирано је 121 лице из села Орахов До: присуство 35 деце млађе од 15 година, многих жена, као и старијих од 70 година, указало је да је интернирање и у овом случају погодило целокупно становништво.⁶⁶²

Обим интернирања драматично се повећао заузимањем Битоља од стране војске Антанте, које се догодило у новембру. Хиљаде људи депортировано је из области Порече крајем новембра, а мушкарци су регрутовани у бугарску војску.⁶⁶³ Један пример било је село Белица у коме су живели Аромунци (Цинцари), чије је становништво крајем новембра депортировано у Хасково у Бугарској.⁶⁶⁴ У време хапшења један преживели је сведочио:

1916. године, Бугарске власти су позвале нас и наше породице. Укупно нас је било 24, мушкараца и жена и сви смо били интернирани. Том приликом су двојица моје браће, Јанићије и Трајче Тринчевић, позвани у зграду среског начелства и тамо су их Бугари заклали. Након што су нас све интернирали и након што су убили двојицу моје браће, узели су сву имовину и стоку [...].⁶⁶⁵

Слична је била и судбина још једног суседног места. Такође крајем новембра 1916, једна бугарска комисија у којој су били један лекар и један официр наредила је становницима Цаништа да напусте своје куће. Сељани су послушали и преселили се у оближња села, оставивши своју стоку и имовину у рукама Бугара. Међутим, 5/18. децембра, двадесет бугарских војника депортивало је свих 408 људи у Прилеп; неки су умрли успут јер нису добили ништа да једу. Након три дана и три ноћи ходања, с којим су се многи суочили босих ногу, стигли су у Велес и на крају су их укрцали у вагоне (по 50–60) и одвезли у Јамбол у Бугарској. Током осмодневног

сведочење Адема Беџира, 26. новембар 1918.

⁶⁶¹ *Rapport...*, II том, спискови интернираних 13–23.

⁶⁶² АЈ, МИП-ДУ, 334-17, списак интернираних из општине Орахов До, 14. децембар 1918. Од 121 човека са списка већина су из Мокране, а остали су из Ораховог Дола и Габровнице.

⁶⁶³ Р. А. Рајс, „Аустро-бугаро-немачке...“ у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 218; Милета Новаковић, *op. cit.*, 46.

⁶⁶⁴ *Rapport...*, I том, док. 1 и док. 4. Становништво је интернирано уз оптужбу да пружа подршку српским четницима.

⁶⁶⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-17, сведочење Новака Тринчевића, 17. децембар 1918.

путовања, Бугари су им понављали: „Ви сте српски шпијуни, не верујемо вам, све ћемо вас побити”.⁶⁶⁶

У међувремену, чим би становништво једног села било депортовано, у складу с праксом и законима уведеним неколико месеци раније, њихове ствари биле би конфисковане и стављене на продају; међутим, имовина депортованих често је одузимања и додељивана локалним муслиманима који су, као једини становници тих подручја, сада чинили хомогено становништво⁶⁶⁷.

До краја 1916. интернирано је око 10.000 породица из свих области под бугарском окупацијом,⁶⁶⁸ али углавном из Македоније. Групе људи, као и појединци и даље су били интернирани из Моравске области, а истовремено су и други цивили коришћени за принудни рад. На пример, у децембру 1915, из општине Кравац (Зајечарски срез) интерниран је 21 мушкарац, док је још 19 људи интернирано 1916. и 1917.⁶⁶⁹

Што се тиче принудног рада, у општини Тешица (Моравски срез), људи старости између 60 и 80 година такође су били присиљавани на њега крајем 1915; Македонци и Турци пребачени су у ту општину, где су се понашали попут господара, крадући наочиглед бугарских власти.⁶⁷⁰

Међутим, чини се да је Македонија (подручја дуж фронта и она насељена Србима и просрпским становништвом) пропатила много више, што сведочи о напорима које су Бугари улагали у Моравској области у име бугаризације.

Систем реквизиција

Од тренутка уласка у рат, у марту 1915. у Бугарској је почео да делује Централни одбор за јавно здравље, чији је задатак био да контролише цене, дистрибуцију хране, блокаду извоза пшенице, брашна, сточне хране и другог за случај мобилизације, рата или природних катастрофа. То је желела Влада, с обзиром на интензивну активност немачких и аустријских купаца који су се већ тада плашили рестрикција хране у Бугарској.⁶⁷¹

⁶⁶⁶ *Rapport...*, III том, док. 242, сведочење потписано од стране више становника тог места, 79–80.

⁶⁶⁷ Милета Новаковић, *op. cit.*, 45.

⁶⁶⁸ Љубомир Стојановић, *op. cit.*, 28.

⁶⁶⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, списак интернираних из општине Кравац, 3/16. фебруар 1919.

⁶⁷⁰ АЈ, Министарство унутрашњих послова (14), 2-15, извештај председника суда општине Тешица, 8/21. јануар 1919.

⁶⁷¹ Richard Crampton, *op. cit.*, 491.

После разних догађаја, а нарочито уласком у рат, успостављен је Централни одбор задужен за снабдевање пшеницом, брашном, шећером, сољу, нафтом и дуваном намењеним војсци, док је Врховна команда требало да управља реквизицијама на окупираним територијама.⁶⁷² Међутим, у јануару 1916. Министарство војно преузело је одговорност за све залихе војске, док је Одбор своје деловање ограничио на цивилно становништво; међутим, његови локални огранци никада нису радили ефикасно, посебно кад је реч о извозу неких намирница, а Влада је већ наредног пролећа била приморана да га реорганизује.⁶⁷³

Локални огранци Одбора имали су овлашћење да одређују цене, одлучују које културе сејати и да шаљу цивилно становништво, и мушко и женско, на рад, посебно на обрађивање необрађених поља.⁶⁷⁴ Као што је Централни одбор имао могућност да нареди милитаризацију једног сектора како би преузео потпуну контролу над њим, тако су могли да чине и локални одбори за индустријске производе које су подржали специјални судови за оне који би се томе противили.⁶⁷⁵ Такође, управљали су реквизирањем пољопривредних производа и стоке: према уредби Одбора, свакој породици требало је да остане 250 килограма житарица месечно за личну употребу и још 200–250 по хектару намењених за сетву заједно са одређеним количинама за стоку.⁶⁷⁶

Овај систем требало је да буде примењен и на окупираним територијама, јер су Бугари имали свој законодавни систем, без стварања посебног (чак и ако је војска имала власт): пронађено је много упутстава која су Бугари оставили у општинским и окружним канцеларијама у Србији и Македонији.⁶⁷⁷ Међутим, критична ситуација изазвала је наметање система реквизиција који је тешко погодио српско и македонско цивилно становништво. Због потреба војске и извоза хране, стоке и пољопривредне робе у Немачку, Бугарска је у окупираним областима у Србији и Македонији спровела систем реквизиција налик „државној пљачки”, према прецизним правилима.⁶⁷⁸

⁶⁷² *Idem*, 493.

⁶⁷³ *Idem*, 494.

⁶⁷⁴ *Idem*, 495.

⁶⁷⁵ *Idem*, 495–496.

⁶⁷⁶ *Idem*, 496.

⁶⁷⁷ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, Правилникъ за водене на регистритъ, въ които се вписвагъ актозетъ за гражданското състояние, София, 1908; Закон за стопански грижи и обществена прѣдвидливостъ, София 1907; Законъ за селскитъ общини, София 1903; итд.

⁶⁷⁸ Севделин Андрејевић, „Економска експлоатација Србије за време бугарске окупације”, у: *Србија 1917. године*, Зборник с научног скупа, 6/1988, Историјски институт, Београд

Овај „законски” систем реквизиција састојао се првенствено од експропријације имовине и врло строгог пореског система.

Већ 19. новембра/2. децембра 1915. бугарске власти издале су наредбу према којој би свако ко је знао за имовину без власника морао то да пријави локалним финансијским органима који би обезбедили регистрацију и конфискацију те имовине. Наредног дана, у Кривој Паланци (али претпоставља се да су свуда предузимане сличне мере) поручник Попов је издао наредбу додајући да се пријава мора поднети у року од две недеље: иначе би се сваком ко би био откривен судило пред војним судом.⁶⁷⁹

Основни елемент био је то да се под изразом „имовина без власника” подразумевала не само имовина Срба који су се повукли с војском, већ и оних који су побегли, као и оних које су интернирали ти исти Бугари.⁶⁸⁰ Наредбе издате од стране окупационих власти, које су због тога сва та српска приватна и јавна добра одређивала као “*res nullius*” у више наврата су потврдиле и Влада и Фердинанд.⁶⁸¹

Заплењена покретна имовина углавном је отпремана у Софију и потом продавана на аукцији. Најважније дневне новине извештавале су и о датумима утврђеним за ове аукције и о прописима које су утврдила министарства пољопривреде и трговине, а који су, на пример, предвиђали предност за државне службенике приликом куповине или, у другим случајевима, дистрибуцију добротворним организацијама за мање имућне.⁶⁸²

У осталим случајевима, имовина је делом слана за Софију, а делом продавана на лицу места; имовина која је одузета у домовима српских државних службеника у Дојрану, на пример, продата је у оближњем Валандову,⁶⁸³ док су стока и имовина интернираних становника Порече продати у Броду. Ту су осим материјала и стоке, били и вуна, кафа и друге намирнице, као и пољопривредне машине.⁶⁸⁴

Све оно што се налазило у кући која би била проглашена за “*res nullius*” евидентирано је и затим препродато: накит, кухињско посуђе, тканине, итд.⁶⁸⁵

1988, 54.

⁶⁷⁹ *Rapport...*, I том, док. 60, 265. Наредба бр. 18 команданта места Крива Паланка, поручника Попова, 20. новембар/3. децембар 1915.

⁶⁸⁰ Victor Kuhne, *op. cit.*, 297.

⁶⁸¹ *Idem*, 298.

⁶⁸² Милета Новаковић, *op. cit.*, 106–108.

⁶⁸³ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, без броја, извештај о бугарским злочинима у Дојрану, 1; исти извештај у *Rapport...*, цит, III том, док. 270, 152–155.

⁶⁸⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, без броја, извештај о бугарским злочинима у Поречу; и АЈ, 336-23, *Pillage de guerre et autres violations du droit de propriété privée*, 1.

⁶⁸⁵ *Ibidem*.

Реквизиција ове имовине одвијала се преко посебно формираних локалних комисија (вероватно у служби Одбора) са задатком да од куће до куће пописују имовину која ће бити одузета. Улога комисија била је да дефакто само легализују оно што се догађало пре њиховог формирања, када су поједини официри, полицајци и службеници узимали оно што им је „било потребно” из празних кућа:⁶⁸⁶ у оба случаја имовина се сматрала ратним пленом.

За разлику од покретне имовине, некретнине су продаване непосредно на лицу места: новине *Дневник* од 30. априла/13. маја 1916. известиле су, на пример, да су власти у Битољу сваког четвртка организовале аукције кућа, амбара и млинова које су напустили њихови власници,⁶⁸⁷ док су се у другим местима одржавале понедељком, средом и петком.⁶⁸⁸ Ако имовина не би била продата, бугарске власти су обезбеђивале формирање нових комисија које би имовину давале у закуп; сличне наредбе министарства пољопривреде и трговине објављиване су скоро свакодневно у бугарским новинама за Књажевачки, Прилепски, Приштински, Велески и друге округе.⁶⁸⁹

Фабрике, малобројне које су постојале, попут текстилне у Лесковцу, а посебно бањски објекти, пре свега су били национализовани и директно дати под закуп; уговорима је увек непосредно управљало Министарство пољопривреде у сарадњи с Министарством индустрије.⁶⁹⁰ Исто се догодило и са мањим предузећима, од млекара до млинова до великих занатских предузећа, која су у неким случајевима била милитаризована⁶⁹¹ (таква је била примена уредбе Централног одбора). Закуп је морао да се плати чак и ако фабрике нису радиле: тако су радници нишке радионице кожне галантерије, међу којима је један потписао уговор о закупу, били приморани да плаћају 7000 лева месечно упркос чињеници да фабрика није радила, јер су Бугари били однели материјал и машине.⁶⁹² Оваква присвајања нису утицала само на приватну имовину, већ су примењивана и на државне производе: у депоима Дуванског монопола у Нишу пронађено је и одмах препродато бугарским властима 1.000.000 килограма дувана.⁶⁹³

⁶⁸⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, без броја, извештај бугарске комисије из Приштине за утврђивање имовине без власника, 29. април/11. мај 1916.

⁶⁸⁷ Милета Новаковић, *op. cit.*, 106.

⁶⁸⁸ АЈ, 336-23, *Pillage de guerre...*, 1.

⁶⁸⁹ Милета Новаковић, *op. cit.*, 107; АС МИД-ПО, 1916, XVII/504, *Economic exploitation of Serbia*; Victor Kuhne, *op. cit.*, 298–299. У свим овим изворима наводе се дневни листови и датуми објављивања огласа.

⁶⁹⁰ Милета Новаковић, *op. cit.*, 111–112. и 124.

⁶⁹¹ Севделин Андрејевић, *op. cit.*, 58.

⁶⁹² *Idem*, 56.

⁶⁹³ АС МИД-ПО, 1916, XVII/503, *Economic exploitation of Serbia*.

Бугари су увели и сопствени систем опорезивања, веома различит од српског, додајући до тада непознате врсте пореза у Србији, као што су беглук, или порез на стоку.⁶⁹⁴

Он се заснивао на збиру девет укупних основних пореза које је морало да плати свако домаћинство, док су на локалном нивоу неке општине увеле друге посебне облике опорезивања, а неке категорије, попут трговаца, имале су још неке: уопште, цивилно становништво, већ исцрпљено, подвргнуто је пореском режиму пет пута већем од српског.⁶⁹⁵ Новим системом предвиђена је и нека врста добровољних доприноса који су се прикупљали три пута годишње.⁶⁹⁶

Ситуацију цивила погоршала је чињеница да су власти извршиле деценијацију српског динара на половину његове ефективне вредности у односу на лев, а затим га, крајем 1916, у потпуности укинуле увођењем строгих казни за оне који су га поседовали.⁶⁹⁷

Пажња Бугара била је, наравно, усмерена на сеоска подручја у којима су пољопривредни ресурси и стока представљали примарну потребу за војску и за само цивилно становништво у Бугарској. Власти које су наметнули Бугари вршиле су попис стоке у сваком селу, посебно крупне (волови, коњи, свиње), потврђујући њихове одлике и власника,⁶⁹⁸ док су у посебним регистрима евидентирана говеда у власништву сваког лица и одговарајући порези који је требало платити.⁶⁹⁹

Основане су и локалне (окружне) комисије за реквизирање, које су имале задатак да контролишу саму производњу, обележавање стоке и пажљиво праћење усева и жетви.⁷⁰⁰ у неким областима организовали су центре за прикупљање и прераду млека, док су у Нишу (а вероватно и у другим градовима) основали институције као што су Државна управа за пољопривреду и Војно-аграрни одсек за Моравску област.⁷⁰¹

Критична ситуација у којој се Бугарска налазила види се из једног до-

⁶⁹⁴ АС МИД-ПО, 1916, XVII/493, *Economic exploitation of Serbia*.

⁶⁹⁵ Севделин Андрејевић, *op. cit.*, 54–55.

⁶⁹⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, *Данџна книжка* (пореска књижица) г. Тодор Ивђунџиски за сђбиране данџчитџ за периода 1916–1918. год.

⁶⁹⁷ АС МИД-ПО, 1916, XVII/497, *Economic exploitation of Serbia*.

⁶⁹⁸ АЈ, МИП-ДУ, 334-21, Свидетелства за стопанисване на еђърџ добитџкџ (Потврде за управљање крупном стоком). Књига се односи на неколико општина у Књажевачком срезу 1916.

⁶⁹⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-23, Поимененџ списџкџ за данџка вџрху овџитџ и козитџ (Списак по ставкама за плањање пореза на поседовање оваџа и коза) за 1916. година на (градџ или село) Орашџиџа, околия Лџесковец, окрџџ врански.

⁷⁰⁰ Севделин Андрејевић, *op. cit.*, 57.

⁷⁰¹ *Idem*, 59–60.

писа начелника Кумановског округа од 13/26. маја 1916, у којем је наређено да представници села морају да спроведу пажљиву контролу на територијама у својој надлежности, како би се уверили да ли постоји стока коју су за собом оставиле војске – бугарска, немачка, аустријска и српска – као и српски државни службеници и избеглице. У том случају, стока је одмах сакупљана и предавана среским начелницима.⁷⁰²

Употреба локалних ресурса била је намењена бугарској војсци и цивилном становништву.⁷⁰³ У градовима, чим би се сазнало за неку имовину која би била корисна, била би извршена реквизиција: у фебруару 1916. у Скопљу, од трговца Тодора Чакаревића полицајци бугарске војске запленили су 500 килограма опијума и одмах послали у Бугарску. Трговац није добио никакву потврду о реквизицији, уз тврдњу да ће цену утврдити Софијски одбор; али наредних недеља, након сталних притужби трговца и његових ћерки, командант места не само да је поновио да није упознат с питањем издавања признаница, већ је и наредио да се он интернира у Бугарску.⁷⁰⁴ У Бачу, када су грађани покушали да се супротставе реквизицији коју је наметнуо председник општине, били су жестоко претучени.⁷⁰⁵

„Држава у држави”: насиље окупаторског апарата

Бугарски окупациони систем, извршилац политике Радославовљеве владе, постао је нека врста аутономног субјекта чија је слобода деловања била готово неограничена, што је било посебно видљиво у спровођењу наредби које се тичу убијања угледних мештана, интернирања, бугаризације и реквирирања.

Као и сви насилни режими и бугарски режим у Србији и Македонији брзо се развио у режим прогона и корупције. Представници Владе искористили су огромну моћ коју су уживали да би се богатали, убијајући, тукући, интернирајући под изговором да остварују бугарски национални идеал.⁷⁰⁶ Био је то почетак терора који се неће завршити до краја сукоба.

⁷⁰² АЈ, МИП-ДУ, 334-22, н. 1574, од начелника Кумановског округа Петрова среским начелницима, 13/26. мај 1916.

⁷⁰³ Севделин Андрејевић, *op. cit.*, 59.

⁷⁰⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-17, сведочење Трајка Чакаревић, 25. новембар 1918.

⁷⁰⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Султана Делковић, 28. новембар 1918.

⁷⁰⁶ *Rapport...*, I том, 36.

У случајевима Сурдулице и Врања, пуковник Калкацијев и мајор Илков постали су апсолутни господари ових места, упуштајући се у насиље свих врста, док су у Македонији исту улогу имали и комити и припадници ВМРО-а, као и официри – пуковник Протогеров у Штипу, Бојацијев у Битољу и високи цивилни службеници попут начелника Скопског округа.

Међутим, то нису били само изоловани случајеви. Скоро да се чинило да Влади и војним заповедницима ситуација брзо измиче из руку: званичници послати из Бугарске, такође су веровали да се могу понашати произвољно, а исто тако и подофицири и војници, у својеврсној држави у којој је све било дозвољено. Као да се на „државно насиље”, проишло из прецизно планиране политике, надовезало и оно „самостално” које је постепено свуда погоршавало режим терора и насиља.

Различити фактори били су релевантни за утврђивање оваквог стања ствари, укључујући и оне личне природе, присутне у сваком рату: али свакако су имали суштинску улогу, с једне стране у политици коју је налагала Влада, а чији је циљ давао легитимитет свакој врсти насиља, а с друге, у озбиљном питању експлоатације економских и прехрамбених ресурса у Бугарској и окупираним областима, што је вероватно многе нагнало да пљачкају све што се могло.

Већ током масакра од краја 1915. до пролећа 1916. године, насиље је често чињено без ватреног оружја, уз претходна мучења и сакаћења. Жртве су тукли, премлаћивали, палили живе или им одсецали уши, нос или очи; женама су одсецане груди.⁷⁰⁷ Ова мучења вршена су и потајно у затворима и јавно; наређивали су их како комити, тако и цивилне и војне власти, док су људе понекад мучили и сами команданти. Најкоришћенија метода била је „бела пушка”: велика палица којом су наносили најмање 25 удараца (није утврђен максимум) по стражњици, али и по лицу, глави, леђима и трбуху. Ако би жртве изгубиле свест, освешћивали су их хладном водом, а затим настављали с пребијањем. Многи су умрли, разболели се или остали инвалиди.⁷⁰⁸ Једна од многих жртава испричала је:

Од њиховог уласка у наше село [Оморане, између Прилепа и Велеса, прим. аут.], Бугари су почели да малтретирају мене и моју породицу [...]. Њихови војници везали су ми конопач око врата и окачили ме са таванских греда у кући Петра Анастасијевића. Кад сам се готово угушио [...], одвезали су ме да се освестим, а затим поново отпочели са истим мучењем. Истовремено су ме тукли палицом и бичем по леђима и глави. Моју 18-годишњу

⁷⁰⁷ *Rapport...*, I том, 11.

⁷⁰⁸ *Idem*, 12.

ћерку Донку, која је гледала те сцене дивљаштва, обузео је безуман страх од кога је 20. маја 1916. умрла [...].⁷⁰⁹

Премлаћивања су играла посебну улогу међу телесним кажњавањима, вршена су и јавно и на иницијативу појединаца, често током пљачки или у местима притварања. Бугари су се према цивилима понашали као према животињама. Једна жртва из Ресена рекла је:

Мене су бугарске власти ухапсиле новембра 1916. године заједно са још пет суграђана, под изговором да смо скинули са неких дућана бугарске натписе [...], одведени смо у апсану [...] увече тог истог дана, жандари су нас извели, једног по једног у другу одају на патос ничице и тукли нас, али не штаповима већ моткама. После четвртог удараца изгубио сам глас, а мало после обезнанио сам се [...]. После 3 или 4 часа, поново смо бијени. Губили смо свест после првих удараца. Од ових удараца попуцала нам је кожа на свим оним местима на којима је после првих била надувена. Крв нам је текла, умирали смо од жеђи, али нам злочинци нису два дана дали ни воде. После 15 дана, пуштени смо јер нам иследник није нашао никакву кривицу. Зашто онда добисмо батине? [...]⁷¹⁰

Мучења је било свих врста, „држали су ме десет дана у неком подруму с водом до појаса и давали ми само комад хлеба на дан”,⁷¹¹ испричао је један становник Крушева; примера је било безброј.

Мучења су била и моралног типа. У затворима су затвореницима стално изнова понављали да ће бити стрељани по кратком поступку, док су, када би било наређено стрељање, чланови породице осуђеног били присиљавани да присуствују; жене су понекад позиване и јавно вређане, као у Прокупљу и Пожаревцу.⁷¹²

Све насиље било је праћено пљачком која је постала један од најтипичнијих аспеката самосталне акције припадника војске и цивилних окупационих власти.

Већини људи, који су били осуђивани на смрт крајем 1915. године, прво је био опљачкан новац: тако је било у Сурдулици, али и у случају ноћних одвођења која су вршена у Македонији. Свима који су, на при-

⁷⁰⁹ *Rapport...*, III том, док. 329, сведочење Ђорђа Петрушевића (Georges Petrouchevitch), 217.

⁷¹⁰ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Ванка Бојацијева, 14. новембар 1918.

⁷¹¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Томе Марића, 1. новембар 1918.

⁷¹² *Rapport...*, I том, 13–14.

мер, убијени у околини Велеса, прво су одузимане велике суме, од 2.000 до 10.000 динара.⁷¹³ Често су се вршили прави упади у куће, док се у многим другим случајевима радило о изнођивању, једноставном присвајању туђе имовине. То није била класична пљачка војске, која је такође била веома присутна, већ стална метода пљачке. „Пљачка је била стална пракса власти, и војне и цивилне, под бугарским режимом”, написали су чланови Међусавезничке комисије. Пљачка се одвијала свуда и у свим околностима; војници би се задовољили новцем, одећом и постељином, док су официри узимали покретну имовину и слали је у Бугарску, као и стоку.⁷¹⁴

Пример свега тога био је градоначелник Битоља, Наум Владов, који је као председник локалног одбора за снабдевање Битоља, уместо да испоручи храну становништву, већи део задржао и потом је продао.⁷¹⁵

Присвајање новца или имовине спроводило се и честим изнођивањем. У Битољу су државни и полицијски службеници хапсили цивиле једноставно, на основу тога што су „говорили лоше о бугарској Влади”. Али кад би једном доспели у затвор, на сцену су ступали стражари тражећи новчане суме да их ослободе: у граду је углавном важила тарифа од 15 до 20 турских лира, али у неким случајевима цена коју је требало платити била је много већа.⁷¹⁶

Корупција је владала свуда. У Параћину је сума од 80 динара дата за творском стражару била довољна да се побегне,⁷¹⁷ а у Сврљишком срезу неколико војника и официра присвојило је велике суме новца узете од појединих грађана једноставно уз претњу интернирањем.⁷¹⁸

Масовна силовања⁷¹⁹

У сложеној мрежи злочина које је организовала Влада или које су самостално починили окупациона власт и комити, посебно значајно место

⁷¹³ АЈ, МИП-ДУ, 334-17, извештај о бугарским злочинима у селима око Велеса, 23. октобар 1918.

⁷¹⁴ *Rapport...*, I том, 24.

⁷¹⁵ Р. А. Рајс, „Страдање града Битоља”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 278.

⁷¹⁶ *Ibidem*.

⁷¹⁷ АЈ, МИП-ПУ, 334-11, бр. 1923, сведочење Станије Вељковић, 11. март 1919.

⁷¹⁸ *Ibidem*.

⁷¹⁹ О овом питању упућује се на: Bruna Bianchi, “*Gli stupri di massa in Serbia durante la Prima guerra mondiale*”, у: Marcello Flores (уп.), *Stupri di guerra. La violenza di massa contro le donne nel Novecento*, Angeli, Milano 2010, 43–60.

заузимало је насиље, пре свега сексуално, које су претрпеле жене. То није био само низ силовања које су починили војници, већ и специфично понашање које су исте те власти одобравале и охрабривале. Након свештенства (и виђенијих људи), највећом препреком бугаризацији у ствари су сматране жене:⁷²⁰ оне су одгајале децу у духу српске традиције, упућивале их и подстицале на мржњу према Бугарима како би се што оштрије супротставили сваком приближавању бугарској култури.

Жене су, према подацима Међусавезничке комисије, претрпеле најгори третман. Тукли су их, не само у селима у којима је почињена већина злочина, већ и у градовима. Обично су их ударили по трбуху, а многе од њих су због тога побациле. Премлаћивање је било праћено недолучним излагањем, јер су их терали да се скину пре него што су их тукли; било је и неколико случајева у којима су их тукли по гениталијама.⁷²¹

Жене су од почетка сматране својеврсним ратним пленом: „Жене старије од 10 година су ваше”, наређивали су официри својим војницима када су улазили у места.⁷²² Једна жена је сведочила у вези с тим:

12. новембра 1915. године, током окупације нашег села од стране бугарске војске, петнаест војника дошло је код мене да преноће. Осим што су опљачкали кућу, силовали су ме и тукли док им нисам рекла где је моја 14-годишња ћерка Зора. И њу су силовали.⁷²³

Масовне размере силовања потврђене су вишеструким сведочењима. У једном од њих, др Де Медонса известио је следеће о Штипу:

Као специјалиста за женске болести имао сам прилику да прегледам многе жене и девојке из Штипа и околине. Све те жене и девојке које сам прегледао биле су или заражене венеричним болестима или су биле остале у другом стању. На моја питања све су ми одговориле да су их обешчастили бугарски официри или бугарски војници, а велика већина њих казале су да је то било насилно. По казивању прегледаних жена и девојака, било је и случајева да су по пет, шест наоружаних војника упадали у куће и силовали женскиње. Њихове вике и јауци нису им ништа помагали јер им нико није смео притећи у помоћ. Сем овога, као лекар општине штипске имао сам прилике да свакодневно видим по неко мртво ново-

⁷²⁰ *Rapport...*, I том, 37.

⁷²¹ *Idem*, 16.

⁷²² Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *Страдање...*, док. 140, о. бр. 21245, од пуковника Пешића Министарству војном, 11. јун 1918. (извештај узет из АС, Архива институција под бугарском окупацијом 1915-18, к. 1), 286.

⁷²³ *Rapport...*, III том, док. 385, сведочење Манде Станојевић, Вича (Готовуша), 283.

рођенче које је насилно побачено пре времена. Ту децу смо обично налазили у кориту реке Брегалнице, око воденице и уопште око воде јер овдашњи свет верује да се таква деца не смеју сахрањивати већ треба вода да их однесе.⁷²⁴

А председник општине једног турског села после рата посведочио је о следећем:

Бугарски војни и цивилни службеници извршили су велики број силовања над муслиманским женама и девојкама из општине Иберлија. Често би доводили групе од пет или шест жена у општину, искористили их и пустили да иду, па доводили друге. На тај начин практично ниједна жена није остала необешчашћена.⁷²⁵

Неки сведоци, када су групе мушких становника хапшене и задржаване на неколико дана, уверили су се да је сврха њиховог хапшења била да се олакшају масовна пљачка и силовање. Тако је било и у Броду, на основу приче једног сведока:

[...] Када су Бугари дошли у Брод, почели су систематски да уништавају наше село. Шта су урадили са женским светом то само ми знамо. Ја знам да су преко ноћи затворили све људе у апси како би бугарски војници могли лакше ићи по кућама и чинити разна насиља над незаштићеним женским светом. Бугарски војници, а и официри, нападали су жене и девојке усред дана, а ноћу су ишли од куће до куће и силовали девојке.⁷²⁶

Жене су убијане након што би их силовали или су их силовали војници који су боловали од венеричних болести.⁷²⁷ Када је једна жена, присиљена да живи у ужасним условима у нишком затвору у коме су затворенике мучили глађу, а жене силовало 10 или 15 војника заредом, превезена је у врањску болницу јер је била болесна, видела је „око 100 Српкиња заражених венеричним болестима које су им пренели бугарски војници и официри“.⁷²⁸ Једна од заражених жена рекла је:

Бугарски војници наредили су Теодору Ристићу из Тројака да ме

⁷²⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, сведочење доктора Де Медонсе, 10. октобар 1918.

⁷²⁵ *Rapport...*, III том, док. 379, сведочење Пеливана Османа, председника општине Ибарлија, 280.

⁷²⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Христе Петровића „Даскала“, 1. децембар 1918.

⁷²⁷ *Rapport...*, I том, 16.

⁷²⁸ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, сведочење Нагалије Бајевић, без датума.

одведе у кућу Николе Коњевића у којој сам радила. Понудили су ме неком војнику који ме је силовао, упркос томе што сам имала само 15 година. Заразила сам се и због тога сам морала да се подвргнем четворомесечном лечењу у болници у Ускубу (Скопље).⁷²⁹

Док је у једном другом случају грчки конзул у Скопљу, пре него што је послат на друго место, приметио да су силоване све српске жене и девојке са старих граница које су још биле у граду, а он је био сведок како је око 600 жена за које се веровало да су оболеле од венеричних болести утоварено у отворене вагоне који се обично користе за превоз песка и угља и послате ка непознатом одредишту на северу.⁷³⁰

Више сведочења потврдило је учешће власти и систематску природу сексуалног насиља. У Тетову су изабране најлепше жене које су подељене у две групе и уписане у један регистар. Прва је требало да буде доступна официрима, а друга подофицирима: жене су потом позиване у полицијску станицу где су силоване у просторији посебно намењеној за то.⁷³¹

Још један пример навео је на сумњу да је масовно силовање део пројекта бугаризације становништва. У селу Мировче многе силоване жене о томе нису желеле да говоре због срамоте; али Јелена Стојановић, већ мајка четворогодишњег детета, која је после силовања затруднела, одлучила је да тај инцидент пријави општинским властима. Уместо да добије помоћ, присилили су је да не изврши абортус и послали полицајце да присуствују порођају како би обезбедили да све прође у реду.⁷³² У другом случају, једна мајка је посведочила:

Када су Бугари ушли у наше село у октобру 1915. године, војник из одељења за везу 41. пука по имену Ристов дошао је до наше куће и напао нас. Ја, моја снаја и моја стара мајка побегле смо ка шуми, али моја осмогодишња ћерка Талијанка остала је код куће. Ристов ју је узео, затворио се у собу и бацио је на кревет. Провео је целу ноћ с њом и више пута је силовао. Када сам се сутрадан вратила кући, затекла сам своју ћерку болесну, у крви, са блузом и хаљином, такође, крвавом. Чак је и ћилим поред кревета био крвав. Одмах сам узела кћер у наручје и отишла код команданта да то пријавим, а он

⁷²⁹ *Rapport...*, III том, док. 378, сведочење Стеване Мирчевић, (Stevana Mirtchevitch) Тројак, (Прилеп), 280.

⁷³⁰ АС МИД-ПО, 1916, XV/404, тел. бр. 899, од конзула у Солуну Министарству иностраних дела, сведочење грчког конзула у Скопљу Франгистоса 12/25. фебруар 1916.

⁷³¹ АЈ, 388-8-40 и 41, тел. бр. 39749, од Међусавезничке комисије Српском посланству у Паризу, 17. децембар 1918.

⁷³² АЈ, МИП-ДУ, 334-16, извештај о бугарским злочинима у општини Мировче.

ме послао код лекара који је све потврдио. Ристова нису нашли, због чега су ме позвали код команданта у Власотинцу, а одатле ме послали у суд у Врању. Записали су моје сведочење, али нису ми помогли, рекавши да ће казну одредити главни суд у Скопљу. [...] Понела сам бугарским властима крваву блузу и хаљину да их прегледају и чувала сам их скоро три године. Онда сам их бацила, јер су избледели.⁷³³

Сумње су потврђене речима новог велеског епископа Мелентија 27. септембра 1916. Када је отишао у место Богумили, позвао је становнике у цркву на литургију. Након литургије одржао је говор у којем је рекао да жене не би требало да одбијају бугарске војнике, већ да, напротив, морају да затрудне, јер то није грех. Ако би се њихови очеви вратили са фронта, морале би да им одговоре: „ви сте стари Срби, ми млади Бугари”.⁷³⁴

Укратко, силовања су вршена у великом обиму. И често је томе било тешко посведочити, јер су се жене тога стиделе. Упркос томе, велики број болесних жена и многа деца која су се родила упркос одсуству мушкараца, потврђују ову теорију. Силовања су се дешавала свуда: током претреса, интернирања (или претњи интернирањем). И у овом случају злочини су почињени уз најекстремнији садизам: мајке су силоване пред ћеркама и обрнуто, жене су силоване пре или после мучења.⁷³⁵

Критике Радославовљеве Владе

Све што се дешавало у Србији и Македонији није могло остати незапажено. Покушаји да тајни план елиминације виђених људи и српске интелигенције остану тајна, дефинитивно су пропали. Погубљења се нису могла сакрити од цивилног становништва у окупираним подручјима. Ноћна одвођења и конспиративна клима изазвали су страх и забринутост међу људима, док су ноћне пуцњаве често узнемиривале читаве насељене центре. „Интернирање у Софију” је сада постала реченица коју нико није желео да чује. Понашање бугарских војника потом је још више уплашило цивиле. Многи су се поносили злочинима које су починили, чак увећавајући бројке, док су други, као у случају војника стационираних у Сурдулици, који су одбили да изврше даља погубљења, грађанима причали

⁷³³ АЈ, МИП-ДУ, 334-13, сведочење Свиленке Пејић, 13. децембар 1918.

⁷³⁴ *Rapport...*, III том, док. 400 и 401, сведочења Јелене Начевић, Марка Начевића и Богдана Бошковића, 292–293.

⁷³⁵ *Idem*, I том, 16.

о „Дубокој долини” и „Врлој реци” из једноставне људске потребе да се препричавају трагедије у којима су учествовали.

Због гласина међу бугарским војницима, али вероватно и захваљујући интерним изворима, за масовна погубљења су сазнали и Немци и Аустроугари који су отворено позвали бугарске савезнике да зауставе ове масакре. Аустроугарски конзул известио је своје надређене да Бугари непрестано врше депортацију мушкараца у Бугарску покушавајући да то чине на прикривен начин.⁷³⁶

Поред тога, захваљујући бројним сведочењима и првим спроведеним истрагама, српска Влада је успела да прикупи низ материјала довољних за састављање *Livre bleu*, убедљивог чина осуде бугарских злочина, која је дистрибуирана савезничким и неутралним силама. У исто време, Рајс је наставио свој рад, објављујући бројне чланке у неколико европских новина.

Питање бугарских злочина постало је инструмент коришћен у обновљеној српској војсци, која је након реорганизације, пре свега захваљујући интервенцији француског савезника, размештена северно од Солуна. Маја 1916, Генералштаб III армијског корпуса обавестио је заповеднике дивизија да Врховна команда сада има на располагању пуно података „о систематском истребљењу Срба, о депортацији свих здравих људи у редове бугарске војске или у логоре за интернирање, о убиствима ратних заробљеника”, додајући да сви ти примери морају да буду обзнањени војницима, како би им било јасно како Бугари и Немци желе да униште све што је српско.⁷³⁷

Оно што се десило у Србији и Македонији користили су и припадници опозиције у бугарском парламенту. Већ на седници 13/26. јануара 1916, социјалисти, једина странка која се одлучно противила уласку Бугарске у рат, на челу са Благоевим, отворено су напали и осудили насиље и ексцесе које су бугарски државни службеници извршили у окупираним областима, као и режим корупције коју су успоставили.⁷³⁸

Критика је стигла и од Малиновљевих демократа који су већ претходно истакли напете односе између војне и цивилне власти у окупираним областима. Међутим, његове речи биле су ограничене само на питање моралности службеника администрације: критиковао је Радославова јер су „проблематични људи” послати као државни службеници на „ослобође-

⁷³⁶ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 313.

⁷³⁷ ВА, п. 9, к. 222, ф. 4, 15/2, од команде Дунавске дивизије команданту I пешадијске бригаде, 16/29. мај 1916.

⁷³⁸ Владимир Стојанчевић, „Национално-политички и међународни положај Србије у 1916. години”, у: Владимир Стојанчевић, *Србија и српски...*, 38.

не” територије. С тим у вези, известио је о два случаја: цитирао је нишког команданта који се пожалио надређенима на лоше стање проузроковано неспособношћу и помањкањем савести званичника који су дошли из Бугарске, и дао пример македонског револуционара, који је тих дана стигао у Софију да се жали на ситуацију у Македонији, која је постала неподношљива због недела државних службеника.⁷³⁹

Негодовања неких посланика појачала су се почетком фебруара, када су, критикујући закон о школском систему у окупираним областима проговорили о денационализацији и тероризму према цивилном становништву, што су неприхватљивим сматрали Радославов и владине новине *Народни права*, које су 14/17. фебруара објавиле оштар одговор на оптужбе опозиције.⁷⁴⁰

Исти лист 2/15. марта поново је напао Малинова, сматрајући скандалозним да се усудио да оптужи државу коју заступа Влада Радославова, „за наводно насиље над становништвом нових покрајина” и инсинуирао да критике на рачун јавног реда и законитости у тим областима заправо прикривају оптужбе да је Влада тамо створила стање анархије и корупције.⁷⁴¹

Ови проблеми нису помињани неколико месеци и само су се повремено појављивали у социјалистичким новинама. Остатак опозиције је ћутао, чак се приклонивши ставовима Радославова: дотичне новине заправо су инсистирале на неопходности организованијег ширења бугарског језика и културе у новим покрајинама, потпуно оставивши по страни проблем насиља и корупције.⁷⁴²

Почетком јула, међутим, ове теме вратиле су се у средиште скупштинске расправе. У *Препорецу* од 6/19. јула, појавила су се два чланка врло критички интонирана према администрацији у Македонији, која је, чини се привлачила много више пажње него Моравска област. У једном од њих осуђује се лош квалитет државних службеника, уз неке изузетке, а бугарски апарат се пореди са српским из трогодишњег периода 1912–1915, уз напомену да је Београд – за разлику од Софије – послао своје најбоље представнике да управљају новим областима.⁷⁴³ Поново се појавио и проблем сукоба војне и цивилне власти.

Ова два фактора навела су Радославова да призна да би у изјавама опозиције „могло бити нешто истине” и да обећа истрагу о стварном по-

⁷³⁹ Миливоје Перовић, *op. cit.*, 37–38; Victor Kuhne, *op. cit.*, 274.

⁷⁴⁰ Victor Kuhne, *op. cit.*, 274.

⁷⁴¹ *Idem*, 275.

⁷⁴² *Ibidem*.

⁷⁴³ Victor Kuhne, *op. cit.*, 276.

нашању бугарских службеника послатих у Македонију. 11/24. августа, бивши министар и демократски посланик Михаил Такев написао је у листу *Препорец* да је министру унутрашњих послова предао доказе о ономе што се до тада тврдило: неколико чланова полицијског апарата у Македонији били су злочинци доведени право из затвора, што су доказивали досијеи и фотографије које је Такев донео министру.⁷⁴⁴

Пријаве бившег министра у августу добиле су неочекивану потврду. Генерали војске, у циљу превазилажења проблема, које су изазвали државни службеници, тада су у ствари покушали да преузму контролу над целокупним цивилним административним системом у Македонији, критикујући став премијера.⁷⁴⁵

Самосталност приказана овим гестом генерала указала је на својеврсно противљење самој Влади и прикрила стварност која је очигледно била много сложенија од оне коју је износила званична пропаганда.

Односи између Врховне команде и Министарства војног већ су били веома напети и због компликоване организације и потчињавања Макензену, толико да је, у марту 1916, дошло до оштре преписке између генерала Жекова и министра Финчева;⁷⁴⁶ али најозбиљнији проблем односио се на материјално и морално стање војске од почетка рата.

Случајеви војске стациониране у Скопљу и Битољу, која је, као што се видело, већ била буквално доведена до глади, нису били само изоловани проблеми.

Бугарска војска, која је из балканских ратова изашла у катастрофалном стању, није имала довољно времена да се прегрупише и прибави неопходни материјал, укључујући храну и одећу; владало је стање раширене несташнице у неким деловима земље (већ крајем децембра 1913, *Њујорк Тајмс* истакао је да су хиљаде жена и деце у Бугарској биле у опасности да умру од глади⁷⁴⁷), недостатак текстилних фабрика и, пре свега, блокада трговине, од које је зависио опстанак земље, а која се догодила избијањем Великог рата, додатно су погоршали стање војске.⁷⁴⁸ Кратак период између потписивања уговора са Централним силама и мобилизације, такође није дозволио логистичко обезбеђивање оперативне војске: на пример, недо-

⁷⁴⁴ *Ibidem.*

⁷⁴⁵ R. A. Crampton, *op. cit.*, 453–454.

⁷⁴⁶ Стефан Нойков, *Защо не победихме 1915–1918*, Воено-издателски фонд, Софија 1922, 33. Генерал Жеков у августу 1916. заменио је министра војног Финчева.

⁷⁴⁷ *Famine threatens now in Bulgaria*, *The New York Times*, 26. децембар 1913.

⁷⁴⁸ Стефан Нойков, *op. cit.*, 126.

стајала су складишта са залихама у близини фронта.⁷⁴⁹

Глад је постала опсесија бугарских војника: а њихов морал, који још у тренутку уласка у рат, није био висок, претрпео је тежак ударац упркос тренутној еуфорији коју је створила победа против Србије.⁷⁵⁰ Ти гладни и слабо обучени војници, гурнути у нови рат, не успевајући да се опораве од пораза 1913. године, нашли су се, између осталог, и у подређеном положају у односу на савезнике, који су били у много бољој ситуацији. У Скопљу и Битољу, али и у многим другим градовима, били су приморани да гледају много боље ухрањене немачке војнике, док су морали да поштују њихову предност експлоатације локалних прехрамбених ресурса. Мале резерве бугарске војске, у ствари, скоро су нестале, чим су Немачка и Аустрија почеле да извозе све основне потрештине из окупираних подручја; због тога су већ 1916. године, баш као и у Битољу, морала бити смањена следовања хлеба за целу војску.⁷⁵¹

Питање хране било је вероватно највидљивији аспект сложеног односа који се развио између Аустријанаца, а посебно Немаца са једне стране, и Бугара с друге, што је створило нове озбиљне проблеме Радославовљевој Влади.

Већ у другој половини новембра 1915, док су ратне операције на Косову и Метохији још трајале, генерал Фон Макензен наредио је повлачење својих трупа сматрајући да је постигао свој циљ, одрекавши се било каквих територијалних претензија у Србији. Отварање канала за везу с Бугарском и Турском, у ствари, омогућило је стварање једине могућности да се, барем привремено, реши очајничка потреба Аустроугарске и Немачке за ресурсима и намирницама: ратне потребе, погоршане територијалном изолацијом, заправо су се закомпликовале у марту 1915. године, услед блокаде британске морнарице, а њене драматичне последице (прво по немачко цивилно становништво) експлодирале су почетком 1916.⁷⁵²

Пут до Месопотамије у немачким и аустријским плановима предвиђао је и интензивну експлоатацију територија кроз које ће проћи, без обзира на то да ли су биле окупиране или савезничке: такав је био случај с Бугарском и припојеним подручјима Србије.

⁷⁴⁹ *Ibidem.*

⁷⁵⁰ Стефан Нойков, *op. cit.*, 133.

⁷⁵¹ *Idem.*, 127.

⁷⁵² О питању енглеске поморске блокаде и њених последицама у Немачкој, Аустроугарској, Бугарској и Турској, као и на територијама под њиховом окупацијом, упућује се на Bruna Bianchi, "L'arma della fame. Il blocco navale e le sue conseguenze sulla popolazione civile (1915-1919)", у: *DER*, бр.13/14, јул 2010, 1-33, слободно доступно на интернет адреси www.unive.it/dep.

Упркос бугарском покушају да спречи извоз хране изван утврђених споразума, то се одвијало све масовније, проузроковавши убрзо и у Бугарској нове озбиљне несташнице хране за цивилно становништво и скок цена то мало робе која се могла наћи на тржницама.⁷⁵³ Појавили су се и шпекуланти, чак и међу скупштинским посланицима, који су организовали нелегалан извоз, што је погоршало ситуацију, док је, уз сарадњу многих бугарских службеника, на хиљаде вагона натоварених пољопривредним производима и намирницама напустило земљу као „ратни материјал”, на којем бугарске царинске власти нису могле извршити ниједну проверу.⁷⁵⁴

Стабилност немачке и аустријске валуте у поређењу с бугарском значила је да су се продавци у Бугарској масовно оријентисали према купцима који поседују ове валуте; с друге стране, крађе које су починили Немци и Аустријанци биле су толико учестале, да је бугарска Врховна команда 1916. године наредила пратњу вагона натоварених храном. Упркос томе, савезничке трупе почеле су да краду велике количине соли коју су потом у Бугарској мењали за храну која је била отпремана у Аустрију и Немачку.⁷⁵⁵

Немачки и аустријски војници бавили су се и другим облицима илегалног извоза: дозвола коју су им издале одговарајуће Врховне команде да пошаљу породицама 5 килограма хране недељно значила је да је много војника стационираних у делу Србије, који су окупирали Аустријанци, такође пролазило преко територија које су заузели Бугари и оних у самој Бугарској да би испоручили те намирнице. Од краја 1916. године, 16.000 аустро-немачких војника стационираних на Јужном фронту, послали су следовања хране, ако се узме у обзир количина од 5 килограма, потребних за 100.000 људи.⁷⁵⁶

У Бугарској је дошло до правог економског продора Берлина (и Беча), у којем су немачке вође новим споразумима обезбедиле могућност откупа свих тих ресурса неопходних, превасходно, у војне сврхе, истовремено интензивирајући оснивање трговачких фирми и банака на бугарској територији.⁷⁵⁷ На тај начин Немци су монополизovali бугарски извоз и увоз.⁷⁵⁸

⁷⁵³ Севделин Андрејевић, *op. cit.*, 53.

⁷⁵⁴ Richard Crampton, *op. cit.*, 455.

⁷⁵⁵ *Ibidem.*

⁷⁵⁶ Richard Crampton, *op. cit.*, 454.

⁷⁵⁷ *Idem*, 295. и 301.

⁷⁵⁸ Victor Kuhne, *op. cit.*, 131. Аутор додаје (131–137) да се то догодило и захваљујући обећањима и плановима које је немачки врх правиво у погледу централне улоге коју би Бугарска имала након сукоба у „Мителропи”, док би се спроводила германизација Бугарске кроз бројне хуманитарне, културне институције и разне посете немачких економиста и научника. Кремптон такође истиче да се паралелно с економским дешавао и културни продор, *cf.*, *op. cit.*, 452.

С друге стране, већ у јануару 1916. године један крупан немачки индустријалац који се враћао са путовања у Цариград, изјавио је да Немачка Турску и Бугарску третира као „своје колоније”.⁷⁵⁹

Већ од 1916. године цивилно становништво у Бугарској било је ускраћено за бројну робу за свакодневну употребу: поред хране, дошло је и до несташнице одеће, сапуна, као и грађевинског материјала, попут цемента.⁷⁶⁰

Ова „савезничка пљачка”⁷⁶¹ и илегални извоз хране била су додатна питања која су уздрмала Радославовљевој Влади. У пролеће 1916, група виших официра, укључујући генерале Јоцева, Лукова, Тантилова и Жекова тражила је да се окончају ове злоупотребе и да се извоз хране заустави бар до наредне жетве, али изостанак одговора Владе, натерао их је да појачају провере дуж бугарских граница од 1915. године (дакле искључујући окупирани територије), да би се спречило да храна напусти земљу.⁷⁶²

Српска и македонска територија, изузете из заштите коју су наметнули бугарски генерали, биле су у крајње критичној ситуацији.

Већ почетком децембра 1915. године, док су Аустријанци почињали с увођењем окупационе власти на освојеним српским територијама, Немци су се без разлике усредсредили и на Бугарску и на територије које је освојила. Гарантујући војну подршку за даље бугарске територијалне претензије у Добруци и Егејској Македонији, Фон Макензен је обезбедио привремену експлоатацију рудних налазишта источне Србије и железничких линија, али, пре свега, право коришћења пољопривредног богатства Моравске регије и Македоније све док немачке трупе буду остале на Солунском фронту.⁷⁶³

Сматрајући Србију „транзитном и опскрбном територијом”,⁷⁶⁴ Немци су формирали две командне области у два административна и војна седишта двеју бугарских војно-инспекцијских области, Нишу и Скопљу, проширивши убрзо своју доминацију над свим ресурсима Моравске и Македонске области. У овој ситуацији бугарске власти нису ни имале моћ преговарања: одлуке су, у ствари, доносиле немачке вође после решавања спорова са аустријским партнерима, такође заинтересованим за ресурсе у бугарским рукама. Према неким сведочењима, цео бугарски администра-

⁷⁵⁹ Richard Crampton, *op. cit.*, 291.

⁷⁶⁰ *Idem*, 487–488.

⁷⁶¹ Овај израз користио је Ричард Кремптон (cf. Crampton 1983, *op. cit.*, 456).

⁷⁶² *Idem*, 456.

⁷⁶³ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 283. и 293–294.

⁷⁶⁴ *Idem*, 293.

тивни систем је у ствари био подвргнут вољи немачких власти.⁷⁶⁵

У мају и августу 1916. ратификовани су споразуми о експлоатацији руда у Источној и Јужној Србији (бакра и угља), док су неколико пута парафирани нови везани за извоз пољопривредних производа.⁷⁶⁶

Већ крајем децембра 1915, аустријско Министарство иностраних послова приметило је да немачко понашање у Србији (и у Конгресној Пољској) доводи до озбиљног сиромашења становништва. Ресурси су, у ствари коришћени без икаквог размишљања о потребама и будућности цивила: реквириране су велике количине стоке, пшенице, брашна, вина, соли и нафте, а биле су импровизоване и кланице за прераду свињског меса за слање у Немачку. То је проузроковало појаву глади и озбиљно сиромашење становништва у неколико области,⁷⁶⁷ а пошто је глад већ изазвала прилично жртава у Охридџу, исто се десило и у Битољу.⁷⁶⁸

С друге стране, употреба свих расположивих ресурса у Србији и Македонији и борба између савезника за што веће присвајање, свуда су само погоршавали мере реквирирања и пљачку, толико да више није постојала видљива разлика између те две ствари.⁷⁶⁹

У селу Богданци код Ђевђелије, пре интернирања између пролећа и лета 1916. становници су више пута лишавани стоке и хране, како у име реквизиције, тако и због пљачке, толико да је у једном послератном извештају писало:

Пљачке је било премного. Козе су ипак највише пљачкане и овце, коњи итд. Мита Јенцекчевић опљачкан је са 40 коза, Лазар Поповић 150, Јован Ичевић 40 [...].

Реквизицију је вршила војна власт и све је реквирирано без разлике: сено, слама, кукуруз, волови, козе итд. Реквизиција је свуда била на силу. Већини Бугари нису давали реверсе, признанице, тако да је реквизиција била истоветна пљачки. У свему слична.⁷⁷⁰

⁷⁶⁵ АС МИД-ПО, 1916, XV/437, извештај доктора Трикорфоса, шефа здравствених мисија у Србији, без датума.

⁷⁶⁶ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 298. и 302.

⁷⁶⁷ *Idem*, 292.

⁷⁶⁸ R. A. Reiss, "Austro-bugaro..."; у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 220.

⁷⁶⁹ *Rapport...*, I том, 36.

⁷⁷⁰ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, извештај о бугарским злочинима у Богданцима.

Крај 1916: биланс бугаризације

Упркос интензивном раду бугарских власти, нарочито у Моравској области, крајем 1916. резултати су изгледали прилично слабо. Генерал Кутинчев је 7/20. новембра 1916. године Генералном штабу бугарске војске у Ђустендилу послао извештај о ситуацији у Моравској области, у коме су се прилично опрезно истицале тешкоће и отпори на које су наишли код цивилног становништва.

Анализирајући демографију седам области, иако је званични попис неколико месеци раније објавио да је становништво готово цело Бугарско, извештај је дао сасвим другачију слику. У Врању је, према попису становништва, живело 9.577 становника, од чега 9.008 Бугара, а само 62 Срба. Па ипак, становништво које је некада било „јасно бугарско”, наводи се у извештају, није задржало ништа бугарско: чињеница да је живело под Србима учинила је то становништво српским „до фанатизма”. „Привремено су”, додао је, „подносили нову власт у тишини, али мржња коју према нама гаје је очигледна и коначно, током српског периода, Врање је било центар непријатељства према свему бугарском, а посебно македонским досељеницима”. „Ово становништво”, наставио је, „може се асимиловати, али биће потребно много година и много такта и систематског рада”.⁷⁷¹ Слични су закључци за Пиротски и Нишки округ. У извештају се, након анализе, област по област, закључује, побијајући званични попис становништва, да се већина становништва Моравске области сматра српским и нагласио:

Чак је и сама српска маса шовинистичка и малобројни су они који показују знаке да подлегну једној евентуалној асимилацији [...]. Васпитаван на овај начин десетинама година, нарочито у последњих десет година, овај се народ прожео толико јаким патриотским и шовинистичким осећањима да је стигао до фанатизма. Зато би било наивно, па чак и злочин, веровати да ће се он помирити са својим положајем, да већ симпатизира нашу власт и да би у догледно време могао да ради у корист наше ствари. Напротив, он нас прикривено мрзи, не подноси и очекује са прикривеном злобом да се баци на нас у најнезгоднијем моменту.⁷⁷²

⁷⁷¹ Миливоје Перовић, *op. cit.*, 49–50. (Извештај је потписао генерал Кутинчев, али га је саставио његов секретар Мустанов).

⁷⁷² *Idem*, 51–53.

На крају извештаја препоручене су неке мере како би се олакшала асимилација и, пре свега, смањила дистанцираност између српског становништва и бугарских власти, као што је постављање лојалних и поштених државних службеника, интензиван рад свештеника и наставника, али уз одржавање војног режима.⁷⁷³ Вероватно, такође као последица тога, неколико дана касније, 11/24. новембра 1916, бугарска Влада одобрила је средства за отварање 270 нових месних школа и за плате 450 нових учитеља и 50 нових професора за „ослобођених територија Бугар-Мораве”; Такође је издвојено 100.000 лева за објављивање текстова и разних материјала који ће се дистрибуирати становницима ове области.⁷⁷⁴

Међутим, проблеми су се појавили и унутар бугарског цивилног окупационог система који је очигледно наишао на велике потешкоће. Бугарске власти морале су да имају одређену васпитну улогу према становништву. Због тога је начелник Врањског округа, Захаријев, 6/19. децембра поново укорио среске начелнике, јер су били криви за увођење српских речи у писани језик у документима. Захаријев је, веома изнервиран, написао да је очигледно да су срески начелници „заборавили бугарски језик и присвојили српски” и да ће одговорни бити строго кажњени јер су „послати да изврше утицај на становништво, а не да трпе утицај тог језика разбојника [српски, прим. аут.]”⁷⁷⁵

У међувремену, са поновним освајањем Битоља и неких околних области, српске власти биле су суочене са проблемима с којима су се већ суочавале у прошлости. Избеглице из ослобођених села вратиле су се у своје напуштене куће у очајном стању. 13/26. новембра 1916. године, командант III армијског корпуса тражио је да се интервенише како би им помогао и обезбедио им храну јер је уопште нису имали.⁷⁷⁶

Поново су се појавиле присилне регрутације и нова масовна бекства. 14/27. новембра Министарство војно наложило је регрутовање мушкараца старости између 18 и 50 година из Битоља и околине.⁷⁷⁷

Према подацима Дунавске дивизије, 18. јануара 1917, требало је да буде присутан 331 регрут, међутим 206 је одмах побегло, 20 је било у бол-

⁷⁷³ *Idem*, 55.

⁷⁷⁴ *Idem*, 33.

⁷⁷⁵ *Rapport...*, I том, бр. 65, 268–269, од начелника Врањског округа среским начелницима, 6. децембар 1916.

⁷⁷⁶ ВА, п. 4/3, к. 22, ф. 6, 2/3, о. бр. 4623, од команданта III армијског корпуса Врховној команди, 13/26. новембар 1916.

⁷⁷⁷ ВА, п. 6, к. 27, ф. 3, 31/2, о. бр. 2718, од команде Вардарске дивизије артиљеријској команди, 3/16. децембар 1916.

ници, а 5 је ослобођено војске. Од 100 регрутованих тих дана, још 13 их је побегло, а сви су, додао је, били у лошем стању као и њихове породице.⁷⁷⁸ Српске власти, потпуно неповерљиве према овим регрутима, предложи-ле су гвоздену контролу ових регрута, а ако је потребно и да их ограде бодљикавом жицом.⁷⁷⁹ Из тог разлога, утврђено је да би требало окупљати радне групе које би радиле у позадини под строгом контролом.⁷⁸⁰

Година која се ближила крају већ је носила озбиљне знакове бугарске окупације. Нека села у Поречу изгубила су 40–50% становништва због масакара, убистава, интернирања и принудног рада. Интернирање је попримило масовне димензије, док су насиље, реквизиције и глад изазивали снажно незадовољство међу цивилним становништвом.

Оно се погоршало новим одлукама бугарске војске. Врховна команда је, у ствари, наредила регрутовање мушкараца: у Македонији је започело у октобру 1916,⁷⁸¹ а у Моравској области 1/14. фебруара 1917. Кутинчев је наредио регрутовање мушкараца од 19 до 40 година.⁷⁸² Ова одлука морала је створити много напетости ситуацију која ће 1917. годину учинити најтежом годином за цивилно становништво, нарочито у неким областима Србије.

⁷⁷⁸ ВА, п. 4/3, к. 28, ф. 3, 5/11, о. бр. 5690, од команданта Дринске дивизије команданту III армијског корпуса, 20. јануар/2. фебруар 1917.

⁷⁷⁹ ВА, п. 4/3, к. 28, ф. 3, 5/11, о. бр. 2815, од команданта I бригаде Дринске дивизије команданту дивизије, 17/30. јануар 1917.

⁷⁸⁰ ВА, п. 4/3, к. 28, ф. 3, 5/18, о. бр. 11328, од Врховне команде команданту III армијског корпуса, 12/25. фебруар 1917.

⁷⁸¹ Victor Kuhne, *op. cit.*, 306–307.

⁷⁸² Миливоје Перовић, *op. cit.*, 55.

1917. – гушење Топличког устанка и услови у логорима за интернирање

Топлички устанак у фебруару/марту 1917.⁷⁸³

Политика бугарских окупационих власти, чија је главна карактеристика сада постајало екстремно насиље, нимало није деловала да српске цивиле „привуче” њиховој насилној асимилацији, већ је, напротив, изазвала раширену огорченост и бројне патње. Неправде, пљачке и реквизиције, непрекидна кажњавања и тешко злостављање, посебно су у Србији, појачали противљење цивилног становништва против оних који су сматрани окупаторима, а чије су одговорности за масакре и депортације 1915–1916. свима биле познате, чак и у иностранству: поред публикација из 1916. године, српско Министарство иностраних дела послало је, 9. марта 1917, веома детаљну ноту савезничким и неутралним државама о понашању Бугара у окупираним областима.⁷⁸⁴

Већ, ипак, тешке услове узроковане свим тим угњетавањима, додатно је оптеретила и економска ситуација огромног броја људи која се толико погоршала да је глад због несташице хране постала стални елемент бугарског режима.⁷⁸⁵

Епизоде напада на окупационе власти, посебно на подручју под аустроугарском контролом, већ су се догодиле током 1916; а ипак, чини се да се одређена организација појавила тек у другој половини исте године, захваљујући неким официрима српске војске⁷⁸⁶ који су остали код куће јер су били рањени, болесни или зато што су одлучили да дезертирају. На то је посебно утицала вест о уласку Румуније у рат. Она је очигледно дала наду становништву, а посебно хиљадама српских војника који су се скривали

⁷⁸³ О устанку сф.: Јован Дероко, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918*, Просвета, Београд 1940; Андреј Митровић, *Топлички устанак: место у српској историји*, САНУ, Београд 1993; Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917*, Социјална мисао, Београд 1996; *Идет, Дневник Косте Миловановића Пећанца: од 1916. до 1918. године*, Историјски институт САНУ, Београд 1998; *Идет, Казивања о Топличком устанку*, М & Н, Нови Сад 2007.

⁷⁸⁴ Љубомир Јовановић, *Лобуна у Топлици и Јабланици*, говор у Народној Скупштини 12. априла 1918. године на Крфу, Геца Кон, Београд 1918, 25.

⁷⁸⁵ Richard Crampton, *op. cit.*, 457.

⁷⁸⁶ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 342–343.

по селима и планинама. Већ тада су немачке снаге биле ангажоване на гушењу покушаја устанка у близини града Крагујевца.⁷⁸⁷

Крајем септембра, Врховна команда српске војске послала је поручника Косту Миловановића Пећанца у Моравску област с јасним задатком да организује устанак у тренутку финалне офанзиве савезничких трупа из Солуна. Поручник је тада сазнао за постојање бројних група бивших војника организованих у четничке чете, попут многих чета које су претходних деценија деловале од Македоније до Босне, у свему налик четата бугарских комита и грчких андарта у Македонији, учесника балканских ратова.⁷⁸⁸

Једном од њих командовао је Коста Војиновић Косовац, српски официр који је остао на Косову и Метохији јер је био рањен. Његово име убрзо је постало познато бугарским властима, а његово деловање често је узнемиравало војску. Међутим, као и у било ком другом случају, он је званично сматран обичним разбојником, а казне за оне који су га подржавали, иако строге, нису нарушавале интегритет личности. Тако је 26. децембра 1916/8. јануара 1917, потпуковник Исикров, заповедник области коју је заузео XI пук III позива, наредио да села Посица, Боранци, Бело Поље, Бабица, Жарево и Чокотар (сва близу Бруса), која су била одговорна за подршку Кости Миловановићу морају да обезбеде храну и смештај за јединицу од 100 војника и 10 коња, која би ту заузела положај. Наредба је такође наметнула одређену контролу над мушким становништвом,⁷⁸⁹ а ипак није било ни стрељања, ни интернирања, као што ће се догодити касније.

Кутинчевљево наређење, које му је већ почетком јануара стигло од Врховне команде, о регрутовању мушкараца од 18 до 45 година изазвало је паничну реакцију међу становништвом. Уследили су, већ почетком фебруара, датуми регрутовања у сваком срезу.⁷⁹⁰ Нико није био вољан да иде у службу у редове непријатељске војске, због тога се број бивших српских војника који су се скривали у планинама знатно повећао стварајући услове за формирање озбиљног устаничког покрета чије успостављање, упркос покушајима, није успело. Управо пораст броја мушкараца који су отишли у шуме и снажно незадовољство становништва били су елементи који су покренули четничке команданте да организују устанак.

⁷⁸⁷ *Idem*, 345–346.

⁷⁸⁸ *Idem*, 348. О акцијама ових чета у периоду који је претходио Топличком устанку сф.: Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији: 1916–1918*, Српска Књижевна задруга, Београд 1987.

⁷⁸⁹ АЈ, 334-22, *Заповѣдь по Оккупационния рајонь на 11-й опълченски полкъ*, 26. децембар 1916.

⁷⁹⁰ Victor Kuhne, *op. cit.*, 307.

Све четничке вође састале су се од 8/21. до 9/22. фебруара у Обилићу, у близини Пусте Реке, да би разговарали о томе шта да раде. Упркос противљењу Косте Миловановића Пећанца, сви присутни, под вођством Косте Војиновића Косовца, гласали су да се одмах дигне устанак.⁷⁹¹ После неколико окршаја на разним местима, устаници су отворено устали против Бугара, ослободивши 13/26. фебруара град Куршумлију. Истог дана, за разлику од Пећанца, Косовац, представљајући се као представник краља и српске војске, подстакао је народ на општи устанак, пославши своје изасланике у Моравску област како би сви устали.⁷⁹² За неколико дана ослобођени су: Прокупље (17. фебруара/2. марта), Лебане (18. фебруара/3. марта), Власотинце и други центри, што је створило читаве цепове слободне територије у регионима Топлице и Јабланице. Као права војска, 13/26. фебруара наредили су мобилизацију свих способних људи у Моравској области и формирање војних јединица са одговарајућим областима акције и циљевима.⁷⁹³ За неколико дана, број устаника порастао је на преко 5.000, да би, затим, достигао цифру од преко 10.000.⁷⁹⁴ У главним областима, само становништво, а посебно жене, на различите начине су учествовали у пружању подршке устаницима: сакривали су их, бринули се о њима, обезбеђивали им храну и деловали као јатаци.⁷⁹⁵

Упркос томе, бугарске власти још увек нису хтеле да признају присуство устаничког покрета на својим територијама, сматрајући те акције четника за обично разбојништво.⁷⁹⁶ Генерал Кутинчев је, 1/14. марта, команди бугарске оперативне војске дао слику ситуације. Описујући нападе које су претрпели, изјавио је да су његове трупе стациониране у Моравској области биле малобројне и без мотивације (половину њих, додао је, чинили су Турци), док су цивилне власти само шириле панику, уплашене притиском цивилног становништва. Због тога је Кутинчев апеловао да се пошаљу појачања.⁷⁹⁷

У тим данима ситуација је постала експлозивна и то питање се, стога, више није могло потцењивати. 4/17. марта прво појачање придружило се трупам пуковника Златанова, команданта 1. бригаде трећег позива који

⁷⁹¹ Миливоје Перовић, *Топлички устанак*, (прво издање, 1958) Војно дело, Београд 1959, 120.

⁷⁹² *Idem*, 128.

⁷⁹³ *Idem*, 141.

⁷⁹⁴ R. A. Reiss, *Les infractions...*, 293.

⁷⁹⁵ У вези с тим, види.: Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку*.

⁷⁹⁶ То се и десило, иако су аустријске власти у јануару указале на постојање једног устаничког покрета, а не обичних разбојничких акција у областима око Крушевца и Куршумлије, Андреј Митровић, *Србија у првом...* 350.

⁷⁹⁷ Миливоје Перовић *op. cit.*, 132.

су се укључили у праве борбе у близини Лебана.⁷⁹⁸ Тих дана Радославов је аустроугарском конзулу у Софији поверио да је узрок устанка „превише добронамеран став Бугара”, али да од сада више неће бити дилема. Те су речи конзула натерале да у извештају свом Министарству иностраних послова, изјави да: „Никада до сада није постојао умерен став према Србима: ван сваке сумње је да ће бити извршена казна тако крвава какву наше доба још није видело”.⁷⁹⁹ Било је то предвиђање аустроугарског конзула, које је потврдио владин лист *Дневник*, који је 22. фебруара/7. марта објавио једну декларацију којом је оправдао насилну репресију:

У ванредним околностима, у којима је обустављено деловање неких закона и у којима се у више делова земље управља ванредним законима, морална одговорност долази пре правне одговорности. Данас је морална одговорност одређена ратним циљевима којима тежимо. Боримо се за своје постојање, што значи да све радње које представљају препреку морају, какав год био њихов разлог, бити кажњене ...

У овим ванредним временима једини принцип који, чак и са становишта обичне правде, има свој разлог јесте безусловно потчињавање.

Много се говорило о „толеранцији”, коју неки одобравају, а други осуђују. На првом месту су принципи државне дисциплине. Свака политика која није у складу са овим принципима мора бити кажњена. Сваки чин појединца који има за циљ слабљење државе мора се поништити. Ми имамо само једно гледиште: „Отаџбина је у опасности”; и један слоган: „Отаџбина изнад свега”.⁸⁰⁰

Генерал Кутинчев је смењен, а како би устанак био угушен, 5/18. марта, стигао је пуковник Протогеров, кога је бугарска Врховна команда поставила за привременог команданта Моравске војно-инспекцијске области. Његов долазак означио је веома важну прекретницу у бугарском окупационом систему и у насиљу над српским цивилним становништвом, док се нешто радикално догодило и у врховној команди бугарске војске и у Влади.

Протогеров је, у ствари, био исти онај пуковник који је, крајем 1915. године, био међу главним одговорнима за масакре над српским заробљеницима Штипске болнице и који је у граду и околини, заједно с Тодором

⁷⁹⁸ *Idem*, 133.

⁷⁹⁹ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 368.

⁸⁰⁰ Victore Kuhne, *op. cit.*, 310.

Александровим, успоставио својеврсни лични режим, што је, почетком 1916, изазвало велике забринутости у Влади у Софији.

Протогеров је у бугарској војсци представљао очигледно све јачу и самосталнију фракцију комита (који су, подсетимо, били део бугарске редовне војске): његово именовање за команданта Моравске области у том периоду снажне кризе, чији је обим уздрмао бугарску Владу, стога је значило прибегавање државе комитском насиљу, сили и екстремној бруталности. Није било бољег од Протогерова који је био један од главних актера великих устанака у Горњој Цумаји (1902) и Илинденског устанка (1903) и изнутра познавао методе герилског ратовања и организацију чета, а самим тим и методе њихове неутрализације.

Два дана након доласка, послао је телеграм надређенима у коме је, поред извештавања о ситуацији везаној за окршаје, упозорио да опасност представљају и српски општински и државни службеници у служби бугарских власти које безусловно треба сматрати непријатељима. У ствари, према Протогерову, они су устаницима достављали интерне наредбе бугарских власти, омогућавајући им тако да прошире радијус деловања.⁸⁰¹ У истом том допису Протогеров је написао:

Да би постали господари власти и да би умирили ову област, нужно је потребно: прво, сви државни и општински чиновници и службеници – мештани да буду отпуштени и замењени бугарским; и друго, да ми се да неограничено право да могу да отпуштам и постављам све чиновнике, грађанске и војне, да одговарам непосредно пред Владом и штабом оперативне армије, да будем с њима у непосредној вези ја, а не моји потчињени органи грађански и војни [...]. Ово је једно заражено гнездо одакле се штета и зараза може проширити и на саму Стару Бугарску.

У досадашњим акцијама за прогањање разбојничких чета приметио сам следеће грешке:

1 – Начелницима недостаје осећање одмазде, којим у сржи треба да буде прожет сваки Бугарин, против овога гаднога српскога племена које је изазвало светски рат и подмукло побиле толике наше војнике послате на десну обалу Мораве по разним службеним командама.

2 - Начелницима недостаје осећање одмазде према разбојницима и становништву које се буни у знак „благодарности” за очински однос према њему – нашој браћи Бугарима који су то били пре 40 година [...].⁸⁰²

⁸⁰¹ Миливоје Перовић *op. cit.*, 154.

⁸⁰² *Idem*, 154–155.

Протогеровљеве речи одмах су јасно наговестиле насилно гушење које је становништву заправо најављено 10/23. марта. Тог датума, Протогеров је објавио следећу наредбу:

Пре 40 година, Бугари из нишке бугарске епископије били су на челу бугарског интелектуалног, политичког и верског покрета. У нашој историји овај покрет назива се „бугарски препород”. На жалост, ти храбри Бугари с подручја Ниша – бугарске Мораве – у време ослобађања Бугарске били су одвојени од бугарског тела и сједињени са Србима. Али Бог само одгађа, а никад не заборавља. Током ових четрдесет година, Бугарска је нарасла, постала интелектуално и војно моћна и створила је могућности да ослободи чак и овај део бугарске Мораве [...]. Срби из старе српске краљевине – из Шумадије – уживали су у тој слободи и искористили наш лојалан став [...]. Ова непослушност Срба Шумадије показала се када су војници, који су били способни за војну службу, старости од 19 до 40 година били позвани да не иду на фронт, већ да помогну борцима у позадини. Након овог непријатног инцидента непослушности према властима, обраћам се становништву да га упозорим:

1. Треба видети да неко није корумпиран од стране ових разбојника. Сви становници области морају полицијским властима предати оружје до 16. марта у 18 сати. Онима код којих након овог датума буде пронађено оружје судиће се према законима предвиђеним за разбојнике: биће осуђени на смрт, куће ће им бити спаљене, а породице депортоване.
2. Они који се не појаве пред регрутним комисијама и они који су регрутовани, а не појаве се у својим јединицама, као и затвореници који су побегли из логора, сматраће се разбојницима и судиће им се према законима предвиђеним за разбојнике, ако се не појаве до 15. марта.
3. Села која скривају разбојнике, одбегле војнике и заробљенике и дају им храну, сматраће се саучесницима разбојника и одредиће им се казна као у тачки 1.
4. Патриотски грађани који извршавају све законске наредбе власти, уживаће пуну слободу и помоћ од стране свих власти.⁸⁰³

Ти су дани за њега представљали врхунац стечене власти, претварајући га у апсолутног господара Моравске области. Његов захтев да прошири овлашћења на све цивилне и војне секторе, не само да је прихватила,

⁸⁰³ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, *Къмъ населението отъ Моравската военно- инспекционна областъ*, 10. март 1917; преведен на француски у АЈ, 336-2; на француском језику у: *Rapport...*, I том, док. 66, 269–270.

већ је подржала и проширила бугарска Врховна команда, која се 11/24. марта обратила немачком савезнику да се и његове трупе (један пук) стациониране у Нишу ставе под команду Протогерова, који је, додали су, „одговоран за ред и мир на тој територији и коме је поверен задатак да уништи разбојнике”⁸⁰⁴

За главе вођа устаника биле су расписане награде, а вероватно да би привукли што више комита, 20. марта/2. априла ова наредба објављена је и народу Македоније.⁸⁰⁵

Протогеров, на челу најмање петнаест бугарских батаљона, потпогнуто интервенцијом једне аустријске дивизије (устанак је захватио и територије под њиховом окупацијом) и вероватно једне немачке,⁸⁰⁶ успели су за 20 дана да поразе устанике у областима на левој обали Мораве, погодивши у саме центре устанка (Куршумлија и Прокупље), и да угуше устанак који је избио у 16 села око Сокобање. С тим у вези, он је сам рекао: „Казна је била тако строга да је у региону северно од Ниша одмах настало стање потпуног мира”⁸⁰⁷

Репресија

Бугарске трупе које су напредовале за собом су остављале спаљену земљу. Већ другог дана њиховог контранапада, аустроугарски конзул у Нишу известио је своје надређене да Бугари спаљују све насељене центре устаничких подручја.⁸⁰⁸ Жеђ Бугара за осветом претворила се у „потребу за масакром без милости”,⁸⁰⁹ а долазак Протогерова одобрио је њено спровођење.

О оквиру слободе која је дата војницима и официрима, као и о наређењима са највиших војних положаја посведочио је потпоручник бугарске војске, Василије Ђаконов, који је у то време био у Лесковцу. Рекао је:

⁸⁰⁴ Миливоје Перовић *op. cit.*, 188.

⁸⁰⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 109, циркуларно писмо од средског начелника Велеса свим општинама, 20. март 1917. Награде су се кретале од 2.000 до 3.000 лева.

⁸⁰⁶ *Idem*, 189-190; Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 365. Аутор тврди да је тада ангажовано укупно између 25.000 и 30.000 бугарских, аустријских и немачких војника и албанске чете.

⁸⁰⁷ Миливоје Перовић *op. cit.*, 211.

⁸⁰⁸ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 369.

⁸⁰⁹ Victore Kuhne, *op. cit.*, 309.

[...] У том тренутку заповедник града био је пуковник Златонов [Златанов, прим. аут.], командант једне бригаде. Свим официрима пренео је поверљив циркулар Врховног штаба у коме се препоручује да толеришу насиље и злочине које су могли починити бугарски војници и да оповргну све сличне чињенице. По команди заповедника, узели смо од трговаца све што је војсци било потребно: пиринач, маст, паприке, итд. Затим је моја чета отишла у Врање по налогу дивизије. На путу од Лесковца до Врања, у селима кроз која смо прошли, војници су пустошили и спаљивали све куће [...]. Једне ноћи, у село у коме смо били, стигли су војници који су пратили групу од 20 до 30 људи, укључујући младе од 16 и 18 година као и старије од 60 година. Заповедник моје чете, капетан Чарпчијев добио је наређење од Златонова у коме је стајало да све те људе одмах погубе [...]. Сам капетан узео је митраљез и убио их [...]. Сви су били без оружја, а на основу одеће коју су носили може се закључити да су били обични сељаци [...].⁸¹⁰

Док је други сведок, Македонац регрутован у XI дивизију (тзв. „Македонска дивизија”, на челу са Протогеровим), рекао:

[...] Генерал Протогеров наредио је капетану Чарпчијеву, команданту моје чете, да на сваки начин сарађује у сузбијању устанка у Србији, да иде из села у село вршећи насиље, пљачку и паљење. У неким селима, након што смо окупили људе у групе од по 10, али и по 40, убили смо их митраљезима; у другима смо живе спалили њихове породице у домовима или смо живе спалили жене. У селу Поповац, потпоручник Христов убио је једног 60-годишњака ударцима палицом. Укупно смо уништили 30 села.⁸¹¹

Наредбе за одмазду над четничким породицама, уништење читавих села у правим казним експедицијама, заједно с подстицањем војника на насиље од стране официра, био је други аспект који је свакодневно, у двадесет дана борби са устаницима оставио непосредне последице на цивилно становништво.

Свуда су коришћене исте методе. На пример, 1/14. марта, бугарска војска и полиција опколили су села Шишава и Ломница, у близини Власотинца. Бајонетима су истерали све становнике из њихових домова: мушкарци су окупљени у месту званом „Бачевиште”, док су жене, деца до 14

⁸¹⁰ *Rapport...*, II том, док. 105, 35–36, сведочење потпоручника Ђаконова, 21. децембар 1918; исто сведочење и у I тому, док. 20, 59–61.

⁸¹¹ *Idem*, I том, док. 27, сведочење Жарка Цветковића (Zarko Zvetcovitch,) 10. јануар 1919, 65.

година и старији од 60 година били принуђени да узму своје ствари и да се на запрежним колима упуте према Власотинцу. Од мушкараца је изнуђен сав новац уз претњу смрћу; првој групи од 12 мушкараца било је дозвољено да се придруже женама и деци која путују у Власотинце, али већ је другу, званично намењену интернацији у Бугарску, снашао гори третман. Тек што су пошли, на само 300 метара од града, 23 мушкараца из Шишаве и 10 из Ломнице били су везани и убијени.

Оба села, која су се састојала од 232 куће, опљачкана су и запаљена, док су све залихе хране и стоке реквириране.⁸¹²

Неколико дана касније, у селу Доње Царнатово, бугарска коњица је масакрирала 24 цивила; кад су ушли у насељени центар, по наређењу команданта V ескадриле VII коњичког пука, извесног Ђоварова, окупили су их пред општинским судом, како би их натерали да признају где крију оружје. Упркос томе што су се заклели да су невини и да не подржавају четнике, Ђоваров је својим војницима наредио да отворе ватру на ту групу, а затим да их ударају бајонетима у леђа.⁸¹³

Исто се догодило и у центрима који су, по свему судећи, били далеко од устанка. Један сведок из Пожаревца је испричао:

1917. Бугари су готово свакодневно носили лешеве сељака из околних села, убијених јер су били оптужени да су четници. Понекад су их доносили чак по 5 или 6 одједном. Остављали су их у капели породице Ристић у којој су бугарски лекари вршили обдукцију. Понекад су лешеве ту остајали и до 15 дана. У ту капелу однето је најмање 100 лешева, опљачканих и делимично без одеће. Жене које су из Кобиља дошле по мртве, рекле су да су Бугари са лешева украли 19.000 лева.⁸¹⁴

У општини Језеро код Сокобање убијено је 69 људи, а у Расници 53.⁸¹⁵ Више од 70 умрло их је у Лукову у Топлици,⁸¹⁶ 72 у Бањанима, у Јабланичком срезу у периоду од 3/16. до 8/21. марта, док је у општини Лебане више од 180 људи стрељано, а у Тулару њих 157 (120 мушкараца, 30 жена и 7

⁸¹² *Idem*, док. 110, поверљиво, бр. 2, извештај председника општине Шишава среском начелнику Власотинца, 2. новембар 1918; такође у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *Страдање...*, док. 155, 305–308. (Оригинал у АС, фонд бугарских...).

⁸¹³ *Rapport...*, II том, док. 148, 304, и док. 154, 309.

⁸¹⁴ *Idem*, I том, док. 40, истрага R. A. Reiss "Pojarevat", 143–144.

⁸¹⁵ *Rapport...*, II том, док. 120, извештај начелника Сокобањског среза, 12. децембар 1918, 159.

⁸¹⁶ *Idem*, док. 123, списак жртава бугарских зверстава, општина Луково, 166–173.

деце).⁸¹⁷ 7/20. марта 41 особа из Борја (Врање) била је затворена у једној колиби која је потом запаљена.⁸¹⁸ 1/14. маја на реду је било 170 мушкараца и 3 жене из Рановца, код Петровца на Млави.⁸¹⁹ Примери су и у овом случају бројни.

Поред војне силе, једна од метода које су Бугари користили било је да узму као таоце чланове породица устаника или оних који су одбили регрутацију и запрете им смрћу, ако се њихови најмилији не предају.⁸²⁰

Један пример тога догодио се у селу Варош, крај Ражња (и Ђуприје): десетак младих који су раније побегли да не би били регрутовани, одлучили су након претњи да се врате својим кућама и пријаве се бугарским властима. Чим су стигли, међутим, брутално су убијени, док су њихове породице свеједно биле интерниране, а куће запаљене. Слично је било и у Кобиљу код Пожаревца, где је заробљено и стрељано 13 регрута, њихове породице интерниране, а 25–30 њихових кућа запаљено.⁸²¹

Протогеров „Крвожедни”,⁸²² како су га прозвали након операција у Топлици, управљао је и био одговоран за све уведене репресије, а томе додатно сведочи то, да му је бугарска Влада дала „одрешене руке” само да смири ситуацију.

У другој половини марта, последње веће четничке групе које су остале у јужним областима дефинитивно су поражене. Ипак, Протогеров је, анализирајући ситуацију, установио да су неке јединице још активне и да се устанак не може сматрати дефинитивно угушеним док се оне не елиминирају. Зато је предложио неке мере за ликвидацију носилаца идеала устанка, као што су дефинитивно потчињавање цивилних власти војним, реорганизација полицијских снага, реорганизација територијалних административних јединица и присуство у свакој од њих најмање једне бригаде пешадије, оснивање бугарских новина, али пре свега присуство поштених, енергичних, патриота, „правих Бугара”, који би управљали овом облашћу на начин да се не понове исте грешке које су чињене у прошлости.⁸²³

⁸¹⁷ Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *Страдање...*, док. 198, извештај суда општине Бањане, 30. јун 1919. и док. 199, извештај суда општине Лебане, 2. јул 1919, 485–487; док. 203, извештај суда општине Туларе, 22. јул 1919, 493.

⁸¹⁸ *Idem*, док. 167, извештај о бугарским злочинима у општини Борје (оригинал у АС, фонд бугарских институција...), 358–359.

⁸¹⁹ *Rapport...*, I том, док. 12, сведочење Олге Хаџисаилковић (Olga Hadjisailkovitch), 24. децембар 1918, 27–28.

⁸²⁰ Миливоје Перовић *op. cit.*, 217.

⁸²¹ *Rapport...*, I том, док. 37, истрага R. A. Reiss “Ville de Rajane”, 128–132, и док. 40, истрага R. A. Reiss “Pojarevat: Kobilié”, 154; и P. A. Рајс, „Извештај о бугарским злочинима...”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 175. и 189.

⁸²² Миливоје Перовић *op. cit.*, 200.

⁸²³ *Idem*, 214–215.

Након овог задатка, Протогеров је, почетком априла, унапређен у генерала и пребачен у Софију као шеф Дирекције за привредно старање и државно планирање (ДГСОП), новог тела које је контролисало набавке и дистрибуцију намирница, док је место команданта области привремено обављао пуковник Дрвингов, начелник штаба бугарских трупа у Поморављу; већ почетком јуна (вероватно), постављен је нови заповедник – такође привремени, попут Протогерова, пуковник Тасев. Насиље и уништавање првог сменио је једнако крвав полицијски режимом другог, чији је циљ био потпуна елиминација четника и одржавање реда у региону.

Као што је Протогеров и предвидео, поједине групе четника наставиле су да праве проблеме бугарским властима. Заправо је било јасно да амнестија, коју су 15/28. марта прогласили Протогеров и генерал Фон Ремен, за све оне који се предају до 10/23. априла (а после до 23. априла/6. маја),⁸²⁴ неће бити довољна.

Остављени без вође, неке групе четника већ су у априлу отишле у шуме попут правих разбојника, пљачкајући српско становништво и убијајући за новац. То је управо пријавио Пећанац, а било је и бројних притужби цивила.⁸²⁵ Осим тога, Пећанац је почетком маја, после сукоба с бугарском војском, одлучио да пређе границе Старе Бугарске, како би Бугарима учинио оно што су они учинили Србима. Сам је забележио: „Стигли смо у Босилеград, 40 километара од границе, и запалили га. Изгорео је до темеља, а онда сам се вратио у другом правцу подмећући пожар и уништавајући све на шта смо наишли, проузрокујући велику панику не само дуж железничке пруге већ и у самој Бугарској”, док је један од његових официра забележио: „Четници су током напредовања према Босилеграду починили многа убиства, пљачке, силовања и подметнули страшне пожаре”⁸²⁶

Поред Босилеграда, Пећанац је запалио још 20 села.⁸²⁷ Дакле насиље у оквиру бугарске репресије није могло стати.

Тасев се одмах бацио на посао. Док су регрутне комисије наставиле са радом. Заједно са начелником штаба Дрвинговим из Бугарске и Македоније довео је бројне чете комита, а 10/23. јуна установио је и какву би улогу они требало да одиграју: да буду тајно оружје у рукама команданата као помоћ органима јавног реда, као што су тајна и јавна полиција. Организовани у „контрагрупе”, требало је да месецима прате једну групу четника

⁸²⁴ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 371.

⁸²⁵ Миливоје Перовић *op. cit.*, 218.

⁸²⁶ *Idem*, 244–245; Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 374.

⁸²⁷ Љубомир Јовановић, *op. cit.*, 96.

све док је не униште.⁸²⁸ То је била својеврсна „победа комита” у целој бугарској окупационој зони, не само због претходног именовања Протогеровога, већ и због саме улоге коју су комити стекли током, а нарочито после устанка. У редовима бугарске војске, већ за време операција, постојали су комитски састави, али од априла до октобра 1917, било је преко 60 чета које су деловале у Моравској области и оне су држале апсолутну власт у целом региону. Слично као у Македонији крајем 1916, сада су и у Моравској области држали кључна места у целом систему администрације. Били су тајна полиција, најважнији апарат у било ком режиму. Тасев им је дао апсолутну слободу деловања, подстичући их на најекстремније насиље и истовремено покушавајући да активно (силом) укључи цивилно становништво.

Истог дана, 10/23. јуна, пуковник Исикров издао је наређење (вероватно према Тасевљевим инструкцијама) на основу кога су установљене богате награде за свакога ко би убио, ранио или заробио четнике.⁸²⁹ Две дана касније, Тасев је наредио поделу оружја особама од поверења које су поднеле захтев.⁸³⁰

28. јуна/11. јула, док је, с једне стране, прогласио другу амнестију за све учеснике устанка и оне који су се сакрили,⁸³¹ у једној наредби властима које су му биле подређене, између осталог је написао:

[...]

3- Потребно је пре свега привући становништво на нашу страну и то било добрим, или сталним и истрајним терором, који мора бити много већи од онога који могу да примењују саме чете [комита, прим- аут]. Становништво треба само да истреби устаничке чете. Клин се клином избија [...].⁸³²

Уследио је нови талас насиља у коме је свако био у опасности да буде оптужен да је члан четничких група или њихов присталица: казна за све њих била је, према једном наређењу од 5/18. јула, смрт.⁸³³

⁸²⁸ Миливоје Перовић *op. cit.*, 252.

⁸²⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, *Заповѣдъ по окупациония районъ на 11 опълченски полкъ н. 27, 10-й юни 1917*. Наведене награде су: 50 лева за сваког четника убијеног у борби, 100 за сваког заробљеног четника; 400 лева за сваког заробљеног војводу и 1000–3000 за сваког војводу заповедника заробљеног у борби.

⁸³⁰ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, *Заповѣдъ по Моравската Военно Инспекциона Область н. 47, 12. јун 1917*.

⁸³¹ *Rapport...*, II том, док. 166, 342.

⁸³² Миливоје Перовић, *op. cit.*, 254.

⁸³³ *Rapport...*, I том, док. 71, Наредба Моравске војно-инспекцијске области бр. 40, 5. јул

У Кладурову је због тога у августу стрељано 87 људи (укључујући 32 жене), углавном родбине регрута који су избегли у шуме, у Рановцу 81 (укључујући 27 жена).⁸³⁴ У вези с тим, Михаило Шоилев, потпоручник бугарске војске, сведочио је да му је, док је био у болници, један хоспитализовани комита, извесни Георги СенOMEЈлев, рекао да су двојица главних одговорних за масакре, поручник Карацијев и потпоручник Чавдарев, наређење да гоне становнике два села примили директно од команданта града Ниша и да су њих двојица силовала и убила више жена, док је један војник заражен венеричном болешћу имао задатак да силује друге.⁸³⁵

Од краја јула 1917, комити на служби у бугарској војсци, а под командом пуковника Дрвингова и потпуковника Атанасева постављени су на територију Топличког округа. Свакодневно су терорисали становништво, идући из села у село, малтретирајући, премлаћујући, убијајући мучењем и набијањем на колац и вешајући мушкарце и жене. Дрвингов је сам изјавио: „Не желим да чујем за самилост, хоћу насиље”.⁸³⁶

Поред казних експедиција наређених одозго, карактеристична за то раздобље била је смртна казна за многе људе којима су изрицане пресуде посебних судова. У ствари, да би дали привид законитости, заповедници области утврдили су да свакоме ко је оптужен за скривање или помоћ четницима мора бити суђено по редовном поступку; али пристрасност наредби, које су, као и у сваком насилном режиму, дозвољавале да се осумњичи било ко, пратио је једнако пристрасан рад судова. Из тог разлога, смртне пресуде, најраширеније казне, обилато су се користиле, нарочито против мушкараца (али било је и много стрељаних жена, па чак и деце). На пример, само у округу Брус (у општинама Блаце, Брус, Дупци, Крива Река, Пребрежа, Трбуње, Влајковци) погубљено је 240 мушкараца и 20 жена.⁸³⁷

Крајем лета, овај режим терора још није био готов. Настављајући с политиком претњи и казни, према којој присталице четника нису заслуживале никакву милост, док су они који су сарађивали с бугарским властима награђивани, Тасев је отишао до крајњих граница својих могућности, наређујући читавим селима да сарађују.

1917; Владимир Стојанчевић, „Систем бугарске окупационе управе у Србији у време Топличког устанка 1917. Године”, у: Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ...*, 60.

⁸³⁴ *Rapport...*, I том, док. 40, истрага R. A Reiss “Pojarevatz: village de Kladourovovo”, 156–159, и “Pojarevatz: village de Ranovatz”, 160–163; и P. A. Рајс, „Извештај о бугарским злочинима...”, у: Слајана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 190–194.

⁸³⁵ *Rapport...*, док. 104, 33–34, сведочење Михајла Шојлева, 19. децембар 1918.

⁸³⁶ Миливоје Перовић *op. cit.*, 326–327; P. A. Рајс, „Извештај о бугарским злочинима...”, у: Слајана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 158.

⁸³⁷ Бојковић – Пршић, *О злочинима...*, спискови лица које је војни суд осудио на смрт због помагања у борбама, или ван тога, јединицама током устанка, 524–531.

Тако је, 30. августа/12. септембра, приметивши одређену активност четника у пограничним областима са Старом Бугарском, становништву округа тих подручја послао категорично наређење:

Факт да с времена на време чете из области прелазе у Стару Бугарску даје ми за право да мислим да становништво из пограничних срезова наставља да подржава разбојнике [...]. Нека становници ових среза знају да сам решен потпуно искоренити разбојништво и да се нећу устручавати ни од чега ради постизања овога циља. Предочавам најпре свима да сами престану да помажу разбојнике и наређујем им да помажу војсци у истребљивању чета. Ту помоћ становништво треба дати на следећи начин: свако село да држи даноноћно по неколико људи који ће да служе – једни да отрче до најближе војне јединице, а други да пазе где се чета сакрила, куда ће да оде и да покажу место када буде дошла војска. Само тако ћу ја сматрати да је становништво противу разбојника и само тако ће оно имати право на моју заштиту. Иначе, бићу принуђен да раселим сва она села за која се докаже да су давала храну или потпомагала и прикривала разбојнике [...].⁸³⁸

Тасевљева наредба придружена је другим наредбама локалних команданата. У једној од њих, вероватно да би се избегли нови масакри, попут оног који је извршио Пећанац у Бугарској, објављено је да ће, уколико неки српски разбојник буде ухваћен у нападу на бугарско село, војници морати да покољу цело мушко становништво, запале њихове куће и заплене имовину. Такође, у знак одмазде, ако би било нападнуто неко бугарско село, морало би бити спаљено оближње српско село, а сви мушкарци поклани.⁸³⁹

Упркос томе, акције четника наставиле су се бар до децембра 1917, када је умро Коста Војиновић, и на подручјима која су окупирали Аустроугари и у онима под Бугарима.⁸⁴⁰ Међутим, дух устанка никада више није поново постигнут, нарочито код становништва, престрављеног бугарском репресијом. Осам месеци након првог наређења о одмазди против четничких породица, сличне мере поново су упућене цивилима: 20. новембра/3. децембра нови заповедник Моравске области, генерал Нерезов (уз кога су, међутим, остали Тасев и Дрвингов), одредио је да ће се према

⁸³⁸ АЈ, 334-22, наредба 10307, од пуковника Тасева среским начелницима Врања, Сурдулице, Власотинца, Бабушнице, Пирота, Књажевца, Зајечара и Неготина, 30. август 1917; на француском у АЈ, 336-23.

⁸³⁹ *Rapport...*, I том, док. 78, 280, циркуларни телеграм од команданта армија у Бустендилу свим командантима, без датума.

⁸⁴⁰ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 371–391.

свакоме ко се не преда у року од месец дана, поступати без милости, док би они, који би се на то одлучили добили временски период да среде полове код куће, а затим би били интернирани.⁸⁴¹

Током периода репресије, у коме су се смењивали генерал Кутинчев, пуковници Протогеров и Тасев, потпомогнути потпуковником Дрвинговим, и, најзад генерал Нерезов, резултат неконтролисаног насиља био је драматичан. Само у областима које су биле средиште устанка запаљено је најмање 60 места,⁸⁴² у једном од њих, у Куршумлији, било је 5.037 запаљених кућа (јавна здања, приватне куће, стаје и тако даље).⁸⁴³ У околини Врања спаљено је и потпуно или делимично уништено неколико села у близини железничке пруге, посебно драгоцене за немачку трговину: Бели Брег, Доњи Павловац, Горњи Павловац, Доњи Нерадовац, Горњи Нерадовац, Рибнице, Ратаје, Ристовац.⁸⁴⁴ Генерално, ниједан срез није поштеђен.

Насиље, малтретирање, крађе и пљачка толерисали су се и подстицали, баш као и силовања. Међусавезничка комисија известила је да су се само у Прокупачком срезу догодила 264 силовања (али је тај број вероватно био много већи). Без обзира на старосну доб, жене, девојке и старије силоване су једне пред другима, под претњом смрти или су окупљане и одвођене у војне логоре како би задовољиле официре.⁸⁴⁵ На јесен су жене коришћене и као штитови приликом претреса у потрази за четницима, када су их терали да марширају пред бугарским војницима.⁸⁴⁶

Жртава бугарске репресије било је не мање од 20.000.⁸⁴⁷ О овој цифри су се у лето 1917. сложили и Рајс и Аустроугарске власти, као и истраге Међусавезничке комисије 1918. Од тога су више од хиљаду њих били четнички заробљеници које су стрељали или заклали Бугари, а још 600 бечке трупе,⁸⁴⁸ док су остали били цивили.

На крају рата, описујући размере репресије, српски пуковник Туцаковић је рекао: „Наш народ навек ће памтити овај устанак, јер је бугарска репресија била десет пута гора од било које турске репресије”⁸⁴⁹

⁸⁴¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, *Заповѣдъ по Моравската Военно Инспекциона Область* н. 86, 20. новембар 1917.

⁸⁴² Љубомир Стојановић, *op. cit.*, 63.

⁸⁴³ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, телеграм од начелника Куршумлијског среза Међусавезничкој комисији за испитивање бугарских злочина, новембар 1918.

⁸⁴⁴ Р. А. Рајс, „Извештај о бугарским злочинима...” у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 140.

⁸⁴⁵ Божица Младеновић, *Жена...*, 92–98.

⁸⁴⁶ *Idem*, 103–104.

⁸⁴⁷ Миливоје Перовић *op. cit.*, 318.

⁸⁴⁸ Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 369.

⁸⁴⁹ АЈ, МИП-ПО, 334-8-50, бр. 131, извештај пуковника Туцаковића Министарству

Масовно интернирање моравских цивила

Драги мој пријатељу,

Ви ми тражите да вам доставим обавештења која ја имам о рђавом поступању према Србима у Бугарској и хитам да вам одговорим јер сам гневан на оно што сам видео за време мога ропства у Бугарској. Не бих никада веровао да се могло десити у Европи и то у двадесетом веку. [...].

Месеца фебруара 1917. године побунило се Поморавље [...]. Репресалије су биле ужасне: видели смо када су дошли у Пловдив зими и по снегу, без икаквих средстава, најбруталније терани као стадо, хиљадама интернираних, од којих један велики број жена са одојчадима, деце која су плакала, стараца од преко седамдесет година. Сви су били интернирани у бараке противно свим правилима хигијене и такорећи без хране. Многи умираху од немаштине и умора. [...].⁸⁵⁰

Ако је већ 1916. интернирање попримило масовне димензије, гушење Топличког устанка радикално је трансформисало, с једне стране, демографију подручја у Србији која је устанак највише погодио, а, с друге, изглед концентрационих логора у Бугарској.

Уништавање села и масовна погубљења заправо су праћена депортацијом десетина хиљада цивила, породица, заједница и читавих места, углавном у логоре који нису били спремни да дочекају толико велики број људи, у којима су, између осталог, храна и хигијенски услови већ проузроковали бројне смртне случајеве међу ратним заробљеницима. Непрестано су пристизале масе цивила, депортоване и теране да иду пешице или силом нагураване у сточне вагоне, које су данима и данима биле без воде или хране: документарни трагови нам говоре на пример, да је од 6/19. марта до 16/29. априла 1917. око 400 људи било интернирано у одређене дане из општина Севац, Горње Село, Горња Србица, Мучниково, Сретска, Љубина и друге у Шарпланинском срезу.⁸⁵¹ Из општине Миљаговац, у Расинском срезу, крајем фебруара интернирана су 182 лица, а још 67 из оближњег

војном, 31. октобар 1918.

⁸⁵⁰ АС, МИП-ПО, 1918, III/523, писмо француског поручника Коша српском Министарству војном, 16. октобар 1918.

⁸⁵¹ АЈ, 336-23-212, списак интернираних; и *Rapport...*, III том, док. 20, *État nominatif des habitants de Char-Planina, département de Prizrend, internés en Bulgarie*, 13-17. Из тих спискова види се да су, од фебруара до марта 1916, интернирана 122 Албанца из општина Љубичево и Манастирица.

села Мала Река почетком марта.⁸⁵² Од фебруара до априла, око 60 људи из Ораховице, код Лесковца, послато је у разне логоре за интернацију,⁸⁵³ у јесен 1917. године, након што је село запаљено, интернирано је целокупно становништво Дворишта код Голупца.⁸⁵⁴ Иста судбина погодила је и Кобиље (код Пожаревца, где је већ убијено 31 лице), Кладурово (где је убијено 87 људи), Рановац (81 потврђено убијених)⁸⁵⁵ и цело становништво уништених и спаљених села, бројне породице у граду и све оне за које се сумњало да помажу четницима.

То се догодило упркос томе што је Тасев већ 11/24. јуна обавестио становништво да ће се, како би се олакшао тежак положај многих моравских породица, дозволити да се део мушкараца интернираних у Бугарску врати својим кућама. Међутим, тај поступак није обећавао ни брз ни једноставан повратак: у ствари, очекивало се да ће цивили бити ослобођени на основу одлуке Генералштаба Области, „ако се, након испуњавања формалности предвиђених овом наредбом, и на основу прикупљених података и извршене провере, уверимо да ти људи заслужују да се врате својим кућама”. Наведене формалности заправо су представљале дугу бирократску процедуру која је укључивала састављање захтева за пуштање на слободу који је требало послати посебно основаној средској комисији (коју су чинили локални командант или његов заменик, средски начелник, председник општине, један учитељ, један свештеник и неки од оних који су „неко време у служби и који боље познају становништво среза”). Комисија је требало да изврши истраге саслушавајући рођаке интернираног и мишљење виђенијих Бугара из тог места (који су, подсетимо, били доведени из Бугарске). Ако је интернирани био из неког села (њих је, заправо, била већина, пошто је у градовима било мало интернираних), локални представник морао је да преузме одговорност за писање захтева за пуштање на слободу. Осим бирократских кашњења, били су ту и критеријуми за испитивање самог интернираног, као што су старост, статус чланова његове породице и друго,⁸⁵⁶ због чега је пуштање на слободу довођено у питање, ако не и постајало немогуће, бар на дуже време.

⁸⁵² АЈ, МИП-ДУ, 334-12, спискови интернираних у општинама Миљаговац и Мала Река.

⁸⁵³ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, списак интернираних из Ораховице. Овај документ је на бугарском и, као и у другим случајевима, веома је драгоцен јер, осим што садржи имена (бугаризована) интернираних, садржи и имена логора у које су распоређени.

⁸⁵⁴ АЈ, МИП-Административно одељење (АО), 334-19 (1919)-2755.

⁸⁵⁵ Р. А. Рајс, „Извештај о бугарским злочинима...”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 189–194.

⁸⁵⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, наредба бр. 49, командант Војно-инспекцијске области Морава пуковник Тасев, 11. јун 1917.

Када су депортације вршене возом, конвоји су путовали железничком пругом од Ниша до Софије, а затим су настављали према логорима унутар државе. Један сведок присетио се да их је било 30 у запечаћеном вагону од Ниша до Софије и да им није била дата ни храна ни вода,⁸⁵⁷ а један други, да их је у вагону, на путу од Софије до Пловдива, било чак 72.⁸⁵⁸ Софија је, међутим, такође представљала својеврсно средиште за разврставање оних који су предодређени за тренутну смрт или даљу депортацију у Турску.

На пример, 17/30. априла, један конвој од око 1.000 цивила, мушкараца, жена и деце стигао је у Софију. Сви су одведени у зграду око 10 километара од града где су масакрирани. Та зграда се, према сведочењу једне енглеске болничарке, увек користила у ту сврху. Други воз, који је стигао истог дана, упућен је у Малу Азију.

Дана 28. априла/11. маја, један сведок је видео два воза пуна деце од 3 до 15 година и са неколико жена. Први, у коме је било смештено 600 мушке деце, био је послат у ту зграду ван града, а други је послат даље (сведок није знао да каже где).⁸⁵⁹

Међутим, како на путу од Србије до Бугарске, тако и приликом њиховог пребацивања од једног до другог логора, интернирани су често пешачили у дугим, присилним маршевима. Дужина путовања и недостатак хране погодили су нарочито многе принудне раднике:

Један велики део нашега народа који је био на најтежим радовима у Македонији, и по разним рудницима и фабричким предузећима, враћен је ових дана у заробљеничке депое. Физички изнурени, гладни, голи, боси и болесни, пристигли су ти људи у депое. Најтеже, пак, пострадали су они који су били у Македонији на радовима. Исцрпљене снаге, голи и боси, терани су форсираним маршем са фронтова пешке за Бугарску. У току тих маршева од 15, 16 дана, ти људи, намучени двогодишњим тешким радом на копању ровова и путева, третирани су најгрозније. Већина је у току петнаестодневног марша примила само 2 до 3 хлеба, [...] ни воде им успут нису давали[...].⁸⁶⁰

Цивили, углавном обични сељаци, затекли су се у логорима измешани с војницима и виђенијим људима или другим раније интернираним лица-

⁸⁵⁷ *Rapport...*, III том, док. 246, сведочење Ђорђе Атанасковић (Georges Atanaskovitch), 84–88.

⁸⁵⁸ АЈ, 336-23-212, *Подаци о ратним злочинима Бугара у Србији*, сведочење Божидар Живковић, 8.

⁸⁵⁹ *Rapport...*, I том, док. 52, сведочење Елизабет Шустер, 8/21. децембар 1918, 241–242.

⁸⁶⁰ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, сведочење српског капетана Околичана, 1/14. октобар 1918.

ма и с њима су делили судбину до краја рата. У ствари, у логорима се није правила никаква разлика између ратних заробљеника и интернираних цивила: сви су били подвргнути истом третману, били су приморавани на исти принудни рад и трпели иста малтретирања стражара, а посебно команданата логора. С тим у вези, један италијански ратни заробљеник забележио је следеће у логору Фласково (вероватно Хасково):

Око шест месеци један наредник био је највиши ауторитет у логору у коме смо били; и безбројна су била дела ароганције, малтретирања, провокација, увреда које су морали да трпе и којима су били највише изложени српски затвореници. Храна која се тада давала у недовољним количинама састојала се од млевених отпадака разних житарица, купуса и кукурузног хлеба; та храна је била укидана и на по неколико узастопних дана, а понекад и замењивана дивљим крушкама, или леблебијама куваним у обичној води и често без соли. Овде треба напоменути да су затворенике, углавном Србе, свакодневно слали на рад и босоноге, с мало хлеба, често на празан стомак, и висок проценат смртности Срба мора се приписати искључиво овоме.

Тих злостављања нису били поштеђени ни српски интернирци јер су се они често жалили на недовољну храну лошег квалитета.⁸⁶¹

Док је један српски капетан, враћајући се из логора у Пловдиву, приметио:

[...] Старци, жене, одојчад и деца, интелигенција и сељак, официр, војник, интернирани и ратни заробљеник, инвалид и богаљ, беху подједнако третирани, мучени и злостављани, гоњени на најтеже и најсрамније радове.⁸⁶²

У истој ситуацији нашло се на хиљаде младих регрутованих у бугарску војску, који нису били у редовима оперативних трупа, већ у својеврсној „радној јединици” и предодређени за рад у Бугарској. Из села Заглавског среза, крај Књажевца, само 1917. године било је преко 1.000 таквих „радника”⁸⁶³

⁸⁶¹ *Rapport...*, II том, док. 98, сведочење италијанског потпоручника Инфантина Ко-рада, 24–25.

⁸⁶² АЈ, МИП-ДУ, 334-22, сведочење српског капетана Околичана, 1/14. октобар 1918.

⁸⁶³ АЈ, МИП-АО, 334-19 (1919), спискови интернираних из Заглавског среза. Ти спискови садрже имена, старост, годину интернирања и белешку о томе да ли су умрли у Бугарској или су се вратили својим домовима.

Логорима који су већ били у употреби били су додати нови, изграђени на брзину, раштркани по целој територији Бугарске, а сваки од њих био је стављен под команду једног официра (а често и само подофицира) војске, који је био подређен Команди за ратне заробљенике, централној канцеларији коју је водио генерал Митов.⁸⁶⁴ Стражари, и они припадници војске, поред тога што су одржавали ред сталним малтретирањем и злостављањем, често су били насилници самог команданта за кога су уводили казне или реквизиције имовине и новца, или од кога су добијали овлашћења и подстрекивани на насиље.

Тако је формирана мрежа логора за војску и цивиле, зависна од једног министарског тела и под контролом војске, чији су организација и услови такође навели стране сведоке (бивше затворенике) да помисле да су то заправо места намењена за убијање интернираних.

Видевши шта се дешавало у једном од тих логора, у Горњем Паничареву (Стара Загора), један француски подофицир је изјавио: „Могу да потврдим да је бугарска Влада уложила све напоре да уништи српски сој”;⁸⁶⁵ док је исти утисак имао и његов колега војник у логору у Пловдиву, о коме је рекао: „Изгледало је да већина Бугара по сваку цену жели уништење српске расе”.⁸⁶⁶ Ове оцене потврђују и речи једног енглеског потпоручника, сведока принудног рада на који су Срби били присиљени: „У Пашмакли, Чепелару и на путу за Пловдив видео сам Србе који су патили као [у логору, прим. аут] у Широкој Лаки. Током овог путовања схватио сам бугарски систем: ’Побијте све Србе, али прво их натерајте да раде’”.⁸⁶⁷

Један од главних логора о којем постоје сведочења био је Сливен, у средњоисточној Бугарској.

Смештен око 10 километара од града Сливена, основан је у октобру 1915. године и првобитно је био намењен за смештај ратних заробљеника. Доласком првих интернираних цивила претворен је у „казнени логор”.⁸⁶⁸ У првој фази састојао се од преко 15 шатора дужине 15 метара и ширине 4, од којих је у сваком било смештено преко 100 заробљеника, као и

⁸⁶⁴ АЈ, МИП-ПО, 334-8-18, извештај српског делегата у Софији пуковника Туцаковића, бр. 131, 31. октобар 1918. Делимично објављено у Исидор Ђуковић, „Извештавање делегата српске Врховне команде из Бугарске (октобар – децембар 1918)”, у: *Војно-историјски гласник*, 1-2/2002, 69–89).

⁸⁶⁵ *Rapport...*, II том, док. 95, сведочење потпоручника Ша, 31. октобар 1918, 15.

⁸⁶⁶ *Idem*, док. 92, сведочење потпоручника Масона, 7.

⁸⁶⁷ *Idem*, I том, док. 42, *Renseignements sur les atrocites bulgares* (сведочење енглеског потпоручника Коуена), 28. новембар 1918, 218.

⁸⁶⁸ Извештај Михаила Јовановића, учитеља из Влаоца (Хомолски срез), 15. новембар 1918, објављен у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *Страдање...*, 311, (оригинал у АС, Фонд бугарских..., к. 2).

својеврсних слабо покривених барака од лошег материјала величине 3 пута 2,50 метра, а у свакој од њих било је чак 12 заробљеника. Положај је био такав да је логор био изложен лошем времену, посебно хладном ветру, док је ограда од бодљикаве жице одређивала његове границе. Већина затвореника у то време били су Срби, али било је и Руса, Француза и Италијана (касније су премештени).⁸⁶⁹

Већ у то време, логор Сливен је био „пакао на земљи”. Од 8.000 војника и четника, који су прошли кроз њега, само 2.000 је преживело: глад, хладноћа, епидемије и принудни рад били су главни узроци смрти.

Иако су неки цивили већ били у логору, с депортацијама 1915. и 1916. године, и након Топличког устанка у Сливен их је стигло још преко 60.000, укључујући жене и децу; са уласком Грчке у рат, ту су стигли и грчки затвореници и интернирци, нарочито из области Кавале, Дrame и Сера: према њима су се Бугари понашали као према Србима.⁸⁷⁰

Повећање броја интернираних нужно је повећало величину логора који је био подељен у два „подлогора”, зване горњи и доњи, удаљена 400–500 метара. Бараке, саграђене према посебном варварском плану, биле су легло болести и смрти. Кад је било кишовито и хладно, било је свеједно да ли бораве унутра или напољу, јер бараке заправо нису биле наткривене (кровови су направљени тек у пролеће 1918), нити су имале прозоре. Ситуација је била још гора у доњем логору који се састојао од 28 великих барака, у којима није било ни сена да се легне нити покривача да се људи угреју, а никад није донета ниједна лопата угља нити комад дрва да би се положила ватра. У свакој од тих барака, у којој је било 80–100 људи, преживело их је 25, 20, 10 или чак само 7. Пример су 410 интернираних из Ђњилана, од којих је на крају рата само десетак остало живо.⁸⁷¹

Бараке у бољем стању су „куповали” и „продавали” команданти логора, док је један официр, потпоручник Савов, у доњем логору имао своје агенте који су му говорили ко има злато или драгоцености да би их могао реквирирати.⁸⁷²

Унутар логора је уведена и болница чије су просторије биле нешто боље, али и тамо се често умирало. У једном извештају болничког лекара

⁸⁶⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, сведочење Ђорђа Божиновића, без датума; и на француском језику у АЈ, 336-23-212, *Подаци о ратним злочинима Бугара у Србији*, сведочење Ђорђа Божиновића.

⁸⁷⁰ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Тодора Христовула, 7. децембар 1918; такође у: *Rapport...*, III том, док. 229, сведочење Тодора Христовула, 7. децембар 1918, 68–69. Чини се да је цифра од 60.000 интернираних, у светлу укупних доступних података, претерана.

⁸⁷¹ Извештај Михаила Јовановића..., 318. и 323.

⁸⁷² *Idem*, 324.

од 15/28. новембра 1917. године наводи се да од 298 хоспитализованих пацијената 150 није имало кров над главом (бараке су биле здања од непечене цигле и без малтера, а прозори су били затворени крпама или одећом болесника) јер 6 барака није било прекривено црепом, већ јуртом и гранама. У извештају је лекар затражио да се те бараке поправе и да се изграде 2–3 нове, али тај захтев није прихваћен. Из тог разлога, током наредне зиме, у баракама су пронађени и мртви затрпани снегом – многи су умрли од смрзавања, а они који су имали удове с промрзлимама нису лечени или им нису ампутирани удови.⁸⁷³

Исхрана је била лоша, толико да су је затвореници сматрали средством да умру. Крадена је храна која им је намењена, а дељено им је 300 грама хлеба од сирка и кукуруза дневно без икакве друге хране, док су им само два или три пута недељно давали купус, само куван у врућој води. Глад је људе терала да једу траву, сено од крава, а у неким тренуцима чак и псе и мачке који би пролазили кроз логор или су се с њима отимали за једну кост усред смећа.⁸⁷⁴

Према једном другом сведочењу, дељено им је 800 грама сувог црног хлеба од метлиног семена и кукурузних клипова, а празником смрдљиве пастрме и уцрвљали бунгур. Међутим, у логору је отворена продавница којом је управљао бивши подофицир бугарске војске, а под директним надзором команданта, у којој су продавани хлеб, млеко и друга храна по веома високим ценама. Српски динар је, истина, био прихваћен, али у односу у коме је 10 динара мењано за 2 или 3 лева.⁸⁷⁵

Хигијенско-санитарни услови били су потпуно нехумани, толико да су затвореници могли да се купају једном годишње у оближњој реци одакле су се, између осталог, враћали пребијени.⁸⁷⁶ Странци или комисије, формиране како би донеле помоћ, спречавани су да уђу уз изговор да је избила епидемија. Странцима је само три или четири пута било дозвољено да уђу и поделе помоћ. Дезинфекција је спровођена ретко и то само споља – у унутрашњости барака, а не на сени – па се издалека могло видети да је логор дезинфикован и избељен кречом.⁸⁷⁷

⁸⁷³ *Idem*, 323.

⁸⁷⁴ *Idem*, 321. Смрти од глади евидентирани су и у болничким документима. У извештају се наводи неколико медицинских налаза једног 14-годишњака и једног 24-годишњака у којима стоји „пацијент је озбиљно изнемогао и исцрпљен због лоше исхране”. Затим следе детаљни подаци за месеце август–децембар 1917. Од 2.709 умрлих, 1.490 их је умрло од глади, 1.209 ван болнице.

⁸⁷⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, сведочење Ђорђа Божиновића, без датума.

⁸⁷⁶ Извештај Михаила Јовановића..., 322.

⁸⁷⁷ *Ibidem*.

Живот у логору одвијао се врло прецизним ритмом, обележеним премлаћивањима од стране стражара.

Два пута дневно, састајали су се, а бугарски стражари су се, пре него што би се зачула труба, крили иза барака с необично дугим штаповима. Кад би интернирци трчећи изашли према месту састанка, тукли би их, а када би се уморили, почињала би прозивка. У тим приликама нису поштеђивали ни болницу: улазили би, тукли, терали болесне бајонетима и приморавали их да изађу на прозивку.⁸⁷⁸

Затим би интернирани били послати да раде. Сви Срби, без обзира на старосну доб, пол и професију, били су приморавани на принудни рад. Боси, без одеће и гладни, били су приморавани да раде углавном на путевима у Бугарској, Македонији и Србији. Чак и они који су радили у служби приватних лица (у пољопривреди), за које је сваки поседник морао платити 2 лева, од којих је 1 ишао логору, а 1 интернирцу, нису добијали ништа. Командант је, у ствари, све задржавао за себе (и вероватно за своје официре).⁸⁷⁹

Злостављања је било много: стражари су стајали пред чесмама и тукли их када су делили воду, зими су их терали да остану напољу за прозивку чак по два, два и по сата, терали су их да раде непотребне послове само да би исцрпили људе. Био је забрањен сваки контакт са спољним светом и ако би неко из села затвореницима доносио хлеб, масноћу или другу храну, тукли су га и све му одузимали. Када су из унутрашњости логора затвореници односили мртве на гробље, куповали су хлеб који им је, међутим, одузиман на улазу у логор, док би они били затварани у затвор и претучени.⁸⁸⁰

Управо су премлаћивања била још један чест узрок смрти и за њих је сваки разлог био довољан. Кад би неко побегао, сви у његовој бараци били би претучени, а наредног јутра су извођени и могли су сви да их туку; када је за команданта постављен Манев, наредио је употребу бугарских, а не више српских трубних знака, само што их нико није знао и то је такође искоришћено као разлог за премлаћивање свих. Све се то дешавало и ноћу. Увече су врло рано стизала наређења да се више не излази из барака. За вршење нужде постављена је посуда наред логора, тако да би, или неко изашао и добио батине од стражара, или би, по правилу, затвореници своје потребе обављали у своје зделе за јело које би наредног дана опрали. У доњем логору било је још горе јер су тамо убијани они који

⁸⁷⁸ *Idem.* 317.

⁸⁷⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, сведочење Ђорђа Божиновића, без датума.

⁸⁸⁰ Извештај Михаила Јовановића.

би само ноћу гледали кроз врата. Људи су нужду обављали у баракама, а наредног су дана због тога кажњавани. Међутим, за батине често није ни требао разлог: понекад би стражари одједном ушли у бараке и тукли, јер су људи били унутра – док је један стражар стајао на вратима и спречавао их да изађу – а када би изашли, тукли су их јер нису на свом месту.⁸⁸¹

Све је урађено уз знање или инструкције команданта.

Тукли су их на све начине: они који су били окривљени за нешто, били су присиљени да леже насред логора, а један мишићави Бугарин из Тракије ударао их је по голим леђима тољагом с гвозденим крајем – после првих удараца упадао је у екстазу и са устима запењеним од беса настављао у својој крвожедној жељи за уништењем, пребијањем и убијањем.

У другим случајевима, кривци су пролазили између два реда затвореника од којих је сваки имао мотку. Морали су да га ударају, а ко год не би ударао или би ударао слабо, био би претучен. Болесни или претучени често су, такође, били спречавани да оду у болницу и због тога су многи умрли у својим баракама.⁸⁸²

Поред сталног насиља, интернирани су били изложени и опасности да буду непосредно убијени. Убиства су била извршавана нарочито током ноћи ударцима кундаком. Свако ко је ухваћен изван своје бараке убијен је због „покушаја бега”: ипак, упркос томе, жртве су касније проналажене испред својих барака или у близини ноћне посуде за нужду, увек унутар логора. Да би теза о бекству била веродостојнија, многи би били убијени па потом бачени преко рова који је окруживао логор (али нису уклањани трагови убиства у логору). Ниједна комисија – осим једном – није отишла у логор да провери ова убиства, команданти су чак ујутро војницима држали лекције да могу да туку и убијају, а да не буду кажњени. Доношење мртвог или рањеног затвореника у логорску болницу било је уобичајено.⁸⁸³

Стравични режим који је владао у логору није поштедео ни децу од две или три године, која су била интернирана с мајкама, ни ону од 11 година која су била интернирана без родитеља и која су сматрана опасно субверзивном, а ни старије од 70 до 80 година.⁸⁸⁴

Глад, премлаћивања, убиства и епидемије пегавог тифуса, као и колере, узроковали су смрт 70 људи дневно.⁸⁸⁵ У једном другом сведочењу тврди се да је од глади и болести свакодневно умирало 30 људи.⁸⁸⁶

⁸⁸¹ *Idem*, 318.

⁸⁸² *Idem*, 320–321.

⁸⁸³ *Idem*, 312.

⁸⁸⁴ *Idem*, 311.

⁸⁸⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, сведочење Ђорђа Божиновића, без датума.

⁸⁸⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Николе Стојковића, 2. децембар 1918; такође у:

Људи који би умрли затрпавани су голи у јамама са по 20, 30, 40 лешева, тако плитким да су им пси односили кости; локални сељаци уништавали су свако обележје које би било успомена на мртве (рођаци би остављали обележја) и ту бацали смеће. Плоче намењене за изградњу сандука заповедници и други официри користили су за прављење намештаја – чак и ормара за своје жене – користећи заробљенике и интерниране као робове.⁸⁸⁷

Све што се догодило у Сливену, посебно од пролећа 1917. до краја рата, детаљно је описао један сведок:

Права слика стања које је владало у логору, упркос ономе што је до сада описано, не може се добити, јер то морате непосредно доживети. Ипак, још се може утврдити једна чињеница: очигледан систем уништавања живота интернираних. Бугари могу бити задовољни резултатом овог система који је својим методама – глад, премлаћивање и ужасни услови узроковао смрт 4.142 људи од 6. јуна 1916. до 5. новембра 1918. (према новом календару) само у овом логору. Није претеривање ако се каже да је две трећине њих умрло од глади и премлаћивања.⁸⁸⁸

Поред 4.142 умрлих у логору, још 2000 људи интернираних у Сливен умрло је током принудног рада.⁸⁸⁹ Ове бројке нису поуздане: према неким сведочењима, само у логору је било 5.600 смртних случајева од глади и премлаћивања, док је у логору у просеку било више од 7.000 затвореника и интернираних.⁸⁹⁰

Врло слична сведочења о логору у Сливену била су она која се тичу другог логора, саграђеног близу Шумена, из кога су групе интернираних често током одређених периода слане у друга места ради различитих полова. Један преживели, који је стигао у Шумен 1917. године, присетио се:

У Шумену нас утераше у један логор ограђен жицом у коме је било 5.000 душа, Срба из Србије, Руса војника и Грка. Ту су нам дневно давали 300 грама хлеба без икаква друга јела. Болнице није било, а болести је било толико да се умирало много, дневно по 15, 20 душа. Ко замоли за доктора, тога одмах бију. Умрли су држани по

Rapport..., III том, док. 222, сведочење Николе Стојковића, 2. децембар 1918, 63.

⁸⁸⁷ Извештај Михаила Јовановића.

⁸⁸⁸ *Idem*, 317.

⁸⁸⁹ *Idem*, 325.

⁸⁹⁰ *Rapport...*, III том, док. 246, сведочење Ђорђа Атанасковића (Georges Atanaskovitch), 84–88.

2–3 дана несахрањени [...]. Из Шумена стераше нас у Провадију – шуму у којој смо секли дрва 100 дана; одатле нас вратише у Шумен, а одатле у Лом Паланку. У Провадији сам више пута гулио кору с дрвета и то јео, јер је овде сад било дрва, а чорбе без меса, али хлеба није било. У Лом Паланци товарили смо шлепове и истоварали; и на овом послу, редовно под батинама, остао сам 4 месеца. Гледао сам кад се један уморан заробљеник стропоштао у воду и удавио, а видео сам и два случаја намерног дављења – топљења, јер се није могло више издржати. [...]. Тврдим да је у Шумену у логору док сам био умрло више од 1500 душа [...].⁸⁹¹

Омар Амед, такође интерниран у Шумену, додао је:

[...] Било је јако тешко, давали су нам само 100 или 200 грама хлеба дневно. Такође дневно је умирало 30 или 40 људи. Сахрањивали су их након четири или пет дана, а у међувремену су лешеве остајали у углу логора. Уместо да их лече, болесне су тукли моткама. [...]. Послат сам са Адемом и још педесет других људи у шуму у Провадији да сечем дрва за болницу; ту сам остао 100 дана. На том месту нас је било око 500; више од двеста људи умрло је од глади и умора. Имали смо само мало кукурузног брашна свака два или три дана [...].⁸⁹²

У логору у Шумену бруталност и садизам стражара исказали су се и мучењем интернираних и затвореника жеђу: „Мучили су нас углавном жеђу и спречавали нас да пијемо воду. Нису нам дозвољавали да се окупамо и због тога смо били прљави и пуни паразита”⁸⁹³

Исте услове као у логорима Сливен и Шумен описали су и преживели из других логора у другим деловима Бугарске. Један наставник из Гостивара интерниран је почетком 1916. године, након скоро годину дана проведених у логору у Старој Загори, где су интернирани стално били принуђени да излазе на пребројавање. Хране је било мало и била је лошег квалитета, свакодневно су ишли на принудни рад, а најпрљавији послови били су резервисани за виђене људе (чишћење тоалета, пребацивање балеге), заједно са осталим болесним интерниранима 26. јануара/8. фебруара 1917. послат је у Горње Паничарево (остали здрави интернирци, нагласио је, претходно су из Старе Загоре послали у Горњу Џумају на рад на железници).

⁸⁹¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Адема Бећара, 26. новембар 1918.

⁸⁹² *Rapport...*, III том, док. 287, сведочење Омара Амеди, 27. новембар 1918, 182–184.

⁸⁹³ *Rapport...*, III том, док. 224, сведочење Нуше Костадиновића (Noucha Kostadinovitch), 65.

Ситуација коју је затекао у логору била је ужасна: према невиним интернирцима поступано је као према најгорим злочинцима, а понеко би био убијен сваке ноћи; као у Сливену, и у Горњем Паничареву, бугарски стражари убили би свакога ко је излазио ноћу да врши нужду, а затим би леш преместили да би изгледало да је у питању покушај бекства. Интернирани Срби и Румуни од глади су били приморани да једу траву, док су Бугари с времена на време без разлога митраљирали по кампу. Тифус је проузроковало многе жртве, а услови у логорској болници били су такви да су је чланови немачке мисије прекрстили у „кућу смрти”. Командант логора, Самарџијев, био је посебно безобзиран, јер је пребијао жртве пред свим затвореницима,⁸⁹⁴ док су стражари, служећи се његовим примером, мотку користили из било ког разлога: кашњење на прозивку, рад за који би се проценило да је незадовољавајућ, колективне казне и друго.⁸⁹⁵

Шест барака, димензија 50 са 10 метара, у којима је до пролећа 1917. године било 3.500 заробљеника и цивила, често су биле без стакла на прозорима и нису имале воде (која је доношена из бунара удаљеног 500 метара), као ни чесме или тушеве за личну хигијену и прање одеће. О животу у логору, један српски интернирани свештеник је рекао:

Живот у заробљеничком логору Паничарево био је толико тежак и ужасан да недостају речи да се он опише. Командант логора, поручник Самарџијев, његови наредници и сви војници Осмог пука били су звери. Све су нас малтретирали, пребијали су и војнике и свештенике [...]. Храна је била лоша, посебно од новембра 1916. Нисмо добијали ништа за доручак, а вечера је била тако лоша, није била ни за свиње. Од фебруара 1917. до краја марта уместо хране добијали смо коприву. Здравствено стање људи такође је било врло лоше. Никада нисмо добијали сапун, а није било ни воде да попијемо или да се окупамо. Вода за пиће налазила се у близини касарне Осмог пука и тамо нас је у групама спроводио један стражар, тако да нисте могли да пијете више од литра воде сваких 24 сата. У свакој бараци, у којој је могло бити највише 200 људи, било их је више од 500. Нисмо добијали дрва за грејање бараке у којој су заробљеници спавали на земљи без ћебади.

Због ових ужасних здравствених услова и лоше исхране, почетком 1917. године избила је епидемија тифуса од које је за шест месеци умрло 1.000 српских заробљеника [...].

⁸⁹⁴ *Rapport...*, III том, док. 236, сведочење Тодора Поповића (Todore Popovitch), 73–76.

⁸⁹⁵ *Idem*, II том, док. 91, сведочење француског потпоручника Гранвоанеа, 2. новембар 1918, 5–6.

У јуну 1916. године, поручник Самарџијев је окупио све интерниране официре и свештенике и почео да прети да ће нас побити као псе. Том приликом нам је рекао: „Знате да је у овом логору 1913. митраљезима убијено 3.000 Турака”, и показао нам је њихове гробове у шуми у близини логора. „И вас ћу све побити, јер морате знати, да ће уколико Бугарској крене лоше, Срби бити први побијени” [...].⁸⁹⁶

Након репресије у Топлици, стигли су бројни други цивили, жене и деца, док је једна нова барака коришћена за потребе У.М.С.А, једне од ретких страних организација којој је било дозвољено да помогне интерниранима.⁸⁹⁷ Ситуација се није поправљала. Отприлике 4.000 цивила који су пристигли од априла 1917. угурани су у бараке површине 30 са 10 метара у групама од по 650 и били подвргнути непрекидном премлаћивању, посебно по лицу.⁸⁹⁸

Исхрана, иста за све, затворенике и интерниране, жене и мушкарце, болесне и здраве, састојала се од 400 грама црног хлеба „попут земље” и паприка, куваних у води без соли. Лоши услови су свакога дана изазивали смрт 10–15 људи који су остајали несахрањени и по неколико дана.⁸⁹⁹ Ситуацију је погоршала епидемија тифуса која је избила у јануару 1917. године и проузроковала многе смртне случајеве, између осталог зато што није било медицинског особља.⁹⁰⁰

Командант Самарџијев, коме су се затвореници и интернирани обратили, како би остварили боље услове или омогућили хоспитализацију најтежих болесника, одговорио је да „Срби немају право на болницу, немају право на живот, а наређење је да их све побијемо”. Свима је одузет новац, а неколико их је смртно страдало од батинања или бајонета.⁹⁰¹

Горње Паничарево очигледно је било и место пролаза многих интер-

⁸⁹⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-11, сведочење пароха Петра Лазића, 17. децембар 1918; такође у: *Rapport...*, III том, док. 243, сведочење Петра Лазића (Pierre Lazitch), 17. децембар 1918, 80–82.

⁸⁹⁷ *Idem*, II том, док. 95, сведочење потпоручника Ша, 31. октобар 1918, 16.

⁸⁹⁸ *Rapport...*, I том, док. 42, *Renseignements sur les atrocites bulgares* (сведочење енглеског потпоручника Коуена), 28. новембар 1918, 219.

⁸⁹⁹ АЈ, 336-23-212, *Подаци о ратним злочинима Бугара у Србији*, сведочење поручника Ђуре Ђуровића, 31. октобар 1918, 3; такође у: *Rapport...*, III том, док. 205, сведочење поручника Ђуре Ђуровића (Djoura Djourovitch), 44–45.

⁹⁰⁰ *Rapport...*, II том, док. 91, сведочење француског потпоручника Гранвоанеа, 2. новембар 1918, 5–6.

⁹⁰¹ АЈ, 336-23-212, *Подаци о ратним злочинима Бугара у Србији*, сведочење поручника Ђуре Ђуровића, 31. октобар 1918, 3; такође у: *Rapport...*, III том, док. 205, сведочење поручника Ђуре Ђуровића, 44–45.

нираних који су одлазили у друге бугарске логоре. Према сведочењу, кроз њега је прошло око 15.000–20.000 затвореника и интернираних, укључујући старце и децу.⁹⁰²

Логори за интернирање нису изграђени само у градовима на периферији, већ и у најважнијим центрима у земљи. Један такав случај био је град Пловдив у срцу Бугарске.

Први цивили, око шездесет виђених људи и интелектуалаца, стигли су тамо крајем 1915. године и били су затворени у градски затвор, заједно с обичним криминалцима, а тек након неколико дана пуштени на слободу. Било им је дозвољено да „слободно” живе у граду. У мају 1917. године, следећи упутства Министарства војног, према којима „сви они који раде код приватних лица на жетви и на другим пословима морају бити враћени у логоре и током периода жетве морају се користити у раду у лукама, на железници и одржавању путева”,⁹⁰³ командант града, исти онај Бојацијев, који је претходне године био задужен за град Битољ, наредио је да сви они буду интернирани у логор у коме су већ били ратни заробљеници. Заједно с њима, по налогу команданта логора, поручника (касније капетана) Николова, професора гимназије у Софији, били су приморани да раде на железничкој станици на утовару муниције за фронт у воз. То се наставило и када је Николова заменио потпоручник Мишајков, учитељ из једног села у близини Пловдива: под његовом командом услови су постали много гори. У једном од сведочења о његовом раду наводи се да их је сваког јутра на прозивци пре него што би Србе послао на посао, тукао једног по једног.⁹⁰⁴ Премлаћивања су била таква да су жртве често умирале на лицу места.⁹⁰⁵

Број интернираних цивила се повећао па их је, већ на пролеће 1917, било око 2.800–3.000; ипак, услови у логору нису се променили, па су, на пример, и даље постојале само две чесме за све њих.⁹⁰⁶ Напоран рад, нарочито на истовару и утовару вагона и ужасни услови за живот били су такви да је долазило до бројних покушаја самоубистава, које су спречавали други интернирци.⁹⁰⁷

⁹⁰² *Ibidem.*

⁹⁰³ Р. А. Рајс, „Дописи једног...”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 239; и Љубомир Јовановић, *op. cit.*, 89.

⁹⁰⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-11, сведочење Ђорђа Стошића, 25. децембар 1918.

⁹⁰⁵ *Rapport...*, III том, док. 237, сведочење Ђорђа Атића (Djordje Atitch) 76; такође у АЈ, МИП-ДУ, 334-11.

⁹⁰⁶ АЈ, 336-23-212, *Подаци о ратним злочинима Бугара у Србији*, сведочење Божидача Живковића, 10; и *Rapport...* III том, док. 204, сведочење Петка Стојановића, 24. октобар 1918, 40.

⁹⁰⁷ АЈ, 336-23-212, *Подаци о ратним злочинима Бугара у Србији*, сведочење Божидача

Само од 11/24. до 14/27. марта, у групама је стигло око 350 жена и деце, исцрпљени од путовања и у лошем стању. Многи од њих транспортовани су возом из Ниша, у затвореним вагонима, а да шест дана нису добили храну; други су стигли у логор исцрпљени од старости или болести. Када су стигле у логор, многе труднице су се породиле у најгорим хигијенским условима. У почетку, за њих није било ни тоалета.⁹⁰⁸ И у Пловдиву је стално владала глад: многи су умрли у логору (у неким периодима чак и 8–10 људи дневно).⁹⁰⁹

Долазак бројних цивила после пролећа 1917. године подстакао је бугарске власти да оснују нови привремени логор у Големом Коњару, месту на око 20 километара од града. У првих осам дана, цивили, већ исцрпљени од пута, морали су да једу траву јер им командант није дао ништа, нити им је дозволио да купују храну.⁹¹⁰

Петко Иља Стојановић, српски војник који је остао без ноге 1914. године, присетио се да је ту било око 1.000 Срба. Након првих неколико дана без хране, поделили би им по два или три кромпира дневно, а били су присиљавани да граде путеве, копају канале и обављају друге, тешке физичке послове. Због тога су многи умрли од глади и болести, која је често била последица изнурености. Након пет месеци, сви су пресељени у логор у Пловдиву који је у међувремену преуређен за нове потребе: у ствари је изграђен низ барака у којима су људи живели у затвореним условима, храна је такође била лошег квалитета, а они су и даље свакодневно били присиљавани на рад. За два месеца колико је остао, Стојановић је свакодневно видео 15–20 интернираних како умиру, углавном учитељи, свештеници, адвокати, професори.⁹¹¹

У логору у Пловдиву, према једном сведочењу, током 1917. године нашло се око 10.000 Срба из старих граница (поред руских, француских и других ратних заробљеника). Храна се, као и у многим другим логорима, састојала од 250 грама кукурузног хлеба и повремено супе без меса, налик обичној врућој води. Одећа практично није постојала; због тога је и даље било много смртних случајева, како међу војницима, тако и међу цивилима.⁹¹² Ово је постало посебно видљиво у зиму 1917–1918, када је 2.000

Живковића, 11.

⁹⁰⁸ *Rapport...*, II том, док. 97, сведочење енглеског наредника Ајенсона, 20–21.

⁹⁰⁹ *Idem*, док. 92, сведочење потпоручника Масона, 7.

⁹¹⁰ АЈ, МИП-ДУ, 334-11, сведочење Ђорђа Стошића, 25. децембар 1918.

⁹¹¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Петка Илије Стојановића, 24. октобар 1918.

⁹¹² АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Сулејмана Смајловића, 8. децембар 1918; такође у: *Rapport...*, III том, док. 231, сведочење Сулејмана Смајловића (Souleyman Smailovitch), 70; и АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Тодора Христула, 7. децембар 1918.

Срба страдало од тифуса.⁹¹³ У случајевима кад су у провере логора долазиле комисије, Бугари би унапред сакрили болесне, на брзину би средили бараке и поделили месо и хлеб, како би се учинило да су услови барем подношљиви.⁹¹⁴

Логор у Пловдиву парадоксално се на крају рата сматрао једним од најбољих и најбоље организованих. А ипак, према сведочењу, од преко 8.000 људи, 5.700 је умрло од глади, болести и малтретирања.⁹¹⁵ Јединствена је била следећа епизода: упркос наредби да се сви држе у логорима, у Пловдиву су стотине мајки и кћерки биле раздвојене једна од друге, а док су прве биле послате у логор Карлово, друге су коришћене у граду да опслужују имућније породице или да раде друге послове.⁹¹⁶

Нешто слично ономе што се догодило у Пловдиву, односно интернирање цивила који су до 1917. године били држани у својеврсном „слободном заточеништву”, десило се и у Хаскову, у који је током претходног новембра стигло много цивила из Порече.

Једна сведокиња, депортована с мајком и сестром у масовним депортацијама 8/9. новембра 1916, живела је у Хаскову о свом трошку, јављајући се полицији два пута дневно. Она и сестра радиле су код једног адвоката за 10 лева месечно и храну, а мајка у фабрици дувана. У свом опису онога што је доживела, додала је: „Била сам сведок чињенице да су становници поречке Белице били у веома лошем стању, без одеће и боси, а да би преживели, просили су милостињу: већина њих је умрла од глади, недостатка хигијене, болести. Ставили су их у карантин на три месеца, а да се нико није бринуо о њима.”⁹¹⁷

Овај период (а вероватно и период до краја рата), према једном другом сведочењу, они су вероватно провели у једном логору за ратне заробљенике у коме је једини извор опстанка, како за заробљенике, тако и за интернирце, било 200 грама хлеба и кувано воће сваке 2–3 недеље. Без ципела и одеће спавали су у баракама без прозора и подова.⁹¹⁸ Најмање 240 људи из Пореча умрло је од епидемије која их је посебно погодила управо због лошег стања у ком су били.⁹¹⁹ Само у поменутом месту Белици, 85 их

⁹¹³ АЈ, МИП-ДУ, 334-11, сведочење Ђорђа Стошића, 25. децембар 1918.

⁹¹⁴ АЈ, 336-23-212, Подаци о ратним злочинима Бугара у Србији, сведочење Божицара Живковића, 12.

⁹¹⁵ *Ibidem.*

⁹¹⁶ АЈ, 336-23-212, Подаци о ратним злочинима Бугара у Србији, сведочење Божицара Живковића, 11.

⁹¹⁷ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Јевке Дејановић, 17. децембар 1918.

⁹¹⁸ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Митра Гулевића, 19. децембар 1918.

⁹¹⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Цветка Нејдовића, 13. децембар 1918.

је умрло 1917. године, највећи део вероватно управо од епидемије. Међу њима је било 15 мушкараца, 15 људи старијих од 60 година (укључујући 3 осамдесетогодишњака), 15 жена и чак 40 деце, од којих је 19 било узраста од 1 до 5 година.⁹²⁰

У неким случајевима прави логори су постављани у близини бројних градилишта намењених изградњи инфраструктуре коју су Бугари постављали експлоатишући радну снагу интернираних и затвореника. То се, на пример, десило у случају Александрова, где је накупљено око 2.000 Срба, интернираца и ратних заробљеника, сви са старих граница, 500 Грка и 240 Турака из Македоније; сви су били предвиђени за изградњу железничке пруге за Видин.

И овде су интернирани третирани као ратни заробљеници и присиљавани на принудни рад. Живели су у баракама 5–600 људи, у катастрофалним хигијенским условима, без ћебади и са врло мало хране. Хранили су их само хлебом и повремено супом. Ко год се разболео, лечен је кинином. Није било лекара.⁹²¹ Интернирани у Александрову 1918. године били су принуђени и да граде путеве. Те године, већ оскудни оброци хране још су смањени: 250 грама кукурузног хлеба дневно и, с времена на време, супа – врућа вода с једном паприком. За сваку ситницу тукли су их штаповима и моткама, кундацима, али и ударали песницама и шутирали. Од локалних сељака нису могли ништа да купе, иначе би их војници тукли. Многи су умрли од глади, рада и хладноће, укључујући и оне који су хоспитализовани.⁹²²

И цивили и ратни заробљеници били су ангажовани и на другим пословима, као што је случај са острвом Сомовић на Дунаву где су морали да секу шуму и утоварају дрво у барже, које су морали ручно да вуку дуж Дунава док им је вода долазила под грло. Храна се састојала од вруће воде с купусом и 250 грама црног хлеба дневно; стражари су их често све пребијали узвикујући да морају да затру „српско семе”, а њихове омиљене жртве били су Срби из старих граница, а посебно становници Лесковца

⁹²⁰ АЈ, 69-115, бр. 317, од среског начелства у Поречу православном духовном суду у Скопљу, списак умрлих у парохији Локвица, 4/17. мај 1921.

⁹²¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Илије Атанасијевића, 8. децембар 1918; и АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Усина Велијовића, Салија Абдиовића и Сулејмана Ибраимовића, 26. новембар 1918; и *Rapport...*, III том, док. 213, сведочење Усина Велијовића, Салија Абдиовића и Сулејмана Ибраимовића (Ousseïn Veliyovitch, Sali Abdiovitch and Souleyman Ibrahimovitch), 26. новембар 1918, 52–53.

⁹²² АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Усина Велијовића, Салија Абдиовића и Сулејмана Ибраимовића, 26. новембар 1918; и *Rapport...*, III том, док. 213, сведочење Усина Велијовића, Салија Абдиовића и Сулејмана Ибраимовића (Ousseïn Veliyovitch, Sali Abdiovitch and Souleyman Ibrahimovitch), 26. новембар 1918, 52–53.

и Београда (вероватно избеглице које су остале у Морави и потом биле интерниране), што је разлог због кога су многи од њих умрли.⁹²³

Друга сведочења указују на то да су услови били слични и у Карлову, где је било смештено 800 цивила из старих граница и 5–600 ратних заробљеника. Сви, укључујући жене, бројне свештенике и чак два посланика, били би претучени за сваку ситницу и приморавани да раде на изградњи пута; храна се састојала од једне супе (вруће воде) и мало хлеба који је дељен свака два дана.⁹²⁴ Опет је власт заповедника била готово неограничена: постројио би жене и одабрао најјаче за своје робиње.⁹²⁵

У касно пролеће 1917. године основан је логор искључиво за још живе српске, углавном војне свештенике. Из разних логора, у којима су имали исти третман као и остали интернирани, (батине, недовољна исхрана, која је укључивала и труло месо, принудни радови – само у Карлову), сви су депортовани у Ески Џумају. Нагурани у претрпане бараке, морали су да раде на одржавању хигијене у логору. Командант логора, Никифор Петков, користио је сваку прилику да им одузима новац који су добијали као помоћ од породица, холандског посланства или других, намећући неку врсту пореза на све, чак и на купање (које је коштало 1 лев).⁹²⁶

О том логору један интернирани свештеник је рекао следеће:

21. јуна 1917. године сви свештеници пребачени су из логора Горње Паничарево у Ески Џумају, где су интернирани сви српски свештеници. У почетку нас је било 168. Живот је био врло тежак. Просторије у којима смо боравили биле су веома неприкладне јер је свако од нас на располагању имао 45 центиметара простора за спавање. Пећи су постављене тек у јануару, а дрва су нам давали повремено и у малим количинама. [...]. Дописивање с породицама било нам је дозвољено само два пута месечно, а били смо приморани да пишемо само на бугарском језику, док дописивање са Србима у иностранству није било дозвољено [...].⁹²⁷

⁹²³ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Петра Наневића, 6. новембар 1918.

⁹²⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Амета Усеина, 10. новембар 1918; и *Rapport...*, III том, док. 208, сведочење Амета Усеина (Ahmet Ousséin), 10. новембар 1918.

⁹²⁵ *Rapport...*, док. 237, сведочење Ђорђа Атића (Djordje Atitch), 12. децембар 1918; на српском у АЈ, МИП-ДУ, 334-16. На основу других сведочења цивила из Македоније, чини се да у Карлову, депортовани који су тамо стигли 1916, нису интернирани у један логор већ су остављени на „слободи” у граду. Cf.: *Rapport...*, III том, док. 237, сведочење Ђорђа Атића (Djordje Atitch), 76; оригинал на српском у АЈ, МИП-ДУ, 334-11, без броја, *Реферат Кварту градском Призрен*, 12. децембар 1918.

⁹²⁶ Сведочење Танасија Урошевића, проте Топличког округа, 12. децембар 1918.

⁹²⁷ АЈ, МИП-ДУ, 334-11, сведочење пароха Петра Лазића, 17. децембар 1918; такође

Интернационални логори Сливен, Шумен, Горње Паничарево, Пловдив, Хасково и Ески Џумаја, као и логори који су уведени на местима на којима је била најпотребнија радна снага, као што су Александрово, Карлово, Провадија и Лом Паланка (где су, између осталог, многи умрли, не само због принудног рада, већ и због тога што су их приморавали да спавају у полуразрушеним кућама без покривача и непрестано их тукли),⁹²⁸ били су само део феномена концентрационих логора какав је постојао у Бугарској, од пролећа 1917. до краја сукоба. Примера је било много. А чини се да су услови били исти у свим логорима; у Трнову, где су интернирани били присиљени да доносе воду која је била километрима далеко и многи умирали чим би се вратили с принудног рада,⁹²⁹ у Силитлији, где су интернирци били присиљени да раде и по 16 сати дневно и често кажњавани глађу,⁹³⁰ у Пернику, где су у рудницима умрли многи осамнаестогодишњаци из околине Врања који су били регрутовани у „радне јединице”,⁹³¹ у Добричу, Варни, Ђумурџини, Једрену, Пазарцику, Горњој Џумаји и свим осталим логорима за интернирање широм Бугарске.

у: *Rapport...*, III том, док. 243, сведочење Петра Лазића (Pierre Lazitch), 17. децембар 1918, 80–82.

⁹²⁸ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Анађија Стојковића (и других), 14. децембар 1918.

⁹²⁹ *Rapport...*, I том, док. 54, сведочење Г. А. Георгијадеса (G. A. Georgiades), 251–257; (cf. Р. А. Рајс, „Дописи једног...”; у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 245).

⁹³⁰ *Rapport...*, III том, док. 235, сведочење Јордана Живгоревића (Yordan Zivgorevitch), 11. децембар 1918, 72–73; и док. 238, сведочење Димитрија Јанићијевића (Dimitryé Yanitchiyévitch), 13. децембар 1918, 77; на српском у АЈ, МИП-ДУ, 334-11.

⁹³¹ *Rapport...*, I том, истрага R. A. Reiss, “Ville de Vrania”, 77. Када се, почетком октобра 1918, српски делегат Маленић, заједно с француским генералом Фортескјеом, упутио у логор у Пернику како би проверио услове у којима су били интернирци, написао је: „Логор у руднику Перник у коме сам затекао 241 заробљеника и 831 интернирца одише бедом. Генерал је тиме остао ужаснут у сваком смислу. Већина их је била исцрпљена, без одеће и углавном су били боси. Званична дневна следовања састојала су се од 600 грама хлеба, 100 грама кеља, 100 грама пшенице, 5 грама масти, 14 грама соли и 4 грама брашна. Двапут недељно добијали су 100–150 грама меса [...]. Били су смештени у ниске, склепане бараке. Размак између две бараке био је 2–3 метра и ту су биле ископане рупе за вршење нужде [...]”. Видевши овакве услове, српски делегат је у нападу беса додао: „Захтевам да се овакав систем исхране примени и на њихове заробљенике”: АС, МИП-ПО, 1918, III/660, од делегата Маленића Министарству војном, 13/26. октобар 1918.

Биланс интернације

У страшним условима које су описали сви сведоци, од 1916. до 1918. године нашло се неколико десетина хиљада српских и македонских цивила. На више хиљада цивила погођених интернирањима у зиму 1915/16. и масовним депортацијама, нарочито у новембру 1916, од марта 1917. стигло је још много других. Док су у првом случају долазили са свих територија краљевине, будући да је била реч о виђенијим људима, интелектуалцима и уопште људима који су сматрани опасним, а у другом су то углавном били македонски Срби и они који су били просрпски оријентисани, а који су били депортовани из неких одређених подручја (Порече) и из места дуж линије фронта, у овом случају то су били готово искључиво Срби из старих граница. Наредбе Протогеровога и Тасевога и насилна репресија у Топлици и у осталим захваћеним областима проузроковале су, према Рајсу, интернацију преко 80.000 људи само из Моравске области.⁹³²

Рајс је сам навео једну забрињавајућу цифру: Бугари су Турцима продали око 8.000 девојака старости од 10 до 14 година за харем у Цариграду и другим градовима.⁹³³

Огроман прилив интернираних, међу којима су били многи Грци и Румуни који су били под истим третманом као и Срби, приморао је Врховну команду и бугарску Владу да реорганизују целокупни систем концентрационих логора, до тада углавном резервисаних за ратне заробљенике. Логори су се ширили свуда, а свима су заједнички били лоши услови који су тамо владали. Цивили, заједно с ратним заробљеницима, гладни, болесни, претучени и мучени, коришћени су као робови на најразличитијим пословима. Уз оно што се већ дешавало на новим територијама и у Бугарској је већи део био ангажован на радовима на инфраструктури, док су многи други радили на сечи дрва, обрађивању њива, у рудницима, на утовару и истовару возова и баржи: ти радови свакако су били од суштинског значаја за већ крхку бугарску привредну структуру.

Нечовечно поступање према интерниранима било је такво да је међународна Комисија на крају рата изјавила:

⁹³² *Rapport...*, I том, док. 35, "Ville de Prokouplie et environs", 117. Према мишљењу једног од преживелих, у марту 1917, у Бугарској се налазило 55.000 интернираних српских (и македонских), заробљеника и цивила. АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Тодора Христовула, 7. децембар 1918; такође у: *Rapport...*, III том, док. 229, сведочење Тодора Христовула (Todor Kristodoulo), 7. децембар 1918, 68–69.

⁹³³ Р. А. Рајс, „Дописи једног...“; у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 259.

Услови у којима су живели интернирани у логорима били су такви да се веровало да се жели њихово истребљење. Смештај је био лош: у неким логорима је део интернираних живео без крова над главом, под ведрим небом. Они који су пронашли место у баракама, колибама или шаторима спавали су на дасци или на земљи, а да нису ни добили сламу. Бараке су често биле лоше саграђене и због тога је у њих продирао вода. Главни логори били су препуни људи, а, иако су били предвиђени за 20 људи, у њих је натрпавано и по њих 100; интернирани су остављани без одеће, постељине и ципела [...]. Није извршена дезинфекција, није било тоалета [...], практично су сви интернирани патили од паразита.

Храна у главним логорима састојала се 200–600 грама хлеба и једне супе без меса и с мало бибера дневно.

Здравствена служба, осим у ретким случајевима, није ни постојала [...], а болесници су у већини случајева били остављени у својим баракама, чак и у случају епидемије. Када се у кампу Сливен појавио пегави тифус, довели су интерниране из других логора, мешајући их са болеснима. Интернирци су бивали приморани на најстрашнији принудни рад [...]. Током ноћи, често би били екскумирани умрли заробљеници и лишавани свега што би имало неку вредност. Убиства нису била реткост, јер су они који би ноћу изашли из бараке да обаве нужду ризиковали да их стражари упуцају или убију кундаком пушке.

[...] Број људи који су умрли у логорима за интернирање након лишавања, епидемија и мучења врло је висок. Према подацима које сада имамо, од 100.000 интернираних, вратило их се само 50.000. Генерално, сви који су се вратили лошег су здравља.⁹³⁴

Бруталност која је већ виђена у Србији и Македонији показала се и у логорима за интернирање. Сви њени аспекти, а посебно физичко и сексуално насиље, мучење, убиства, праћени су у овом случају и најекстремнијом корупцијом. Систем корупције био је толики да су заповедници и стражари, не само одузимали имовину директно од затвореника, већ су им одузимали и новац који им је слала породица или су измишљали методе за изнуђивање или уцене.⁹³⁵

Логори су постали приватни посед заповедника и његових стражара, док су животи цивила и ратних заробљеника били њихово искључиво власништво: само овог пута, за разлику од војске, која је деловала у српским и македонским градовима и местима, њихово право да чине зло-

⁹³⁴ *Rapport...*, I том, 19–21.

⁹³⁵ АЈ, МИП-ПО, 334–8-18, извештај српског делегата у Софији, пук. Туцаковића бр. 131, 31. октобар 1918. Делимично објављено у: Исидор Ђуковић „Извештавање делегата српске Врховне команде из Бугарске (октобар–децембар 1918)”, *Војно-историјски гласник*, 1-2/2002, 69–89.

дела било је одобрено и заштићено бодљикавом жицом, која је окруживала логоре и која их је раздвајала од остатка света.

Упркос ужасним условима, неки странци су успели да посете логоре и поделе помоћ интерниранима. Холандско посланство у Софији, које је заступало српске интересе у Бугарској, више пута је делило помоћ и бивало позивано због интернираних који су кришом успели да пошаљу захтеве за помоћ и описе стања у логорима.

Међутим, често је наилазило на препреке у свом раду, како је известио конзул Мелвил. У ствари, Радославов никада није ускратио дозволу за одлазак у логоре сваки пут кад је то Мелвил затражио, међутим, спречавао је његов одлазак наводећи „техничке” разлоге: лош квалитет путева, недостатак превозних средстава, немогућност преноћишта у некој подесној згради. Барем једном приликом путовање је спречило непосредно противљење, команданта војске генерала Жекова.⁹³⁶

У једном другом случају, један Швајцарац поделио је новац интерниранима у Хаскову око Светог Илије 1917. године, али македонским интерниранима није дозвољено да се појаве да се не би сазнало да тамо има и цивила из те толико жељене „бугарске земље”. (Кад су Македонци покушали да се појаве, били су брутално претучени; према једној другој верзији, није им било дозвољено да узму швајцарску помоћ, јер је била намењена Србима, а они су се отворено изјаснили као Бугари).⁹³⁷ И једна америчка мисија успела је да посети логор, вероватно 1916. године, али не пре него што су Бугари купили 20 килограма шећера и воћа како би показали да обезбеђују добар третман.⁹³⁸

Међународни Црвени крст послао је мисију у Горње Паничарево у марту 1917,⁹³⁹ где је, међутим, већ била присутна У.М.С.А, која је интерниранима могла да подели месо, маст, пасуљ и другу робу, што је многим омогућило да не умру од глади; у марту 1918. такође је успела да издејствује постепено ослобађање интернираних.⁹⁴⁰ А ипак, све је то било врло мало у светлу драматичних димензија ове појаве.

⁹³⁶ АС, МИП-ПО, 1918, V/812, пов. бр. 907, од српског посланства у Хагу председнику Владе Пашићу, 9/22. јун 1918.

⁹³⁷ *Rapport...*, III том, док. 241, сведочење Јордана Костића (Yordan Kostitch), 15. децембар 1918, 78–79; и АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Јордана Костића Никодолца, 15. децембар 1918; АЈ, 388-8-89 и 90, тел бр. 2441, од Међусавезничке комисије Српском посланству у Паризу, 30. децембар 1918.

⁹³⁸ *Rapport...*, I том, истрага R. A. Reiss, док. 40, “Pojarevatz”, 147.

⁹³⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-11, сведочење пароха Петра Лазића, 17. децембар 1918; такође у: *Rapport...*, III том, док. 243, сведочење Петра Лазића (Pierre Lazitch), 17. децембар 1918, 80–82.

⁹⁴⁰ АЈ, МИП-ПО, 334-8-18, извештај српског делегата у Софији, пук. Туцаковића бр. 131, 31. октобар 1918. Делимично објављено у: Исидор Ђуковић, „Извештавање делегата српске Врховне команде из Бугарске (октобар – децембар 1918)”, у: *Војно-историјски гласник*, 1-2/2002, 69–89.

Ситуација у Морави и Македонији

Топлички устанак и његово гушење, као и нове масовне димензије интернирања, нису суштински променили скуп елемената који су карактерисали бугарску окупацију у претходном периоду: ако ништа друго, допринели су повећању њеног обима.

За време казних експедиција и уништавања села пљачка је била свеprisутна. Многи су пребијани и одузимано им је све што су имали, из кућа је била пљачкана сва имовина, стока је реквирирана без икаквих формалности. Током масакара многа убиства су почињена само ради крађе новца. Дешавало се и да су се официри прерушавали у војнике како их не би препознали током њихових пљачкашких акција и да су, уз изговор да траже скривено оружје, све драгоцености заправо биле однете из кућа.⁹⁴¹ Преостало становништво, посебно у областима које су највише биле погођене репресијом, опет је подвргнуто ауторитарном и корумпираном понашању државних чиновника.

Управо проблем корупције државних чиновника, за које су изнуђивање и пљачка били главни извори зараде, и даље је био широко распрострањен. У тренутку када је наређивано најекстремније насиље, чинило се да се интересовање бугарског врха окренуло управо томе.

Бугарско Министарство унутрашњих послова, које је од Мораве и Македоније примило неколико притужби на „брутално и некоректно” понашање државних чиновника према њима, 2/15. јула скренуло је пажњу главних цивилних власти на окупираним територијама – окружних начелницима – на особље које су изабрали, јер „имају задатак да становништво осети да живи у уставној држави, да припадају бугарској нацији”⁹⁴²

Убрзо након тога, Тасев је послао и циркулар свим цивилним и војним властима позивајући их да се боре против појаве корупције „у интересу достојанства и части сваког од нас, као и наше државе”⁹⁴³

Све је то било евидентно и у јужним областима, толико да је Цанков поново у парламенту осудио систем управе у Македонији, дефинишући га као дегенерисаног, а као решење предложио драстичну меру: његово потпуно потчињавање немачкој команди.⁹⁴⁴

⁹⁴¹ Р. А. Рајс, „Извештај о бугарским...”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 133. и 201.

⁹⁴² *Rapport...*, I том, док. 69, 271–272, бр. 8208, циркулар министра унутрашњих послова окружним начелницима у Морави и Македонији, 2. јул 1917.

⁹⁴³ АЈ, 336-23, поверљиви циркулар бр. 8957, од пуковника Тасева свим државним службеницима, 7. јул 1917.

⁹⁴⁴ Richard Crampton, *op. cit.*, 459.

Даље мере су примењене да би се интензивирао систем реквизиција, јер је прехранбена криза, како у бугарској војсци, тако и међу цивилима у Бугарској постала драматична.

Већ у зиму између 1916. и 1917, званични извори говорили су о хиљадама страдалих од глади у Бугарској, док је процењено да се наредног пролећа 20% деце у Софији хранило просјачењем у градским кафанама. Слична је била и ситуација у Пловдиву, где су избили немири.⁹⁴⁵

Очајничка потреба за храном навела је, пре свега, моравске власти да не оставе никакав извор ресурса: пример тога десио се 26. априла/9. маја, када је, пратећи упутства из Ниша, среска комисија у Врању општинским функционерима наредила да се одмах реквирирају све махунарке,⁹⁴⁶ а реквизиције извршене само у августу у том срезу, које су бугарске власти оцениле „задовољавајућим” износиле су 9.112.000 килограма пољопривредних производа, што је огроман износ с обзиром на ресурсе тог подручја.⁹⁴⁷

Бугаризација српског цивилног становништва проширила се на нове области. Као што је Протогеров предложио, основане су новине на бугарском језику, *Моравски глас*, а на његово чело постављен је Арнаудов, исти онај секретар Министарства унутрашњих послова који је био део научне експедиције у лето 1916.

Његов задатак није био ограничен само на новине, већ је, очигледно, постао један од главних архитеката бугаризације. У ствари, често је одлазио у разне градове Србије како би натерао становнике да потписују апеле у којима су морали да се изјасне као Бугари. Рајс, који га је прозвао „великим апостолом бугарске моралне и етничке анексије Срба из Србије”, евидентирао је његов боравак у Ражњу⁹⁴⁸ и Власотинцу,⁹⁴⁹ док је у Ореовици, код Пожаревца и на другим местима одржавао обраћања становништву (које је било присиљено да присуствује) о ослобађању народа Мораве од српског јарма.⁹⁵⁰

У мају су извршени нови опозиви државних чиновника лесковачког среза у вези са забраном српског језика: свако у администрацији, ко би

⁹⁴⁵ *Idem*, 457.

⁹⁴⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, бр. 2709, од окружне комисије за реквизиције у Врању свим председницима општина, 26. април 1917. У овом допису позива се на наређење бр. 2145 које је 24. априла издао командант складишта резерви у Нишу: није јасно да ли је наређење упућено само Врањском или се тиче и других срезова.

⁹⁴⁷ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 4528, од среског начелника Врања свим општинама, септембар 1917.

⁹⁴⁸ *Rapport...*, I том, док. 37, истрага R. A. Reiss “Ville de Rajane”, 131.

⁹⁴⁹ *Idem*, док. 33, истрага R. A. Reiss “Ville de Vlassotintze”, 104.

⁹⁵⁰ *Idem*, док. 40, истрага R. A. Reiss “Pojarévatz: village d’Oreovitzza”, 150.

био ухаћен да га користи морао је одмах да буде отпуштен.⁹⁵¹ У више наврата издавана су и наређења у вези са забраном промета српског новца и кажњавањем власника: у Врању у фебруару и у Тетову у октобру.⁹⁵² Донете су и друге одлуке да се уведе све оно што представља Бугарску: тако је у јуну градоначелник Велеса председницима околних општина послао саопштење у коме „позива” да се у град доведе што више људи с бугарским заставама и транспарентима на прославу Илинденског устанка, док је у августу срески начелник истоименог среза „позвао” тог истог градоначелника да купи бисту Радославова коју је извајао један познати бугарски вајар.⁹⁵³

Нешто се, чини се, барем наизглед променило у вези са преписком између Срба и Македонаца под окупацијом, заробљеника и интернираних, и свих њихових породица и пријатеља у иностранству или у српској војсци.

Крајем децембра, посланство Србије у Берну добило је од Међународног комитета Црвеног крста један допис од Бугарског Црвеног крста у коме је достављена преписка између српских ратних заробљеника у Аустрији и Немачкој са њиховим породицама с подручја под Бугарима, док је заробљеницима и интерниранима било дозвољено да у иностранство шаљу своје фотографије. Надаље, саопштено је да се преписка између цивила под бугарском зоном и чланова њихових породица у иностранству већ одвија у складу са оним што је претходно утврђено (а заправо то уопште није био случај).⁹⁵⁴ Међутим, услов је остао искључива употреба бугарског језика: млади из Моравске области регрутовани у редове бугарске војске више пута су онемогућавани да својим породицама пишу на српском. На пример, цензура у Велесу зауставила је сва писма на српском језику од моравских војника регрутованих, вероватно, крајем лета 1917.⁹⁵⁵

Новост је била у томе што је било дозвољено и да се шаље новац у подручја под бугарском окупацијом. Међународни комитет Црвеног крста саопштио је да су у погледу новца, који је до тада преко њега послат у износу од 5 милиона лева, почеле да стижу признанице о уручењу (670

⁹⁵¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 2086, од среског начелника Лесковца свим општинама, 29. мај 1917.

⁹⁵² АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 646, од среског начелника Врања свим општинама, 13. фебруар 1917; и бр. 7165, од среског начелника Тетова свим општинама, 11. октобар 1917.

⁹⁵³ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 2149, од градоначелника Велеса председнику општине Мелник, 20. јун 1917; и (нечитак број), од среског начелника Велеса градоначелнику Велеса, 8. август 1917.

⁹⁵⁴ У том погледу није било могуће утврдити на шта се односе речи „на основу претходно утврђеног”.

⁹⁵⁵ *Rapport...*, I том, док. 73, 275–276, пуковник Маслинков, 7. септембар 1917.

у вредности од 190.000 лева), што је барем представљало очигледан знак да су бугарске власти у Морави и Македонији дозволиле његову поделу.⁹⁵⁶

У Македонији, с поновним освајањем града Битоља није окончана његова патња. Окружен бугарском и немачком артиљеријом, више пута је гранатиран, а цивили, заједно с бројним избеглицама које су се у њега враћале, били су главне жртве експлозивних и гасних граната. Од тренутка ослобођења, које се догодило 6/19. новембра 1916. до 18/31. марта 1917, Рајс је проценио да је убијено 399 цивила, преко 365 рањено, док је око 2.000 кућа, посебно у јеврејским и турским четвртима, које су биле најизложеније, у потпуности или делимично уништено.⁹⁵⁷ Један пример овог гранатирања догодио се у ноћи између 3/16. и 4/17. марта. У 21 час, Бугари су отворили масовну артиљеријску паљбу на град, која је трајала до 5 часова наредног јутра. Међу гранатама које су испаљене на град и на прилазне путеве испаљено је и неколико гасних, које су проузроковале многе жртве, посебно међу цивилима. Цивилна болница била је пуна жена и деце, а најмање 50 их је умрло или било у агонији.⁹⁵⁸ Рајс је на крају избројао 62 цивилне жртве од гаса и 19 од експлозивних граната.⁹⁵⁹

Све што се догађало у Топлици, депортације и патње којима су грађани Битоља били непрекидно изложени, заједно са сада јасном насилном политиком денационализације бугарских власти у целој њиховој окупационој зони, постали су тема присутна и у међународним политичким круговима.

Међу бугарским савезницима, о том проблему већ је писао дневни лист аустријске Владе у Београду, *Београдске новине*. Међутим, проблем бугарске бруталности изнет је и у скупштинама. Један словеначки посланик оштро је осудио бугарско понашање пред царским сабором у Бечу 28. јуна/11. јула 1917; исто је учинио и члан мађарског парламента Золтан Вермеш на седници 7/20. октобра 1917; штавише, бугарска политика „истребљења” била је истакнута и у немачкој штампи.⁹⁶⁰

⁹⁵⁶ ВА, 4/1, к. 67, ф. 9, 27/1, пов. бр. 786, од Врховног штаба I армијског корпуса оперативној секцији Врховне команде, 19. децембар 1917/1. јануар 1918. Извештај је претходно примљен од Министарства војног и Министарства грађевина 23. новембар/6. децембар 1917.

⁹⁵⁷ Р. А. Рајс, „Страдање града Битоља”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 281–282.

⁹⁵⁸ ВА, п. 4/1, ф. 2, к. 40, 20/1, телеграм од команданта места за Битољ команданту I армијског корпуса, 4/17. март 1917.

⁹⁵⁹ Р. А. Рајс, „Страдање града Битоља”, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 282.

⁹⁶⁰ Љубомир Јовановић, *op. cit.*, 97.

Међутим, много је оштрија била осуда међу савезничким, и изнад свих, неутралним земљама. Холандски одсек Лиге неутралних земаља, описујући зверства над Србима, закључио је:

Систематско уништавање српске нације одраз је поробљавања Белгије. С одређених тачки гледишта, ова потоња је можда претрпела више јер је ближа једном од фронтова; али с других, постоји нешто још теже у поступању према Србима: а цивилизовани свет о њему зна врло мало.⁹⁶¹

10/23. новембра 1917. делегација српских социјалдемократа, која је присуствовала конференцији социјалиста у Стокхолму, саставила је документ осуде који је обишао читаву Европу. Описујући аустроугарске и бугарске злочине, нису штедели најоштрије тонове. Било је наведено много примера, а једна сажета реченица боље од осталих описала је идеју бугарске бруталности: „Преко реке Мораве почиње Азија”.⁹⁶²

Нада да би се нешто могло променити, да би се нешто могло учинити како би се зауставиле патње српских цивила, поново је ишчилела. Заправо, година која је почињала, последња година сурове бугарске окупације, била је „година глади”.

⁹⁶¹ *Statement by the League of Neutral Countries on Bulgaria's Occupation of Serbia, 1917*, слободно доступна на интернет адреси www.firstworldwar.com.

⁹⁶² *Memoire du Parti socialdemocrate serbe sur la situation de la Serbie occupée, présenté au Comité Russo-Hollando-Scandinave*, штампарије “Union”, Paris 1917, 24.

1918. – глад и истребљивање Српства

Насиље након гушења Топличког устанка

Почетком августа 1917, као што се већ догодило с Протогеровим у априлу, за заслуге у борби против српских побуњеничких чета унапређен је командант Моравске војно-инспекцијске области, Тасев. Полицијски режим, који је он наметнуо, а који је, строгим прописима, с једне стране, предвиђао немилосрдно кажњавање за сваког за кога се макар и сумњало да подржава четнике, а са друге подстицао помоћ и подршку онима који су стали на његову страну, у лето 1917, свуда је посејао страх. То није био исти онај страх изазван Протогеровљевом насилном и деструктивном репресијом, већ један сталан осећај тескобе међу сеоским становништвом који се испољавао на саму помисао доласка Бугара у њихово село. Тај страх био је изражен због нове улоге комита, Тасевљеве „тајне полиције”, која је имала сва овлашћења како би пронашла и уништила последње групе четника.

Ипак, страх није био присутан само међу српским цивилима. Страх од нових устанака био је, заправо, стално присутан међу вођама окупационих власти као и унутар Врховне команде и војске. Из тог разлога, Тасевљев режим је био изузетно оштар, а његове главне карактеристике биле су репресиван став и опсесивна контрола становништва. Оно што се догађало током лета, али и поново на јесен, било је доказ за то. Претреси у потрази за оружјем постали су повод за ново насиље свих врста, а посебно за „масовно премлаћивање”. Један такав случај догодио се у селу Реткоцер, код Медвеђе:

У септембру 1917, поручник Росов и педесетак војника дошли су у наше село. Он је издао наређење да се појавимо испред зграде суда. Тамо је поручник наредио да дигну руку сви који имају пушке или познају четнике. Затим, пошто је три пута поставио исто питање, а нико није дигао руку, извадио је из џепа један папир на коме је био списак имена и почео да прозива. Чим би се неко од нас појавио пред њим, поновио би питање и наредио војницима да нас туку палицом, без обзира на узраст и пол. Војници су нас толико претукли да смо боловали недељама или месецима. Многи од нас су остали доживотни инвалиди. [...].⁹⁶³

⁹⁶³ *Rapport...*, III том, док. 369, сведочење више становника Реткоцера, Јабланички срез,

Када би Росов наредио да се испитивани претуче, његови војници одмах би интервенисали да изврше наређење:

[...] пришао ми је [Росов, прим. ур.], замолио ме да му предам пушке и бомбе које држим и да пријавим четнике које наводно кријем. Пошто ништа од тога није било истина, наредио је да ме истуче неколико војника наоружаних палицама који су стајали уз њега. Положили су ме на земљу и док су ме три војника држала, остала четворица су ме тукла великим палицама, тако немилосрдно да су ми сломили ногу. Као последица тога, морао сам да останем у кревету читаву годину.⁹⁶⁴

За остале становнике Реткоцера било је још горе:

[...] Рекао сам им да не знам ништа, али војници нису веровали мојим речима: везали су ме за дрво и почели да ме пеку ужареним клештима. Док су ме војници мучили, поручник Росов је гледао шта раде. И данас имам 16 опекотина на образима и лицу. [...].⁹⁶⁵

Потрага за оружјем и присталицама четника свуда је постајала повод за колективно кажњавање сељана, вероватно и у превентивној функцији, тако да су цивили физичким насиљем упозоравани на могуће последице: у честим експедицијама, посебно на јесен и у првим месецима 1918. године, цивили су у ствари стално пребијани и мучени, али су бар генерално били поштеђени даљег интернирања (осим ако се заправо не би показало да је село скривало оружје или пружало помоћ четницима) и погубљења. Талас насиља после Топличког устанка као да је ушао у нову фазу: након фазе екстремне бруталности, коју је водио Протогеров и терора Тасевељеве тајне полиције, почео је период режима чија се строгост буквално изражавала кроз палицу. То је био период упозорења и претњи свима који се супротставе бугарским властима. Пример Реткоцера заправо је био један од многих случајева који су се на исти начин догађали свуда у Моравској области, а погађао је не само Србе, већ и, бар у неким случајевима, Албанце, као у селу Тупал код Медвеђе:

14. децембар 1918, 267.

⁹⁶⁴ *Idem*, сведочење Саве Лукића (Sava Loukitch), 14. децембар 1918, 268.

⁹⁶⁵ *Idem*, док. 370, сведочење Марка Бошковића (Marko Vochkovitch), 15. децембар 1918.

У фебруару 1918, поручник Златев дошао је у наше село и позвао све Албанце да се окупе у месту званом Троја. Било нас је 47. Бугарски војници су затим отишли до наших домова и наредили члановима наше породице да нам се придруже. Поручник Златев је тада почео да нас испитује да би открио скривено оружје. Пошто смо се бранили рекавши да не знамо, наредио нам је да легнемо, док су војници добили наредбу да нас туку. Ти војници, њих 50, тада су почели да нас туку, не штедећи ни малу децу. Неколико пута би се зауставили да понове питање, а затим би кренули поново. Један војник ме је тако снажно тукао по ногама да ми се десна нога сломила. Остала је краћа од друге. Мучили су нас по цео дан, док су други војници претресали наше куће, узимајући све што им је било потребно. Један петогодишњи дечак, коме је поручник Златев уперо револвер у главу, умро је од страха. [...].⁹⁶⁶

Ове описане чињенице нису биле бројне само због удаљености места у којима су се догодиле, већ и због великог временског раздобља у коме су се одвијале. У јуну 1918. поново су се догодиле исте сцене, овог пута у Крпејићу, селу у близини Власотинца:

У јуну ове године [1918, прим. аут.] 12 бугарских војника окупили су све сељане и питали их где су пушке, бомбе и друго оружје, које је оставила српска војска. Како нико није знао да им каже, опколили су моју 25-годишњу пасторку Драгињу и почели да је туку палицама. Оставили су је полумртву, а после није успела да преживи то мучење и умрла је 26. октобра. По наређењу поручника Попова, војници 17. пука тукли би све док се кожа не би одвојила од меса. Жртве су дуго биле везане за кревет.⁹⁶⁷

Систем „колективних премлаћивања” био је у супротности с наредбама издатим крајем лета и у јесен исте године, преко којих је бугарски режим покушао да локалним становништвом влада, примењујући неку врсту политике инспирисане начелом *завади на владај*. Поред тога, уложени су напори да се фаворизују сви они који су се одлучили да се придржавају политике бугаризације, а да се други изолују и казне. Страх од нових побуна и превентивна упозорења (управо „колективно премлаћивање”) за све оне за које се сумњало да пружају помоћ четницима или једноставно

⁹⁶⁶ *Rapport...*, III том, док. 375, сведочење Лимана Рамовића (Liman Ramovitch), без датума, 278–279.

⁹⁶⁷ *Rapport...*, III том, док. 367, сведочење Јоке Милановића (Yoka Milanovitch), 15. децембар 1918, 264–265.

да би их спречили да то убудуће раде били су додатни елементи политике изолације оних који су инсистирали да се изјашњавају као Срби.

Све се то, барем привидно, није догодило у Македонији, где је, међутим, Топлички устанак дошао до цивилног становништва, ако никако друкчије, онда путем гласова који су се о њему раширили. Међутим, неке четничке групе деловале су и у тим областима, посебно у близини Албаније, док је огорченост међу становништвом све више расла, углавном због драматичне ситуације с храном и непрекидног принудног рада коме су били изложени многи цивили. Било је и бројних албанских и турских дезертера, који су често бежали у планине, како би се сакрили.⁹⁶⁸

Вероватно је из тог разлога у последњим месецима 1917. Протогеров послат у помоћ команданту Македонске инспекцијске области, генералу Петрову и постављен за шефа врховног штаба бугарских трупа у региону. Долазак Протогеровога показао је озбиљну забринутост бугарске команде због страха од избијања новог устанка, који би овај пут укључивао углавном албанска подручја (она иста која су се побунила против Срба 1913. и 1915). Из тог разлога је почетком децембра 1917. године послат поверљив циркуларни допис свим окружним начелницима, командантима пукова у разним окружним и заповедницима места, који је потписао лично Протогеров, а у чијој је преамбули писало следеће:

Из дана у дан разбојништво се повећава и све више поприма карактер устанка. Ево узрока:

- 1- власти су слабе и понашају се немарно,
- 2- кривци се не кажњавају довољно оштро,
- 3- постоји злонамерна пропаганда.⁹⁶⁹

Протогеровљев стил, који је указивао на то да је један од главних узрока те ситуације у раду државних службеника, баш као што је већ тврдио у марту за Моравску област, поново је карактерисало стављање нагласка на недостатак строности од стране надлежних органа. У Морави нису поседовали осећај за освету; у Македонији кривце нису адекватно кажњавали. Мере уведене да се избегне устанак написане су истим тоном и оне су, пре свега, предвиђале кажњавање управо оних службеника који су тежили „толерисању” разбојништва, а настављале са одмаздом над породицама разбојника:

⁹⁶⁸ Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 405–406.

⁹⁶⁹ *Rapport...*, I том, док. 77, бр. 13673, циркуларни допис од пуковника Протогеровога окружним начелницима, командантима пукова и командантима места, децембар 1917, 278.

[...]

4. разбојници који не рапортирају на време свом вођи и који се не изјасне као патриотски грађани, биће кажњени на следећи начин: њихове куће ће бити запаљене, имовина заплењена, а чланови њихових породица депортовани у Моравску област.

За сваког убијеног биће утврђен допринос у износу од 1.000 до 2.000 лева у корист његове породице, који мора платити убица, или, у његовом одсуству, цело село.

[...]

7. Успоставити временско ограничење за предају оружја, након чега свако, код кога се нађе оружје, мора бити стрељан.

8. У селима у којима дође до разбојништва, два мушкарца морају бити узета као таоци и морају им се запалити домови, уколико се та дела понове, а чланови њихових породица морају бити депортовани у Моравску област.

9. За свако убиство извршено на територији села, становници истог морају да плате допринос од 1.000 до 5.000 лева. [...].⁹⁷⁰

Све ове мере односиле су се и на дезертере, који су према истом наређењу морали да буду третирани као разбојници, ако се не би пријавили својим командама: другим речима, и они, укључујући породице, били су предмет одмазде коју је одредио Протогеров.⁹⁷¹

Упркос томе, чини се да је неколико, пре свега просрпских чета, наставило с акцијама, проналазећи подршку у цивилном становништву.⁹⁷² То није зауставило чак ни административно преуређење Македоније, која је због свог положаја близу фронта, у ствари, милитаризована од стране јединица оперативне војске: Војно-инспекцијска област била је подељена на две окупационе области, а у свакој је била стационирана по једна бригада. У првој су се као подобласти налазили Куманово и Штип, а у другој Скопље и Велес; остатак Македоније (Струга, Охрид, Ресен, Битољ, Прилеп, Кавадар, Неготино, Ђевђелија, Струмица и Дојран) стављан је под управу појединих војно-административних јединица од тренутка кад би се нашао дуж линије фронта.⁹⁷³

Четници, разбојници, дезертери: као и у Моравској области, према свима се поступало на исти начин и по истим наредбама у којима је најважнији елемент био одмазда против њихових породица. Тако је 24.

⁹⁷⁰ *Idem*, 279.

⁹⁷¹ *Ibidem*.

⁹⁷² Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 405.

⁹⁷³ *Idem*, 402.

априла/7. маја начелник Кумановског округа пренео наредбу, коју је дан раније издао командант Области, према којој је породице дезертера, који су прешли у непријатељску војску, требало интернирати у суседне округе, а њихову имовину конфисковати.⁹⁷⁴ Истог дана срески начелник у овом граду издао је наредбу коју је претходног дана издао командант области под командом Друге окупационе бригаде којом је становништву дао рок до 15. маја да предају оружје, у супротном уследило би њихово хапшење и предаја војним судовима, и, опет, одузимање имовине и интернирање чланова породице.⁹⁷⁵

Око два месеца касније, као покушај смиривања ситуације, колективни доприноси за дела разбојништва повећани су десетоструко: поново је у Куманову, почетком јула 1918. године, утврђено (између осталог) да би за сваког убијеног државног службеника или полицајца село у коме се злочин догодио морало да плати 20.000 лева, док је, ако би били убијени жена или дете (вероватно се односило на чланове њихових породица), требало платити допринос од 10.000 лева.⁹⁷⁶

То није било довољно. Само неколико дана касније, бугарска команда поново је наредила да се заплени све оружје, овог пута у року од пет сати и на лицу места убијала оног ко би се успротивио. У западну Македонију, која је била највише погођена устанничким покретом, упућен је извесни пуковник Иванов да изврши ову наредбу: његова јединица, која је деловала у правим казним експедицијама на подручјима између Велеса, Прилепа, Кичева, Гостивара и Скопља, опет иста подручја захваћена 1915. и 1917, уништила је на десетине села убивши стотине људи и депортујући преостало становништво у Бугарску.⁹⁷⁷

Нови таласи интернирања, иако знатно мањи него претходне године, наставили су да погађају цивиле и у Србији и у Македонији.

21. јула/2. августа 1918. начелник Кумановског округа наредио је интернирање Грка, прогрчких и арумунских породица које су имале чланове породица у грчкој или српској војсци у року од седам дана, распоређујући их у логоре у Старој Бугарској.⁹⁷⁸

⁹⁷⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 1890, од начелника Кумановског среза среским начелницима и свим општинама, 24. април 1918.

⁹⁷⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 1954, од среског начелника Кумановског среза свим општинама и полицијским органима, 24. април 1918.

⁹⁷⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 4288, *Инструкција н. 2*, од среског начелника Куманова свим општинама, 4. јул 1918.

⁹⁷⁷ Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 405.

⁹⁷⁸ *Rapport...*, док. 84, бр. 2839, од среског начелника Прешева свим општинама, 24. јул 1918, 299.

Интернирање се, међутим, наставило и када је крај рата већ био близу: на пример, у септембру је забележено интернирање око 100 жена и девојака из неких српских округа јер су, према мишљењу Бугара, њихови мушкарци припремали нови устанак, а заправо су само побегли од регрутације.⁹⁷⁹

Глад

Док је, након Топличког устанка, окупација постала много крвавија, а чинило се да је ситуација, барем што се тиче цивилног становништва, под контролом, још један проблем који је дуго погађао читаву Бугарску и анектиране области показао се дефинитивно нерешивим.

Глад, која је, као што се видело, непрекидно владала од 1915, букнула је међу цивилима у Бугарској 1917, да би постала незаустављива 1918. Био је то тако тежак и хроничан проблем, присутан и у војсци, да је представљао главни узрок коначног слома Бугарске.⁹⁸⁰

Присвајање бугарских прехранбених резерви од стране Немаца, које је већ проузроковало бројне протесте и изазвало катастрофалну ситуацију међу бугарским цивилима, 1917. се претворило у праву смртну казну за бугарског савезника. Те године, немачка врховна команда ставила је под контролу генерала Макензена и Румунију и Добруцу, које су анектирали Бугари, одузевши⁹⁸¹ им могућност да се домогну локалних пољопривредних производа. Тако је пропала и последња нада опстанка Бугарске јер је практично спречена да бар делимично надокнади нагли пад целокупне пољопривредне производње, која је 1918. године достигла минималне нивое, никада раније виђене. У ствари, ако је у поређењу са 1915. годином (када у многим секторима још није био достигнут ниво из 1911. године), производња зеленог поврћа опала за преко 40%, производња коренастог поврћа и пшенице била је мања за преко 50%, док се производња сточне хране смањила са 1.202.000 тона на само 288.000.⁹⁸²

⁹⁷⁹ АЈ, МИП-ПО, 334-8-18, извештај српског делегата у Софији пук. Туцаковића бр. 131, 31. октобар 1918. Делимично објављено у: Исидор Ђуковић. „Извештавање делегата српске Врховне команде из Бугарске (октобар–децембар 1918)”, у: *Војно-историјски гласник*, 1-2/2002, 69–89.

⁹⁸⁰ Richard Crampton, *op. cit.*, 454.

⁹⁸¹ *Idem*, 455.

⁹⁸² *Idem*, 482.

Због глади и недостатка свих основних потрештина избили су тако звани „женски нереди”, протести које су водиле жене у Сливену, Габрову, Пловдиву, Плевену, Пазарцику, Лому и другим местима;⁹⁸³ у међувремену је још опао морал војника, узрокујући све чешћа дезертирања и побуне наглашене све већим утицајем социјалиста међу војницима.⁹⁸⁴

Ова ситуација је букнула на лето. Из неколико окружних начелстава стигли су дописи који упозоравају да у складиштима намењеним за прикупљање хране која се дистрибуира више нема брашна, а Влада је реаговала повећавајући реквизиције међу пољопривредницима.⁹⁸⁵ Као последица тога, порасле су тензије између сеоског становништва и власти што се удружило са незадовољством у градовима и незаинтересованошћу војника, стварајући неку врсту колективног беса према Влади и њеним цивилним и војним представницима. У ствари, осим што су спроводили реквизиције, они су и злоупотребљавали положај, конфисковали су плаћајући по смешним ценама и друге производе попут сапуна, вуне и нафте, а затим их препродавали по вишим ценама на црном тржишту.

Ни реквизиције нису имале очекивани ефекат, како због масовног извоза у Немачку и Аустрију, тако вероватно и због раширене корупције у целом административном апарату, јер су војници, попут многих цивила у градовима добијали неукусан сурогат за хлеб и често им је недостајала обућа.⁹⁸⁶

Нови масовни протести избили су у Софији 2/15. августа, током прославе петнаесте годишњице Илинденског устанка; и овог пута су угушени, али већ је постало јасно да је земља на ивици пропасти и да би рат требало што пре да се заврши.⁹⁸⁷

Као што се већ дешавало претходних година, питање реквизиција и присвајања од стране државних службеника, чији је циљ био да се профитира од продаје основних потрештина, прелило се на окупирана подручја која су била последња карика у једном правом ланцу експлоатације.

Тада се показао „ланчани ефекат” британске морнаричке блокаде, који је, погодивши Немце и Аустријанце, донео неизбежне озбиљне последице за савезнике Централних сила, а нарочито за територије које су анектирали.⁹⁸⁸ Моравска и Македонска област постале су резервоари из којих ће се користити све до потпуног исцрпљивања ресурса од којих су

⁹⁸³ Francesco Guida, *Storia della Bulgaria*, Bulzoni, Roma 1982, 334–335.

⁹⁸⁴ *Idem*, 334.

⁹⁸⁵ Richard Crampton, *op. cit.*, 467.

⁹⁸⁶ *Idem*, 467.

⁹⁸⁷ *Idem*, 468.

⁹⁸⁸ Cf.: Bruna Bianchi, *L'arma della fame...*

скоро искључиво тражени пољопривредни производи и стока, док је разна друга роба постала мета пљачке и присвајања државних службеника.

Систем је, као и у Старој Бугарској, предвиђао издавање признаница о свакој реквирираној роби или производу, као и састављање спискова за евидентирање свих података. Међутим, иако се већ у почетку та процедура често није поштовала или су у признаницама навођене мање количине од стварних, 1918. била је година у којој је извршен највећи број реквизиција без издавања признаница. У сваком случају, ретко су били надокнађивани износи на њима.⁹⁸⁹

Реквизиције су се наставиле и током периода Топличког устанка, осим у местима која су била захваћеним борбама и казним експедицијама.

Пуковник Тасев је 17/30. јуна 1917. пренео нова наређења из Софије у погледу количине житарица које би требало оставити свакој породици:

[...]

- За сваког члана породице 220 килограма житарица по особи у следећим процентима: максимално 70% пшенице и ражи, а остатак у кукурузу или јечму;
- За крупну стоку (волови, биволи, биволице, краве и коњи), стару не више од две године и за свиње старе не више од два месеца, 100 килограма житарица; за сваку овцу 15 килограма јечма, зоби, кукуруза или проса по избору одгајивача;
- За следећу сетву 22 килограма семена пшенице, 22 килограма семена ражи, 20 килограма семена јечма, 20 килограма семена зоби и 5 килограма семена кукуруза.

Количине назначене за породице морају им се ставити на располагање, док остатак мора бити реквириран и превезен у општинска складишта. [...].⁹⁹⁰

Док су, двадесет дана касније, утврђене нове цене за житарице које ће се реквирирати:

[...] Жито ће се плаћати 42 лева за 100 килограма, раж 34 лева за 70 килограма, јечам 30 лева за 100 килограма, зоб 30 лева за 100 килограма, просо 30 лева за 100 килограма, кукуруз 30 лева за 100 килограма, мекиње 25 лева за 100 килограма [...], пшенично брашно 57 лева за 100 килограма, ражено брашно 48 лева за 100 килограма, овсено брашно 40–50 лева за 100 килограма [...].⁹⁹¹

⁹⁸⁹ *Rapport...*, I том, док. 30, истрага R. A. Reiss "Ville de Vrania", 77.

⁹⁹⁰ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, наређење бр. 43, Моравска војно-инспекцијска област, 30. јун 1917.

⁹⁹¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, наређење бр. 13, 20. јул 1917.

Међутим, упркос законском утемељењу система реквизиција и исплата, реалност је била много другачија. Количине, које су утврдиле највише руководство Моравске области и софијска Дирекција за економско и социјално старање, никада нису могле бити поштоване. С једне стране, у ствари, потребе војске и становништва у Бугарској постале су све очигледније, а државне благајне нису биле у стању да плате све што је било потребно (генерално, реквизиције никада нису исплаћиване⁹⁹²), док се, с друге стране, требало суочити и са широко распрострањеном корупцијом огромног локалног административног апарата, која се сада усталила и са присвајањима војника и официра стационираних у Моравској области и у Македонији.

У сваком селу, власти, било цивилне или војне, деловале су самостално. Примери који су пријављени били су безбројни. У Нерадовцу, уз границу с Бугарском, 1916. године реквизиције су исплаћиване, иако по ниској цени, али не и 1917. и 1918, чак су и смањене количине које су остављане људима: у случају пшенице смањиле су се на 80 килограма по глави годишње.⁹⁹³ У Рановцу је количина била још мања, јер је по глави остављено 70 килограма кукуруза годишње, у Ласници 60 килограма житарица и тако даље.⁹⁹⁴ У општини Тешица (Поморавски срез) за сетву је остављено 300 грама жита по глави (дневно) и 40–50 килограма по хектару.⁹⁹⁵ У Свилајнцу је кукуруз плаћан 25 лева за сто килограма, док је његова стварна цена била 125 лева.⁹⁹⁶

У неким случајевима и саме бугарске власти осудиле су злоупотребе својих сународника у вези са присвајањем намирница, што је нанело штету, не само имиџу Бугарске, већ је угрозило и службено утврђене ко-

⁹⁹² У фонду МИП-ДУ, под АЈ, чувају се детаљни спискови реквизиција извршених и наређених по општинама, срезovima и окрузима. Конкретно: у фиши број 12 налазе се реквизиције из Власотиначког и Јабланичког среза (Врањски округ); у фиши број 13 из Пољаничког, Лесковачког и Пчињског среза, као и других срезова у Власотинцу и Јабланици (Врањски округ); у фиши број 14 из срезова у Битољском и Топличком округу; у фиши број 15 из Крајинског округа; у фиши број 16 из Пиротског округа; у фиши број 17 из Нишког среза и Тиквешког и Тетовског среза, итд. У прилогу тих спискова често се налазе и све оригиналне признанице за реквизиције, али у многим случајевима истакнуто је да не одговарају свим именима који се налазе на списковима јер често нису издаване.

⁹⁹³ Р. А. Рајс, „Извештај о бугарским злочинима...“; у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О Злочинима...*, 137.

⁹⁹⁴ R. A. Reiss – A. Bonnassieux, *Requisitoire contre la Bulgarie*, Librairie Bernard Grasset, Paris 1919, 57–58.

⁹⁹⁵ АЈ, Министарство унутрашњих послова (МУП, 14), 2-15, извештај председника општинског суда у Тешици, 8/21. јануар 1919.

⁹⁹⁶ *Rapport...*, I том, док. 39, истрара R. A. Reiss, “Ville de Svilainatz”, 140.

личине, а самим тим и залихе, нарочито оне, које су биле намењене војсци на фронту. У селу Раденковац, близу Сокобање, председник општине обратио се локалном команданту жалећи се на једног „младог подофицира, Настаса Попова, који је стигао са два цивила из Алексинца и силом и обманом куповао храну од становништва”, додајући да је у покушају да му се супротстави „уперио ми је пиштољ; ево већ три дана како не можемо да га се ослободимо и извршимо реквизиције”⁹⁹⁷.

Злостављања од стране Бугара (и Срба који су им се ставили на располагање) постала су неконтролисана укореењена појава. Поручник Ингилисов извештавао је надређене о понашању поручника Петкова које се више није могло поднети: у Јастрепцу (Власотинце) и даље туче људе, спаљује живе цивиле, беси их, реквизира им стоку, усева и храну, а не обавља контроле које су му поверене у планинама.⁹⁹⁸ Слично понашање догађало се свуда. На пример, у Претрешњи, код Прокупља, где је једна чета бугарских војника била стационирана у селу, војници су се хранили о трошку становништва, а да људима нису оставили практично ништа, јер су, осим хране, узели и одећу, обућу, постељину и остало; али и у Канцељаку, у истом срезу, где се председник општине обогатио захваљујући заплени и продаји пољопривредних производа становништва⁹⁹⁹ или у Горњој Каменици и Првој Кутини, у Нишком срезу, као и у Извору, код Књажевца, где је било других цивилних државних службеника да искористе ситуацију, како би узели што више хране и профитирали од ње.¹⁰⁰⁰

Нова наређења за остале реквизиције стоке за вучу и пољопривредних производа издате су 18/31. маја и 23. маја/5. јуна 1918,¹⁰⁰¹ а саме власти, с обзиром на ситуацију крајње потребе, покушале су да боље регулишу снабдевање становништва, посебно градова, довољним количинама хране. 27. јула/9. августа руководство Моравске области је „непродуктивном” становништву, односно оном у градовима, одредило 119 килограма житарица и још 170 килограма кукуруза по глави, наређујући да понесу све што је остало из разних срезова.¹⁰⁰²

⁹⁹⁷ Севделин Андрејевић, „Економска пљачка Србије за време бугарске окупације”, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Зборник радова, Историјски институт, књ.7-1989, 22.

⁹⁹⁸ *Rapport...*, I том, док. 80, од поручника Ингилисова команданту XVII допунског батаљона у Власотинцу, 26. фебруар 1918, 282.

⁹⁹⁹ АЈ, Министарство правде (МП, фонд бр. 63), 61-76-21.

¹⁰⁰⁰ Севделин Андрејевић, *Економска пљачка...*, 27.

¹⁰⁰¹ АЈ, 334-22, бр. 28239, Завод за Моравску област, и наређење бр. 166, Моравска војно-инспекцијска област, 5. јун 1918.

¹⁰⁰² АЈ, 334-22, наредба бр. 109, Завод за набавку одузимање и дистрибуцију Моравске

Међутим, ове количине се нису могле поштовати. Дирекција за економско и социјално старање из Софије, од које су зависили заводи у Моравској и Македонској области, никада није успела да оствари утврђене планове ни у Старој Бугарској. Крајем 1917. године укупне реквизиције биле су за 30% мање од очекиваних,¹⁰⁰³ а то се највише одразило на цивиле. Количине следовања хлеба уведене 1917. године морале су драстично да се смање: 500 грама по глави за сваког цивила постало је 200 за „богате” (тј. оне који су могли да приуште да купе и нешто друго) и 250 за сиромашне, док је квота за индустријске раднике смањена са 800 на 400 грама, као и за војнике (годину дана раније била је 1 килограм).¹⁰⁰⁴ Главни узрок томе, поред слабе производње, опет је био извоз хране у савезничке земље, толико да су за немачке и аустријске војнике биле издвојене веће количине хране него за бугарске војнике.¹⁰⁰⁵

Осим тога, корупција административног система, посебно оних најнижих органа у окупационим зонама, била је непремостива препрека. У ствари, често се дешавало да бугарске власти врше реквизиције плаћајући врло мало за пољопривредне производе, а да их затим препродају истим тим људима по десет пута већој цени.¹⁰⁰⁶ У покушају да се ова ситуација реши, издато је још једно наређење, које је дефинитивно открило озбиљност проблема и својеврсну супротстављеност између највиших окупационих органа који су желели да одрже одређени ред и законитост и остатка система. Дана 15/28. августа, начелник Врховног штаба, Дрвингов, обратио се среским начелницима. Подружнице Завода за набавку, одузимање и дистрибуцију морале су се бавити испоруком хране локалном цивилном становништву, трупама стационираним у региону и пре свега војсци на фронту; њихова дужност била је пре свега да добро сарађују једни с другима, првенствено да би се избегле неправде према народу. Према томе, структура Завода била је најважнија организација, „апсолутни господар целокупне радне снаге и средстава за рад”, и „била је одговорна за максималну производњу и за то да ниједно лице не остане без довољно хране”. Али, дужност њених чланова била је и да „боље контролишу и прате потребе становника, бранећи их од неправде и од људи који се баве храном, а да нису за то овлашћени”. Са озбиљношћу која је већ била изражена сличним наређењима, било је прописано да свако ко прекрши наредбе Завода,

области, 9. август 1918.

¹⁰⁰³ Richard Crampton, *op. cit.*, 504.

¹⁰⁰⁴ *Idem*, 501.

¹⁰⁰⁵ *Idem*, 505.

¹⁰⁰⁶ R. A. Reiss – A. Bonnassieux, *op. cit.*, 58.

„било да је реч о војницима или цивилима, људима из области или онима који су дошли из других крајева” треба да буде најоштрије кажњен следећи упутства Дирекције за економско и социјално старање, што укључује хапшење, интернирање, одузимање имовине, новчане казне и друго. То је било неопходно јер, како је написао Дрвингов,

[...] Много је пута утврђено да је у региону [...] дошло до једне опасне појаве против које се сви одговорни и државни службеници морају свакодневно борити. Та болест садржана је у чињеници да се локалне власти, војници или стражари често представљају као људи који имају право командовања, застрашивања, па чак и пребивања [...]. Већина наређења, која су наметнули ови људи, издата су да се оправда одузимање запрежних кола и хране, а такође и за прикупљање радника [...].¹⁰⁰⁷

Храна је постала право богатство, а корупција, која је око ње настала, стигла је и до Црвеног крста. Дан након опозива државних службеника, Дрвингов је издао још једно наређење, преневши један допис делегације Црвеног крста при Централној дирекцији за логистику у Софији, у коме је наведено да људи, који не припадају Црвеном крсту, путују по локацијама у Бугарској са фалсификованим документима, које су издале локалне власти, а у којима су представљени као службеници канцеларија за дистрибуцију хране. Дрвингов је стога наредио знатно строжу контролу како особља, тако и места на којима су се чувале залихе хране.¹⁰⁰⁸

У међувремену, у другој Војно-инспекцијској области, у Куманову, командант места забележио је прилив честих притужби становника околних села на понашање војника и подофицира одговорних за пљачке, насиље и силовања.¹⁰⁰⁹

Реквизиције и пљачке биле су толико раширене и међусобно сличне да их је сам Рајс тешко разликовао:

Није увек лако разликовати пљачку од реквизиције. У ствари, пљачка је крађа цивилне имовине употребом силе или лукавстава. Неплаћене или реквизиције покривене признаницама, које неће никада бити замењене за новац, само су друга врста пљачке и представљају, као и обична пљачка, крађу. Разлика између ове две врсте

¹⁰⁰⁷ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, наређење бр. 222, Моравска војно-инспекцијска област, 28. август 1918.

¹⁰⁰⁸ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, наређење бр. 49, начелник Врховног штаба Моравске војно-инспекцијске области, 29. август 1918.

¹⁰⁰⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 18, команда гарнизона у Куманову, 20. август 1918.

крађе налази се искључиво у привидно правној форми коју има пљачка у облику реквизиције.¹⁰¹⁰

А ако су, те две ствари биле исте и патња, коју су узроковале, била је иста.

Тако је већ било у Охриду, када је митрополит интервенисао да затражи помоћ гладном становништву, док је католички бискуп у Призрену проценио да је, 1917, 1.000 људи умрло од глади.¹⁰¹¹ То је била последица чињенице да Бугари реквизиција нису поштедели чак ни најсиромашније области и да су и Албанци били присиљени да плаћају велике доприносе, а да им нису надокнађени: у општини Црна Лука, у Подримском срезу, северно од Призрена, на пример, 210 људи морало је да током три године окупације да бројна грла стоке, посебно оваца и говеда,¹⁰¹² која су за њих, као и за многе друге, представљала једини извор средстава за живот. Пошто су остали без стоке од које су добијали вуну, месо и, пре свега, млеко, пастири су остали и без могућности да оду у град и продају своје производе. Дакле, док с једне стране они који су живели од чувања стоке више нису имали могућност да продају производе и да, самим тим, купују другу робу за своје потребе, с друге стране, они који су живели у градовима остали су без основних намирница. Случај Црна Лука био је идентичан онима у осталим општинама у срезу, у којима су укупне реквизиције износиле око 10.000 грла говеда (од којих готово 8.000 оваца) и преко 150 тона пшенице, кукуруза и јечма.¹⁰¹³

Реквизиције су током 1917. проузроковале несташицу производа на тржишту, али и високу цену оних малодоступних намирница. Један сведок је ту ситуацију описао овако:

Цене су ужасно високе. Брашно кошта 9 динара по *оки* (1.250 килограма); шећер 25 динара, а нема га; со 7 дин по *оки*, уље 8 или 9 динара. Меса нема. Наша новчаница од 10 динара у Пироту и Нишу вреди 11 лева, а у Македонија 10,60 [...]. У Србији је засејано много више њива него у Бугарској и Македонији. Хигијенски услови су добри и у војсци и међу становништвом, али постоје бројни случајеви смрти од изнурености проузроковане несташицом хране.¹⁰¹⁴

¹⁰¹⁰ R. A. Reiss, *Les infractions...*, 24.

¹⁰¹¹ *Rapport...*, I том, 23.

¹⁰¹² АЈ, МИП-ДУ, 334-12, списак бугарских реквизиција, општина Црна Лука, 10. март 1922.

¹⁰¹³ АЈ, МИП-ДУ, 334-12, сажети списак бугарских реквизиција у Подримском срезу, 17. март 1922.

¹⁰¹⁴ R. A. Reiss, *Les infractions...*, 315.

Осиромашење становништва због бугарског система реквизиција и намета осетило се пре свега у Македонији. Приликом реквизирања, Бугарске власти често или нису издавале признанице, или су их издавале онима који су одлучивали или су писали бројке и количине ниже од стварних: режим реквизиција и пљачка локалних власти изазвали су глад.¹⁰¹⁵

Оно што је у суштини разликовало Македонију од Моравске области било је присуство саме војске: Македонија је, у ствари, претворена у огроман „концентрациони логор”, са задатком да снабдева бројне трупе смештене дуж Јужног фронта.

Стални принудни радови на инфраструктури и уништавање села ради употребе њихових материјала за утврђивање ровова представљали су један аспект живота у том „логору”; други аспект су представљала непрестана одузимања намирница, пољопривредних производа и стоке, са строгим казнама за оне који би кршили наређења, попут хапшења и интернирања. Хиљаде Македонаца због тога су умрли од глади, болести, физичке исцрпљености; глад је завладала углавном у пасивним областима Македоније, посебно у западној Македонији, где је имала масовни карактер.¹⁰¹⁶

Ситуација је постала још озбиљнија када се уочи коначне офанзиве снага Антанте око 600.000 бугарских војника било нагомилало дуж Јужног фронта, а њихове залихе углавном су долазиле из Македоније и Мораве.

Рајс је упоредио број грла стоке пре и после рата у 34 села око Битоља. Слика је била драматична: од преко 84.000 оваца остало је нешто више од 3.000, од 6.000 крава пребројано их је 568, а исти су односи важили и за коње, волове, магарце и свиње.¹⁰¹⁷

Становницима, а посебно онима из сеоских подручја, били су, дакле одузети пољопривредни производи и стока и нису више били у могућности да обављају своје уобичајене активности, па су, уз непрестано узнемиравање, трпели и глад у сопственом дому. Али ситуацију је погоршавао раширени недостатак новца и то, не само зато што признанице за реквизицију нису исплаћиване.

Већ од претходне године, бугарске власти су дозволиле слање новца у Мораву и Македонију путем свог Црвеног крста, а потом и преко Бугарске народне банке, која је отворила своје филијале у свим главним градовима Србије и Македоније. Одмах су се појавили проблеми, углавном због корупције државних службеника.

¹⁰¹⁵ *Rapport...*, I том, 23; R. A. Reiss – A. Bonnassieux, *op. cit.*, 59.

¹⁰¹⁶ Михаило Аполстолски (ур.), *op. cit.*, 403.

¹⁰¹⁷ R. A. Reiss – A. Bonnassieux, *op. cit.*, 58.

Септембра 1917, установљен је нови списак за градове у којима се могао слати новац; било је 59 места у Моравској и Македонској области, уз појашњење да се новац такође може слати у друга места и села путем посредника.¹⁰¹⁸

Након низа почетних проблема, нарочито организационе природе (неискусно особље, нетачне адресе прималаца), чинило се да су бугарске власти заправо почеле да дистрибуирају новац. Према ономе што је саопштио представник Бугарског Црвеног крста, нови директор филијале Бугарске народне банке у Нишу, Русев, чим је стигао у град, припремио је план за дистрибуцију помоћи, отворивши још неколико филијала. Од бугарског одобрења за слање новца до априла 1918, нишка филијала добила је око 4 милиона лева, а према ономе што је саопштено српским властима (преко Међународног Црвеног крста), два милиона је дистрибуирано примаоцима, а припремале су се и признанице за још 500.000 лева. Поред тога, милион лева се налазио „на путу”, односно предато је агенцијама, које су их потом дистрибуирале, док за додатних 500.000 лева примаоци нису пронађени на назначеним адресама или су „се иселили или су умрли”.¹⁰¹⁹

Подаци Бугарског Црвеног крста нису се могли верификовати, али на основу неких информација примљених на крају рата, могло се закључити да новац вероватно није дистрибуиран или је био намењен у друге сврхе.

19. октобра/2. новембра 1918. посланство Холандије у Софији (које је, сећамо се, током рата заступало српске интересе у Бугарској) послало је протестну ноту бугарској Влади. У њој је стајало да је 28. маја/10. јуна 1918. бугарска Влада од посланства тражила да новац примљен за помоћ српским поданицима који су живели на окупираним територијама пошаље директно Бугарском Црвеном крсту; а онда би Црвени крст почео да га дистрибуира онима, који на то имају право. Ова одлука донета је

¹⁰¹⁸ ВА, к. 52, ф. 3, 41/1; и AVII, к. 147, ф. 3, 32/1, бр. 2562, од Врховне команде, поштанског одељења начелницима одељења, итд., 13/26. септембар 1917. Наведена места су: Бела Паланка, Берово, Бољевац, Бор, Брза Паланка, Брод, Галичник, Ђилане, Гостивар, Градиште, Грацко, Велес, Владичин Хан, Власотинце, Врање, Дебар, Дервен, Дојран, Доњи Милановац, Дубравица, Ђаковица, Ђевђелија, Жабаре, Жагубица, Зајечар, Кавадар, Качаник, Кичево, Кладово, Књажевац, Кочане, Кратово, Крива Паланка, Крушево, Куманово, Кучево, Лесковац, Неготин, Ниш, Охрид, Пирот, Призрен, Прилеп, Приштина, Прокупље, Радовиште, Радујевац, Ражањ, Ресен, Свети Никола, Свилајнац, Скопље, Соко Бања, Струга, Тетово, Ђуприја, Феризовић, Царево Село, Штип. У истом допису наведена су и места под аустријском окупацијом у која се могао уплаћивати новац (укупно 21 место): Аранђеловац, Ваљево, Београд, Горњи Милановац, Јагодина, Крагујевац, Краљево, Крушевац, Чачак, Митровица, Нови Пазар, Обреновац, Паланка, Пожега, Пријепоље, Смедерево, Ужице, Шабац, Врњачка Бања, Лозница, Трстеник.

¹⁰¹⁹ ВА, к. 52, ф. 4, 47/1, бр. 36593, од Врховне команде, Централне управе, начелнику поштанског одељења Врховне команде, 5. април 1918. (Маневљев допис је од 12. фебруара 1918).

ради убрзавања и организовања послате помоћи која је дотад наилазила на бројне препреке. Сходно томе, од 26. јуна/9. јула до 25. септембра/8. октобра 1918. године, Холандија је Бугарском Црвеном крсту послала 445.663,80 лева замоливши да их дистрибуира Србима којима је она потребна, а који су наведени у приложеним обрасцима.

Међутим, ова холандска протестна нота имала је драматичан закључак: „Данас нам Бугарски Црвени крст враћа сав новац и обрасце послате од 16/29. јуна, осим 6.171,60 лева исплаћених 30. јула/12. августа (надамо се да је бар то исплаћено)”.

Другим речима, Бугарски Црвени крст никада није исплатио ништа Србима којима је помоћ била потребна.¹⁰²⁰

Уместо тога, догодило се супротно: цивили су често били приморани да плаћају доприносе за Бугарски Црвени крст, или су читаве општине једноставно биле позване да плаћају доприносе у складу са својим могућностима.¹⁰²¹

Такође се догодило да је новац прикупљен као обавезно давање у случају убиства или рањавања службеника или војника, у складу са претходно прописаним правилима, „задржан” и није исплаћиван породицама жртава. То је, на пример, био случај општине Крива Феја, код Сурдулице, чија су сва домаћинства морала да учествују у исплати 11.000 динара за убиство неког државног службеника и рањавање председника општине.¹⁰²² У три села која су га чинила, 380 становника морало је да плати око 29 лева по глави у распону од петнаест дана једној унапред утврђеној особи, која би укупан износ предала бугарским властима. Па ипак, упркос траженим износима, они никада нису исплаћени породицама две жртве, како је то прописано наредбама.¹⁰²³

У контексту ситуације која је 1918. године владала у Морави и Македонији, када је глад постала главни проблем и узрок бројних смрти, њоме нису били погођени само српски цивили. И бугарске окупационе трупе биле су у драматичном стању, а можда је управо то један од узрока који су довели до пљачке. Неки примери илуструју ситуацију с којом су се суочи-

¹⁰²⁰ *Rapport...*, док. 90, 303–304, вербална нота Холандског посланства у Софији Министарству спољних послова Бугарске, 19. октобар 1918.

¹⁰²¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, бр. 41, од начелника Кумановског среза свим општинама, 22. април 1918.

¹⁰²² *Rapport...*, док. 82, допис бр. 1556, од поручника Ефребова, начелника II сурдуличке области, председнику општине Крива Феја, 17. мај 1918, 283.

¹⁰²³ АЈ, 334-13, бр. 146, од суда у Кривој Феји начелнику Пчињског среза, 4. новембар 1918; и бр. 1679, списак (оригинал на бугарском језику) лица обавезних да исплате утврђене износе.

ли сами Бугари. Тако су у месту Карболову код Неготина, поред потребних огромних количина пољопривредних производа и стоке, реквирирали и 35 пари панталона, 7 капута, 40 кошуља, 15 пари рукавица, 34 пара чарапа и 10 пари гаћа,¹⁰²⁴ а исто се догодило и у оближњем граду Јасеници, где је, опет на основу наредби о реквирирању, узето 48 пари панталона, 53 кошуље, 35 пари гаћа, 72 пара чарапа и друго,¹⁰²⁵ а посебна комисија стационирана у Књажевцу почетком августа наредила је да се од трговаца и приватних лица реквирира вунена пређа, пратећи утврђене количине.¹⁰²⁶

Ова реквирирања трајала су до последњих дана окупације, када је управо бес због повлачења постао узрок конфисковања свега што је било на располагању. Два дана пре примирја, 14/27. септембра, на пример, наређено је да се у селу Буче код Књажевца хитно реквирирају све доступне житарице и 2000 килограма шљива,¹⁰²⁷ а слична наређења издата су и у многим другим местима.

Систем реквизиција, пљачки и веома високих цена, који је погодио цивилно становништво у Србији и Македонији 1917. и посебно 1918. године, проузроковао је, према мишљењу српских власти, око 120.000 умрлих од глади.¹⁰²⁸

Наредба број 13 Моравске војно-инспекцијске области од 29. маја 1918.

Две и по године након окупације, све оно што је спроведено у дело у име бугаризације Моравске области, према низу директива различитих владиних тела инспирисаних генералном политиком бугарског национализма, коначно је нашло јасан и конкретан правни основ. Први пут, 29. маја/11. јуна 1918. године, сам врх власти Моравске области издао је једну наредбу која је садржала све претходне директиве, обједињујући их у један

¹⁰²⁴ АЈ, Министарство трговине и индустрије (МТИ, фонд бр. 65), 1781, бр. 722, од председника општине Карболово среском начелнику Неготинског среза, 19. мај 1919.

¹⁰²⁵ АЈ, 65-1781, бр. 832, извештај о реквизицијама у општини Јасеница, Неготински срез, 19. мај 1919. У извештају се наводе и „силом одузети” роба и пољопривредни производи без наређења о реквирирању.

¹⁰²⁶ АЈ, 334-22, од комисије за реквизиције у Књажевцу председнику општине Буче, 4. август 1917.

¹⁰²⁷ АЈ, 334-22, бр. 2312 и бр. 2316, од комисије за реквизиције у Књажевцу председнику општине Буче, 27. септембар 1918.

¹⁰²⁸ АЈ, 336-22-4304.

прецизан план који треба применити на организован и рационалан начин. По први пут, становништво је било подељено у категорије (пре свега националне), а било је установљено и какав став треба заузети према свакој од њих. Основно је да је међу тим категоријама једна истакнута као најопаснија после српског свештенства и први пут правно дефинисана: жена. Парадоксално је да су у друштвима попут српског и бугарског, у којима жена није била ни на који начин друштвено или правно препозната, одједном виђена као главна фигура супротстављања бугаризацији.

Ова наредба била је нека врста новог политичког програма за остваривање оног што до тада није било могуће спровести, а то је асимилација Срба из Моравске области. Онај ко је био њен аутор (или барем онај ко ју је потписао), добро је познавао ситуацију: поред генерала Нерезова, друга два потписника били су генерал Тасев, који је мање од годину дана раније у чину пуковника наставио с гушењем Топличког устанка успостављајући полицијски режим комита и пуковник Дрвингов, који је и даље био начелник Врховног штаба бугарске војске у Морави, баш као и у периоду између владавине Протогеровога и Тасева (али Дрвингов, је, памтимо, иако врло кратко, био привремени командант Моравске области крајем пролећа 1917).

Не доводећи у питање основне претпоставке које је утврдила научна експедиција из 1916. године, а које су постале темељ бугарске доктрине о пореклу народа из Моравске области, задатак је био да се

[...] разраде основе једне интегралне унутрашње политике, политике која треба да нам пружи не само могућност да себи обезбедимо савршен унутрашњи поредак, већ и средства да постепено почнемо с доминацијом над душом становништва, овог становништва које нам је по пореклу и крви тако блиско. Ова политика ће нам пружити средства да то становништво убедимо да је оно крв наше крви и да је његово спајање са Бугарском за нас свршена ствар.¹⁰²⁹

Као резултат наведеног, ова наредба односила се на све становнике Мораве, били они у тој области или не. У ствари, прве тачке наредбе односиле су се управо на оне који су били у логорима за интернирање и који су регрутовани као радници, с циљем да се бар теоријски побољша

¹⁰²⁹ *Rapport...*, I том, док. 83, Наредба број 13, Моравска војно-инспекцијска област, 29. мај 1918, 284; оригинал на бугарском језику налази се у АЈ, МИП-ДУ, 334-22, *Заповѣдь по Моравската Областна Военна Инспекция н. 13*, 29. мај 1918, 1. Овде се, погодности ради, користи верзија на француском објављена у: *Rapport...*, уз коришћење оригинала на бугарском језику само онда кад је то неопходно.

њихова ситуација и тиме покаже да уживају исти третман као и Бугари из старих граница. Дефинитивна замена српске државе бугарском предвидела је потребу да се и даље исплаћују старосне и инвалидске пензије свим цивилима из Моравске области, не рачунајући „Шумадинце”, који су према бугарској доктрини били Срби с друге стране Мораве, премештени у претходних четрдесет година у циљу посрбљавања ове области. Већ четврта тачка, међутим, била је индикативна. Она гласи овако:

Свештеницима из ове области који су тренутно интернирани у Бугарској треба дозволити да држе литургију под условом да науче бугарски језик и да носе обележја и одежду бугарских свештеника, постајући у суштини и сами Бугари.¹⁰³⁰

Да би се ова област бугаризовала, потребно је уништити све митове, стубове и елементе српства, а на њиховим крхотинама неопходно је да остану само бугарски елементи.¹⁰³¹

Настављајући с предлогом којим је предвиђено да се сви српски службеници и учитељи из овог региона пошаљу у Стару Бугарску, што је већ учињено 1915. и да се упишу на курсеве бугарског језика уколико би желели да наставе службу и подстичући свакога ко је обављао јавну функцију, било цивилну или војну, да ради с „двоструком енергијом”, наглашен је значај културних институција које би требало да постану једна „моћна организација и ефикасан фактор бугаризације Мораве”.¹⁰³²

Након увода, уследиле су методе за постизање циљева политике које треба применити.

Обезбедити општи ред и безбедност уз помоћ војске и полиције, помоћи привредном и интелектуалном развоју уз помоћ универзитета, цркве и културних удружења, пробудити код људи бугарску свест захваљујући залагању свих:¹⁰³³ то је циљ који треба постићи следећи један прецизан систем. Поново се нарочито инсистирало на улози културних институција, јер би кроз њих људи учили бугарски језик и културу: наглашен је значај

¹⁰³⁰ *Idem*, 285.

¹⁰³¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, *Заповѣдъ по Моравската...*, 2; у оригиналу, ова реченица гласи: „За побългаряване на крајя нужно е да се унищожатъ всички кумири, стълбове и фактори на сръбщината и върху тѣхнитѣ развалини потребно е да останатъ само ония на българщината”, у *Rapport...*, I том, док. 83, Наредба број 13, 285, ова реченица на француском гласи мало другачије: “Pour pouvoir bulgariser cette région il faut détruire tout ce qui est serbe et, ainsi, sur les ruines du Serbisme on édifiera le Bulgarisme”.

¹⁰³² *Rapport...*, I том, док. 83, Наредба број 13..., 285.

¹⁰³³ *Idem*, 286.

Моравског гласа, али и биоскопа и позоришта и људи постављених на њихово чело, који би требало да своје време проводе међу становништвом. Даље, нагласак је стављен на одговорност свих бугарских државних службеника који би требало да служе као узор становништву.¹⁰³⁴

А остатак наредбе био је намењен управо становништву: „Политика према Бугарима на овим просторима” била је наслов тачке IV као увода у главни део, јасно износећи у писаном облику суштину бугарске политике у Морави. У њему се појавила прва категоризација цивила:

Локалне Бугаре највећим делом чини становништво у долинама река Нишаве, Тимока, Бугар Мораве и Велике Мораве. Њихов језик је један чисто бугарски дијалект с неколико српских књижевних речи [...]. Сви обичаји, комплетна психологија овог становништва су бугарски и људи врло добро знају да су у прошлости били део бугарског народа. Сеоско становништво, конзервативније од становништва градова, боље је сачувало бугарски језик и бугарска осећања [...].

Према овим различитим категоријама овдашњих Бугара и наше понашање мора бити различито.

Морамо да се покажемо као непријатељи према просрпским сељацима и грађанима.

Према другима, који нису просрпски настројени, мораћемо да се покажемо као пријатељи [...]. Ево како ћемо успети да покажемо своју добродушност према овдашњим Бугарима: увек према њима поступати братски, умањити им реквизиције и дажбине, подржати их у трговини [...], помоћи им што више и обезбедити им храну, нафту, со, шећер итд. [...], у потпуности их одвојити од оних који су просрпски настројени и постепено их ангажовати да се боре против њих. Ово је изузетно важно јер наш успех неће бити обезбеђен све док се овдашњи Бугари не супротставе просрпском становништву [...]. Сву нашу пажњу треба усмерити на људе у овој области који се изјашњавају као Бугари или који су спремни да то ураде. Тако ће већина становништва бити на нашој страни, а убрзо потом и мањина [...]. Мораћемо систематски и енергично да од овдашњег бугарског становништва затражимо:

- 1- да одбаце и потпуно забораве извесне српске речи које су у језик ушле силом, са српском окупацијом Мораве, речи наведене на крају Наредбе,
- 2- да се увек и свуда изјашњавају као Бугари и да се тиме поносе,
- 3- да искрено учествују у свим нашим радостима, свим нашим праз-

¹⁰³⁴ *Idem*, 287.

- ницима и бугарским националним друштвима,
 4- да активно учествују у нашој националној одбрани и у настојању да ширимо бугарска национална осећања [...].
 Наша пажња у сваком случају мора бити усмерена пре свега на села; тамо ћемо прво пронаћи потпору и подршку, а захваљујући њима ћемо уништити српство у градовима. Села се морају супротставити градовима.¹⁰³⁵

Друга категорија грађана били су Срби који су дошли из Шумадије. Њима се и даље приписивала одговорност за србизацију Бугара из Моравске области: била је то важна оптужба, истакнута потпуном разноликошћу њихових обичаја, језика, традиција, због чега су постали дефинитивни жртвени јарац за губитак бугарског идентитета становништва око Ниша, Пирота, Врања, Пожаревца и у свим осталим областима које су „ослободиле” Фердинандове трупе.

За ову категорију људи наредба је препоручила својеврсну друштвену изолацију, олакшавајући исељавање што је више могуће, а свакако намећући употребу бугарског језика и међу њима.¹⁰³⁶

Саветован је суштински неутралан став према трећој категорији, Власима (или Румунима), који, како је наглашено, немају никакве везе са Србима. Њихово присуство било је уочљиво између Неготина, Зајечара, Параћина и Пожаревца, где их је било око 200.000: у наредби им је призната могућност да се изјасне као Власи (или Бугари, али не и Срби), да поштују бугарску културу и говоре бугарски језик. У основи се на њих није гледало као на непријатеље и због тога је са њима требало одржавати добре односе.¹⁰³⁷

Следећу категорију представљале су мањине: Јевреји, који су са националног становишта дефинисани као „потпуно аморфни”, Турци и Цигани, „малобројни и бескорисни”, Грци, „најопаснији, према којима морамо да примењујемо енергичну политику, а да их ничим не подржавамо”.¹⁰³⁸

Исте националне категорије постојале су и међу интерниранима у Моравској области и према њима је требало држати одређену дистанцу и пажљиво пратити њихова кретања, јер је „психологија интернираних врло једноставна: мрзе људе који су их интернирали”. Нарочито је требало бити чврст према просрпском и прогрчком становништву, које је требало одвојити од Срба и Грка да би „повратили своје порекло”. Конкретно,

¹⁰³⁵ *Idem*, 288–289.

¹⁰³⁶ *Idem*, 290.

¹⁰³⁷ *Idem*, 291.

¹⁰³⁸ *Ibidem*.

просрпско становништво интернирано је у Стару Бугарску, док су Турци, Албанци и Грци третираны без пристрасности, како би се нашли у тешкој ситуацији, горој од оне у којој су тада били.¹⁰³⁹

За разлику од интернираних, морао се задржати благонаклон став према многобројним бугарским и турским избеглицама које су долазиле из македонских земаља дуж фронта: њих је требало интегрисати у административне структуре, подржати их, помоћи им.

У тешком задатку уништавања српства требало је користити сва средства. Последње националне категорије били су Македонци, Аромунци и сви остали који су пре рата дошли из Македоније. Они су, иако не многобројни, третираны као њихови сународници у Морави. Аромунци су, међутим, били изузетак, „елемент који нам се супротставља, а који је у прошлости увек био против нас, осим дела који је стао на нашу страну”.¹⁰⁴⁰

Уз ову националну категоризацију постојала је и једна друга, заснована на полу и узрасту, јер је рад на бугаризацији захтевао различите методе према карактеристикама сваке друштвене групе: мушкараца и жена, адолесцената и старијих, итд.

Жена се појавила као главни и најопаснији непријатељ. На почетку става стајало је следеће:

Неоспорно је утврђено да су најфанатичнији и најнасилнији шовинисти увек жене. Оне су жила куцавица српског духа и најважнији су представници српске тајне организације. Жене су главни курири за тајну пошту; оне су идеолози организације, главни агитатори, најпрепеденији јатаци и прикривачи.¹⁰⁴¹

Женама је, дакле приписана политичка улога од примарне важности, свести и одговорности у борби за српске националне идеале; много тога, према речима Бугара, спровеле су злоупотребом официра и државних

¹⁰³⁹ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, *Заповѣдь по Моравската...*, 7.

¹⁰⁴⁰ *Idem*, 292-293.

¹⁰⁴¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, *Заповѣдь по Моравската...*, 8. У оригиналу на бугарском, ова реченица гласи: „Установява се по единъ безспоренъ начинъ, че най-голѣми фанатички и най-свирѣпи шовинистки се срѣщатъ най-много всрѣдъ женитѣ. Тѣ сж крѣпителитѣ на срѣбския духъ и тѣ сж най-важнитѣ агенти за поддржане скелета на срѣбската тайна организация. Женитѣ сж главнитѣ куриери на тайнитѣпощенски сношения, тѣ сж идеолозитѣ на организацията, тѣ сж най-главнитѣ агитаторки и тѣ сж най-хитритѣ укривателки и ятачки”; *Rapport...*, I том, док. 83, Наредба број 13..., 293. И у овом случају, ова реченица се помало разликује на француском, посебно последњи ред: “Elles sont les idéologues de l’organisation; elles sont les principales propagatrices et elles sont agressives et dangereuses”. *Rapport...*, I том, док. 83, Наредба број 13..., 293.

службеника, коју су добровољно извеле инструментализацијом својих тела, користећи „природну мушку склоност женском полу”. Према тексту наредбе, жене су се свесно проституисале за српску ствар, а како би помогле својим мушкарцима који су остали у шуми или на фронту „хипнотисале” су Бугаре, чак их гурајући да делују у њихову корист.¹⁰⁴² Зато се ово зло морало отклонити:

Време је да реагујемо против овог страшног зла, које може да нас кошта дела (части на бугарском) наше нације и да угрози безбедност наше државе. Време је да се пробудимо из ове женске хипнозе и да јасно видимо природу овог зла и његове димензије. Наша унутрашња политика против жена мора следити следећа начела:

- 1- ниједној жени не сме се дозволити да путује у Област, осим онама које се отворено изјашњавају као Бугарке и онима који су чланице наших културних друштава и као праве Бугарке поштују све наше празнике, вечери, позоришне представе,
- 2- ниједној жени или породици не сме се помоћи, било да је реч о храни или нечему другом, осим ако се отворено не изјасне као Бугарке,
- 3- мора се обезбедити да све жене говоре бугарски и не смеју се разматрати усмени нити писани захтеви ако нису написани на бугарском језику.

Да би се то постигло, потребно је пре свега да се направи списак свих предузимљивих и утицајних жена које би могле да играју улогу, макар и најбаналнију, у пропаганди у корист Срба, а против нас.¹⁰⁴³

Поделу становништва требало је извршити и на основу узраста. Пре свега, ту су били старији људи, који су памтили своје бугарско порекло: међу њима, требало је помагати и подржавати оне који су се отворено изјашњавали као Бугари и који су се залагали за бугарску ствар, док је према мишљењу других требало поступати строго јер су били „најопаснији људи”. Затим су следили сви људи између 40 и 55 година, који су у раном узрасту постали Срби и због тога су се могли лако асимилирати; они између 36 и 45 година, представници најактивније групе у сваком народу, које је требало и појединачно проучити, како би их добро упознали; они између 20 и 36 година, насилни као и сви млади, али не тако опасни. Најзад, они

¹⁰⁴² *Rapport...*, I том, док. 83, Наредба број 13..., 293.

¹⁰⁴³ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, *Заповѣдъ по Моравската...*, 8; *Rapport...*, I том, док. 83, Наредба број 13..., 294.

млађи од 20 година, маса младих људи која се лако може неутралисати, па чак и искористити за своју ствар. Ова старосна подела важила је само за мушкарце. За жене, заправо, „узраст није битан, јер је откривено да је фанатизам међу женама подједнако распрострањен и међу младима и код старијих. Уништавање српства значи уништавање фанатизма српских жена, који у ствари представља најснажнији фактор у одржавању српског духа и противљењу свакој бугарској иницијативи”.¹⁰⁴⁴

Велики је значај тада био посвећен подели становништва према занимању. У овом делу наглашено је да би српски свештеници, као суштински израз српског духа, требало да се држе даље од Области, а ако их још има, требало их је одмах интернирати. Изузетак је направљен за оне који су се изјашњавали као Бугари, чак и међу интернираним лицима, које је, дакле, требало реинтегрисати (тако да литургије држе на бугарском и носећи одећу и знамења бугарске цркве).¹⁰⁴⁵

Затим су следили учитељи, којима се никада није смело дозволити да се врате, јер „никада неће постати Бугари”; према државним службеницима, посебно високим званичницима попут окружних начелника, требало је задржати став који је подстицао иселљавање у Стару Бугарску, укључујући и понуду неког посла; иста би судбина снашла и политичаре који су били Пашићеви противници, док су чланови његове странке, радикали, који су сматрани опаснијим, „надгледани и натерани да ’емигрирају’ у Бугарску”.¹⁰⁴⁶

Све остале категорије радника, од нижих државних службеника до лекара, фотографа, инжењера, трговачких путника, банкара, трговаца и других, у основи је требало пажљиво надзирати и проучавати: оне елементе који су се показали као опасни требало је интернирати.¹⁰⁴⁷

Још једна утврђена подела била је она између градова и села: ова постоња, по природи конзервативнија, свој бугарски идентитет одржала су много више од градова, па је управо на њих требало деловати пре свега да би постали „прави Бугари”.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, *Заповѣдь по Моравската...*, 8-9. У оригиналном документу, крај те реченице гласи: „Смазване на сръбцината значи смазване фанатизма на сръбкinitѣ, които, фактѣ е, сж най-силнитѣ фактори за поддржане духа и за съпротивление къмъ всички български инициативи”. Чини се да превод на француски, међутим, не поштује оригинал управо у његовој најважнијој тачки: “L’extermination du Serbisme signifie l’extermination des femmes serbes qui, en fait, sont les facteurs les plus puissants du Serbisme”. *Rapport...*, I том, док. 83, Наредба број 13..., 294-295.

¹⁰⁴⁵ *Rapport...*, I том, док. 83, Наредба број 13..., 295.

¹⁰⁴⁶ *Idem*, 295-296.

¹⁰⁴⁷ *Idem*, 296.

¹⁰⁴⁸ *Idem*, 296-297.

Кад је завршено с поделама, у наредби се прелазило на обавезе свих њих.

- 1- Морају да говоре бугарски, да себе називају Бугарима и обнављају оне бугарске осећаје које су имали пре српске окупације.
- 2- Да пријаве све који се залажу против бугарске државе и интереса.
- 3- Да буду активни сарадници свих бугарских националних иницијатива.
- 4- Да нам помогну у нашем настојању да оживимо регион и државу како бисмо што пре успешно окончали рат.
- 5- Да своја писма и сву преписку пишу на бугарском језику.
- 6- Да похађају курсеве бугарског језика и тако забораве српске изразе.

Свима онима који би следили ова упутства биле би гарантоване привилегије.

- 1- Дозвола за путовања.
- 2- Дозвола за трговину.
- 3- Снабдевање нафтом.
- 4- Интернирци на допусту.
- 5- Дозвола за запошљавање регрутованих радника из различитих чета у њиховом родном граду.
- 6- Ослобађање радника и ратних заробљеника.
- 7- Олакшице на порезе, реквизиције итд.
- 8- Олакшице за становање итд.

Све је то било неопходно за саму Моравску област, која је била и морала остати бугарска. На крају је било наведено оно што је свима категорици забрањено.

- 1- Израз „српски” мора у потпуности нестати и нико га не сме изговарати. Сви ће морати трајно да га забораве.
- 2- Изговарање и употреба српских речи.
- 3- Усмени или писмени захтеви неће бити узети у обзир ако су на српском.
- 4- Певање српских песама.
- 5- Причање против Бугара пред људима у региону.
- 6- Причање против бугарских власти и наредби.
- 7- Давање било какве привилегије људима познатим као фанатични србофили.
- 8- Насилно поступати према људима у области који су под сумњом без претходног утврђивања њихове кривице.
- 9- Писање кореспонденције на српском. Цензура ће зауставити писма написана на српском.
- 10- Уопште, коришћење натписа на српском у продавницама, на надгробним споменцима итд.

- 11- Давање српских имена бебама.
 12- Давање српских имена улицама.
 13- Свако ко се мора обратити неком званичном бугарском органу власти, мораће то да уради на службеном бугарском језику и без посредника. На овој тачки морамо строго инсистирати.¹⁰⁴⁹

Наредба се завршавала подсећањем на то да су сличне мере предузеле и Срби у Македонији када су забранили бугарски језик, а нови српски званичници надзирали су да ли људи читају само текстове на српском.¹⁰⁵⁰

Елиминација српског језика састојала се, не само у забрани његове употребе, већ и у прочишћавању бугарског дијалекта источних области од свих српских речи које су у њега уведене. Из тог разлога, уз ову наредбу приложен је списак од 69 српских речи и израза који су у овом дијалекту идентификовани с преводом на бугарски језик, као и забрана њихове употребе од тада па надаље.¹⁰⁵¹

Тада се чинило да је бугаризација ушла у нову, интензивнију и одлучнију фазу, у којој су се дефинитивно укрстили процес асимилације и строга контрола становништва.

Дана 30. маја/12. јуна 1918. команда Области издала је наређење да се прослави догађај из 1821. године, када су у Нишу, на дан Свете Тројице, Турци убили владика Мелентија и још петорицу Бугара (тако је стајало у наредби), од којих два свештеника након покушаја побуне. Овај догађај био је веома важан, јер је, према речима бугарских власти, представљао врхунац борбе моравских Бугара за слободу. Заправо, у преамбули наредбе стоји: „Морава је то древно бугарско подручје, које је у далекој и блиској прошлости дало највише жртава, које је пролило највише крви за бугарску слободу и независност”.

Дан Свете Тројице који је 1918. падао 11/24. јуна, утврђен је као главни празник региона, под називом „Празник моравских апостола”. Сви становници морали су да га прославе, док су посебни одбори, формиранни у свим градовима, морали да организују тај дан у коме је предвиђено одржавање литургија, песама и плесова, патриотских концерата и друго, као и да проверавају да службеници сваког административног сектора и војници први у њима учествују. Свечаностима је такође требало да присуствује становништво села удаљених не више од 10 километара од градова, које би предводио председник општине, док је у удаљенијим селима било важно одржати литургију (а заправо, становници села у којима није било

¹⁰⁴⁹ *Idem*, 297–298.

¹⁰⁵⁰ *Idem*, 298.

¹⁰⁵¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, *Заповѣдь по Моравската...*, прилог.

цркве морали су да оду у најближе село у коме је постојала црква), али и подићи дух свечаности кроз изразе радости.

Величина контролног апарата већ је у овом случају била очигледна: дан након свечаности, градски одбори су заправо морали да поднесу извештај, описујући како је свечаност одржана, како Врховном штабу Дрвингова тако и Арнауодовљевом *Моравском гласу*.¹⁰⁵²

Ово је постало много очигледније када је, отприлике, месец дана касније подстакнут рад „тајне полиције“: наредбом од 13/26. јула, заправо, препоручена је боља обука за све особље „канцеларија за информације“, а њихов главни задатак био је да упознају људе међу којима раде.¹⁰⁵³ Неколико дана касније, агенти „тајне полиције“ упозорени су на вести о једном наводном скором устанку, а контрола над цивилним становништвом додатно је појачана.¹⁰⁵⁴

У међувремену, у Македонији је наређено ново уништавање свих српских књига и архива које још нису елиминисане. Овога пута, међутим, тежиште није било на поништавању српске културе као крајем 1915. и почетком 1916. године, иако се у војсци осећала несташица папира.

У наредби издатој 11/24. јула која је дошла директно из Софије, стоји следеће:

Према подацима у поседу Централног завода Централне дирекције за логистику, у Македонији, поред оних које смо до сада уништили, постоји велики број архива, књига, приручника и још много тога што припада претходној српској администрацији. Од свега тога, фабрика папира у Књажеву може да произведе нови папир, који је веома потребан оперативној војсци [...].¹⁰⁵⁵

Ове речи могле су само указати на стање беде у коме се нашла Фердинандова војска. А почетак Солунске офанзиве то је јасно показао.

¹⁰⁵² АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 39318, од Врховног штаба Моравске војно-инспекцијске области свим командантима војске, свим управама и свим војним и цивилним канцеларијама у Области, 30. мај/12. јун 1918. У првом делу наредбе укратко су резимирани сви догађаји из историје Моравске области, протумачени из бугарске перспективе.

¹⁰⁵³ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, наређење бр. 14, Моравска војно-инспекцијска област, 26. јул 1918.

¹⁰⁵⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, наређење бр. 15, Моравска војно-инспекцијска област, 19. јул/1. август 1918.

¹⁰⁵⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, бр. 15341, ПД Централне дирекције за логистику, Централни завод Заводу Моравске војно-инспекцијске области, 11/24. јул 1918. Ова реченица у оригиналу гласи: „Споредъ свѣденията, които има Главното Интендантство при Главното Тилово Управление, въ Македония, освѣнъ унищоженитъ до сега отъ насъ, има още голѣмо количество архивни книжа учебници и др. Книги останали отъ бившето сръбско управление. Отъ тѣзи книжа, учебници др., книжаната фабрика въ с. Књажево може да изработи нова печатарска хартия, отъ каквата Дѣйствиующата Армия има голѣма нужда [...]”.

Злочини након примирја

Након дугих припрема и бескрајних чекања, после скоро три године током којих су војници српске војске били далеко од својих породица и своје земље, 1/14. септембра, војска Сила Антанте почела је да напада артиљеријском ватром непријатељске положаје широм Солунског фронта, од Охрида до Егејског мора. Наредног дана, у близини Доброг Поља, Срби и Французи кренули су у последњу офанзиву, брзо освојивши већи део Македоније. Бугарска војска, коју је подржало 30.000 Немаца и две и по аустроугарске дивизије у Албанији, није могла дуго да опстане, док су се, с друге стране, Грци и Британци придружили својим савезницима.

Бугарски војници, гладни и исцрпљени, масовно су дезертирали, а сама Врховна команда саопштила је да су многи од њих „били више заинтересовани за долазак у Софију и кажњавање одговорних за улазак у рат у земљи, него за спречавање напредовања британске и француске војске”, док су се у другим случајевима целе области бесно окренуле против саме Команде у Ђустендилу.¹⁰⁵⁶ Малинов, нови председник Владе, који је, Фердинандовом одлуком, у јуну сменио Радославова, у покушају да смири ситуацију, 12/25. септембра наредио је пуштање председника аграрне странке, Стамболијског, који је, због својих неутралних и републиканских ставова, био ухапшен мало пре уласка Бугарске у рат. А ипак су се немири погоршали, претворивши се у отворену побуну. Даскалов, члан исте странке као и Стамболијски, преузео је војску стационирану у Радомиру и 14/27. септембра прогласио Републику, кренувши неколико дана касније у марш на престоницу. Али 17/30. септембра наишао је на велики број лојалистичких војника, које је подржала немачка војска, а предводио човек коме су увек били поверавани задаци гушења устанака, генерал Протогеров, и убрзо је поражен. Два дана касније, било је 2.500 мртвих устаника и још 2.500 заробљеника.¹⁰⁵⁷

У међувремену, 16/29. септембра, потписано је примирје након краћих преговора у Солуну, током којих су бугарски делегати, у страху од могућих освета, вршили притисак да српска и грчка војска не пређу границу са Старом Бугарском.¹⁰⁵⁸

С друге стране, Немци и Аустроугари наставили су борбу, али већ су били на измаку снага: након што је поново заузела Македонију, српска

¹⁰⁵⁶ Richard Crampton, *op. cit.*, 468.

¹⁰⁵⁷ Francesco Guida, *op. cit.*, 338–339; Richard Crampton, *op. cit.*, 469.

¹⁰⁵⁸ Никола Дамњановић (ур.), *op. cit.*, 365.

војска је, 18. септембра/1. октобра, ушла у Врање, 28. септембра/11. октобра у Ниш, а затим у Крушевац, Крагујевац и све друге градове све док 19. октобра/1. новембра нису стигли до престонице Београда.

У тим данима од почетка офанзиве Антанте до уласка српске војске у разне градове, који су коначно дочекали крај једног изузетно тешког режима и великих страдања, углавном због глади, дошло је до масовног бекства целог бугарског апарата. Војници, полицијски органи, државни службеници и њихове породице, учитељи, свештеници, комити и сви они, који су на овај или онај начин били угрожени, покушали су да што пре стигну до граница Старе Бугарске. Овај масовни бег, међутим, у многим случајевима није прошао безболно: било је, заправо, много случајева последњег екстремног насиља над становништвом, а још бројнији су били случајеви пљачке.

У Македонији се све ово догодило врло брзо, јер су пробој фронта и касније напредовање ишли веома брзо. Међутим, бугарска војска је имала времена да се искали на ненаоружаним цивилима.

Дана 1/14. септембра 1918. године, на дан почетка гранатирања од стране Антанте, једна бугарска чета је ушла у Валандово и наредила становништву да се удаљи. Многи су се склонили у оближња села, али већина је отишла у планине, скривајући се између стена и пећина. Три дана су бугарски официри и војници пљачкали и дивљали у овом градићу; пре одласка, у ноћи трећег дана, запалили су цело место.¹⁰⁵⁹ У Кичеву је сам градски командант својој војсци, исте вечери када су напустили град, наредио да пљачка и уништава продавнице.¹⁰⁶⁰

Парафирање примирја догодило су се док су српске и француске трупе већ биле на северу Македоније. Ситуација се није променила, напротив, постала је, на много начина, драматичнија, упркос чињеници да је први члан изричито предвиђао тренутну евакуацију са окупираних територија у Србији и Грчкој, уз обавезу да се не односи никаква имовина нити да се врше крађе.¹⁰⁶¹

Већ 22. септембра/5. октобра командант Прве српске армије пренео је следеће:

Сазнајем да Бугари, и после потписане конвенције, при напуштању предела које су до сада у Србији држали, отимају од нашег станов-

¹⁰⁵⁹ *Rapport...*, III том, док. 333, сведочење Томе Христовића (Thomas Kristovitch), 242–243.

¹⁰⁶⁰ АЈ, МИП-ДУ, 334-19, сведочење Мемеда Џемајловића (Memed Džemajlović), 19. октобар 1918.

¹⁰⁶¹ АЈ, 336-22-7853, Споразум о примирју с Бугарском.

ништва у масама стоку, храну и многе друге ствари и претерују их у Бугарску. Молим да се енергично настане да се Бугари у овом спрече и да накнаде становништву нашем сву овим вандалским поступком причињену им штету.¹⁰⁶²

То, међутим, није било могуће. Када су прве српске јединице ушле у Криву Паланку, известиле су своје надређене о општој пљачки коју врше Бугари, отворено кршећи споразум о примирју. Починиоци нису били обични војници нити састави комита, напротив, све је било оркестрирано од стране високих официра:

По извештају наших делова из Криве Паланке, II и IV бугарска дивизија успеле су да преведу у Бугарску, силну стоку, како своју, тако и отету од становништва: тако су превели 2700 оваца, 500 коза, 4.000 коња, 1.300 волова, 60 бивола, 900 магараца, 120 мазги, 1.500 кола, коњских и волујских. Наши делови код Криве Паланке покушали су да ову стоку задрже, али ђенерал Николов није хтео да је преда. Како су наши делови били слаби, нису могли силом да је одузму.

Исто тако има извештаја да је један бугарски капетан из разоружаних јединица запалио магацине са зрнастом храном у Страцину, што је противно конвенцији. При проласку кроз Страцин, Бугари су одузимали стоку од становништва.¹⁰⁶³

Како су напредовали према Србији, сцене с којима су се сусретали биле су увек исте, иако је немачка команда Бугарима наредила да напусте Моравску област до 23. септембра/6. октобра, забрањујући реквизицију стоке, пољопривредних производа и дрвета и да улазе у места у којима су се налазиле немачке трупе,¹⁰⁶⁴ како не би створили даље проблеме и како би расположиве ресурсе оставили својој војсци.

Први који су известили о понашању Бугара били су опет српски официри, који су дали јасну слику ситуације: посреди је била једна велика, општа пљачка, у којој су сељацима често одузимани сва стока и пољопривредни производи, док су грађани били жртве пљачки и претњи. Један капетан је у Врању приметио следеће:

[Бугари, прим. ур.] су извршили више реквизиција, чак и сада, након потписивања мировног споразума, јер су одвели стоку и

¹⁰⁶² АЈ, 336-46-7113, о. бр. 18659, Команда I армије, 22. септембар/5. октобар 1918.

¹⁰⁶³ АЈ, 336-46-7113, о. бр. 21800, Команда II армије, 23. септембар/6. октобар 1918.

¹⁰⁶⁴ Андреј Митровић, *op. cit.*, 474.

утоварили храну коју су однели на пут у Бугарску, у Лесковцу и Сурдулици. У време евакуације из Врања, бугарски војници и официри упадали су у куће претивши људима да ће их убити ако им не предају новац и драгоцености.¹⁰⁶⁵

Те сцене је потврдио један од његових сабораца:

Штавише и сада после потписане конвенције о миру, Бугари су реквизирали већину стоке и кола и на истима, преко Сурдулице и Лесковца, однели сву храну која се налазила у овом пределу. То је противно конвенцији.

Сем тога, сада при евакуацији Врања, бугарски војници и официри, с пушкама у руци упереним у мирне грађане упадали су у њихове куће и изнуђивали им знатне суме да им плате, што ако ови не би учинили, претили су им да ће их побити. На тај начин многи су морали дати и последњу пару како би спасли своје животе.¹⁰⁶⁶

Те последње тренутке бугарске окупације пратили су и други чиновници насиља, у којима су најгоре последице претрпеле управо жене. Управо у близини Сурдулице,

[...] Бивши наш војник I чете I батаљона VII пука, утекао је из бугарског ропства и на путу од села Божица на Власини видео две бугарске чете да су правиле зулум у Власини. Узели су сељанкама пошто су их истукли, коње и говеда.¹⁰⁶⁷

Да није реч о изолованим епизодама, већ о масовној појави, потврдио је још један српски официр, који је на путу ка Нишу, дуж Мораве видео следеће:

Пролазећи кроз поједина села, на путу поред Мораве, сељаци су се врло често жалили да су их Бугари терали да се на њиховим колима, из њихових села преноси жито, сир кашкаваљ, масло, маст и друге намирнице и све то после потписане конвенције. Из појединих села, овом приликом су извучена сва заостала стока и кола, која раније од народа нису била одузета, тако да у понеком селу нису остала ниједна кола и ниједан во [...].¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶⁵ ВА, п. 4/1, к. 43, ф. 3, 35/12. Извештај капетана Павличевића, 23. септембар/5. октобар 1918, послат од стране команданта I армије Врховној команди.

¹⁰⁶⁶ АЈ, 336-46-7113, о. бр. 18699, Команда I армије, 24. септембар/7. октобар 1918.

¹⁰⁶⁷ АЈ, 336-46-7113, о. бр. 18688, Команда I армије, 24. септембар/7. октобар 1918.

¹⁰⁶⁸ АЈ, 336-46-7113, о. бр. 2943, Команда Моравске дивизије, 29. септембар/12. октобар 1918.

А и у Нишу, који је само неколико дана раније био срце Моравске војно- инспекцијске области и центар ширења бугарске политике, Бугари су то исто поновили и према својој „Моравској браћи”, коју су три године раније били „ослободили”:

После потписа конвенције, Бугари су покупили сва кола из Ниша и околине, па на њих натоварили све ствари, храну и др. што год су могли понети, те тако до последњег часа вршили пљачку и отимачину од јадног становништва, које је немоћно гледало како му се имовина односи и развлачи. Њихови пак чиновници понели су све ствари из кућа, у којима су становали, као да је то њихова својина, а не оних сопственика у чије су станове ушли [...].¹⁰⁶⁹

Међутим, чини се да у граду Бугари на крају нису успели у својим намерама. Аустроугарски вицеkonzул у Нишу лично је био сведок тих грозничавих тренутака:

Бугарски официри покушавају да однесу све што су користили, укључујући и намештај из српских кућа у којима су живели. Међутим, немају превозна средства. У последњи час реквирирали су све волове, али су им их одузели Немци. Интервенисали су и становници [...]. Чим су одузели стоку за вучу, Срби су од Бугара одузели оно што су ови били утоварили на кола, па чак и пушке.¹⁰⁷⁰

Оно што су пријавили српски официри потврдио је и сам Рајс, који је током напредовања увек био међу првима који би ушли у ослобођене градове. У истрази је написао да је у Ђуприји бугарска војска – и војници и официри – узимала све што је хтела, упадајући у куће,¹⁰⁷¹ док је у Власотинцу поручник Генов војницима наредио да иду у општине и однесу све, од стоке до житарица и хране; још боље, отишао је, како је барем изгледало, у Лесковац и Алексинац, одакле су (и Немци) одвели само стоку.¹⁰⁷²

Један од првих закључака о ономе што се догодило тих дана дао је командант I српске армије, који је написао:

Па и после потписивања конвенције, Бугари, навикнути на пљачку, нису могли да је оставе. При евакуацији из ових крајева, бу-

¹⁰⁶⁹ AJ, 336-46-7113, о. бр. 18885, Команда I армије, 3/16. октобар 1918.

¹⁰⁷⁰ Андреј Митровић, *op. cit.*, 475.

¹⁰⁷¹ *Rapport...*, I том, док. 38, истрага R. A. Reiss, “Ville de Tchoupria”, 134–135.

¹⁰⁷² *Rapport...*, I том, док. 33, истрага R. A. Reiss, “Ville de Vlassotintze”, 104–105; док. 34, “Ville de Leskovatz”, 110; и док. 36, “Ville d’Alexinat”, 123.

гарске власти и војници одвезли су преко 3000 кола са запрегама, коњским и волујским; страдали су највише срезови Лесковачки, Јабланички и Власотиначки. А у последњем моменту, Бугари су, газећи потписану конвенцију, као стари вероломници, лишили ово становништво, не само кола и стоке, већ су на кола потоварили зрнасту храну и све друго што су при поласку могли отети, те га, такође, до последњег часа лишавали средстава за живот. Штавише, упадали су у куће и тражили новац од људи и жена. Ко се не би хтео откупити, томе су претили да ће га одмах заклати. И јадан свет, шта је могао да ради, већ да да и последњу цркавицу свом дин душманину само да би спасао живот.

Ето шта су Бугари радили и у последњим тренуцима при одласку из Србије.¹⁰⁷³

Бугари су сигурно били главни, али не и једини кривци за „велику пљачку” коју је претрпело становништво. И Немци и Аустријанци били су криви за исте злочине, па чак и сама војска Антанте.

У Ђевђелији, потпуно уништеној гранатирањем војске Антанте, складишта још увек пуна робе и хране, коју су Бугари одузели, постала су плен Француза и Грка,¹⁰⁷⁴ а слични призори виђени су и у Битољском и Охридском округу, одакле су на сву стоку, коју је узела Фердинандова војска, насрнули француски војници, упркос томе што су њихови савезници из Србије покушали да је врате становништву.¹⁰⁷⁵ Слични инциденти пријављени су и у другим областима, као у случају Владичиног Хана, у коме су француске трупе злостављале цивиле и узеле 1.200 килограма брашна и сена у балама.¹⁰⁷⁶

И српска војска сносила је своју одговорност. Цивили из Башиног Села, Сопота, Чолошева, Новачана и околине, у Велешком срезу, жалили су се француској команди у граду да су се српски војници II армије упустили у пљачку и злостављање.¹⁰⁷⁷ Проблеми које је изазвала српска војска пријављени су и у Скопљу, где су војници II армије из кућа крали стоку и приватну имовину.¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷³ АЈ, 336-46-7113, о. бр. 18811, Команда I армије, 29. септембар/ 12. октобар 1918.

¹⁰⁷⁴ ВА, п. 3, к. 145, ф. 1, 4/3, ф. њ. бр. 24503, извештај среског начелника Ђевђелије, од Министарства војног Врховној команди, 23. септембар/6. октобар 1918.

¹⁰⁷⁵ ВА, п. 3, к. 145, ф. 1, 4/1, од пуковника Пешића мајору Маринковићу, 25. септембар 1918.

¹⁰⁷⁶ ВА, п. 3, к. 145, ф. 1, 5/1, од команданта места у Владичином Хану Врховној команди, 8. октобар 1918.

¹⁰⁷⁷ ВА, п. 3, к. 145, ф. 1, 4/2, од мајора Петровића Врховној команди, 4. октобар 1918.

¹⁰⁷⁸ ВА, п. 3, к. 145, ф. 1, 4/4, бр. 494, од окружног начелника Скопског округа Врховној команди, 6/19. октобар 1918.

Повратак интернираних лица

У време потписивања примирја, један од главних проблема који су се појавили и за војску Антанте и за бугарску војску било је питање ратних заробљеника и интернираних српских, грчких и румунских цивила присутних у бројним логорима расутих по целој земљи. У ствари, једна од клаузула потписаних 13/29. септембра предвидела је њихово тренутно пуштање, али ништа није предузето да се организује њихово спасавање и повратак.

У време када су француске власти Источне армије на челу са генералом д'Епереом ушле у Софију, нико није тачно знао колико је људи у логорима, а пре свега није било познато у каквом су стању. За време рата, бугарске власти, укључујући Црвени крст, увек су одбијале да дају податке о броју затвореника, а нарочито интернираних, о местима где су затворени, о њиховим условима и смртности, истрајавајући у случају цивила на политици која је Мораву и Македонију сматрала ослобођеним подручјима и самим тим њихове становнике природним бугарским поданицима, а не цивилима нападнуте и освојене земље. Упркос томе, неке вести су успеле да прођу.

“L'Écho de Bulgarie” први пут је објавио податке о броју затвореника 1/14. маја 1917. године. Према званичним проценама, у Бугарској је било 31.492 војника и подофицира и 187 официра, у Аустроугарској 96.668 војника и подофицира и 709 официра, у Немачкој њих 25.879 војника и подофицира и очито ниједан официр. Нису се спомињали цивили, нити та посебна категорија радника-регрута; у ствари, од почетка рата били су заробљени само припадници српске војске.

Отприлике годину дана касније, 14. априла 1918. Аустријски Црвени крст објавио је другачије податке: у Бугарској је укупно било 21.000 српских ратних заробљеника, у Аустроугарској 93.473, а у Немачкој 33.615.¹⁰⁷⁹ Најзад, након неколико подсетника холандских власти које су се, између осталог, жалиле да Бугари одлажу достављање података,¹⁰⁸⁰ 27. августа/9. септембра Бугарски Црвени крст званично је објавио да у Бугарској има 19.450 српских ратних заробљеника и укупно 14.324 цивила.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁹ АЈ, 336-62-7764, извештај српског конзула у Прагу Вучковића о броју српских заробљеника и интернираних у Аустроугарској, Немачкој и Бугарској, без датума, 4. и 8.

¹⁰⁸⁰ АС, МИД-ПО, 1918, III/568, од Хага Министарству иностраних дела Србије, 24. август/6. септембар 1918.

¹⁰⁸¹ АЈ, 336-62-7764, извештај српског конзула у Прагу Вучковића о броју српских заробљеника и интернираних у Аустроугарској, Немачкој и Бугарској, без датума, 4. и 8. Аутор,

Ситуација је заправо била много другачија. Већ почетком октобра, француски пуковник Трусон, као представник команданта Источне армије, наредио је формирање комисије за проверу стања заробљеника и интернираних у појединим логорима и третмана примењиваног према њима.¹⁰⁸² Трусон је одмах наредио српском представнику комисије, капетану Јевтићу, да евакуише српске заробљенике и интерниране возом до Цариброда (Димитровград). Јевтић се одмах бацио на посао, пославши први конвој 4/17. октобра, а организовао је и друге сваког дана за укупно око 1.000 људи дневно.¹⁰⁸³

Убрзо након тога, пуковник Туцаковић, постављен средином октобра за службеног представника Србије у команди окупационих трупа Антанте у Софији, био је суочен са ситуацијом чија се драматичност није дала наслутити. Према првим подацима које је добила савезничка команда, у Бугарској је било 152 заробљена официра и 20.246 и 35.754 цивила.¹⁰⁸⁴

Десетине хиљада људи, многи од њих у стању екстремне изнурености, гладни, болесни и без одеће, хаотично су се слили на бугарске улице, крећући се углавном ка већим градовима или су кренули пешке право у Србију. Логори су били заиста отворени: након вишемесечног затвора, цивили и војно особље коначно су могли да изађу изван ограда од бодљикаве жице, чак и ако то није значило да је њиховим страдањима крај. Највећа потешкоћа опет је била пронаћи храну:

[...] Што се тиче бугарских складишта одеће, обуће, ћебади и осталог, за наше затворенике се ништа не може учинити јер су складишта празна, рекао ми је пуковник Трусон. До сада је подељено око 1.000 ћебади однете у Бугарски Црвени крст, пре свега женама и деци коју треба превести [...].

Што се тиче могућности снабдевања наше оперативне војске бугар-

међутим, додаје, да је, према подацима којима располаже српска Влада, у неким од логора у Аустрији смртност била врло велика и да је у Ашау било 8.000 мртвих, у Матхаузену 9.000, у Најмеђеру 4.500, у Болдогасоњу 7.000, у Браунауу 2.000, у Хајнсрисграду 2.500, у Гредигу 4.500. Осим тога, тврди се да је умрло и 30.000 заробљеника ангажованих на принудним радовима на Италијанском фронту у драматичним условима.

¹⁰⁸² АС, МИД-ПО, 1918, III/514 и 515, пов. бр. 14133, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 15/28. октобар 1918. У комисији су били сам Трусон, француски капетан Лонжерон, енглески потпуковник Фултон и, пре свега, српски капетан Јевтић, тек ослобођен из заробљеништва, и доктор Иванов, секретар бугарског Министарства војног и шеф одсека за ратне заробљенике у Бугарској.

¹⁰⁸³ *Ibidem*.

¹⁰⁸⁴ ВА, п. 3, к. 120, ф. 5, 7/6, пов. бр. 348, телеграм од мајора Маринковића Врховној команди, 7/20. октобар 1918.

ским ресурсима преко Ниша и Пирота, то се не може ни замислити. Немци су буквално исцрпили Бугарску. У Софији становништво нема ни хлеба. Цене су веома високе. Амерички амбасадор којем сам се обратио за хитну помоћ у вези са одређеном робом као што је: чај, шећер, сапун и остало, рекао ми је да чаја и кафе нигде нема. Кило шећера кошта 30 лева, као и обичан сапун за прање [...].¹⁰⁸⁵

У међувремену, у Пловдиву,

на улицама града виде се српски војници и цивили који су тек последњих дана добили француске униформе, како просе хлеб да би преживели док напакон не дође тренутак повратка кући. Сваког дана неки од њих умиру без медицинске помоћи, пре свега од глади и изнурености [...].¹⁰⁸⁶

Додатне потешкоће долазиле су од супротстављања бугарских власти, које се понекад претварало у нове покоље како се не би открила права димензија интернирања.

Већ је капетан Јевтић известио да Бугари чине све како би спречили повратак заробљеника и интернираних лица тврдећи да нема довољно возова, због чега су многи од њих добровољно кренули пешке ка Србији. Поред тога, бугарске власти су више пута покушале да спрече посете комисије овим логорима које је затражио Трусон, пре свега како Французи и Енглези не би видели жене, децу, старце, инвалиде који су у тим логорима били веома бројни, као и њихове драматичне услове.¹⁰⁸⁷ Гладни и болесни, у ритама и без веша, боси, прљави, међу њима је било и пуно оних који су остали инвалиди због хладноће, без прстију на рукама и ногама, као и слепих или осакаћених због рада у рудницима.¹⁰⁸⁸

Много алармантније вести стигле су из самих логора.

Када је, 29. септембра/12. октобра 1918. године, потписано примирје, у логору Сливен избила је својеврсна побуна. Држава је била у расулу, а Бугари су покушали да смире ситуацију рекавши заробљеницима да је ло-

¹⁰⁸⁵ *Ibidem.*

¹⁰⁸⁶ АЈ, МИП-ДУ, 334-22, сведочење Драгољуба Антоновића, 12/25. октобар 1918.

¹⁰⁸⁷ АС, МИД-ПО, 1918, III/514 и 515, пов. бр. 14133, од Министарства војног Министарству иностраних дела, 15/28. октобар 1918.

¹⁰⁸⁸ АЈ, МИП-ПО, 334-8-52, бр. 131, извештај пуковника Туцаковића, 31. октобар/13. новембар 1918. Објављен делимично, заједно с другим извештајима и дописима од пуковника Туцаковића, у: Исидор Ђуковић, „Извештавање делегата српске Врховне команде из Бугарске (октобар – децембар 1918)”, у *Војно-историјски гласник*, 1-2/2002, 69–89.

гор поверен једном српском потпуковнику. Из тог разлога, неки су изашли, док су други прихватили понуде стражара да их за новац изведу преко оgrade. Међутим, командант, који је раширио лажну гласину о предаји логора Србима, организовао је групу стражара са задатком да убију оне који су изашли.¹⁰⁸⁹

Према другим информацијама, масакри су почињени и дуж границе, попут села Божница и Трно где су Бугари свакодневно убијали заробљенике и интерниране цивиле који су се враћали из Бугарске.¹⁰⁹⁰ Један српски официр известио је следеће:

Бугари ових дана убили су све наше војнике који су били заробљени као и лица која су била интернирана у Бугарској. Бугари врше ова убиства сваког дана између села Божице и Проса, на путу којим се наши људи из Бугарске враћају у отаџбину. Убијање се продужује у већем обиму.¹⁰⁹¹

Из тог разлога је 6/19. октобра интервенисала Влада Србије и од бугарских власти затражила да моментално прекину сва убијања интернираних који су се сами враћали у Србију.¹⁰⁹²

У свом првом допису Врховној команди Србије, 14/27. октобра, Туцаковић је, видевши масе бивших интернираних и бивших заробљеника у Софији, написао да се мора организовати превоз и пријем свих ових људи у Пироту, и да се у међувремену хитно мора послати храна, одећа и обућа јер су многи од њих боси (најмање 10.000 пари за почетак у Софији, додао је).¹⁰⁹³ С обзиром на драматичне услове, Туцаковић је одлучио да лично оде у друга места у којима је пријављено постојање логора како би се што пре предузеле неопходне мере за опстанак и повратак тих људи. Два дана касније, отишао је у два логора, где су га ужасни услови у којима су се ти људи налазили натерали да затражи да се што пре повећа капацитет пријема у Пироту, како би могао дневно да пружи помоћ и за 5.000 бивших затвореника и интернираних. До тада, додао је, у Србију их је превезено 10.900.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁸⁹ Извештај Михаила Јовановића, учитеља из Влаоца (Хомољски срез), 15 новембар 1918, објављен у Слађана Бојковић – Милоје Пришић, *Страдање...*, 325, (оригинал у АС, Фонд бугарских..., к. 2).

¹⁰⁹⁰ ВА, п. 4/1, к. 43, ф. 3, 35/16, телеграм од команданта места у Владичином Хану команданту Прве армије, 3/16. октобар 1918.

¹⁰⁹¹ АЈ, 336-46-7113, о. бр. 18892, Команда I армије, 4/17. октобар 1918.

¹⁰⁹² АС, МИД-ПО, 1918, III/513, бр. 555/1, хитно, од генерала Д'Еперера пуковнику Трусону, 6/19. октобар 1918.

¹⁰⁹³ ВА, п. 3, к. 113, ф. 8, 6/4, телеграм од пуковника Туцаковића Врховној команди, 14/27. октобар 1918.

¹⁰⁹⁴ ВА, п. 3, к. 113, ф. 8, од пуковника Јовановића Врховној команди (прослеђује дешиф-

Како би се боље организовао њихов повратак, 16/29. октобра српско Министарство унутрашњих послова наредило је да се интернирани и затвореници пошаљу на унапред утврђена места. У Пироту су сишли сви који су долазили из Тринске долине, у Солуну они из Рупла, док су се они из Врања, Зајечара и Неготина могли директно упутити у своје градове. Све је то било у рукама војних власти, које су се такође морале бавити храном, дезинфекцијом, лечењем итд. и у чију су надлежност стављени и цивили.¹⁰⁹⁵

Туцаковић је, међутим, јасно ставио до знања да ова подела не може увек да се поштује због стања затвореника и интернираних, који често нису могли ни да стигну до предвиђених места. Заправо, 20. октобра/2. новембра, он је навео да су многи који су се враћали били болесни, посебно од туберкулозе и упале бубрега, и да су на измаку снага, предлажући да буду хоспитализовани пре него што их пошаљу кући и да им се тамо пружи сва потребна нега.¹⁰⁹⁶

Из тог разлога утврђено је да су, након што су се концентрисали у Софији, здрави послати у Пирот, где су биле организоване болнице и станице за „прву помоћ”, док су болесни морали да буду превезени у Солун специјалним медицинским возовима.¹⁰⁹⁷

То није значило да су они одређени да иду у Пирот били у добром стању: разлика између здравих и болесних била је заправо више еуфемизам за оне који могу да наставе пут и оне који би вероватно умрли без хитне помоћи. 21. октобра/3. новембра, командант Моравске дивизије стациониране у Пироту, обавестио је Врховну команду да дневно кроз град пролази око 700 људи. У просеку их је 1.000 послато из Бугарске, али многи су отишли право својим кућама. С обзиром на могућност пријема више њих, затражио је да се дневно шаље њих 2.000, подвлачећи да су многи од оних који су стигли још увек болесни.¹⁰⁹⁸

Из Софије је 24. октобра/6. новембра пуковник Туцаковић пренео

ровани Туцаковићев телеграм), 19. октобар/1. новембар 1918.

¹⁰⁹⁵ ВА, п. 3, к. 120, ф. 5, 7/18, телеграм од Министарства војног Врховној команди, 16/29. октобар 1918.

¹⁰⁹⁶ ВА, п. 3, к. 120, ф. 5, 7/23, телеграм од пуковника Јовановића Врховној команди, 20. октобар/2. новембар 1918.

¹⁰⁹⁷ ВА, п. 3, к. 120, ф. 5, 7/29, бр. 218, телеграм од мајора Станковића, шефа Комисије за пријем заробљеника Врховној команди, 24. октобар/6. новембар 1918; и страна 3, к. 120, ф. 5, 7/33, шифрирани телеграм од пуковника Туцаковића Врховној команди, 24. октобар/6. новембар 1918.

¹⁰⁹⁸ ВА, п. 3, к. 120, ф. 5, 7/24, од команде Моравске дивизије Врховној команди, 21. октобар/2. новембар 1918.

да је, иако се евакуација затвореника и интернираних лица успорила, већ евакуисано 22.000 људи, не рачунајући многе који су се сами вратили кући. Повратак осталих требало је да се организује што је пре могуће: 30. октобра/12. новембра генерал Кристијан обратио се непосредно бугарском Министарству војном са захтевом да хитно интервенише у логорима Сливен и Хасково, у којима су преостали затвореници и интернирани живели у очајним условима и у којима су се свакодневно бележили смртни случајеви.¹⁰⁹⁹

Према подацима у поседу Туцаковића, израчунато је да ће се евакуација завршити око 10/23. новембра,¹¹⁰⁰ али 9/22. новембра евакуација је и даље трајала ритмом од 1.000 људи дневно и чинило се да се не би могла завршити наредног дана. Укупно је до тог датума евакуисано 40.208 људи, заробљеника и интернираних, не рачунајући оне који су се налазили у северозападној Бугарској и многе који су се сами вратили у Македонију.¹¹⁰¹

Управо ту, од краја новембра до почетка децембра, након дугих маршева, стизале су још бројне групе бивших интернираних. У вези с тим, примећено је:

[...] Међу интерниранима упадљив је велики број жена и деце. У групи од 140 људи било је 30 деце млађе од 10 година [...]. У логорима у Бугарској породице нису увек биле интерниране заједно, а Бугари су присиљавали мушкарце да се раздвајају од жена, родитеље да се раздвајају од деце, браћу да се раздвајају од сестара [...]. Већина оних који се враћају су у очајном и исцрпљеном стању. Сваког дана стижу вести о интерниранима који су умрли на путу до својих домова [...].¹¹⁰²

Патње нису престале ни када су се коначно вратили у своје градове и села: „[...] Многи су, када су стигли у Скопље, умрли у болници, док су многи други хоспитализовани у тешком стању.”¹¹⁰³

¹⁰⁹⁹ АС, МИД-ПО, 1918, III/573, од генерала Кретјена бугарском Министарству војном, 30. октобар/12. новембар 1918.

¹¹⁰⁰ ВА, п. 3, к. 120, ф. 5, 7/33, шифрирани телеграм пуковника Туцаковића Врховној команди, 24. октобар/6. новембар 1918.

¹¹⁰¹ ВА страна 3, к. 113, ф. 8, 6/19, телеграм од пуковника Јовановића Врховној команди, 28. новембар 1918.

¹¹⁰² АС, МИД-ПО, 1918, III/786, нечитљив број, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 18/31. децембар 1918.

¹¹⁰³ АС, МИД-ПО, 1918, III/790, од Министарства унутрашњих послова Министарству иностраних дела, 12/25. децембар 1918; и АЈ, МИП-ПО, 334-8-54, пов. бр. 5931, од Министарства унутрашњих послова председништву савета министара, 19. децембар 1918/1.

Према првим анализама српских власти, више од 25.000 цивила и око 16.000 војника умрло је у логорима у Бугарској у данима након потписивања примирја.¹¹⁰⁴

Остали подаци наводили су на мање-више исте закључке. После Топличког устанка, на 55.000 заробљеника и интернираних, додато их је још око 60.000, искључиво цивила, али када су се на крају рата свели рачуни, један бивши интернирани је посведочио, „нисмо могли да утврдимо више од 53.000, док је од преосталих 67.000, 20.000 умрло из разлога који нису они који су евидентирани; о 7.000 нисмо могли да добијемо информације. Из тога следи да су их Бугари убили, осим малобројних који су успели да побегну”¹¹⁰⁵

Други извори наводе да је између 1917. и 1918. године у логорима Сливен и Горње Паничарево због епидемија умрло око 8.000 интернираних цивила.¹¹⁰⁶

На Мировној конференцији српска делегација представила је један меморандум према коме је око 130.000 цивила депортовано у Бугарску, од којих се 80.000 није вратило својим кућама.¹¹⁰⁷

Међутим, број оних који су изгубили живот у логорима заправо није утврђен.

С једне стране, бугарске власти наставиле су да се на сваки могући начин противе верификацији података, док је, с друге стране, повратак интернираних трајао дуго. О многим од њих више није било вести. Годину дана након потписивања примирја и неколико месеци након почетка рада Мировне конференције у Паризу, српско Министарство унутрашњих послова примало је скоро свакодневне захтеве углавном из Македоније где су породице тражиле вести о својим најмилијима које су током рата Бугари заробили, интернирали или присилно регрутовали. Туцаковић, чији

јануар 1919.

¹¹⁰⁴ АЈ, 336-62-7764, извештај српског конзула у Прагу Вучковића о броју српских заробљеника и интернираних у Аустроугарској, Немачкој и Бугарској, без датума, страна 4. и 8–9. Према изнетим подацима, укупан број ратних заробљеника био је око 50.000 од којих се вратило њих 32.000, а број интернираних износио је више од 80.000, од којих се вратило њих мало више од 51.000, док је у Аустрији умрло 50.000 ратних заробљеника од укупно 97.000 и 20.000 од 50.000 цивила, у Немачкој 3.600 од 33.000 и 95 цивила од мало више 1.000 и у Турској 2.000 од укупно 3.000 војника – цивила је било врло мало.

¹¹⁰⁵ АЈ, МИП-ДУ, 334-16, сведочење Тодора Христовула, 7. децембар 1918; и у: *Rapport...*, III том, док. 229, сведочење Тодора Христовула, 7. децембар 1918, 68–69. У сведочењу се додаје да је од 40.000 грчких ратних заробљеника и интернираних цивила преживело њих 18.000.

¹¹⁰⁶ АЈ, МИП-ПО, 334-8-18, бр. 131, извештај пуковника Туцаковића, 31. октобар/13. новембар 1918.

¹¹⁰⁷ АЈ, 336-22-4304.

рад у Софији још није био завршен, био је приморан да проследи одговоре бугарских власти, увек идентичног садржаја: тражена особа није на њиховим списковима или је једноставно није могуће пронаћи.¹¹⁰⁸

Није било никаквих вести о 8.000 жена које су Бугари депортовали у Турску, јер када је српска Влада затражила информације, Софија је одговорила да имена тих жена морају бити прецизно наведена да би се могла спровести истраживања,¹¹⁰⁹ као ни за групу од 120 деце узраста од 5 до 14 година, већином женске, интерниране у Бугарску која се никада нису вратила. Српском удружењу жена, које је у септембру апеловало код Пашића да разговара са бугарским представницима у Паризу, како би се та деца вратила, речено је да захтеву не може бити удовољено. Наведени разлози били су разни: комуникација између бугарских представника и њихове Владе је веома тешка због препрека на које наилазе њихови курири у новој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, назначена места за интернацију не постоје, нису приложени подаци који се односе на предметну децу и пре свега захтев није поднео српски правни заступник у Софији нити га је навела Међусавезничка истражна комисија.¹¹¹⁰

¹¹⁰⁸ АЈ, 336-22-4918, од Министарства унутрашњих послова српској делегацији у Паризу, 25. октобар/7. новембар 1919.

¹¹⁰⁹ АЈ, 336-22-1852, од Петрова Пашићу, 14. (нечитак месец) 1919.

¹¹¹⁰ АЈ, 336-22-3543 и 3826.

Бугарски злочини на Мировној конференцији

Међусавезничка истражна комисија

Тежина политике коју су Бугари водили на окупираним територијама и бројни злочини над цивилним становништвом била су питања с којима се српска Влада морала суочити истражујући све оно што је сазнала током сукоба. Крај рата подразумевао је предстојећу међународну конференцију за потписивање мировних споразума чији се један део морао односити на кажњавање одговорних не само за избијање рата, већ пре свега за штету и патњу нанету становницима окупираних подручја. У ствари, многе публикације које су желеле да направе Владе различитих земаља у сукобу, како би осудиле злочине које су починили противници, сугерисале су, да ће се та тема сигурно разматрати током будућих дискусија. У том случају Србија би имала много тога да каже, како у односу на Аустроугарску монархију и, делимично, Немачку, тако и – пре свега – у односу на Бугарску. То је, међутим, претпостављало прикупљање даљих података, спровођење истрага, писање извештаја који би, осим што имају научну основу, могли гарантовати озбиљност и непристрасност. Из тог разлога у многим крајевима примљени су захтеви за формирање међународне комисије састављене од Срба и странаца из савезничких или неутралних земаља: штавише, оне су већ претходно постојале, још откад су, 1914. године, Холанђанин Ван Тинховен и Швајцарац Шмит, били чланови одбора који је истраживао аустроугарске злочине.

Први предлози за формирање међународне комисије дати су већ почетком септембра 1918. године, када се ближио крај припрема последње офанзиве.

Затим је председник Црвеног крста Србије, у једном допису Међународном комитету Црвеног крста у Женеви написао:

Влада Србије већ је више пута скретала пажњу савезничких и неутралних Влада на понашање аустроугарских и бугарских власти у окупираним подручјима. Послала им је и два посебна меморандума у вези с поступањем према српском становништву у тим подручјима. Међутим, у већини случајева српске жалбе остале су без одговора.

Недавно смо сазнали да је аустријска Влада позвала секретара Шведског Црвеног крста да посети Србију заједно с једним новина-

ром. Сматрамо да таква непотпуна комисија, коју су изабрали Аустријанци, не може дати објективну слику ситуације, па тражимо да се формира комисија састављена од неутралних и непристрасних људи који су познати по својој објективности. Влада Србије замолила нас је да аустријској Влади пошаљемо предлог чланова комисије како би две Владе заједно изабрале чланове комисије; ова комисија могла би се упутити и у подручје које су окупирали Бугари. Стога бисмо замолили Међународни комитет да затражи сагласност бугарске Владе.¹¹¹¹

Почетком офанзиве, међутим, ова теорија је пропала а, за очекивање је било и да је Бугарска не би прихватила.

Чим је српска војска ушла у Македонију, Министарство војно је презузело бригу о прикупљању свих података о злочинима. Већ 15/28. септембра, Врховна команда, чим се успоставила у Скопљу, наредила је командама Битољске, Брегалничке, Вардарске, Моравске и Косовске дивизије да одмах делују како би прикупиле податке о злочинима које је непријатељ починио на српској територији, о пљачкама, изнудама, силовањима и уопште о свим злочинима.¹¹¹² Сврха ове наредбе била је израда публикација за пропаганду против Бугарске: убрзо након тога, начелник Врховног штаба наредио је да се материјал пошаље у топографску државну агенцију, која би прикупила најважније фотографије и послала их министру војном (у 12 примерака).¹¹¹³

Службеници којима је додељен овај задатак одмах су извршили наређење. Током тријумфалног напредовања ка Србији, извештаји који су непрестано стизали до Врховне команде потврђивали су све оно што је током сукоба пријављивано о понашању Бугара у Моравској области и у Македонији, приказавши његове трагичне димензије. Први контакти са становништвом праћени су тренутним притужбама на претрпљену патњу, што се на исти начин понављало у сваком граду и селу. Улазак у подручја између Врања, Сурдулице и Лесковца, која су 1915. и 1916. била сведоци планиране елиминације интелигенције, виђених људи и свештеника, погодио их је више него ишта друго. Капетан Павличевић, први који је пренео садржај питања која су постављали становницима Врања, како

¹¹¹¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-39, (1923), од Црвеног крста Србије Међународном комитету Црвеног крста, 27. август/9. септембар 1918.

¹¹¹² ВА, п. 3, к. 119, ф. 1, 2/38, од Врховне команде командама Битољске, Брегалничке, Вардарске, Моравске и Косовске дивизије, 15/28. септембар 1918.

¹¹¹³ ВА, п. 4/1, к. 43, ф. 3, 35/17, телеграм од Врховне команде команданту I армије, 5/18. октобар 1918.

би сазнали како су живели током окупације, чувши приче неких грађана о злочинима, мучењима, пљачкама и осталом, обратио се надређенима тражећи да било би паметно саслушати читаво становништво чим нови суд ступи на функцију.¹¹¹⁴

Те трагедије, иако укратко испричане,¹¹¹⁵ учиниле су да војни врх у том тренутку схвати да задатак да делују сами и произведу материјал за пропаганду више није био довољан. Из тог разлога је командант I армије, коме је капетан Павличевић послао предлог, отишао корак даље, тражећи од Врховне команде формирање међународне експертске комисије, која би истраге спровела на научној основи.¹¹¹⁶

Истог мишљења био је и пуковник Туцаковић, који је, након што је од грађана Пирота добио извештај о бугарском понашању у овом граду током окупације, већ предложио да се саслушају сви грађани и из других градова у Србији;¹¹¹⁷ вероватно га је оно што је видео током првог боравка у Софији, када су последице интернације постале очигледне, нагнало да размишља о предузимању акција ширих размера.

Даљи подстицаји за формирање међународне комисије дошли су из Рајсових извештаја. Овај швајцарски криминолог, који је кроз своје истраге и своје чланке био главни глас пријављивања злочина током целог сукоба, одмах се укључио у прикупљање што више сведочења, тако што је ишао од града до града за српским трупима, које су брзо напредовале ка северу. Већ два дана пре примирја био је у Велесу, буквално на линији фронта на коме су се још водиле борбе; неколико дана касније, отишао је у Куманово, а већ 21. септембра/4. октобра испитивао је цивиле села у близини Прешева, 23. септембра/6. октобра оне у Врању, затим у Владичином Хану, Сурдулици, Лесковцу и Власотинцу; свраћајући и у успутна села, 30. септембра/13. октобра ушао је у Ниш, а затим је отишао у Прокупље, Алексинац, Ражањ и 13/26. октобра у Ђуприју. Његова брза турнеја кроз Мораву завршила се наредног дана у Свилајнцу, само неколико сати након немачког повлачења; затим је прешао у подручја која су била под аустроугарском окупацијом.¹¹¹⁸

¹¹¹⁴ ВА, п. 4/1, к. 43, ф. 3, 35/12, извештај капетана Павличевића, 23. септембар/6. октобар 1918, послат од команданта I армије Врховној команди.

¹¹¹⁵ Видети, на пример, и друге извештаје капетана Павличевића: ВА, п. 3, к. 119, ф. 1, 2/51, извештај о злочинима у Лесковцу, 29. септембар/12. октобар 1918. и страна 3, к. 119, ф. 1, 2/52, извештаји о злочинима у Нишу, 3/16. октобар 1918.

¹¹¹⁶ ВА, п. 4/1, к. 43, ф. 3, 35/12, извештај капетана Павличевића, 23. септембар/6. октобар 1918, послат од команданта I армије Врховној команди.

¹¹¹⁷ ВА, п. 3, к. 113, ф. 8, 6/6, од пуковника Туцаковића Врховној команди, 23. октобар/5. новембар 1918.

¹¹¹⁸ Сава М. Ђорђевић, *Споменица др Рајсу. Од срца ка срцу: епонеја српске и савезничке*

Сведочења која је тих дана прикупио била су основа за извештаје које ће написати убрзо након тога. Они су били од пресудног значаја, а опет недовољни да би се добила потпуна слика о те три године бугарске окупације. И сам је у једној од својих истрага написао:

[...] У току обиласка Пожаревачког округа посетио сам следеће вароши и села: Пожаревац, Божевац, Кобиље, Рановац [...]. Успут сам још прикупио бројне податке о другим селима које нисам имао времена да лично посетим и да се у њима задржим ради истраге [...]. Сасвим сам свестан да би у циљу потпуног истраживања било потребно прећи цео округ да би се констатовало све зло које су Бугари нанели [...]. То нисам могао да учиним пошто време притиска, а Ви [председник Министарског савета Пашић, прим. ур] желите извештај што је брже могуће [...].¹¹¹⁹

Средином октобра, након што је грчка Влада предложила и формирање међународне комисије за злочине које су Бугари починили у Егејској Македонији,¹¹²⁰ Пашић је наредио да се што пре формирају комисије којима би се придружили странци. Због тога ће се обратити британској Влади да пошаље неке стручњаке из свог Црвеног крста, а исто ће учинити и са Америчким Црвеним крстом.¹¹²¹ Био је то први корак који је после разних преговора с војним и црквеним властима (српска црква желела је да у комисији има свог представника пошто су свештеници били међу главним жртвама)¹¹²² и након разних позива угледних страних личности довео до формирања Међусавезничке комисије за испитивање бугарских злочина.

Она је основана средином новембра у Скопљу; поред председника Љубомира Стојановића, њени чланови били су: правник Слободан Јовановић и министар пуномоћник Гавриловић, као и заменик јавног тужиоца из Лиона А. Бонасје и енглески пуковник Х. Б. Мејн (који је у Србију стигао крајем децембра). Неколико Рајсових истрага, као и истраге које су спровели Милета Новаковић, Коста Кумануди и Американац Вилијем А. Дрејтон у источној Србији укључене су у завршни извештај.

војске 1914–1918, И. Ковачевић – З. Ружичић – С. М. Ђорђевић, Шабац–Београд 1988, 84–97.

¹¹¹⁹ Р. А. Рајс, „Извештај Господину председнику Министарског савета (град Пожаревац)”, 8/21. јануар 1918, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима...*, 179.

¹¹²⁰ АС, МИД-ПО, 1918, III/630, тел. 406, од српског конзулата у Атини Влади (на Крфу), 29. септембар/12. октобар 1918.

¹¹²¹ АС, МИД-ПО, 1918, III/633, од српског конзулата у Лондону Влади (на Крфу), 2/15. октобар 1918.

¹¹²² АС, МИД-ПО, 1918, III/670, пов. бр.14434, од Министарства војног председнику Министарског савета Пашићу, 24. октобар/6. новембар 1918; и III/671, од српског митрополита Министарству унутрашњих послова, 2/15. октобар 1918.

Од тог тренутка су сви извештаји и сведочења прикупљени од локалних власти и посебно именованог особља, као и сви даљи војни извештаји слати директно комисији,¹¹²³ која је постала једино надлежно тело за истраживање бугарских злочина.

Прва верзија резултата истраге била је спремна већ крајем фебруара и послата је српској делегацији на Мировну конференцију у Паризу: требало је да представља не само главни извор докумената о страдању цивилног становништва, већ и правни основ за оптужницу и за српска потраживања у вези с питањем одговорности за бугарске злочине и њиховог гоњења. У завршном делу могли смо прочитати:

Може се рећи да не постоји члан Хашке конвенције и начело међународног права које Бугари нису прекршили. Почетна идеја која је довела до свега овога је да су Бугари постали фактички и правно господари окупиране Србије која је постала искључиво бугарска територија на којој су остваривали сва права легитимног власника.¹¹²⁴

У међувремену, начињено је неколико покушаја да се затражи изручавање главних одговорних лица која су већ идентификована, посебно преко француских власти. Генерал Кретјен је 25. новембра бугарској Влади послао једну ноту у вези с низом злочина почињених посебно над српским свештеницима. Месец дана касније, бугарски министар иностраних послова, Теодоров, одговорио је да је бугарска Влада оформила истражну комисију коју предводи један пуковник из Врховног штаба и четворица судија чија је дужност да верификују оптужбе садржане у документима приложеним у писму од 16. новембра 1918. Упркос тешкоћама с којима се сусрела, попут недоступности неких архива или одсуства људи које је требало испитати у Софији, комисија је ипак донела закључке.

- 1- Према досијеу који је послат 16. новембра, у Сурдулици су убијена 44 српска свештеника. Комисија је заиста верификовала да су тамо убијени неки српски свештеници; међутим, неопходно је проверити списак за случај са се на њему налазе имена свештеника који су интернирани у Бугарску и потом ослобођени, а пошто се поред неких назначених имена не појављује оцена „убијен”, већ „нестао”. У сваком случају, одговорност за ове злочине носе: пуковник Кал-

¹¹²³ ВА, п. 4/1, к. 43, ф. 3, 35/26, од Врховне команде, оперативно одељење, команданту I армије, 23. новембар/6. децембар 1918.

¹¹²⁴ *Rapport...*, I том, 34.

кацијев, командант ХЛП пешадијског пука, командант Илков, поручници Јуруков и Ратков, потпуковник Симеонов, против кога су судски поступци већ у току.

- 2- Према истом досијеу, 36 српских свештеника ухапшено је у Нишу и убијено на путу за Белу Паланку, док их је још 10 ухапшено у Зајечару од децембра 1915. године, а затим убијено у близини града. И у овом случају, Комисија потврђује да је било сличних случајева, али ни овде није могуће утврдити имена и број убијених свештеника. Одговорни ће бити наведени за неколико дана, након верификације и комплетирања података.
- 3- Комисија је верификовала да су српски епископ Вићентије и његов ђакон Цветко убијени у близини Качаника. Трагови нас наводе да верујемо да је одговоран поручник Георги Попов из XXIV месног батаљона, против кога се води судски поступак.
- 4- Што се тиче навода о злостављању затвореника, истрага ће бити окончана касније овог месеца.
- 5- Комисија ће наставити истрагу наводних убијених и несталих свештеника.

Међутим, Теодоров је у одговору закључио да су наведени починиоци, Илков, Симеонов и Попов, ухапшени, док је пуковник Калкацијев умро у возу током премештаја из Варне у Софију, а Јуруков је пао током последњих борби.¹¹²⁵

25. децембра, два дана пре Теодоровљевог дописа, француске власти су послале нову ноту којом обавештавају бугарску Владу о злочинима почињеним у Пироту, како би „могла тражити и казнити кривце”.¹¹²⁶ Ако је, међутим, у случају Сурдулице, Ниша и Зајечара, Теодоровљев одговор признао постојање неких злочина и потврдио казну за кривце, у овом случају су речи министра биле у потпуности јасне о ставу који ће Влада заузети по питању почињених злочина. 6. фебруара 1919. године, заправо је пренео генералу Кретјену резултате рада истражне комисије која је посебно формирана „како би разјаснила поменуте оптужбе, у којима се не помињу ни имена, ни лични подаци жртава”. Након испитивања војника који су учествовали у уласку у град, државних службеника и других војника, који су дошли касније, као и домаћих становника који су посетили свој родни град током окупације, закључци су били следећи:

Сви људи које је поменута комисија претходно испитала једноглас-

¹¹²⁵ *Rapport...*, I том, док. 89, 302–303, одговор министра иностраних послова Теодорова генералу Кретјену, 27. децембар 1918.

¹¹²⁶ АЈ, МИП-АО, 334-19 (1919), тајно, бр. 6841, од генерала Д’Епера генералу Кретјену, 19. децембар 1918; и бр. 2561/2, од генерала Кретјена председнику бугарске Владе, 25. децембар 1918.

ни су у изјави да су за време окупације Пирота од стране бугарске војске били загарантовани живот, слобода и част целог локалног становништва; да никада није било масакара над српским војницима или цивилима и да су српске оптужбе у том погледу тенденциозне и неосноване. Сви сведоци описали су радост пиротског становништва када су бугарске трупе ушле у град; приметили су да су бугарски официри и војници били дочекани изузетно топло и срдечно [...]. Очигледно је да у таквим условима Бугари, поздрављени као браћа и ослободиоци, нису имали разлога да се упусте у масакре над становништвом које им је приредило такву добродошлицу и које се изјашњавало као Бугари [...].¹¹²⁷

У истом тону био је и одговор који је генерал Луков, начелник Врховног штаба бугарске војске, послао 27. фебруара 1919. године на још једну ноту генерала Кретјена, овог пута у вези с пљачкањем стоке и запрежних кола које су у Кривој Паланци, у току свог повлачења, починиле II и IV дивизија. Генерал је, заправо, тврдио да су, када је дошло до контакта са српском војском, бугарске трупе биле приморане да одмах оду, да нису могле ништа да узму, док су у исто време четничке групе убијале ненаоружане бугарске војнике и курире који су послати у Врховни штаб у Егри Паланци по наређења како да поступе.

Те чете су, додао је Луков, биле толико бројне и окрутне да је командант Врховног штаба Дринске дивизије бугарским трупама дозволио да задрже 120 пушака за сваку бригаду како би се могле бранити. Осим тога, кад је током повлачења војске одведено 1.000 оваца, исти тај командант наредио је да буде остављено на располагању 600. Упркос томе, један други српски поручник покушао је да узме и оружје и стоку и кола које је оставио командант Дринске дивизије. Стални напади четника уплашили су бугарске војнике и буквално их гурнули да појуре према граници, због тога је било немогуће да одведу још стоке и запрежних кола.

У закључку свог одговора, генерал Луков је негирао и одговорност за спаљивање складишта жита у Страцину, пошто је војска пре одласка из земље поделила све што је могла бугарском цивилном становништву које су били присиљени да напусте.¹¹²⁸

Ако су овакви захтеви заправо пали у воду, кораци које је непосредно предузела српска Влада нису били ни узети у разматрање. Средином де-

¹¹²⁷ АЈ, МИП-АО, 334-19 (1919), од бугарског министра иностраних послова Теодорова генералу Кретјену, 6. фебруар 1918.

¹¹²⁸ АЈ, Краљев двор (КД), 50-8, (1919), бр. 1848, од генерала Лукова генералу Кретјену, 27. фебруар 1919.

цембра 1918, српско Министарство иностраних дела затражило је моментално хапшење оних који су сматрани највећим бугарским целатима, међу којима су били Протогеров и Александров,¹¹²⁹ али од тог захтева ништа није било.

Ништа се није чуло о поступцима који се спомињу у одговору министра Теодорова Кретјену крајем децембра. Једина „утеха” уследила је крајем фебруара, када је бугарска Влада известила о пресудама за два официра крива за злочине: мајора Кулчина, кога је Софијски војни суд 17. фебруара осудио на смрт због „злоупотребе власти и намерног убиства почињеног у Ћуприји у којој је био градски командант”, и капетана Самарџијева, озлоглашеног команданта логора Горње Паничарево, кога је Војни суд у Старој Загори такође осудио на смрт због „злоупотребе власти, незаконитог присвајања туђе имовине и наносења тешких повреда”. Кулчин јесте заправо погубљен; у случају Самарџијева, међутим, казна је преиначена у 15 година затвора.¹¹³⁰

У Паризу

Недељу дана након почетка рада Мировне конференције у Паризу, усред формирања и организације разних тела која је требало да доведу до коначне разраде мировних споразума, квантификовања репарација и новог међународног поретка, представници Великих сила донели су одлуку о оснивању Комисије о ратној одговорности и о примени санкција.

Полазећи од Хашких конвенција из 1899. и 1907. године и на основу извештаја које су разне земље саставиле током сукоба и у периоду непосредно после рата, Комисија је требало да разради нове правне норме, које би по први пут значиле казну за одговорне за ратне злочине и злочине почињене током рата, односно нове форме међународног права које су се показале неопходним након догађаја који су се догодили од 1914. до 1918.¹¹³¹ Једно од најважнијих питања било је понашање Централних сила и њихових савезника према цивилном становништву и управо су по овом

¹¹²⁹ АС, МИД-ПО, 1918, III/764, бр. 10965, од начелника Брегалничког округа Министарству унутрашњих послова, 4/17. децембар 1918.

¹¹³⁰ АЈ, 336-23-1264, од српског Министарства иностраних дела делегацији у Паризу, 9/22. април 1919. (у прилогу је послата и нота бугарског Министарства иностраних послова генералу Кретјену од 25. фебруара 1919).

¹¹³¹ С: Bruna Bianchi “I civili: vittime innocenti o bersagli legittimi?”, у: Bruna Bianchi (ур.), *La violenza contro la popolazione civile nella Grande Guerra*, Unicopli, Milano 2006, 13–82.

питању српски представници настојали да своје захтеve усредсреде на Бугарску. У првом извештају Комисије, представљеном 29. марта 1919. кодификоване су 32 повреде „закона ратовања и човечности” и закључено је да су „рат водиле Централне силе и њихови савезници, Турска и Бугарска, варварским и незаконитим методама, кршећи законе и обичаје ратовања и основна начела човечности”.¹¹³² Случај Србије одмах се појавио као један од најсложенијих: у прилогу извештаја наведене су експлицитне референце на истребљење српског и јерменског становништва.¹¹³³

Комисију је чинило петнаестак чланова, од којих су десет били представници Великих сила (по два за Сједињене Државе, Француску, Велику Британију, Италију и Јапан), а пет представници европских држава које су највише претрпеле током непријатељске окупације (по један за Белгију, Србију, Румунију, Грчку и Пољску).

Влада Србије (или Краљевине СХС),¹¹³⁴ као свог члана изабрала је стручњака за међународно право Слободана Јовановића у пратњи Куманудија и Новаковића као заменика; његово именовање стога га је присиљило да прекине свој посао потпредседника Међусавезничке комисије, од које је, осим тога, и сам председник Министарског савета Протић тражио да што пре оконча истрагу.¹¹³⁵

Јовановић и његови заменици, којима је у фебруару додат и Рајс, представили су извештај Међусавезничке комисије за истрагу у Паризу, док су већ формулисали прве претпоставке о томе како да се изврши кажњавање злочинаца.

¹¹³² *Rapport présenté à la Conférence des préliminaires de paix par la Commission des responsabilités des auteurs de la guerre et sanctions*, 29. март 1919, 14–15.

¹¹³³ Bruna Bianchi, “Torture inflitte ai civili nella Serbia occupata”, у: *La tortura nel nuovo millennio. La reazione del diritto*, CEDAM, Padova 2010, 149.

¹¹³⁴ Србија је у Мировну конференцију ушла као Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, држава „једног јединственог народа с три назива”. 1. децембра 1918. међутим, нису сви прихватили ту југословенску идеју, па су искрсли проблеми, како у односима с другим делегацијама, тако и унутар саме делегације Краљевине СХС, тако да је више коришћен израз „српска делегација”, него „делегација Срба, Хрвата и Словенаца” и управо су српски политичари, као представници једне земље победнице и земље драматично погођене овим сукобом одређивали политику делегата. На међународном нивоу, место међу земљама које су седеле за преговарачким столом имала је Краљевина Србија, а тек од јуна надаље, након признавања тог новог државног субјекта од стране Енглеске и Француске и у званичним документима се користио назив Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Cf.: Андреј Митровић, *Југославија на Конференцији Мира (1919–1920)*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1968, 62.

¹¹³⁵ АС, МИД-ПО, 1918, III/807 и 808, бр. 6262, од председника Министарског савета Протића Међусавезничкој комисији за истрагу злочина, 28. децембар 1918/ 10. јануар 1919. У том допису се додаје да би Јовановић, Кумануди и Новаковић требало да буду спремни да крену у року од петнаест дана.

Једна од опција, вероватно најпожељнија, али истовремено најмање изводљива, предвиђала је уврштавање изузетно строгих клаузула у будући мировни споразум са Бугарском. Бугарска Влада би се морала обавезати да ће Краљевини СХС предати све оне који су криви за кршење закона народа, међународних конвенција и закона и обичаја ратовања. Поред тога, требало би да приложи све наредбе, планове, документа, извештаје, преписке, судске списе и истраге које је спровео Врховни штаб, а који су неопходни за утврђивање чињеница и одговорних. Суђења против њих водили би војни судови Краљевине СХС, без прављења разлике међу оптуженима у односу на њихов положај: ако би било неопходно, могли би да суде и шефу државе.¹¹³⁶

Воља београдске Владе и Скупштине вероватно је имала снажан утицај на формулисање ове прве претпоставке да строго и самостално казни оне који су одговорни за огромне патње којима је подвргнут српски народ.

Српски посланик Агатоновић, који је учествовао у једној страственој скупштинској интерпелацији представљеној да би председника Министарског савета Протића питао шта је Влада предузела у вези с кажњавањем ратних злочинаца, свакако је у одређеном смислу био најистакнутији представник те политике:

[...] Оно што су Бугари урадили на нашим просторима превазилази границе заједничких закона и међународних конвенција [...]. Граничи се са садизмом најнецивилизованијег и најперверзнијег људског соја. У интересу народа, у интересу самог човечанства, такав свет не може проћи некажњено. (Чује се: „Тако је!“). Господо, овде нису криви само појединци – државни службеници или војници, већ сви: од премијера, краља, до последњег Бугарина. (аплауз и повици: „Тако је!“). [...] Господо, читав бугарски народ не заслужује да буде уписан у књигу човечанства, не заслужује да им се пружи рука као човеку, не заслужује да буде део цивилизације, већ заслужује да буде кажњен и да добије освету коју заслужује [...]. Многе породице и многа сирочад, која су због бугарског дивљања остала без родитеља и старатеља, заслужују не само задовољење да виде да су њихови крвници кажњени, већ и да од њих приме достојну материјалну одштету. То неће надокнадити губитак родитеља. Морамо - Србија се мора побринути за ову сирочад, која су то постала не због рата, не зато што су им у рату страдали родитељи, већ због намере Бугара да истребе српски народ. То је варварство. [...].¹¹³⁷

¹¹³⁶ А], 336-22-1718, нацрт о одговорностима за злочине које је починила Бугарска, без датума (вероватно март/април 1919).

¹¹³⁷ *Стенографске белешке привременог Народног представништва Краљевства Срба,*

Председник Министарског савета Протић одговорио је врло јасно пред Скупштином: „Захваљујући посланику који је управо говорио, сада сте имали прилику да чујете неке примере злочина, али уверавам вас, господо, да нам они на Западу не верују. Они сматрају да људска бића не могу починити такве злочине и с неповерењем нас слушају када с њима о томе разговарамо”. Због тога је, додао је, формирана Међусавезничка комисија за истрагу злочина, чији је извештај већ послат савезничким делегацијама, док је штампање докумената било у току.

Наредни корак био је кажњавање злочинаца, чиме се бавила делегација у Паризу.¹¹³⁸

Одговор председника Министарског савета није крио потешкоће с којима ће се сустрести у Паризу. Показало се да неповерење западних земаља није на нивоу истинитости оптужби, већ самог капацитета који је имала Краљевина СХС или било која друга балканска држава да би била у стању да сама реши то питање. С друге стране, ништа није могло омести услове који би били наметнути главном оптуженом, Немачкој; и целокупна политика српске делегације намеравала је да пре свега следи оно што су Велике силе предузеле према главном одговорном, Немцима. То би представљало преседан за мере које треба предузети против Бугарске, према којој је са српске стране постојало много веће интересовање за кажњавање злочинаца него у случају Аустроугарске.¹¹³⁹

У међувремену су се у делегацији и у београдској Влади појавили различити ставови о питању тога, ко би требало да буде означен као главни одговорни. С једне стране су били они који су подржали оптужбу против Фердинанда, с друге они који су у том чину видели порицање одговорности Владе, војске и целог народа. Потоњи став заступао је и Никола Пашић, који је тврдио да су злочине починили обични људи и то не током борби, док се из софијског парламента нико није огласио. Кажњавање суверена као кривца могло би, према Пашићевим речима, аутоматски ослободити одговорности све остале.¹¹⁴⁰

У покушају да направи преокрет у дискусијама и примарну улогу да Београду, Јовановић је 15/28. априла на пленарном заседању Комисије изнео предлог који је предвидео формирање међународног суда уместо поје-

Хрвата и Словенаца (у даљем тексту: СБ, ПНП), 1919, књ. I, XIV редовна седница, 8/21. април 1918, говор посланика Радослава Агатоновића, 293–294.

¹¹³⁸ СБ привременог Народног представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1919, књ. I, XIV редовна седница, 8/21. април 1918, одговор председника Министарског савета Протића, 295–296.

¹¹³⁹ Андреј Митровић *Југославија...*, 193.

¹¹⁴⁰ *Idem*, 194–195.

диначних националних судова. Он би се састојао од по три члана за сваку од главних сила и по једног за остале погођене државе; чини се да је тај предлог првобитно прихваћен, заједно с низом других елемената који би били врло повољни у тренутку започињања преговора с Бугарском. Међу њима је била и могућност оптужнице против шефова држава и обавеза да изруче злочинце, чак и ако су их локални судови већ процесуирали и осудили.¹¹⁴¹

Јовановић је представио и први списак с именима 25 главних оптужених које је Бугарска требало да изручи Краљевини СХС. Ту су били Протогеров, Тасев и Дрвингов, главни извршиоци репресије у Топлици; Петров, командант Македонске војно-инспекционе области, али и скопски митрополит Неофит, Калкацијев, Илков и неки заповедници комита.¹¹⁴²

Међутим, само неколико дана касније, Савет четворице, централно тело Конференције, није споменуо закључке Комисије: у прелиминарном плану за питање немачке одговорности, злочинци су у ствари стављени под надлежност појединих савезничких судова, док је Кајзер остао једини за кога се још разматрала могућност међународног суда. Да је ово био модел који треба следити у свим другим случајевима, последице по српске интересе биле би опасне. Док је у случају Немачке, Савет четворице нагласио неактивност надлежних немачких власти да нађе и осуди злочинце, Бугарска се могла ослонити на чињеницу да је већ успоставила сопствене судове и већ осуђивала поједине починиоце, избегавајући тако било каква изручивања Београду.¹¹⁴³

Зато је Јовановић успео да успостави заједнички фронт, заједно с представницима земаља које су претрпеле бугарску окупацију. Краљевина СХС, Грчка и Румунија заправо су почетком јула представиле заједнички предлог који је поново предлагао успостављање међусавезничког суда, чија би надлежност гарантовала да ће Бугарска поштовати донете одлуке, а донете пресуде биле би неоспорни доказ бугарске одговорности пред „целим цивилизованим светом”. Циљ је био не само казнити оне који су починили ратне злочине и повреду међународног права, већ и показати да је та казна „заслужена”.¹¹⁴⁴

Даље, у тексту овог заједничког предлога, Грци и Румуни дефинитивно су се повукли из оптужбе против Фердинанда: то је вероватно последица грчких притисака, према којима су од парафирања примирја Бугари по-

¹¹⁴¹ АЈ, 336-23-1718, нота од Слободана Јовановића делегацији, 25. април/8. мај 1919.

¹¹⁴² АЈ, 336-23- 1718, списак лица које оптужује Краљевина СХС.

¹¹⁴³ *Ibidem.*

¹¹⁴⁴ АЈ, 336-22-2366.

кушавали да савезницима представе потпуно искривљену слику стварности. У ствари, нова Влада и старе власти покушале су да сву одговорност за улазак Бугарске у рат припишу Фердинанду и Радославову, показујући тако да њихову политику није подржао народ (што се заправо у Грчкој догодило с краљем Константином).¹¹⁴⁵ Став Србије остао је наизглед неутралан: неколико дана касније, међутим, Протић је из Београда саопштио да је Влада одлучила, иако малом већином, да ипак затражи оптужницу и суђење за Фердинанда.¹¹⁴⁶

Заједнички фронт ове три балканске делегације проширио се онда на друга питања која би била разматрана на конференцији. Већ је било јасно да Велике силе неће дати било какву самосталност мањим земљама и да ће и за њих утврдити клаузуле будућих мировних споразума.

Врховни савет, тело које је требало да одобри или не одобри планове који се тичу одговорности и кажњавања, није потрошило много времена у расправи о предлогу о међусавезничким судовима. У ствари, дошло је до кључне промене у политици гоњења злочинаца која ће представљати преседан за све будуће дискусије: заправо је одлучено да немачким почиоцима пре свега треба да суде немачки судови.¹¹⁴⁷

Био је то нагли крај свих покушаја кажњавања ратних злочинаца и заправо сав посао Комисије, све нове предложене норме – пре свега 32 прекршаја – чак и ако ће имати важну улогу у будућности, у том тренутку су остављене по страни. Велике силе су одустале од гоњења ратних злочинаца,¹¹⁴⁸ а остале земље сигурно нису могле кренути другим путем.

18/31. јула председник комисије Шалоја саопштио је Јовановићу одлуку Врховног савета. Он је, након што је 12/25. јула прочитао предлог који је Комисија дала о санкцијама које треба унети у мировни споразум с Бугарском, одбио његово одобрење, саопштавајући да ће клаузуле бити идентичне онима које су већ утврђене за Немачку.¹¹⁴⁹

Убрзо након тога, завршен је коначни документ мировног споразума с Бугарском.

Три члана била су посвећена питању злочина:

¹¹⁴⁵ *Ibidem.*

¹¹⁴⁶ АЈ, 336-22-2665, без броја, од Протића Пашићу, 2/15. јул 1919.

¹¹⁴⁷ Андреј Митровић *Југославија...*, 196.

¹¹⁴⁸ О незаинтересованости за кажњавање криваца cf.: 1982 James Willis, "The politics and diplomacy of punishing war criminals of the First World War" in: *Prologue to Nuremberg*, Westport 1982.

¹¹⁴⁹ АЈ, 336-23-3199, без броја, од генералног секретаријата Комисије за одговорност Јовановићу, 31. јул 1919.

ДЕО VI.
КАЗНЕ

ЧЛАН 118.

Бугарска Влада признаје право Удружених сила савезница да пред војне судове изведу лица оптужена за дела којима су повредили законе и обичаје ратовања. Та лица ће, уколико буде утврђено да су крива, бити осуђена на казне предвиђене законом. Ова одредба важи без обзира на било које поступке или гоњење пред судом у Бугарској или на територији њених савезница. Бугарска Влада предаће Удруженим силама савезницама или оној од њих која то затражи, сва лица оптужена за дела којима су повредила законе и обичаје ратовања, а која су прецизирана по имену или чину, функцији или запослењу које су имала у бугарским органима власти.

ЧЛАН 119.

Лица која су крива за кривична дела против држављана једне од Удружених сила савезница биће изведена пред војне судове те Силе.

Лица за која буде утврђено да су крива за кривична дела против држављана више од једне од Удружених сила савезница биће изведена пред војне судове које чине чланови војних судова дотичних Сила.

У сваком предмету, оптужени ће имати право да именује свог браниоца.

ЧЛАН 120.

Бугарска Влада обавезује се да достави све документе и информације свих врста чије се обелодањивање сматра неопходним како би се обезбедило потпуно сазнање о инкриминишућим делима, откривање починилаца и правична процена одговорности.¹¹⁵⁰

¹¹⁵⁰ *Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Bulgaria, and Protocol and Declaration signed at Neuilly-sur-Seine, 27. новембар 1919.* Текст споразума преведен је са енглеског (прим. прев.).

На основу тих чланова, Краљевина СХС предала је Бугарској списак од 500 ратних злочинаца за које је тражила изручење.¹¹⁵¹ Нико није изручен, а осим мајора Кулчина и капетана Самарџијева, нико није кажњен у Бугарској (али исто се генерално догодило са свим немачким, аустроугарским и турским ратним злочинцима).

Одлука да се не процесуирају ратни злочинци срушила је сву наду у правду, али је, пре свега, заташкала све оно за шта је Бугарска била одговорна од 1915. до 1918. У ствари, негирање било какве одговорности коју је бугарска држава имала од 1915. надаље, добило је суштински легитимитет.

Током сукоба, Фердинанд, Радославов, Врховна команда, заповедници Моравске и Македонске војно-инспекцијске области и сви остали одговорни за присилну бугаризацију Срба, масакре, систематска и планирана убиства, масовна силовања, интернирање преко 100.000 цивила и све остало, никада нису признали постојање таквих појава. У периоду непосредно после рата, када су се трупе Антанте успоставиле у Софији, бугарске власти су на све начине покушавале да сакрију димензије интернације и ужасне услове које су интернирани имали, док су злочини почињени над свештеницима и цивилним становништвом у Моравској области негирани или оцењивани као изолована дела, одбачена је и свака тврдња о пљачки у време повлачења, а сада, на Мировној конференцији, овим тврдоглавим порицањем могло се парадирати чак и пред светом.

На тај начин су, у мају, дебитовали бугарски представници, позвани само да присуствују, али не и да учествују у расправама, попут делегација других поражених земаља.

Пријављујући, пре свега, неистинитост и неозбиљност истрага које су водили Срби и Грци, Бугари су тврдили да је оно за што је Бугарска оптужена већ заправо било утврђено против њених тужилаца од стране Карнегијеве комисије у вези са балканским ратовима. Разлика је била суштинска: с једне стране, оптужбе из извештаја непоузданих комисија, с друге чињенице које је доказала Карнегијева комисија. Из тог разлога су одбачене оптужбе Срба и Грка. Што се тиче покоља над цивилним становништвом, Бугари су тврдили да:

Нема сумње да су одређена кривична дела против Права народа почињена у Моравској области током рата.

Али није мање сигурно да појединци криви за кршење закона ратовања нису избегли строгост бугарске правде; неке од њих кажња-

¹¹⁵¹ Cf.: AJ, 336-23-6194, *Liste del personnes accusees par l'Etat Serbe-Croate-Slovene...*

вали су војни судови током саме окупације, док се против других очекује покретање судског поступка [...].

Бугарска Влада никада није штитила оне који су криви за кривична дела у Моравској области. Када би се за такве случајеве сазнало инсистирало се на узорном кажњавању њихових починилаца, без обзира на њихов положај.¹¹⁵²

У прилог тим речима помињу се суђења која су била у току против одговорних за злочине, од којих је један, мајор Кулчин, већ био погубљен.

Још јасније било је порицање било каквог злочина током репресије у Топлици:

Током устаничког покрета у Моравској области у фебруару 1917, који је, као што ћемо у даљем тексту видети, подстицан и усмераван од стране српског Генералштаба, а који је озбиљно претио јединој линији комуникације између позадине и фронта бугарске армије, бугарске власти су гониле и кажњавале само устанике и комите, од којих су неки прелазили у Бугарску и упуштали се у убијање и пљачку становништва. [...].

Бугарска војска била је заиста великодушна према устаницима [...]. Бугарске власти учиниле су све да становништво заштите од деловања револуционарних предводника, па су чек покушавале да устанике придобију љубазношћу и убеђивањем, објавивши у ту сврху и низ амнестија.

Веома је карактеристично за српско понашање и начин поступања то да су српски комити увек покушавали да бугарске власти оптуже за злочине које су сами починили [...].¹¹⁵³

Наводећи неке примере злочина које су починиле српске чете, бугарска делегација је инсинуирала да велики део одговорности за евентуалне злочине пада на Србе, а да су починиоци гнусне тортуре приписане Бугарима заправо српски четници Косте Пећанца.

Будући да нису били у могућности да порекну феномен интернације, имајући у виду његове димензије, које су сада већ постале очигледне свима, Бугари су негирали било какво сурово поступање према интерниранима и подсетили све да „Интернарања не одобравају ни Међународно

¹¹⁵² *Statement by the Bulgarian Peace Delegation on Alleged Bulgarian Atrocities in Serbia, 1919*, слободно доступна на интернет адреси www.firstworldwar.com. Текст је преведен са енглеског језика (прим. прев.).

¹¹⁵³ *Ibidem.*

право ни Хашке конвенције; ипак, њега су практиковале све зарађене стране. Стога верујемо да би било неправедно за њих не сматрати строго одговорним никога осим Бугара.”¹¹⁵⁴

У закључку меморандума који је представила бугарска делегација, одговорности за злочине у Македонији нису само негиране, већ су, напротив, пребачене на оне који су их оптуживали:

Најмање што се може рећи о таквим оптужбама Срба јесте да нису на месту. Свакако су у једном тренутку путеви у Македонији били оптерећени, али то је било током жалосних дана егзодуса хиљада Македонаца који су 1913. и 1914. године бежали у Бугарску како би побегли од „милости” којима су желели да их обаспу њихови „избавитељи” Срби.

Било је и убистава и одвратних покоља; али то је било током жалосног периода српске окупације, када је целокупно становништво пресељено зато што је остало бугарско и када су се сви они који су се усудили да покажу своју наклоност према Бугарској, матичној земљи која је управо жртвовала своју најбољу децу за њихово ослобађање, били прогоњени и немилосрдно истребљивани.

Не желимо да се задржавамо на овим чињеницама; часна Конференција ће их у целости наћи у „Истрази на Балкану” Карнегијеве комисије, као и у меморандуму под називом „Бугарско питање и балканске државе”.

Наш једини циљ овде јесте да покажемо апсурдност оптужбе која би са бољим разлогом могла бити упућена онима који су је формулисали.¹¹⁵⁵

Одлука Врховног савета и Савета четворице о негоњењу немачких, аустроугарских, бугарских и турских злочинаца омогућила је Бугарској да и даље негира било какву умешаност, али и да се представи као својеврсна жртва Радославовљеве и Фердинандове пронемачке политике. Још једном су оборени ставови Краљевине СХС, Грчке и Румуније. Не само да злочине није прихватио „цео цивилизовани свет”, као што су то желели њихови делегати на представљању заједничког предлога на међусавезничком суду, већ је одговорност за сам рат приписана руководству земље, понављајући противљење народа одлукама које су им наметнуте.

У тренутку уручивања мировног споразума бугарским представницима, министар Теодоров је тврдио да су суверен и премијер земљу уву-

¹¹⁵⁴ *Ibidem.*

¹¹⁵⁵ *Ibidem.*

кли у рат, признајући само да је на окупираним територијама дошло до „ексцеса” и поновио да су кривци већ кажњени или да им се суди. Према министру, читав бугарски народ трпео је због савеза с Немачком који му је наметнут и како је даље навео министар, Бугарска је покренула два рата како би ослободила делове своје земље раскомадане Берлинским конгресом који су тражили њену помоћ. На тим територијама заправо су живели Бугари, то су потврдиле историја, традиција, етнографија и међународни споразуми, то јест, Санстефански мировни споразум.

Теодоров, плашећи се наметања веома тешких услова мира, свој је говор завршио апелом: „Нека Бугари не буду поробљени!”¹¹⁵⁶

Напуштање кажњавања починилаца злочина, Бугарској је омогућило, не само да истраје у порицању било какве умешаности, већ јој је понудило и могућност да континуирано делује у експанзионистичкој политици. Територије одузете Берлинским споразумом, које су повратили током балканских ратова и током Великог рата и даље су сматране бугарским земљама, у савршеном континуитету са политиком вођеном претходних година. Присилна бугаризација не само да није кажњена, већ је заправо, због међународне незаинтересованости, добила легитимитет.

У Србији

Док су разне комисије у Паризу расправљале о условима које треба применити на поражене земље, у Србији су направљени први укупни биланси бугарске и аустроугарске окупације. Подаци представљени на Мировној конференцији били су стравични. Од укупно нешто више од 4 милиона становника, било је 1.247.435 жртава; од њих су 402.000 били војници, а око 845.000 цивили. Према проценама, 15.000 становника страдало је услед злочина који су починили Аустроугари 1914. године, 360.000 их је умрло од епидемија, 140.000 током повлачења кроз Албанију, 70.000 је убијено током окупације, 80.000 су били жртве логора и принудног рада, а 180.000 их је умрло од глади.¹¹⁵⁷ Овим бројкама треба додати 114.000 војних и 150.000 цивилних инвалида.¹¹⁵⁸

Бројке представљене у Паризу сигурно су биле претеране. Конкретно,

¹¹⁵⁶ АЈ, 336-22-3794, говор министра Теодорова поводом уручивања мировног споразума, 19. септембар 1919.

¹¹⁵⁷ Владимир Стојанчевић, „Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918”, у: Владимир Стојанчевић, *Србија...*, 67.

¹¹⁵⁸ *Ibidem*.

број жртава услед епидемије и повлачења попримиле су изузетно велике димензије.

Никада није утврђено колико је стварно било жртава, то и данас остаје непознато.¹¹⁵⁹ Међутим, сигурно је да их је било на стотине хиљада. Од тога их је најмање 25.000 умрло непосредно од бугарске руке, како у јамама у Сурдулици и у Лесковцу, тако и током гушења Топличког устанка. Најмање 3.000–4.000 Срба и просрпских становника убијено је у Македонији, а веродостојно делује и број од око 50.000 умрлих у концентрационим логорима у Бугарској и на принудном раду.

Тежина бугарске окупације била је свакако евидентна јер је изазвала драстичне промене у друштвеној и економској структури Источне Србије, Македоније и Косова и Метохије.¹¹⁶⁰ На основу извештаја које су послале нове српске власти, нека места у Зајечарском срезу, који није био међу најтеже погођеним као што се то десило у неким срезovima Јужне Србије и Македоније, дала су следећу слику ситуације. Узимајући у обзир и погинуле војнике и цивилне жртве, број становника Бора опао је са 3.580 на 3.000, Трнавца са 1.200 на 940, а Слатине 2.500 на свега 1.350.¹¹⁶¹ Сличне бројке важиле су и за остале општине у срезу као што су Горња Бела Река, чији се број становника смањило са 1.200 на 990 и Рготина, у којој је са 2.743 број становника пао на 2.197, док је у Брестовцу разлика била још драстичнија, пошто их је од 2.800 остало 1.734.¹¹⁶²

¹¹⁵⁹ У српској историографији не доводи се у питање цифра представљена на Мировној конференцији; међају се само проценти унутар укупног броја: понекад се повећава или смањује број непосредно убијенх цивила, понекад се повећава или смањује број умрлих од епидемија, при повлачењу или од глади. У неким случајевима ове цифре потврђују и опасне демографске рачунице засноване на пописима из 1910, 1916, (који су спровели окупатори) и из 1921. Један пример је Владимир Стојанчевић, „Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918”, у: Владимир Стојанчевић, *Србија...*, 68–70, који даје рачунице о смањењу броја становника не узимајући у обзир елементе као што су исељавања Турака током и после балканских ратова, Албанаца после устанака из 1913. и 1918, пробугарских Македонаца након краја светског сукоба, као и цивилне жртве балканских сукоба, а посебно жртве српских репресија према Албанцима. Ови недостаци показују један други аспект кад је реч о савременој српској историографији: никада се не наводе цивилне жртве из разних других народа, већ се сви једноставно сматрају Србима.

¹¹⁶⁰ О овој теми практично не постоје критичке студије.

¹¹⁶¹ АЈ, МИП-ДУ, 334-20, бр. 42, од председника суда у Бору, зајечарском среском начелнику, 7/20. јануар 1919; бр. 25, од председника суда у Трнавцу зајечарском среском начелнику, 8/21. јануар 1919; и бр. 427, од председника суда у Слатини зајечарском среском начелнику, 10/23. јануар 1919.

¹¹⁶² АЈ, МИП-ДУ, 334-19, бр. 40, од председника суда Горња Бела Река зајечарском среском начелнику, 10/23. јануар 1919; бр. 24, од председника суда у Брестовцу зајечарском среском начелнику, 10/23. јануар 1919; и бр. 555, од председника суда у Рготини зајечарском среском

Главни губитак састојао се у нестанку мушке радне снаге, посебно у пољопривредном сектору, који је, у земљи која је углавном почивала на пољопривреди, као што је Србија, значио осиромашење многих породица, посебно оних које су изгубиле више мушкараца, али и општи пад укупне пољопривредне производње.¹¹⁶³

То се погоршало због економских услова у којима су се сеоске области Морава и Македонија нашле након три године реквизиција, пљачки и опорезивања свих врста.

Само у погледу стоке, кључне не само за узгој и производњу млечних производа и меса, већ и за рад на пољима и за превоз пољопривредних производа, штета је била драматична. Одведено је 500.000 волова, заједно са 100.000 коња, 2.000.000 оваца, 500.000 коза, 30.000 магараца и мула, 500.000 свиња. Укупна штета коју је Бугарска направила чинила је 50% укупне штете, због чега се укупан број грла говеда смањио за између 60% (овце) и 90% (коњи).¹¹⁶⁴

Осим тога, одузета је или уништена већина запрежних кола и пољопривредних машина, па чак и најједноставнијих алата, попут мотика и секира.¹¹⁶⁵

Укупна израчуната штета у пољопривредном и сточарском сектору износи 6.457.300.000 француских франака.¹¹⁶⁶

Из тог разлога, поред питања ратних злочина, једна од главних брига у првом периоду Мировне конференције била је обезбеђивање тренутног поврата барем дела изгубљене стоке, како би се поново покренуо главни привредни сектор, пољопривреда. Али покушаји да се Немачка, а нарочито, Бугарска натерају да Србији у року од неколико месеци врате барем стоку, која је била потребна на њивама за рад на сетви 1919, били су неуспешни.¹¹⁶⁷ Захтеви Пашића упућени Клемансоу да бугарска страна у року од три месеца, почев од фебруара 1919. преда пољопривредну механизацију, локомотиве и железнички материјал у року од три месеца такође су пали у воду.¹¹⁶⁸

начелнику, 30. јануар/12. фебруар 1919.

¹¹⁶³ Момчило Исић, „Економске прилике на селу у Србији 1919. године”, у: Славенко Терзић (ур.), *Србија на крају Првог светског рата*, Зборник радова 8-1990, 65.

¹¹⁶⁴ *Idem*, 66–67.

¹¹⁶⁵ *Idem*, 66.

¹¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹¹⁶⁷ Момчило Исић, „Економске прилике на селу у Србији 1919. године”, у: Славенко Терзић (ур.), *Србија на крају Првог светског рата*, Зборник радова 8-1990, 68–69.

¹¹⁶⁸ АЈ, 336-22-433, нота од Пашића Клемансоу, 26. фебруар/11. март 1919. и 908, 20. март/2. април 1919. (приложен је и списак с типом и бројем машина, локомотива и грла стоке).

Да би се носили са ситуацијом, поред низа помоћи од маргиналног значаја од стране Владе и војске, српски сељаци били су принуђени да купују, често се задужујући, стоку из Хрватске и Војводине или чак из саме Бугарске.¹¹⁶⁹

Држава је покушала да одлучније интервенише, али било је прекасно: купила је 5000 тона семена летње пшенице Манитоба, која је, међутим, окрузима дистрибуирана тек у априлу, а потом је у неким случајевима до сељака стигла тек наредне јесени. Гладни људи су, на крају, семе које су добили користили за храну.¹¹⁷⁰

А управо ће ти ужасни прехрамбени услови у којима су се цивили нашли због бугарске окупације потрајати и изазвати нове жртве. У једном чланку у једном економском часопису објављеном у мају 1919. године, аутор је написао следеће:

Ако одете у села, видећете најцрњу беду, посебно у оним породицама у којима није било одрасле мушке деце. Сви су без одеће, боси и изнурени глађу. Видећете младе људе с борама на челу, без трага њихове младости, као доказ видећете њихове вене попут стабла винове лозе.¹¹⁷¹

Србија се у сваком смислу вратила на ниво од пре балканских ратова. Довољно је рећи да је у време формирања Министарства за јавно здравље, 1918. године, у целој земљи на располагању цивилном становништву остало доступно само 35 лекара. Многи су заправо умрли, док су многи још увек били у служби војске.¹¹⁷² Требало је обновити све, чак и основне школе, посебно за више од 200.000 сирочади,¹¹⁷³ од којих је најмање 130 уништено или опљачкано.¹¹⁷⁴

У јужним областима, а посебно у Македонији, српске власти наставиле су оно што су започеле 1912. године, следећи исте теорије о слабој националној свести македонског словенског становништва и склоности ка

¹¹⁶⁹ Момчило Исић, *op. cit.*, 70–71.

¹¹⁷⁰ *Idem*, 73.

¹¹⁷¹ *Idem*, 75. Аутор наводи један чланак који је објављен у *Трговинском гласнику* бр. 21, 3/16. мај 1919, 2.

¹¹⁷² Војислав Суботић (ур.), *Поменик погинулих и помрлих лекара и медицинара у ратовима 1912–1918*, Српско лекарско друштво, Београд 1922, 7.

¹¹⁷³ Rudolph R. Reeder, *The continuing needs of Serbia and her Children; aims, program and methods of the Serbian Child Welfare Association of America*, Serbian Child Association of America, 1922. Аутор наглашава да у тај број нису укључена сирочад цивила које су Бугари интернирали или убили.

¹¹⁷⁴ *Idem*, 5–6.

прилагођавању свом „освајачу”.¹¹⁷⁵ Али, поново су се сусрели са истим проблемима какве су већ имали током година своје управе у тим областима.

Крајем октобра 1918. у албанским окрузима западне Македоније избио је нови албански устанак који су српске власти приписале пљачкању стоке од стране појединих бандита.¹¹⁷⁶ Локалне власти су, баш као и 1913. године, више пута захтевале интервенцију редовне војске како би разоружале албанско становништво и успоставиле ред.

Акције устаника, који су овог пута на себе преузели борбу за уједињење са Албанијом, наставиле су се различитим интензитетом и наредних година обухватајући све територије насељене Албанцима тако да су стигле до Санџака. Тек 1924, југословенске власти могле су да сматрају да је та борба окончана.¹¹⁷⁷

Као што се већ десило 1915. године, наставила су се масовна дезертирања, не само међу Албанцима, већ и међу Македонцима. 1920. године, поред многобројних Македонаца који су током рата били регрутовани у бугарску војску и који су одлучили да се не врате у Македонију, на саме гласине о непосредној регрутацији масе мушкараца бежале су у сваком округу. Врхунац је достигнут у Битољу, где се није јавило 66% позваних.¹¹⁷⁸

Озбиљни унутрашњи проблеми са којима се суочавала сада бивша Краљевина Србија постали су још очигитији у тренутку проглашења Краљевине СХС.

С једне стране, у ствари, била је ту једна земља, Србија (као и Црна Гора), која је из рата изашла с губицима у људским животима и огромном материјалном штетом, с друге стране, ту су били крајеви бивше Аустроугарске монархије чије је становништво активно учествовало у рату за своју земљу и око којих није дошло ни до какве борбе. Хрватска, Босна, Војводина и Словенија свакако су трпеле због сукоба, али те патње нису биле упоредиве са оним што је доживела Србија.

Економски повор између два дела нове државе био је један од главних проблема нове београдске Владе. Срби, као победници, држаће власт дуже време, али неће успети да створе чврсту и стабилну унутрашњу ситуацију. Проблеми „југословенског питања” били су многи: присуство разних националности, међусобно врло различитих економских и социјалних

¹¹⁷⁵ Димитар Тасић, *Рат после рата: Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Утопија – Институт за стратегијска истраживања, Београд 2008, 24.

¹¹⁷⁶ *Idem*, 42.

¹¹⁷⁷ *Idem*, 278.

¹¹⁷⁸ *Idem*, 80.

структура, постојање три велике верске групе (православци, католици и муслимани), суживот губитника и победника, крвника и жртава, често сукобљених култура и историја.

Међутим, унутрашња питања нису била једина с којима се нови државни субјект морао суочити. Међународни притисци били су заиста веома тешки: спорови с Италијом око „јадранског питања” и Албаније створили су бројне напетости и забринутости, док су се покушаји играња хегемонистичке улоге на Балкану сукобљавали с плановима Великих сила.

Бугарска је такође остала стална опасност. Озбиљна криза у којој се нашла заправо је вратила снагу ВМРО-у, који уопште није напустио претензије према Македонији. Са завршетком рата, у ствари, комити, који су три године представљали структуру локалне власти у Македонији и снаге „тајне полиције” у Морави, преселили су средиште своје акције у градове одмах преко бугарске границе, на оне територије које су историјски биле део македонске области: Ђустендил, Горња Џумаја, Неврокоп и изнад свега Петрич.¹¹⁷⁹ Одатле је њихова акција повратила онај карактер који је имала пре Великог рата, када су се наоружане чете инфилтрирале унутар граница тадашње Краљевине Србије с разним задацима. На челу ВМРО-а и даље су били Александров и Протогеров, који су поред оружаних акција организовали и огроман политички програм који је прво тежио уједињењу Македоније с Бугарском, а касније бар њеној аутономији. Од 1919. до 1934. године, када је извршен атентат на краља Александра од руке хрватских усташа и самог ВМРО-а, било је 467 упада комита у Македонију.¹¹⁸⁰

Сви ови проблеми вероватно су дефинитивно ставили тачку на питање кажњавања ратних злочинаца. Ако су, с једне стране, Велике силе на Мировној конференцији ефикасно спречиле могућност изручења оптужених Бугара, унутар земље спроведен је прави лов на „колаборационисте”. Успостављањем посебних судова, подржаних новим законским прописима, који су предвиђали кажњавање свакога ко се компромитовао са окупационим режимима, од 1919. до 1920. године испитано је више од 2600 случајева грађана Краљевине Србије који су се ставили у службу бугарских власти, често постајући саучесници или непосредни кривци за насиље почињено над цивилима.¹¹⁸¹

¹¹⁷⁹ *Idem*, 121.

¹¹⁸⁰ *Idem*, 142–143. и 227. Аутор подвлачи да је унутар ње, додуше, ојачала једна изразито аутономашка фракција која се сукобила са ово двоје: предвођена ученицима идеја Јанета Санданског, чинили су је они које се нису осећали „ни као Срби, ни као Бугари, ни као Грци”.

¹¹⁸¹ АЈ, 63-59-1/21, укупни подаци о процесима против „колаборациониста”.

Међутим, већина је помилована након неколико амнестија, од којих је најважнија проглашена 10/23. децембра 1920. године.

Закључено на правном и политичком нивоу, питање ратних злочина тада је постало чисто материјални фактор. У ствари, отворен је сложен систем преговора о томе како извршити репарацију штете од стране Бугара, питање које ће дуго потрајати. У категоризацију штете ушла су и убиства почињена над невинима.

Сведочењима прикупљеним од стране Међусавезничке комисије, додата су многа друга, а сва су се завршавала истом реченицом коју су очигледно убациле српске власти:

[...] За убиство мог сина Миодрага Јована оптужујем бугарског команданта Кунева и остале људе које сам именовao и тражим да власти поступају тако да одговорни буду кажњени по закону и да их обавезу да ми плате 50.000 динара као одштету за моје издржавање и издржавање породице убијеног.¹¹⁸²

[...] За ово убиство оптужујем Јордана Кутева и Христа Томића, и тражим да власти поступају тако да, поред казне, мени буде плаћено 50.000 динара за моје и издржавање моје деце.¹¹⁸³

[...] За убиство мог мужа Михаила оптужујем горенаведене људе и тражим да, поред казне, осуде и њих и бугарску државу да ми плате због убиства мог супруга и да за моје и издржавање моје деце плате 150.000 динара.¹¹⁸⁴

Не знамо да ли су тражени износи заиста плаћени. Оно што је сигурно, јесте то да је у овом случају обештећење жртава било врло сложено и да је дуго трајало. Још 1923. Министарство социјалне политике жалило се Министарству правде на озбиљне недостатке у предлозима закона о одштетама:

[...] За лица којима је нанета материјална штета, предвиђена је накнада штете у Закону о исплати ратне штете, а за лица која су онеспособљена у интернацији, конфинацији, и услед тога постали инвалиди, као и за породице лица која су на тај начин померла, погинула или нестала, предвиђено је право на инвалидске

¹¹⁸² АЈ, МИП-ДУ, 334-11, сведочење Драгољуба Целића, 1/14. март 1919.

¹¹⁸³ АЈ, МИП-ДУ, 334-11, сведочење Савесте Ракића, 1/14. март 1919.

¹¹⁸⁴ АЈ, МИП-ДУ, 334-11, сведочење Недеље Стојановић, 12/25. март 1919. Бројна су слична сведочења.

потпоре по Закону о привременој помоћи инвалида; док за лица која су била интернирана, конфинирана, депортирана, затворена, узимана за таоце, кулучила, батинана, силована и уопште злостављана, а остала су ипак способна за привредни рад, Законом још није предвиђена накнада обештећења. [...].¹¹⁸⁵

Чак ни могућа новчана надокнада, међутим, није могла смирити духове оних који су били жртве бугарских злочина. Сећање на протекле године под окупацијом и претрпљено страдање било је превише снажно, па идеја да одговорни остају некажњени и да је српска држава одлучила да ћутањем стави тачку на то питање није остала без протеста. Јован Хаџи-Василијевић је међу првима, 1922, објавио поменик жртава бугарских злочина у Врању, а његово дело завршава се овако:

[...] Баш при довршавању штампања овога поменика знаних жртава, у Београду су се бавиле многе жене из Врањскога и Топличкога округа, којима су Бугари побили синове, кћери и мужеве и тражиле од Владе и Скупштинe, да се бугарски зликовци што пре изведу пред међународни суд [...].¹¹⁸⁶

Вероватно се позвао на драматично писмо које је послало 26 удовица свештеника које су убили Бугари, а чији очај и бес нису могли тако брзо да се утишају. Апел, упућен Влади и на Амбасадорској конференцији, није остављао никакву сумњу:

Већ су прошле неколике страшне године од оног страшног времена, када је бугарски бес починио пустош у оном делу нашег народа који је био худе среће да потпадне под његову власт. Страшне костурнице у Сурдулици, Араповој Долини, Врлој Реци, Радичевој Бари и тако даље пронађене су. Оне се и даље проналазе и брда ископаних костију су из дана у дан постајала све већа. По неколико десетина костура налазе се у једној раци, а у некима и преко стотину – Пирот, Креница и Јојашница (Јошаница? прим. прев).

Свесна девиза бугарске политике: „истребити прво српску интелигенцију, па онда и српско име”, спроведена је на један најсвирепији начин. Жртвом те девизе била су наша деца, наша браћа и мужеве. Њих су Бугари побили, побили на један ужасан начин.

Безбројни су примери мученичког умирања наших људи. Отац је

¹¹⁸⁵ АЈ, 63-32-96, бр. 62659, од Министарства за социјалну политику Министарству правде, 15. јун 1923.

¹¹⁸⁶ Јован Хаџи-Василијевић, *op. cit.*, 119.

убијен пред очима сина, син пред очима оца, кћи пред очима мајке и обратно, и све то на најсвирепији начин.

Крвожедни бугарски бајонет је обично завршавао задатак, а свакодневни јауци невиних људи, које су дуго и дуго одјекивали Сурдулицом, требало је да значе опело народу нашем. Ови мученици су најстрашније жртве из дана искушења Отаџбине.

А да ли су те жртве морале пасти? Не! Оне су пале само из бугарског беса, крвожедности, из недостатка и искре човечанских осећаја, из бесомучне мржње на све што је српско. Умирући невини, наши су се људи још могли једино надати да ће их њихова Отаџбина осветити, када поново у свом сјају своме васкрсне.

Када је хтео убити Цацу, ћерку попа Трајка из Турековца, неки Стеван из Трнова (још је и данас тамо), оштрећи нож пред њом и њеном мајком, рекао је: „Момиче, немој да се плашиш, биће оштро, неће да боли”. „Оштрите ви сада за мене, али доћи ће наши и платиће они за вама”, одговорила је она и одмах затим била убијена на дивљачки начин.

И наши су дошли. Сви зликовци бугарски побегли су у Бугарску, уверени да ће их потражити и да ће за све злочине одговарати. Они су сваки дан очекивали да их позову да окају своје грехе. Јер, страшан је то злочин побити на десетине хиљада невиних људи, оставити безброј удовица, а још више сирочади која се данас без својих злопате.

Али њих нико није тражио! Уговор о миру предвидео је да им се суди, али њих ипак нико није тражио

Разни Калеви и Калканџијеви (Калкаџијеви, прим. прев), Ципушеви и други џелати српски, данули су душом и данас се по Бугарској сербез шећу, уверени да неће одговарати. А и шта ће се бојати, кад наше власти пуштају и оне зликовце које су имали у својим рукама, какав је случај био са командантом Јамболског заробљеничког логора, који је нечувене злочине починио па опет је недавно пуштен из нишке тврђаве. А Сурдулицу, мисле они, почиње да покривати плашт заборава...

Сурдулицу је можда понеко почео да заборавља, али ми удовице, сестре, мајке и кћери наших мученика нисмо. И далеко смо од тога. Ми смо саме чекале три године неће ли се наћи неко да од зликоваца потражи рачун за толике наше невинне жртве. Па када до сада нисмо дочекале, ево нас да тај рачун само потражимо.

Ми долазимо са молбом да се бугарски зликовци што пре изведу пред суд. И пошто налазимо да није право да тако велики број сирочади падне на терет напе и онако преоптерећене државе, захтевамо да се о њиховом извођењу на пут стара Бугарска, то јест да им она осигура егзистенцију.

Да бисмо у овој својој акцији успеле, обраћамо се и вама, драге се-
стре, за потпору. Апелујемо на ваше осећаје и молимо вас да енер-
гично подупрете ове наше захтеве и да вашим угледом делате зајед-
но са нама где год то буде требало.

У име свих удовица и сирочади невиних жртава,

[следи 26 потписа удовица, прим. аут.].¹¹⁸⁷

Закључци

Наслеђе које је на Балкану оставио Велики рат било је на неки начин врло слично ономе у остатку Европе. Велике патње које су претрпели ци-
вили никада неће заузети истакнуто место, док је нове унутрашње и међу-
народне односе карактерисала припадност двома основним категоријама
које су произашле из светског сукоба, победницима и губитницима.

Као што је споменуто, унутар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца,
две компоненте никада неће уживати исти ниво, што ће довести до скоро
трајног сукоба између ауторитарног централизма (српског) и сепаратизма
(пре свега хрватског) који ће бити међу главним узроцима сталне крхко-
сти југословенског државног апарата, као и до јачања све нетолерантнијих
и насилнијих национализама.

С друге стране, однос између победника и губитника био је више него
икад присутан чак и на међудржавном нивоу. Још једно у низу понижења
која је претрпела бугарска држава, а којој су поред свих територија анек-
тираних 1915. године одузете и друге стратешки атрактивне за Краљевину
СХС, у наредним годинама постаће важан елемент политичке концепције
неких кругова у Софији, којима ће требати мало више од двадесет година
до нове прилике за освету.

Теме које су обухваћене у овом раду на неки начин су врло сложене
и повезане, а једна од главних потешкоћа била је управо препознати оно
што може бити корисно за његове крајње циљеве. Није било лако. Пола-
зећи од намере да се истражују само злочини, у ствари смо проширили хо-
ризонт истраживања. Питање злочина почињених над цивилним станов-
ништвом одувек је било у центру пажње, али с временом је постало јасно
да се не можемо ограничити само на њега. У ствари, злочини су почиње-
ни над већ исцрпљеним становништвом које је већ претрпело безбројна

¹¹⁸⁷ АЈ, 388-8-368 и 369, бр. 3087, нота од Министарства иностраних дела Посланству у
Паризу (преноси се писмо 26 удовица), 24. март 1922.

страдања. Иако се не могу уврстити у категорију злочина, барем с правног становишта, елементи који су се појавили у тим годинама делују врло озбиљно. Српске избеглице, којима власти нису довољно помогле, потпуно напуштање од стране савезничких сила које су интервенисале само како би спасиле Европу од пандемије, присиљавање 30.000 деце да прате своју војску и изнад свега, спречавање да било каква помоћ у храни дође до становништва под окупацијом. У овом другом случају, чак и ако је у случају Моравске области и Македоније велики део одговорности сносила бугарска окупација, не може се занемарити енглеска упорност (и не само њихова), да се не шаље било каква помоћи цивилима под непријатељском окупацијом. Уосталом, циљ је био победити непријатеља, а ако је то било тешко на бојном пољу, сигурно се могао победити глађу. По цену стотина хиљада смрти цивила, и „непријатељских” и оних који то нису.

Насиље које су починили Бугари представљало је, у правном смислу, кршење свих постојећих закона међународног права за заштиту цивила. Заједно с оним што се догађало на другим фронтovima, од Белгије до питања геноцида над Јерменима, то је указало на слабост и ограничење ових прописа. Као резултат онога што се десило током Великог рата, направљен је списак од 32 повреде који је био неопходан да би се могло судити одговорнима. А ипак, као што смо видели, то се није догодило.

Бугарска окупација имала је своје корене у балканским ратовима. Тада је експлодирао агресивни национализам зарађених земаља, а управо су тада непријатељски цивили постали мета масакара и масовних протеривања. Исто насиље понављало се од 1915. до 1918, али његов интензитет био је екстремно јачи. То се не односи само на насиље које су спровеле регуларна и нерегуларна војска, у ствари, оно што погађа код злочина почињених у том периоду јесте њихово планирање и организовање. Интернирање је засигурно било њихова највећа одлика, како због брзине којом је спроведено, тако и због његових масовних димензија.

Српски елемент морао је да буде елиминисан по сваку цену. Али, док у Македонији није био толико укорееен, у Моравској области су национална осећања становништва била врло изражена. Из тог разлога је бугарска политика попримила далеко насилнији карактер него у јужним областима Краљевине Србије. Масакри у Сурдулици, гушење Топличког устанка, депортација 80.000 цивила и, пре свега, уништавање српске и наметање бугарске културе поткрепљују тврдњу да је била реч о правом геноциду. Наредбе које су издале бугарске власти, а посебно она коју је Протогеров издао 29. маја 1918. поткрепљују ову тезу.

Но, бугарска окупација се није односила само на Македонију и Моравску област, већ и на грчке области североисточно од Солуна и на румунску

Добруцу. Стога се питамо које су методе примењиване у тим регионима, односно, да ли је процес присилне бугаризације српског и македонског становништва био део општег плана који се односио и на остале окупирани области и да ли је насиље свуда било исто. Иако не постоје студије које би нам могле омогућити да размотримо и ове аспекте улоге Бугарске у Првом светском рату, неки трагови нас наводе да помислимо да је одговор потврдан. На Мирвној конференцији Грчка се жалила на тешка кривична дела почињена у Егејској Македонији. Довољно је помислити на то да су грчки представници пријавили интернацију 70.000 цивила, од којих су многи – можда и пола – умрли од глади и изнурености.¹¹⁸⁸ Штавише, из неких сведочења Међусавезничке комисије произишло је да су у логорима Сливен, Трново и другим грчки цивили били третирани као и Срби.¹¹⁸⁹

С друге стране, чини се да су и у Добруци Бугари пожурили да ухапсе виђене Румуне, а бугарске власти су „се с таквом марљивошћу дале на елиминацију сваког знака претходне румунске доминације да би то данас било оквалификовано као право етничко чишћење”.¹¹⁹⁰

У светлу тих елемената, видљиво је да читаво питање политике коју је Софија усмерила према цивилима на окупираним подручјима поприма врло озбиљне и са историографског становишта веома важне димензије, јер би из перспективе злочина почињених над цивилима током Великог рата то значило присуство једног феномена који никад досад није разматран.

Било је то истребљење, или можда геноцид, усмерен против три народа, које је имало организациони центар у бугарској Влади и које је оперативно подржала војска. Изузетно перфидан подухват, али истовремено изузетно сложен да се замисли и спроведе у пракси, јер су денационализације, елиминације виђених људи, масовно интернирање процеси који су свакако захтевали деликатну разраду и пажљиво планирање.

Из тог разлога, ово дело се сматра полазном тачком за детаљније истраживање свих ових питања. И у погледу Србије и Македоније и са компаративног становишта, у погледу Добруце и Егејске Македоније.

Овакве студије могу помоћи да се схвати улога коју је Бугарска имала у Другом светском рату: у ствари, барем у случају Србије, окупација се поновила на истим подручјима и, чини се, по истом систему.

¹¹⁸⁸ AJ, 336-62-7760, *Rapport présenté à la Conférence des préliminaires de paix par la Commission des responsabilités des auteurs de la guerre et sanctions*, 36.

¹¹⁸⁹ *Rapport...*, I том, док. 54, сведочење Г. А. Георгијадеса (G. A. Georgiades), 251–257.

¹¹⁹⁰ Alberto Basciani, *Un conflitto balcanico. La contesa fra Bulgaria e Romania in Dobrugia del Sud. 1918–1940*, Periferia, Cosenza 2001, 29.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Архив Србије (данас Државни архив Србије):

Фонд Министарство иностраних дела, Политичко одељење
Збирка Вариа

Архив Југославије:

Фонд 74, Краљев двор

Фонд 336, Делегација Краљевине СХС на Конференцији мира

Фонд 338, Посланство Краљевине Југославије у Паризу

Фонд 14, Министарство унутрашњих послова

Фонд 63, Министарство правде

Фонд 65, Министарство трговине и индустрије

Фонд 69, Министарство вере

Фонд 334, Министарство иностраних послова, Административно-правно одељење

Фонд 334, Министарство иностраних послова, Дирекција за уговоре

Фонд 334, Министарство иностраних послова, Политичко одељење

Војни архив Републике Србије:

Пописници бр. 3, 3а, 4/1, 4/3, 6, 7, 9

Историјски архив Београда:

Лични фонд „Живан Петровић”

Литература

Агонија Београда у светскоме рату, Група живих бранилаца Београда из 1914. и 1915. године, Београд 1931.

АНДРЕЈЕВИЋ СЕВДЕЛИН, „Економска експлоатација Србије за време бугарске окупације”, у: Славенко Терзић (прир.), *Србија 1917. године*, Зборник радова, 6/1988, Историјски институт, Београд 1988, 53–66.

АНДРЕЈЕВИЋ СЕВДЕЛИН, „Економска пљачка Србије за време бугарске окупације”, у: Јован Пејин (прир.), *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Зборник радова 7/1989, Историјски институт, 19–33.

- АПОЛСТОЛСКИ МИХАИЛО (прир.), „Македонија во првата светска војна, Македонија во првите години на војната”, у: *Историја на македонскиот народ*, књига втора, Институт за национална историја, Скопје 1969.
- БАРБИ АНРИ, *Брегалница*, Штампарија Савића и комп., Београд 1914. (ориг. *Bregalnitsa*, Bernard Grasset, Paris 1914).
- БАРБИ АНРИ, *Са српском војском: трагична епоеја једног народа*, Дечје новине, Горњи Милановац 1986. (ориг. *L'Épopée Serbe. Lagonie d'un peuple*, Librairie militaire Berger-Levrault, Paris-Nancy 1916).
- БАРБИ АНРИ, *Српске победе*, С. Б. Цвијановић, Београд 1913. (ориг. *Barbi Henry, Les victoires serbes*, Bernard Grasset, Paris 1913).
- БАТАКОВИЋ ДУШАН, „Српско-арбанашки спорови око разграничења и Арбанашка емиграција са Косова и Метохије (1918–1920)”, у: Славенко Терзић (прир.), *Србија на крају Првог светског рата*, Зборник радова 8/1990, 35–49.
- Београд у сећањима*, књ. 1, Српска књижевна задруга, Београд 1977.
- БОЈИЋ ДУШИЦА, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921)*, Завод за уџбенике, Београд 2007.
- БОЈКОВИЋ СЛАЂАНА – ПРШИЋ МИЛОЈЕ, *О злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918: изабрани радови*, Историјски музеј Србије, Београд 1997.
- БОЈКОВИЋ СЛАЂАНА – ПРШИЋ МИЛОЈЕ, *Страдање српског народа у Србији*, Историјски музеј Србије, Београд 2000.
- ВАН ТИЈЕНХОВЕН АРИУС, *Страхоите рата у Србији*, Утоприја, Београд 2005. (ориг. *VAN TIENHOVEN ARIUS De gruwelen van den oorlog in Servie, het dagboek van den oorlogs-chirurg*, Amsterdam 1915).
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 13, Издање Главног Ђенералштаба, Београд 1927.
- Военен календаръ Отечество за 1917. год.*, Издрине на в. Воени извѣстия, Софиа 1917.
- ГЛЕДОВИЋ БОГДАН, *Први светски рат: Србија и Црна Гора*, Обод, Цетиње 1975.
- ЂОРЂЕВИЋ ДИМИТРИЈЕ, *Царински рат Србије и Аустро-Угарске*, Историјски институт, Београд 1962.
- ЂУКОВИЋ ИСИДОР, *Тифус у Србији 1914–1915*, Савез удружења ратника ослободилачких ратова Србије од 1912. до 1920. године и потомака, Београд 2006.
- ИСИЋ МОМЧИЛО, „Економске прилике на селу у Србији 1919. године”, у: Славенко Терзић (прир.), *Србија на крају Првог светског рата*, Зборник радова 8/1990, 65–76.

- ЈОВАНОВИЋ ЉУБОМИР, *Побуна у Топлици и Јабланици, говор у Народној Скупштини 12. априла 1918. године на Крфу*, Геца Кон, Београд 1918.
- ЛАПЧЕВИЋ ДРАГИША, *Окупација, Штампарија Туцовић*, Београд 1926.
- ЛИЛИЋ БОРИСЛАВА, *Југоисточна Србија (1878–1918)*, Институт за савремену историју, Београд 2005.
- МАРИНКОВИЋ ТИХОМИР, *Из мучних дана за ослобођење и уједињење Јужних словена*, Соко, Лесковац 1931.
- МИЛИЋ ДАНИЦА, *Привреда под окупационим режимом*, Зборник радова 7/1989, Србија 1918. године и стварање југословенске државе, Историјски институт, Београд 1989, 9–17.
- МИТРОВИЋ АНДРЕЈ, „Структура историјског збивања и друштвена структура Србије 1914–1918”, у: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Стубови културе, Београд 2004, 491–510.
- МИТРОВИЋ АНДРЕЈ, „Тајни уговори између централних сила и Бугарске од 6. септембра 1915. године”, у: *Међународни проблеми*, XXX, бр. 3/4-1978, 47–66.
- МИТРОВИЋ АНДРЕЈ, *Југославија на Конференцији мира (1919–1920)*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1968.
- МИТРОВИЋ АНДРЕЈ, *Србија у Првом светском рату*, Стубови културе, Београд 2004.
- МИХАЈЛОВИЋ СЛАВКА, *Облаци над градом*, ДОЗ, Београд 1955.
- МЛАДЕНОВИЋ БОЖИЦА, „Одштетни захтеви Србије према Бугарској”, у: Славенко Терзић (прир.), *Србија на крају Првог светског рата*, Зборник радова 8/1990, 101–104.
- МЛАДЕНОВИЋ БОЖИЦА, *Жена у Топличком устанку*, Социјална Мисао, Београд 1996.
- НИКОЛАЈЕВИЋ БОЖА, *Под Немцима*, Просвета, Београд 1923.
- НОЈКОВ СТЕФАН, *Защо не победихме 1915–1918*, Воено-издателски фонд, Софија 1922.
- НУШИЋ БРАНИСЛАВ, *Деветстопетнаеста*, Просвета, Београд 1978.
- ОДАВИЋ РИСТА, *Нада Српске голготе. Из радова српских ученика у Француској 1916. г.*, Лио, Горњи Милановац 2002. (прво издање 1923).
- ОПАЧИЋ ПЕТАР, *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*, Завод за унапређивање образовања и васпитања, Београд 2009.
- ОСТОЈИЋ-ФЕЈИЋ УБАВКА, *Сједињене Америчке Државе и Србија 1914–1918*, Институт за савремену историју, Београд 1994.
- ПЕРОВИЋ МИЛИВОЈЕ, *Топлички устанак*, Војно дело, Београд 1959.
- ПЕТРОВ ПЕТЉР ХР. (прир.), *Научна експедиција в Македонија и Поморавието 1916*, Военоиздателски комплекс „Св. Георги победоносец” – Универзитетско издателство „Св. Климент охридски”, Софија 1993.

- ПЕТРОВИЋ ПЕТАР, *Споменуло се, не повратило се: успомене из окупираног Призрена 1915. год.*, Књижевна омладина Приштине, Приштина 1998.
- ПОПОВИЋ ЉУБОМИР, „Основно школство под окупацијом”, у: *Зборник радова 7/1989, Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Историјски институт, Београд 1989, 35–41.
- РАДОСЛАВОВ ВАСИЛ, *Дневни бележки 1914–1916*, Универзитетско издателство „Св. Климент охридски”, Софија 1993.
- РАЈС РУДОЛФ АРЧИБАЛД, „Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара-криминалисте са српског македонског фронта”, Крф, 1918, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918: изабрани радови*, Историјски музеј Србије, Београд 1997.
- РАЈС РУДОЛФ АРЧИБАЛД, „Зверства Бугара и Аустро-Немаца. Бугарска зверства у току рата, Државна штампарија Краљевине Србије”, Солун 1916, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918: изабрани радови*, Историјски музеј Србије, Београд 1997.
- РАЈС РУДОЛФ АРЧИБАЛД, „Страдање града Битоља”, Крф, 1918, у: Слађана Бојковић – Милоје Пршић, *О злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918: изабрани радови*, Историјски музеј Србије, Београд 1997.
- РАЈС РУДОЛФ АРЧИБАЛД, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Младост Турист Итака, Београд 1997. (прво издање 1928).
- РАТКОВИЋ Б. – ЂУРИШИЋ М. – СКОКО С., *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, БИГЗ, Београд 1972.
- РИД ЏОН, *Рат у Србији 1915*, Обод, Цетиње 1975. (ориг. REED JOHN, *The war in Eastern Europe*, Scribner's, New York 1916).
- СКОКО САВО, *Други Балкански рат, узроци и припреме рата*, књ. 1, Војноисторијски институт, Београд 1968.
- СКОКОВИЋ С. Б., *Моје успомене из Првог светског рата*, Завод за уџбенике и наставна средства – Историјски институт, Београд 2003.
- Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије*, 1913, 1914.
- Стенографске белешке привременог Народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, 1919.
- СТОЈАНЧЕВИЋ ВЛАДИМИР, *Србија и српски народ за време рата и окупације*, Народни музеј Лесковац, Лесковац 1988.
- СУБОТИЋ ВОЈИСЛАВ (прир.), *Поменик погинулих и помрлих лекара и медицинара у ратовима 1912–1918*, Српско лекарско друштво, Београд 1922.
- ТАСИЋ ДМИТАР, *Рат после рата: Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенеца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Утопија – Институт за стратегијска истраживања, Београд 2008.

- ТОДОРОВИЋ КОСТА (прир.), *Кроз Албанију 1915–1916*, Просвета, Београд 1968.
- ТОДОРОВСКИ З. – БУЖАШКА Б. (прир.), К. П. МИСИРКОВ, *Дневник 5.VII – 30.VIII 1913*, Државен архив на Република Македонија и Државна агенција „архиви“ на Република Булгарија, Скопје–Софија 2008.
- ТУРОВИЋ ДОБРОСАВ – ИВАНОВИЋ НЕБОЈША, *Лесковац и лесковачки крај 1915–1918*, Историјски архив Лесковац, Лесковац 2006.
- БОРОВИЋ ВЛАДИМИР, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд 1992. (прво издање 1936).
- ЂУРИЋ СИЛВИЈА – СТЕВАНОВИЋ ВИДОСАВ (прир.), *Голгота и Васкрс Србије (1914–1915)*, БИГЗ – Партизанска књига, Београд 1985.
- ХАЏИ-ВАСИЉЕВИЋ ЈОВАН, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Нови Сад 1922.
- ХРАБАК БОГУМИЛ, „Стање на српској-албанској граници и побуна Арбанаса на Косову и у Македонији”, у: *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа, Историјски институт, 4/1986, 63–94.
- ASKEW ALICE E CLAUDE, *The stricken land. Serbia as we saw it*, Eveleigh Nash Company, London 1916.
- BASCIANI ALBERTO, *Un conflitto balcanico. La contesa fra Bulgaria e Romania in Dobrugia del Sud. 1918–1940*, Periferia, Cosenza 2001.
- BIANCHI BRUNA, “L’arma della fame. Il blocco navale e le sue conseguenze sulla popolazione civile (1915–19)”, у: *DEP*, 13/14. јула 2010, 1–33.
- BIANCHI BRUNA, “Le torture inflitte ai civili nella Serbia occupata”, у: Lauso Zagato-Simona Pinton (прир.), *La tortura nel nuovo millennio. La reazione del diritto*, CEDAM, Padova 2010, 131–150.
- BISKUPSKI MIECZYŚLAW B., *Ideology, Politics and Diplomacy in East Central Europe*, University of Rochester Press, Rochester 2003.
- CRAMPTON RICHARD J., *Bulgaria 1878–1918. A History*, Columbia University Press, New York 1983.
- Deuxième livre bleu serbe*, Librairie militaire Berger-Levrault, Paris-Nancy 1916.
- DOGGO MARCO, *Storie balcaniche. Popoli e stati nella transizione alla modernità*, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia 1999.
- DOWNER EARL BISHOP, *The Highway of Death*, F. A. Davis Company, London 1916.
- FERRARA ANTONIO, “Esodi, deportazioni e stermini. La ‘guerra-rivoluzione’ europea (1912–1939)”, у: *Contemporanea*, IX, бр. 3. јул 2006, 449–476.
- FRACCAROLI ARNALDO, *La Serbia nella sua terza guerra*, Fratelli Treves, Milano 1915.
- GUIDA FRANCESCO, *Storia della Bulgaria*, Bulzoni, Roma 1982.
- HUNTER WILLIAM, “The Serbian Epidemics of Typhus and Relapsing Fever in 1915: Their Origin, Course, and Preventive Measures employed for their Arrest”, in: *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, в. XIII, 1919–1920, 32–158.

- IVETIĆ EGIDIO, *Le guerre balcaniche*, Il Mulino, Bologna 2006.
- KONTOGIORGI ELISABETH, *Population Exchange in Greek Macedonia*, Clarendon Press, Oxford 2006.
- KUHNE VICTORE, *Les Bulgares peints par eux-même. Documents et commentaires*, Librairie Payot & Cle, Lausanne-Paris 1917.
- MATTHEWS CAROLINE, *Experiences of a woman doctor in Serbia*, Mills & Bonn, London 1916.
- McCLAREN BARBARA, *Women of war*, Hodder and Stoughton, London – New York – Toronto 1917.
- Memoire du Parti socialdemocrate serbe sur la situation de la Serbie occupée, présenté au Comité Russo-Hollando-Scandinave*, Imprimerie Union, Paris 1917.
- NOVAKOVITCH MILETA, *L'occupation Austro-Bulgare en Serbie*, Librairie Berger-Levrault, Paris 1918.
- Rapport de la Commission interalliée sur les violations des Conventions de la Haye et le Droit International en général, commises de 1915–1918. par les Bulgares en Serbie occupée, Documents*, Paris 1919.
- Rapport présenté à la Conférence des preliminaires de paix par la Commission des responsabilités des auteurs de la guerre et sanctions*, 29. марта 1919. године.
- REEDER RUDOLPH R., *The continuing needs of Serbia and her Children; aims, program and methods of the Serbian Child Welfare Association of America*, Serbian Child Association of America, 1922.
- REISS RUDOLPH ARCHIBALD – BONNASSIEUX A., *Requisitoire contre la Bulgarie*, Librairie Bernard Grasset, Paris 1919.
- REISS RUDOLPH ARCHIBALD, *Les infractions aux lois et conventions de la guerre commises par les ennemis de la Serbie depuis la retraite serbe de 1915*, Librairie Bernard Grasset, Paris 1918.
- Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington 1914.
- ROTHWELL VICTOR, *British policy on the South Slav question during World War I*, у Petar Kačavenda (прир.), *Yugoslav-British relations, Reports from the round table held from 23–25th September 1987 in Kragujevac*, Институт за савремену историју, Београд 1988.
- SOUBBOTITCH (SUBOTIĆ) VOJISLAV, *A Pandemic of Typhus in Serbia in 1914 and 1915*, у Section of Epidemiology and State Medicine, 30. новембра 1917, 31–39.
- STANLEY MONICA, *My diary in Serbia. April I, 1915 – Nov. I, 1915*, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kenton & Co., London 1916.
- Statement by the Bulgarian Peace Delegation on Alleged Bulgarian Atrocities in Serbia*, 1919, www.firstworldwar.com.
- Statement by the League of Neutral Countries on Bulgaria's Occupation of Serbia*, 1917,

www.firstworldwar.com.

STOBART ST. CLAIR, *The flaming sword in Serbia and elsewhere*, Hodder and Stoughton, London – New York – Toronto 1916.

STORR KATHERINE, *Excluded from the Record. Women, Refugees and Relief*, Peter Lang AG, Bern 2010.

STRONG R. – SHATTUCK G. – SELLARDS A. WATSON – ZINSSER H. – HOPKINS J. GARDNER, *Typhus fever with particular reference to the Serbian epidemic*, American Red Cross-Harvard University Press, Cambridge 1920.

STUART EDWARD, *Sanitation in Serbia*, у American Journal of Public Health, в. 10, фебруар 1920, 124–131.

TATHAM M. I., “The Great Retreat in Serbia 1915”, in: *Everyman at War*, C. B. Purdom, 1930, www.firstworldwar.com/diaries/greatretreat.

TODOROVA MARIA, *Immaginando i Balcani*, превели на италијански Blevi I. – Cezzi F., Argo, Lecce 2002.

Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Bulgaria, and Protocol and Declaration signed at Neuilly-sûr-Seine, 27. новембра 1919.

TROTSKY LEON, *The Balkan Wars 1912–1913*, Anchor Foundation, New York – Sydney 1980.

Новине:

Српске новине, 1913, 1914.

Azione socialista, 1914.

The New York Times, 1915, 1916.

Милован Пизари

НА БАЛКАНСКОМ ФРОНТУ

Рат и злочини против цивилног становништва у Србији од 1914. до 1918.

Издавачи

Архив Војводине, Нови Сад

ИК Прометеј, Нови Сад

За издаваче

Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Зоран Колунџија, директор ИК Прометеј

Лектура и коректура

Катарина Нешић

Дизајн корица

Татјана Цавнић

Припрема за штампу

Александар Павловић

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

500

ISBN 978-86-80017-85-3 (Архив Војводине)

ISBN 978-86-515-1844-0 (ИК Прометеј)

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

94(497)''1914/1918''
341.322.5/.6:341.485(=163.41)
355.1-058.65(=163.41)(497)''1914/1918''

ПИЗАРИ, Милован, 1980-

На Балканском фронту : рат и злочини против цивилног становништва у Србији од 1914. до 1918. / Милован Пизари ; [са италијанског превела Ирена Жнидаршић-Трбојевић]. - Нови Сад : Архив Војводине : Прометеј, 2021 (Београд : Службени гласник). - 366 str. ; 24 cm

Превод дела: Sul fronte balcanico / Milovan Pissari. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-80017-85-3 (АВ)
ISBN 978-86-515-1844-0 (Прометеј)

а) Први светски рат 1914-1918 -- Злочини над српским цивилним становништвом -- Србија б) Жртве рата -- Срби -- Балкан -- 1914-1918

COBISS.SR-ID 46562569

„Велики део овог рада усредсређен је на ова последња питања, с намером не само да их расветли, већ да покаже како су она била саставни део европске употребе насиља против цивила. Оно што се десило у Србији, у ствари, није био балкански феномен. Насиље над цивилима, од 1914. до 1918, било је на различите начине присутно код свих зарађених страна, с последицама које су колико трагичне, толико, чак и данас, мало познате.”

Др Милован Пизари

„О суровом страдању српског народа у Првом светском рату остало је много писаних докумената као сведочанство о великој патњи и борби за опстанак. Иако се знало за њихово постојање, многи од њих су до данас били скрајнути од очију јавности. Злочини над Србима у Првом светском рату су тема којом се историографија врло мало бавила. Др Милован Пизари је документа из бугарских и српских архива изнео на светлост дана.

На овај начин ћемо дати одређени допринос нашим дипломатским односима, али пре свега ћемо омогућити да се шири круг читалаца упозна са важном темом којом се г. Пизари бавио, а то су српске цивилне жртве у Првом светском рату.”

Др Небојша Кузмановић
Директор Архива Војводине

„Из визуре српског контекста и Балканског фронта, Пизари расветљава историографски проблем Великог рата у његовој суштинској и савременој сложености: повезаност дугорочних елемената с војно-политичким одлукама које су имале разорне последице, правила која важе само на папиру и хладне ефикасности бирократских машина. То су теме које не можемо игнорисати, веома нас се блиско тичу као Италијана, Европљана и грађана двадесет првог века.”

Давиде Скалмани
Директор Италијанског института за културу у Београду

ISBN 978-86-80017-85-3 (Архив Војводине)

ISBN 978-86-515-1844-0 (ИК Прометеј)